

İksad Yayınevi - 2017
ISBN-978-605-9885-25-6

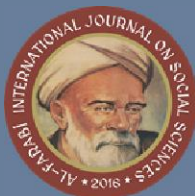

ULUSLARARASI TARİH VE KÜLTÜR KONGRESİ

TAM METİN KİTABI

19-22 Ağustos 2017
Gaziantep

Editörler
Kaldygül ADİLBEKOVA & Mustafa Latif EMEK

İKTİSADİ KALKINMA VE SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERNEĞİ

“paglaş tıkça büyüyoruz, büyüdükçe paglaşıyoruz”

ULUSLARARASI TARİH VE KÜLTÜR KONGRESİ

**19-22 Ağustos 2017
GAZİANTEP**

KONGRE TAM METİN KİTABI

Editörler

Kaldygül ADİLBEKOVA & Mustafa Latif EMEK

Institution Of Economic Development And Social Researches Publications®

(The Licence Number of Publisher: 2014/31220)

Gölbaşı / ADIYAMAN - TURKEY

TR: +90 342 606 06 75

E posta: kongreiksad@gmail.com

www.iksad.org

www.iksadkongre.org

Kitabın tüm hakları İksad Yayınevi'ne

İksad Publications - 2017©

ISBN -978-605-9885-25-6

KONGRE KÜNYESİ

KONGRENİN ADI

ULUSLARARASI TARİH VE KÜLTÜR KONGRESİ

KATILIM TÜRÜ

Çağrılı ve Davetli

TARİHİ VE YERİ

19-22 Ağustos 2017 - GAZİANTEP

ORGANİZATÖR

İKSAD- İktisadi Kalkınma ve Sosyal Araştırmalar Derneği

KATILIMCI KURUM

Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi

KONGRE BAŞKANI

Mustafa Latif EMEK

DÜZENLEME KURULU BAŞKANI

Prof. Dr. Salih ÖZTÜRK

GENEL KOORDİNATÖR

Kaldygül ADİLBEKOVA

KOORDİNATÖRLER

Ahmad Awad RASLAN

Erdem HİLAL

KONGRE BİLİM KURULU

Dr. Alma T. AKAJANOVA	Abay Kazak Milli Pedagoji Üniversitesi
Dr. Alia R. MASALİMOVA	Al – Farabi Kazak Milli Üniversitesi
Dr. Alma T. AKAJANOVA	Abay Kazak Milli Pedagoji Üniversitesi
Dr. Amanbay MOLDİBAEV	Taraz Devlet Pedagoji Üniversitesi
Dr. Ahmet KULAŞ	Al – Farabi Kazak Milli Üniversitesi
Dr. Akmaral S. SYRGAKBAYEVA	Al – Farabi Kazak Milli Üniversitesi
Dr. Armağan KONAK	Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Dr. Anatoliy LOGİNOV	Ukrayna Şevçenko Lugan Milli Üniversitesi
Dr. A.S. KİDİRŞAYEV	Makhambet U. Batı Kazakistan Devlet Üniversitesi
Dr. Ayslu B. SARSEKENOVA	Orleu Milli Kalkınma Enstitüsü
Dr. Bahit KULBAEVA	S.Baybeşev Aktobe Üniversitesi
Dr. Bakıt OSPANOVA	H.Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniv.
Dr. Bayram BOLAT	Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Bazarhan İMANGALİYEVA	K.Zhubanov Aktobe Devlet Bölge Üniversitesi
Dr. B.K.ZAYADAN	Al – Farabi Kazak Milli Üniversitesi
Dr. Botagul TURGUNBAEVA	Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi
Dr. Caner KARAVİT	Mimar Sinan Üniversitesi
Dr. Cholpon TOKTOSUNOVA	Rasulbekov Kırgız Ekonomi Üniversitesi
Dr. D.K.TÖLEGENOVA	Makhambet U. Batı Kazakistan Devlet Üniversitesi
Dr. Dinarakhan TURSUNALİEVA	Rasulbekov Kırgız Ekonomi Üniversitesi
Dr. Dursun KÖSE	Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Dr. Dzhakipbek Altaevich ALTAYEV	Al – Farabi Kazak Milli Üniversitesi
Dr. Elvan YALÇINKAYA	Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Fethi DEMİR	Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Gulmira ABDİRASULOVA	Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi
Dr. Gulşat ŞUGAYEVA	Dosmukhamedov Atyrau Devlet Üniversitesi
Dr. G.I. ERNAZAROVA	Al – Farabi Kazak Milli Üniversitesi
Dr. İsaevna URKİMBAEVA	Abılay Han Uluslararası İlişkiler Üniversitesi
Dr. Kalemkas KALİBAEVA	Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi
Dr. Karligash BAYTANASOVA	Al – Farabi Kazak Milli Üniversitesi
Dr. K.A.TLEUBERGENOVA	Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi
Dr. Kemal EROL	Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Kenjehan MEDEUBAEVA	Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi
Dr. Kenan İLARSLAN	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Dr. Keles Nurmaşulı JAYLIBAY	Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi
Dr. Kulaş MAMİROVA	Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi
Dr. Mahabbat OSPANBAEVA	Taraz Devlet Pedagoji Üniversitesi
Dr. Maha Hamdan ALANAZİ	Riyad Kral Abdülaziz Teknoloji Enstitüsü
Dr. Malik YILMAZ	Atatürk Üniversitesi
Dr. Mavlyanov ABDİGAPPAR	Kırgızistan Elaralık Üniversitesi
Dr. Maira ESİMBOLOVA	Kazakistan Narkhoz Üniversitesi
Dr. Maira MURZAHMEDOVA	Al – Farabi Kazak Milli Üniversitesi
Dr. Mehmet Recep TAŞ	Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Metin KOPAR	Adıyaman Üniversitesi
Dr. Mustafa METE	Gaziantep Üniversitesi
Dr. Mustafa TALAS	Ömer Halisdemir Üniversitesi

Dr. Mustafa ÜNAL	Erciyes Üniversitesi
Dr. Han Nadejda	E.A. Buketov Karaganda Devlet Üniversitesi
Dr. Osman Kubilay GÜL	Cumhuriyet Üniversitesi
Dr. P.S. PANKOV	Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi
Dr. Rustem KOZBAGAROV	M. Tınışbayev Kazak Araç ve İletişim Akademisi
Dr. Sarash KONYRBAEVA	Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi
Dr. Salima N. KAİRJANOVA	Dosmukhamedov Atyrau Devlet Üniversitesi
Dr. Şara MAJITAYEVA	E.A. Buketov Karaganda Devlet Üniversitesi
Dr. Vecihi SÖNMEZ	Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Vera ABRAMENKOVA	Rusya Aile ve Eğitim Çalışmaları Enstitüsü
Dr. Yang ZİTONG	Wuhan Üniversitesi
Dr. Zeynullina AYMAN	S. Toraygırov Pavlodar Devlet Üniversitesi
Dr. Zharkyn BALTABAEVA	Abay Kazak Milli Pedagoji Üniversitesi
Dr. Zongxian FENG	Xi'an Jiatong Üniversitesi

Institution Of Economic Development And Social Researches Publications®

(The Licence Number of Pubicator: 2014/31220)

Gölbaşı / ADIYAMAN - TURKEY

TR: +90 342 606 06 75

E posta: kongreiksad@gmail.com

www.iksad.org

www.iksadkongre.org

ULUSLARARASI TARİH VE KÜLTÜR KONGRESİ PROGRAMI

19/08/2017

Kayıt: 08:30-09:00

AÇILIŞ KONUŞMASI

Mustafa Latif EMEK
İksad Başkanı

HALİL İNALCIK SALONU

OTURUM-I

Oturum Başkanı : **DOÇ. DR. NURİ KAVAK**

09.10-09.30	Dr. Süreyya YİĞİT (KONUŞMA)	PANEL: WHERE AND WHAT IS CENTRAL ASIA
09.40-09.55	Yrd. Doç. Dr. Gonca SUTAY	I. ve II. HAÇLI SEFERLERİ DÖNEMİNDE ANTEP VE ÇEVRESİ
09.55-10.10	Yrd. Doç. Dr. Murathan KEHA	YABANCI SEYYAHLARIN GÖZÜYLE ERZURUM VE ERZURUM EVLERİ
10.10-10.25	Doç. Dr. Nuri KAVAK	KAZAK AKINCILARIN KARADENİZ'DEKİ YAĞMA FAALİYETLERİ (XVII. YÜZYIL)
10.25-10.40	Arş. Gör. Buket ÇELİK	OSMANLI'DA KİŞİ İSİMLERİ, UNVANLARI VE LAKAPLARI: SİVAS EYALETİ ÖRNEĞİ (1750-1753)
10.40-10.55	Arş. Gör. Muammer ÖZDEMİR	İNANCIN BİR YANSIMASI OLARAK TARİH ÖNCESİ MAĞARA RESİMLERİ
	10.55-11.15 ARA	
11.15-11.30	Yrd. Doç. Dr. Ayşe YANARDAĞ	TARİKAT, TEKKE, ZAVİYE VE TÜRBELERİN KALDIRILMASINA DAİR DEVRİM KANUNU VE UYGULAMALARI
11.30-11.45	Arş. Gör. Buket ÇELİK	ÖZELLİK ve İÇERİK BAKIMINDAN SİVAS AHKÂM DEFTERLERİ (1742-1908)
11.45 – 12.00	Doç. Dr. Meryem KAÇAN ERDOĞAN	II. BAYEZİD'İN SELANİK'TEKİ VAKIF AKARLARI
12.00 – 12.15	Doç. Dr. Nuri KAVAK	TARHANLIK MAKAMI VE HACI GERAY'IN TARHANLIK YARLIĞI
12.15-12.30	Yrd. Doç. Dr. Hamiyet ÖZEN Arş. Gör. Büşra TOPDAĞI YAZICI	KALE SAVUNMA YAPILARINDAN TABYALI TAHKİMAT SİSTEMİNE GEÇİŞ

DİNLEYİCİLER VE ÖDÜL JÜRİSİ
Dr. Gülbeyaz ÜNLÜER
Arş. Gör. Dr. Serdar NERSE
Arş. Gör. Buket ÇELİK
Doç. Dr. Sevdâ Mutlu
Yrd. Doç. Dr. İbrahim ERDOĞDU
Yrd. Doç. Dr. Zübeyde SÜLLÜ
Funda BUGAN

12.30 – 13.30 : Öğle Yemeği

HALİL İNALCIK SALONU

OTURUM-II

Oturum Başkanı : **DOÇ. DR. SEVDA MUTLU**

13.30-13.45	Yrd. Doç. Dr. Murathan KEHA	XIX. YÜZYILDA DÜĞÜNLERDE YAŞANAN OLUMSUZLUKLAR VE OSMANLI DEVLETİ'NİN ALMAYA ÇALIŞTIĞI TEDBİRLER
13.45 – 14.00	Arş. Gör. Dr. Serdar NERSE	BATMAN'DA SUÇ MAĞDURİYETİ KORKUSU VE RİSKİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ
14.00 – 14.15	Arş. Gör. Canan Özkılıç CEBECİ	OSMANLI DÜŞÜNCE TARİHÇİLİĞİNDE BİLGİSAYAR METOTLARININ KLAVUZLUĞU
14.15 – 14.30	Arş. Gör. Muammer ÖZDEMİR	MANA TABU TOTEM BAĞLAMINDA TARİH ÖNCESİ İNSANLARDA İNANÇ ÜZERİNE BAZI DEĞERLENDİRMELER
14.30 – 14.45	Doç. Dr. Sevda Mutlu	CHP TEK PARTİ DÖNEMİ UYGULAMALARINDAN "DİLEK SİSTEMİ"
14.45– 15.00	Arş. Gör. Dr. Serdar NERSE	SUÇ KORKUSU VE KOMŞULUK İLİŞKİLERİNDE DÖNÜŞÜM
15.00-15.15	Yrd. Doç. Dr. Zübeyde SÜLLÜ	İLETİŞİMİN VE İLETİŞİM ARAÇLARININ TARİHSEL KÖKENLERİ

DİNLEYİCİLER VE ÖDÜL JÜRİSİ
Yrd. Doç. Dr. Gonca SUTAY
Doç. Dr. Meryem KAÇAN ERDOĞAN
Bahar ÖZSOY
Arş. Gör. Funda ARSLAN BİLGİN
Yrd. Doç. Dr. Murathan KEHA
Yrd. Doç. Dr. Ayşe YANARDAĞ
Gülderen İPEK

15.15 – 15.30 : ARA

HALİL İNALCIK SALONU

OTURUM-III

Oturum Başkanı : **DOÇ. DR. FATMA SEVİNÇ ERBAŞI**

15.30-15.45	Dr. Gülbeyaz ÜNLÜER	SOSYAL BİLGİLER DERSİNDE KÜLTÜR ÖĞRETİMİNDE TÜRKÜLERDEN YARARLANMA
15.45 – 16.00	Doç. Dr. Fatma SEVİNÇ-ERBAŞI	KARGAMIŞ ORTOSTATLARINDAKİ KANATLI TANRIÇANIN MUKAYESELİ BİR DEĞERLENDİRMESİ
16.00 – 16.15	Funda BUGAN	DİVAN ŞİİRİNDEKİ GİZEMLİ KADIN KARAKTERİ
16.15 – 16.30	Arş. Gör. Funda ARSLAN BİLGİN	AHMET MİDHAT EFENDİ VE TERCÜMAN-I HAKİKAT GAZETESİ
16.30-16.40 ARA		
16.40-16.55	Dr. Gülbeyaz ÜNLÜER	SOSYAL BİLGİLER DERSİNDE MİSAFİRPERVERLİK DEĞERİNİN KAZANDIRILMASINDA ATASÖZLERİNİN KULLANIMI
16.55-17.10	Doç. Dr. Sevda Mutlu	ATATÜRK'ÜN MECLİS AÇILIŞ KONUŞMALARININ İÇERİK ANALİZİ
17.10-17.25	Bahar ÖZSOY	ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE AKTÖRLER VE SORUN ÇÖZME KAPASİTELERİ: AZERBAIJAN DAĞLIK KARABAĞ ÖRNEĞİ
17.25-17.40	Yrd. Doç. Dr. Kaan DİYARBAKIRLIOĞLU DR. Süreyya YİĞİT	FORMS OF IDENTITY AND POST SOVIET DYNAMICS IN CENTRAL ASIA
17.40-17.55	Yrd. Doç. Dr. İbrahim ERDOĞDU	NİĞDE SANCAĞI ÖRNEĞİNDE TIMAR TEVCİHLERİ
17.55-18.10	Yrd. Doç. Dr. Zübeyde SÜLLÜ	TÜRKİYE'DE SİYASAL İLETİŞİMİN TARİHSEL GELİŞİMİNE DAİR KISA BİR DEĞERLENDİRME
18.10-18.25	Gülderen İPEK	TÜRKİYE'DE HALKLA İLİŞKİLERİN TARİHSEL GELİŞİMİ
18.25-18.40	Arş. Gör. Funda ARSLAN BİLGİN	ZİYA GÖKALP VE BATI ALGISI

DİNLEYİCİLER VE ÖDÜL JÜRİSİ
Doç. Dr. Nuri KAVAK
Doç. Dr. Meryem KAÇAN ERDOĞAN
Arş. Gör. Büşra TOPDAĞI YAZICI
Yrd. Doç. Dr. Gonca SUTAY
Arş. Gör. Muammer ÖZDEMİR
Yrd. Doç. Dr. Murathan KEHA
Arş. Gör. Canan Özkılıç CEBECİ

- Tüm katılımcıların kayıt işlemleri 19/08/2017 tarihinde 08:00-08:45 saatleri arasında yapılacaktır
- Dinleyici katılımı zorunludur

FOTOĞRAF GALERİSİ

ÖNSÖZ

Değerli bilim insanları

Kuruluşundan bugüne kadar sosyal ve bilimsel etik çizgisinden taviz vermeyen İktisadi Kalkınma ve Sosyal Araştırmalar Derneği yurt içinde ve yurt dışında çok sayıda çalıştay, sempozyum ve konferanslar düzenlemekte; bir çok kalkınma ve sosyal araştırma projelerini başarıyla yürütmektedir. Ancak bugün ilkini düzenlediğimiz “Uluslararası Tarih ve Kültür Kongresi” bizlerin gönlünde çok aziz bir yere sahip. Bildiğiniz üzere tarih, insanlığın sahip olduğu değerler ve yaşanmışlıklar manzumesi olarak geçmişten aktarılarak süregelen, yaşayan ve geleceğe ışık tutan bir bilim dalıdır. İyi bir geleceğin inşasının ancak geçmişin kodlarının çok iyi okunması ile mümkün olacağına dair güçlü kanaat aslında dünyanın hemen her noktasında artık sağlam bir olgu halini almıştır. Üzerinde yaşadığımız coğrafyada bugün gerçekleşen hadiseler, bizleri her ne kadar zaman zaman şaşırtsa da sentez ve öngörü gücü yüksek olan tarihçiler için beklediklerinden fazlası değildir aslında. Bugün ilkini düzenlediğimiz Uluslararası Tarih ve Kültür Kongresi’nin araştırmacılar ve akademisyenlere gelecekte entellektüel – kurumsal bir tartışma platformu oluşturmasını arzu etmekteyim. Kongrenin düzenlenmesinde ve yürütülmesinde emeği geçen İKSAD Bilim Kurulu Başkanı sayın Prof. Dr. Salih ÖZTÜRK başta olmak üzere genel koordinatörler sayın Kaldygül ADİLBEKOVA, Erdem Hilal ve Ahmad RASLAN’a; davetli konuşmacılarımız sayın Dr. Kaan DİYARBAKIRLIOĞLU ve Dr. Süreyya YİĞİT beylere; değerli oturum başkanlarımıza; çok değerli çalışmalarını ile kongremize iştirak eden akademisyenlere ve bu değerli çalışmalarla bizleri buluşturan İKSAD Bilim Kurulu Üyelerine yürekten teşekkür eder, en derin saygılarımı sunarım.

Mustafa Latif EMEK
İKSAD Başkanı

İÇİNDEKİLER

KONGRE KÜNYESİ	i
BİLİM KURULU	ii
KONGRE PROGRAMI	iii
FOTOĞRAF GALERİSİ	iv
BAŞKANIN MESAJI	v
İÇİNDEKİLER	vi

BİLDİRİ ÖZETLERİ

Funda BUGAN <i>DİVAN ŞİİRİNDEKİ GİZEMLİ KADIN KARAKTERİ</i>	1
Kaan DİYARBAKIRLIOĞLU & Süreyya YİĞİT <i>FORMS OF IDENTITY: THE POST-SOVIET DYNAMICS OF CENTRAL ASIA</i>	14
MURATHAN KEHA <i>XIX. YÜZYILDA DÜĞÜNLERDE YAŞANAN OLUMSUZLUKLAR VE OSMANLI DEVLETİ'NİN ALMAYA ÇALIŞTIĞI TEDBİRLER</i>	27
Muammer ÖZDEMİR <i>MANA TABU TOTEM BAĞLAMINDA TARİH ÖNCESİ İNSANLARDA İNANÇ ÜZERİNE BAZI DEĞERLENDİRMELER</i>	33
ZÜBEYDE SÜLLÜ <i>İLETİŞİMİN VE İLETİŞİM ARAÇLARININ TARİHSEL KÖKENLERİ</i>	46
Nuri KAVAK <i>KAZAK AKINCILARIN KARADENİZ'DEKİ YAĞMA FAALİYETLERİ (XVII. YÜZYIL)</i>	58
CANAN ÖZKILIÇ CEBECİ <i>OSMANLI DÜŞÜNCE TARİHÇİLİĞİNDE BİLGİSAYAR METOTLARININ KLAVUZLUĞU</i>	67
Bahar ÖZSOY <i>ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE AKTÖRLER VE SORUN ÇÖZME KAPASİTELERİ: AZERBAIJAN DAĞLIK KARABAĞ ÖRNEĞİ</i>	75
SEVDA MUTLU <i>CHP TEK PARTİ DÖNEMİ UYGULAMALARINDAN "DİLEK SİSTEMİ"</i>	92
SEVDA MUTLU <i>ATATÜRK'ÜN MECLİS AÇILIŞ KONUŞMALARININ İÇERİK ANALİZİ</i>	99
Buket ÇELİK <i>ÖZELLİK ve İÇERİK BAKIMINDAN SİVAS AHKÂM DEFTERLERİ (1742-1908)</i>	112
NURİ KAVAK <i>TARHANLIK MAKAMI VE HACI GERAY'IN TARHANLIK YARLIĞI</i>	138
Ayşe YANARDAĞ <i>TARİKAT, TEKKE, ZAVİYE VE TÜRBELERİN KALDIRILMASINA DAİR DEVRİM KANUNU VE UYGULAMALARI</i>	145
ZÜBEYDE SÜLLÜ <i>TÜRKİYE'DE SİYASAL İLETİŞİMİN TARİHSEL GELİŞİMİNE DAİR KISA BİR</i>	167

<i>DEĞERLENDİRME</i>	
MURATHAN KEHA YABANCI SEYYAHLARIN GÖZÜYLE ERZURUM VE ERZURUM EVLERİ	183
Hamiyet ÖZEN & Büşra TOPDAĞI YAZICI <i>KALE SAVUNMA YAPILARINDAN TABYALI TAHKİMAT SİSTEMİNE GEÇİŞ</i>	210

DİVAN ŞİİRİNDEKİ GİZEMLİ KADIN KARAKTERİ

Funda BUGAN

Hacettepe Üniversitesi, fundabugan@gmail.com

ÖZET

Divan şiirinde ortaya konulan temanın anlatıcısı erkektir. Bu nedenle divan şiiri denildiği zaman aklımıza gelen şahsiyetler genellikle erkek şairlerdir. Osmanlı döneminde kadının yeri de düşünüldüğünde sosyal hayatta erkek kadar rahat hareket edemeyen kadın, şiirlerin ana konusu olması bakımından aslında o şiirlere hayat veren erkeklerin de önüne geçen bir karakterdir. Çünkü anlatılan olması onu daha özel kılar.

Şiirlerde anlatılan kadının; fiziksel özelliklerinden giyim-kuşamına, erkeğe karşı sergilediği tavırlardan yaşam tarzına kadar bir erkeğin gözünden resmedilmesi, o dönemde kadının toplum içindeki yeriyle ilgili geniş bilgiler de vermektedir. Divan şairlerinin ana karakteri olan ve her şairin “sevgili/maşuk” olarak tasvir ettiği kadın, uzun yıllar süren bu geleneğin içinde sessiz, gizemli ve derin bir ana karakter olarak karşımıza çıkar. Şiirlerde bu ana karakterin sesini duymasak da tüm özelliklerini bilir ve erkeğin/şairin zihnindeki yerini görebiliriz.

Birden çok kimlikle karşımıza çıkan kadın tipi bazen sadece şairin/erkeğin hayalinde oluşturduğu bir güzelken bazen de hayatın içindeki gerçek kadındır. İslam kültürü ve Osmanlı sosyo-kültürel yapısı içinde şiirlerini icra eden şairler, bahsettikleri gerçek bir kadın karakteriyse bile bunu dillendirmekten kaçındıkları için yüzyıllar boyu yazılmış şiirlere konu olan o kadın veya kadınların aslında kim olduklarını ifşa etmemişlerdir. Bu nedenle o derin aşk sözlerinin muhatapları daima gizemli olarak kalmışlardır. Bu aşk kurgusu içinde aşkı yaşayan erkektir; kadın daima naz yapan ve âşığı yanına yaklaştırmayan bir sevilen/mâşuk olarak tahayyül edildiğinden bu aşk macerasının sonunda vuslat/kavuşma yoktur. Divan şiirine konu edilen aşk kutsal bir aşktır. Bu aşk, edep sınırları içinde yer alır ve cinsellik barındırmaz. Çünkü bu kurguda fail olan âşık her fırsatta sevgilinin üstünlüğünü vurgulamış ve kendini sevgilinin yerine göre daha alt mertebelerde görmüştür.

Bu çalışmada divan şiiri geleneği içinde şiirler yazan bu şairlerin; o dönemin dinî, ahlakî ve toplumsal değerlerinin de etkisiyle ismini bile telaffuz etmekten çekindikleri ancak ismi dışında hemen her özellikleriyle resmettikleri “kadın”ı anlatım biçimleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: divan şiiri, edebiyat, kadın, şiir, şair

THE CHARACTER OF MYSTERIOUS WOMAN IN DIVAN POETRY

ABSTRACT

The teller of Divan Poetry theme is a male. So, when Divan Poetry is said, the personalities occurred to us are generally male poets. When woman's place is considered in Ottoman Period, the woman who cannot behave as comfortable as a man in social life is a character passing in front of the men, actually gives life to poetry, in terms of being the main subject of the poem. Because of the fact that being described makes her more special.

From the physical properties to clothing and from the attitudes towards men to life style, the painting of the woman described in poems through the eyes of a man gives wide information about the woman's place in society in this period. The woman, the main character of Divan Poets and portrayed as the lover by each poet, appears as the main character who is silent, mysterious and a deep person in this longlived tradition. Even if we cannot hear the voice of this main character in these poems, we know all of her properties and we can see her place in man's/poet's mind.

The type of woman we face multiple identity is sometimes just a beautiful, formed in the poet's/man's dream and sometimes the real woman in life. The poets who perform their poems in Islamic Culture and Ottoman Socio-Cultural structure haven't disclosed in fact who are these women, the subject of the poetry written for centuries because of the fact that they avoided talking about this even if it is a real woman character. Therefore, the interlocutors of the deep love lyrics have always remained mysterious. In this love fiction, they are men who love; on the other hand, women always overlook and never make the lover close to herself. So, at the end of this romance, there is no reunion/coming together. The love, which is the subject of Divan Poetry, is a sacred love. This love takes place within the boundaries of decency and does not contain sexuality. Because of the lover, the perpetrator in this fiction, has emphasized the superiority of the beloved and seen himself at lower levels according to replace the beloved.

In this work, it was addressed the forms of wording 'woman' who was hesitated even pronouncing her name but pictured with almost every feature except her name by the poets writing poems in the tradition of Divan Poetry with the influence of religious, moral and social values of that period.

Key Words: divan poetry, literature, woman, poetry, poet

GİRİŞ

13. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar süren bir edebiyat sahası olan Divan edebiyatı pek çok kaynaktan etkilenmiş bir gelenek olarak karşımıza çıkmaktadır. Divan edebiyatının kaynaklarının başında Kuran-ı Kerim gelmektedir. Kutsal kitabımızdan başka hadisler, Kıssalar, Enbiyâ (Peygamberler tarihi) ve tasavvuf anlayışı da bu edebiyatı besleyen kaynaklar arasında yer almaktadır.

Osmanlı'nın ilk dönemlerinde eski Türk gelenekleri varlıklarını sürdürmekte ise de yerini Arap/İslam kültürüne ve hukukuna bırakma sürecine girmişti. İslamiyet'in bir toplumsal ve siyasal yapı olarak benimsenmesi, aynı zamanda teokratik özellikte bir örgütlenmeyi de yapılandırmaktaydı. Bu örgütlenmenin en önemli özelliği de, İslamiyet tarafından tanımlanan yaratıcısı tarafından konulmuş; bundan dolayı da eleştirilemez-sorgulanamaz-değiştirilemez olan hukuki kurallardan oluşmasıydı (Altındal 1977: 97). İlk Türk devletlerinde kadının; güçlü, savaşçı ve devlet yönetiminde söz sahibi olması ve sosyal hayatın içinde varlığını koruması gibi özellikler İslamiyet'le birlikte yerini narin ve hassas bir kadın tipine bırakmıştır. Türk kadınının edebî eserlerde değişim süreci ise üç dönem çerçevesinde verilmiştir:

1. İslâmiyet'ten önce ve göçebelik devrinde: Bu devirde kadın devrinin erkek tipine yaklaşıp. Onun gibi ata biner, ok atar, kılıç kullanır. Hatta düşmanla savaşır.
2. Yerleşik uygarlık ve İslam kültürü çevresine katıldıktan sonra: Bu dönemde kadın erkekten daha pasiftir. Kadın kahramanlık niteliklerini kaybederek bir aşk ve haz konusu olur.
3. Batı uygarlığının etkisi altına girdikten sonra: Bu dönemde kadının sosyo-ekonomik ve kültürel hakları savunulur. Böylece tekrar erkekle eşit bir düzeye gelmesi sağlanır (Doğramacı 1989: 1, Kaplan 1976: 41).

Görülüyor ki kadın, edebî eserlerin içinde bir karakter olarak bulunmasının yanı sıra bir müellif/yazar-şair olarak da sosyal ve kültürel hayatın içinde yer almaktadır. Bu geleneğin içinde var olan kadın, hem şair hem de şiirlerde anlatılan sevgili durumundadır. Bu durum erkeğin bakış açısına göre şekillenen bir geleneğin içinde kadın olarak duyguları anlatma konusunda birtakım zorluklar barındırmaktadır. Dönemin şartları gereği bir erkeğe duyulan aşkın anlatılması hem kültüre hem de örf ve adetlere aykırı bir durumdur. Bu zor koşullar altında hem "erkek gibi hissederek" yazmak zorunda olmaları hem de o geleneğin içinde bulunan erkek şairlere kendilerini kabul ettirmeleri gerekmektedir.

1. KADIN ŞAİRLER

Divan şairleri genellikle medreselerde eğitim görmüş, Farsça ve Arapça bilgisine sahip kişilerdir. Bahsi geçen dönemde devlet yönetiminde genellikle erkeklerin hâkim olduğu düşünüldüğünde saraya yakın, zümre edebiyatı olarak bilinen Divan edebiyatı sahasında da erkek şairlerin çoğunlukta olduğu bilinmektedir.

Erkeklerin icra ettiği bir gelenek olan Divan şiirinde kadın şairlerin yazacağı şiirler, dönem itibariyle kabul edilmeyen şiirler olacaktır. Oysa erkekler gibi duyguları olan ve bu durumu daha hassas yaşayan kadınlar, hislerini şiirlerinde kadın bakış açısıyla dile getirememişlerdir. Çünkü toplumun onlara biçtiği rol gereği aşklarını, sevdalarını açık bir şekilde dile getirmeleri eleştirilecek ve yadırganacaktır. Bu sebeple kadın şairler, şiirlerinde genellikle sevgili tipini ele alırken erkek şairlerin yaptığı gibi kadın sevgiliyi anlatmışlardır. Ele aldıkları aşk, erkeklerin hisleri gibi ele alınmış ve bu şekilde kadın olarak aşklarını anlatmamışlardır.

Divan edebiyatı alanında eser veren kadın şairler arasında belki de seslerini en iyi duyuranlar Zeynep Hatun, Mihrî Hatun, Sırrî Râhile Hanım, Zübeyde Fitnat Hanım, Âdile Sultan, Leylâ Hanım ve Şeref Hanım'dır. Aynı geleneğin içinde gazeller yazdıkları için erkek gözünden kadın aşkını anlatan erkek şairler gibi hemen hemen benzer mazmunları kullanarak onlar da kadın aşkını anlatmışlardır. Osmanlı'da dönemin biyografik eserleri olarak bilinen tezkirelerde bu kadın şairler anlatılırken de o sahada azınlıkta oldukları anlaşılmaktadır. Kınalızâde Hasan Çelebi'nin 16. yüzyılda yazmış olduğu Tezkiretü's-şuara adlı şairler tezkiresinde Zeynep Hatun'dan bahsedilirken erkekliğin bir övünç kaynağı olmadığı onun tek kusurunun kadın olduğu; çünkü kadının "nakısâtü'l akl zümresinden" yani "aklı eksik-kadın" olduğu ifadesi kullanılmıştır. Zeynep Hatun ile ilgili kadın olduğu için akli eksiklerden olduğu fakat buna rağmen mükemmel üslubu ile üne kavuştuğundan ve kâmil(erkek)ler arasında yer bulduğundan söz edilmektedir.

"Ammâ ki hilye-i ricâl olan mâ'ârif-i kemâl ile muhallâ vü müzeyyen zümre-i nâkısâtü'l-'aklden iken kâmiller miyânında hayli mükemmel ü mu'anven 'arûs-ı ma'ârif ü kemâlâtı tutuk-ı ihtifâ ve nikâb-ı ihticâbla mahfî vü mestûr olmayup gülgüne-i melâhat ve hatt u hâl-i letâfetle mergûb ve manzûr-ı cumhûr olmagın matmah-ı enzâr-ı her merd ü zen olmışdur (Sungurhan 2009: 358)."

15. yüzyılda yaşamış bir şair olan Zeynep Hatun, erkek şairler arasında varlığını kabul ettirmiştir. Tertipli bir divanı olan şair evlenene kadar şiir yazmaya devam etmiş ancak

evlendikten sonra bırakmıştır. Tezkirelerde süslü bir üslubunun olduğundan bahsedilen Zeynep Hatun'un bir gazeli:

*Keşf it nikâbunu yiri göği münevver it
Bu 'âlem-i 'anâsırı firdevs-i enver it*

*Debret lebüni cûşa getir havz-ı kevseri
'Anber saçunu çöz bu cihânı mu'attar it*

*Hattun berât yazdı sabâya didi ki tîz
Vâr mülket-i Hitâ ile Çini musahhar it*

*Âb-ı hayât olmayıcak kısmet ey gönül
Bin yıl gerekse Hızr ile seyr-i Sikender it*

*Zeyneb ko meyli zînet-i dünyâya zen gibi
Merdânevâr sâde dil ol terk-i zîver it*

Zeynep Hatun'la aynı dönem yaşamış kadın şair Mihrî Hatun'un ona yazdığı mektuba eşinin cevap vermesi, Sennur Sezer'in Türk Safos'su Mihrî Hatun adlı eserinde şöyle anlatılmaktadır:

“Mihrî'nin Zeynep'e yazdığı mektubu, beklemediği biri, Zeynep Hatun'un eşi Kadı İsak Fehmi Çelebi yanıtladı. Mektup, mahkeme ilanı katılığındaydı. Mihrî'nin mektubundaki görenek gereği gönderilmiş selam ve iyi dileklere teşekkür ediyor, benzer dilekleri yineliyordu. Şiir ile görevi gereği fazla ilgilenmediğini belirtiyor, ozanlar hakkındaki Şuara Suresi'ni anımsatarak dinsel şiirler yazmasının yararlı olacağını anımsatıyordu. Zeynep Hanım'dan da söz ediyordu mektubunda. Mihrî'nin kanını donduran satırlarla: 'Zeynep Hanım ise ere varıp, eri hükmünde olup şiirden ve rical ile münasebetten el çekmiştir.' Ne demekti bu? Evlenmek, kocasının buyruğunda olmak mı demekti? Kocanın egemenliği, karısının şiir yazmasını engellemeye yeterli miydi? Ya o *rical* sözcüğü ne oluyordu? Erkekler mi, yüksek mevkidekiler mi? İsak Fehmi Çelebi, karısının artık erkeklerle görüşmeyeceği için şiir yazmayacağını mı sezdirmek istiyordu? Şiir, yalnızca yasak ilişkiler sonucu mu yazılırdı?.. Yasa uygulayıcılar böyle düşündükleri sürece evlenmek ayıptır, dedi. Yıllar sonra

bir tezkire yazarı Âşık Çelebi, bu iki ozan kadını Mihrî'nin düşünceleriyle anacak, Kadı İsak Fehmi'nin yargısını, Mihrî'nin 'evlenmekten ar ettiği için' bekâr kaldığı notu izleyecekti *Meşâirü'ş-şuarâ*'da (Sezer 2004: 142-143)." O dönemde kadın şair olarak "aşk" konulu gazeller yazmak zor olsa da Mihrî Hatun sanattan vazgeçmeyerek şiir yazmaya devam etmiştir.

Şiir meclislerine katılan ve erkek şairler arasında yer edinmek isteyen Mihrî Hatun, kendisiyle aynı dönemde yaşayan ünlü Divan şairi Necatî'nin "döne döne" redifli gazeline bir nazire yazmış ve bir kopyasını da Necatî Bey'e göndermiştir. Necatî Bey ise bir kadının kendi şiirine nazire yazmasından hoşnut olmamış hatta bu durum gururuna dokunmuştur. Bir mecliste, şiirine nazire yazan Mihrî Hatun'un ismini vermeden onu yermiştir:

Ey benüm şi'rüme nazîre diyen
Çıkma râh-ı edebden eyle hazer

Dime ki işde vezn ü kâfiyede
Şi'rüm oldı Necâtî'ye hem-ser

Harfi üç olmak ile ikisinün
Bir midür fi'l-hakîka ayb u hüner

Mihrî Hatun onun bu eleştirisine yine alaycı bir özürle karşılık vermiştir:

Çün nâkıs akl olur dirler nisâ
Her sözün mağrûr tutmaktır revâ

Lîk Mihrî dâinün zannı budur
Bu sözi dir ol ki kâmil usludur

Bir müennes yigdürür kim ehl ola
Bin müzekkerden ki ol nâ-ehl ola

Bir müennes yig ki zihni pâk ola
Bin müzekkerden ki bî-idrâk ola

Kadının en önemli meziyetinin “kendisinden bahsettirmemek” olduğunun kabul gördüğü bir toplumsal psikoloji içinde, şiir biçiminde olsun kendisinden söz etmek, duygularını, aşklarını, acılarını, ümitlerini, kısaca manevi cazibesini sergilemek yani kendisinden bahsedilmesine izin vermiş olmak kadın şair için sakınılması gereken bir durumdur. Bir başka deyişle manevî cazibe de en az maddî cazibe kadar setri gerektirir. Bu durumda kadın şair ya manevî cazibesini şiirin ifade vasıtaları ile sergilemiş olmanın getireceği toplumsal baskıyı göze almak zorundadır, ya da susmalıdır. Toplumsal baskıyı göze alamadığı ancak yaradılışın kendisine yüklediği şairlik yeteneğinin büyüleyici zorlamasından da vazgeçemediği yani susamadığı anda kadın şairin yolu basit bir temkin programı geliştirmekten geçer. Bunun en kestirme ifadesi de kendi kalbini, kendi ruhunu şiir haline geçirmek değil ifade klişeleri önceden belirlenmiş bir erkek söylemini üstlenmekten, bir başka deyişle ödünç bir kalbi şiir biçiminde deşifre etmekten geçer (Bekiroğlu 2009: 815). Tüm bu zorluklara rağmen kadın şairlerin, erkek şairler kadar ünlü olmasalar da bu gelenek içinde isimlerini ve şiirlerini duyurabilmeleri, sanatın içinde var olma isteklerine bağlanabilir.

2. ŞİİRLERDE, İDEALİZE EDİLEN KADIN TİPİ

Divan şiir geleneğinin temelinde “aşk” vardır. Her şair ister ilahî ister beşerî boyutta olsun aşkı kaleme alır. Şair, gelenekte var olan ve hemen her divan şairinin işlediği âşık-sevgili-rakip kavramları arasında adeta kendine ayrı bir dünya kurar. Bu dünya, klasik şiir ile beslenen bir dünyadır. Böylece o adeta ikinci bir tabiat kazanır. Şövalyelik konumuna giren nasıl o kurumun nizamına uyuyor, başkalarına benzemeyen bir aşk anlayışı benimsiyorsa bir tarikata giren nasıl onun âdet ve adabına göre bir hayat üslubuna giriyorsa divan şairi de benzer bir role intibak durumundadır (Okuyucu 2010: 195). Divan şairleri her ne kadar benzer özelliklere sahip kadın tipine duydukları aşkı anlatsalar da onu ifade ediş biçimleri kullandıkları üslup sayesinde farklılık göstermektedir.

Günümüzden uzun zaman önce hayata geçirilen bu edebiyat sahasının anlatıcı konumunda olan erkek şairlerinin “aşk” kavramı üzerinden “sevgiliyi/kadını” anlatmaları, görünen ve bilinenden uzak bir prototip çizmelerine sebep olmuştur. Çünkü dönem itibarıyla bahsedilen sevgili, gerçek hayatta karşımıza çıkabilen bir kadın olsa dahi onun adı yoktur. Bu sevgilinin gelenek içinde belli başlı özellikleri vardır: Sevgilinin en belirgin özelliği zâlim oluşudur. Katı gönüllüdür. Rakib ile gezerek âşığı üzer. Ona merhamet etmez. Bilakis canına kasteder, yaralar, öldürür. Sevgilinin zulmetmesi çok tabii bir hadisedir. Sevgilinin güzelliği ve saflığı Hz. Yusuf’un özelliklerini taşır. Çoğu zaman konuşmayan, cefâsını bakışlarıyla

ortaya koyan sevgili, âşığı baştan çıkarmak için gözlerini anlamlı anlamlı süzerek bakar. Gamzesi bıçağını çekmiş, adeta kana susamıştır. Sevgili güzellik itibariyle idealize edilir. Güzellik ilinin padişahı olup, güzellikte eşi benzeri yoktur. (Kurnaz 1996: 214, 305).

Kadının şiir içindeki varlığı olumlu ve olumsuz özellikler taşıması bakımından değerlendirilebilir. Güzellik unsurları barındırması bakımından şiirin içindeki kadın genel itibariyle fiziksel açıdan hayat bulmaktadır. Onu anlatan âşığa karşı davranışları ise dönemin geleneğine uygun olarak daha çekingen ve istigna sahibidir. Bu çekingenliğin altında âşığa karşı umursamaz bir tavır takınması ve ona zulmetmesi de tasvir edilen tabloda kadının pasif bir görüntü sergilemediğini göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında kurgu olarak şekillenen gazellerde anlatıcı tarafından okuyucuya sunulan kadın figürünün dış görünüşü itibariyle resmedilen, fakat gerçek hayattaki kadına benzemeyen tarafları vardır.

Divan şiirinde üzerinde durulan sevgilinin benzersiz güzelliğe sahip olması durumunu tüm şairler işlemiştir. Bu durumu her divan şairi kendi üslubunda farklı şekillerde dile getirmiştir:

*Âferin cevher-i makbûlüne kim âlemde
Mümkün olmaz bu sıfât ile ki sensen bir zât*

Fuzûlî (G. 39/6)

“Makbul cevherine, aferin olsun ki, âlemde senin sıfatlarına haiz bir zat yoktur.”

*Âşık olmuştur güneş ey dilber-i ra'nâ sana
Dolanır dünyayı hergiz bulamaz hem-tâ sana*

Necâtî (G. 12/1)

“Ey iki renkli gül! Güneş sana âşık olmuştur. Dünyayı dolaşır ama hiçbir zaman sana benzer birini bulamaz.”

Yok bu şehir içre senin vâsfettiğin dilber Nedim

Bir perî-sûret görünmüş bir hayâl olmuş sana

Nedim (G. 2/8)

“Ey Nedim! Bu şehirde senin tarif ettiğin bir güzel yok. Sana bir peri sureti görünmüş, bir hayal olmuş.”

Bî-nazîr ü bî-şebîh ü bî-bedeldür sevdiğim

Dimek olmaz hâsılı gâyet güzeldür sevdiğim

İshâk Çelebi(G. 180/1)

Fuzûlî, sevgilinin sıfatlarına benzer bir zat olmadığını; Necâtî, sevgilinin güzelliğine güneşin bile hayran kaldığını ve dünya dolaşılsa da sevgiliye benzer birinin bulunamayacağını; Nedim, kendi düşüncesini çürütürcesine “bu şehirde senin bahsettiğin bir dilber yok” diyerek onu hayal olarak gördüğünü; İshâk Çelebi ise sevgilinin güzelliğinin bedelsiz olduğunu kendi üslubuyla vurgulamıştır.

Güzelliği “büt” ve “cennet hurisi” gibi sıfatlar yanında “âfet; belâ-yı hüsn” gibi isimlendirmeleri de ele alır. Divan şairleri hayatlarında, şiirin çizdiği sevgili fiziği dışında ondan farklı hiçbir güzelle karşılaşmamış, başka başka çehreler görmemiş gibidir. Hangi asrın, hangi değişik coğrafya ve bölgenin şairi olursa olsun, her birinin hayatına, gerçekte hangi yaş, hangi seviyede bulunursa bulunursun fizikî yapıca ne kadar birbirine benzemez sevgililer girmiş olsa da hepsinde bütün bu sevgililer aynı hususiyetleri alarak tek bir güzel imajına dökülürler. Gelenek bu ideal sevgili ve güzel tipini boyundan, saçlarından, gözünden kaşına ve dudaklarına kadar her bir hususiyetini ayrı ayrı tesbit etmiştir (Akün1994:416). Özellikle gazelerde karşımıza çıkan bu idealize edilmiş kadın tipi, şiirin içinde var olmakla yok olmak arasında kalmış bir figür olarak geleneğin içinde yer almaktadır.

Divan şiirini okuyucu ile buluşturan âşık tipidir. Sevgili ve sevgiliye duyulan aşk, âşığın bize anlattığından ibarettir. Divan şairleri bu aşk kavramını farklı boyutlarda ele alsalar da anlatılan şey aslında aynıdır. Bütün divan şiiri doğaldır ki istisnalar dışında, ister din dışı isterse tasavvufçu olsun, soyut bir duygu olan yüceltilmiş aşkı somutlaştırma çabasından başka bir şey değildir (Bek 1999: 339). Bir sevgili, o sevgilinin kûyunda yatan bir âşık ve çoğu zaman da sevgilinin etrafındaki rakipler... Âşık, aşkın anlatım bakımından en faili olsa da başka bir açıdan aslında yaşanan aşkın en âcizi ve elinden bir şey gelmeyen karakteridir. Kederin timsali, dertlilerin en dertlisidir ama bu derdin dermanı da derdin içinde saklıdır. O, yaşadıklarından, çektiği sıkıntılardan, sevgilinin onu umursamamasından mustarip olsa da bu derdi çekmekten memnundur. Onun varoluş sebebi âşktır; bu nedenle sevgiliye kavuşmayı diler, vuslatı ister ama bu kurguda vuslat yoktur.

Divan şiirinde âşığın ve sevgilinin ismi yoktur. İsmi olmayan iki karakter zaman geçtikçe ve gazeller nitelik kazanmaya başladıkça belli başlı özellikleriyle okuyucunun

zihninde canlandırdığı anonim tipler olmaya başlamışlardır. Sevgilinin şiir içinde kendini belli eden fiziksel ve psikolojik durumu, hayalleri, istekleri, amaçları yine gelenek tarafından şekillenmiş belirli bir kalıba girmiştir.

Klasik şiirimizde âşık ile sevgilinin tasvir edilmesi konusunda pek çok istiareye ve teşbihlere başvurulmuştur. Âşığın fiziksel ve ruhsal hâlinin ifadesinde somut nesnelere yer verildiği gibi sevgilinin boyunun serviye ve ı (elif) harfine, dudaklarının ۴ (mim) harfine, gözlerinin nergise ve buna benzer onlarca teşbih unsuruna benzetilmesi de geleneğin getirdiği kurallar çerçevesinde sıkça kullanılmıştır.

Âşık ile sevgilinin geleneğin belirlediği bu kurguda üstlendiği görevler farklı olsa da tek bir unsur etrafında bu iki karakter açıklanmaya, tasvir edilmeye çalışılmıştır. İşte âşık ile sevgilinin eylem bakımından benzetildiği nesnelere biri de *şem* ve *pervâne*dir. Şem ve pervâne divan şiirimizde pek çok şair tarafından pek çok gazelde kullanılan bir mecazdır.

Şem, *bal mumu* demektir. Uyarmak sözüyle kullanılmazsa yanan mûm manasına gelir. Eskiler ateşte âlûde câzibe olduğuna, gece dolaşan hayvanların ziyâ câzibesine tutulduklarına zâhib derler. Bu cihetle şairlerimiz, âşıkların güzellikleriyle cezb ve fakat vefâsızlık eden sevgililerini pervâneleri cezb edip yakan şem'e, kendilerini de pervâneye benzetmişlerdir (Onay 2007: 315).

Şem ile pervâne ilişkisi, beşerî aşkın anlatıldığı gazelerde kullanıldığı gibi tasavvufî aşk açısından Allah ile kul arasındaki ilişkiyi tasavvur etmek açısından oldukça aydınlatıcıdır. Şem ve pervâne sembolizminde ise mumun pervâneyi yakabilmesi için öncelikle kendisinin yanması gerektiğinin vurgulanıyor olması, söz konusu sembolizmde, Allah'ın kuluna olan aşkın ön planda olduğu şeklinde bir değerlendirme yapmaya imkân vermektedir (Akdemir 2010: 18). Sevgilinin muma benzetildiği bu kurguda âşık da o mumun ateşi etrafındaki halkaları temsil etmektedir. Bu halkalar mumun ateşi için kendini yakar ve bu hareket adeta pervânenin muma olan aşkın bir temsili olarak ifade edilir.

Kaçan ki şem' ile pervâne ide sohbet-i hâs

Diler ki kayd-ı vücûdından ide cânı halâs

İshak Çelebi

“Şem ile pervâne sohbet etmektedir ve pervâne canının vücudundan kurtulmasını diler. Pervâne, şem için canını feda etmek ister.”

Sûz-ı dilden bî-haberdir sanmanız canâneyi

Şem'i yakmaz mı ol ateş kim yakar pervaneyi

Şeyhülislam Yahya

Divan şiirinde idealize edilen sevgilinin şairlerin geneli tarafından kullanılan benzer özellikleri vardır. Uzun saçları, incecik beli, mim harfine benzeyen varlığı belli belirsiz dudakları, ayva tüyleri, beni, nergise benzeyen gözleri, yay gibi kaşları ve ok gibi kirpikleri olan bu kadının yaşanılan hayatın içinde olup olmadığı meçhuldür. Sevgilinin fiziksel özelliklerine dair yapılan bu benzetmelerle ilgili olarak Hasibe Mazioğlu şunları söyler: “Divan şiirindeki bu tarz benzetmeler, birer araç olup duygu ve hayal gücünü artırmak için kullanılmıştır. Elbette servi kadar uzun bir insan olamaz, ancak uzun ve endamlı bir boyun düzgün serviye benzetilmesi, şairane güzel bir hayâl yaratmanın aracıdır. Kirpiklerinin oka, kaşın yaya, saçın yılanı benzetilmesi, bunların âşık üzerinde yaptıkları etkinin derinliğini anlatabilmek içindir. Eğer sanat gerçeğin bir kopyası olsaydı, Picasso'nun tablolarında yüzün yanında bacağı bulunması, kulağın kolda bitmesi veya boyun kol kadar uzun olması yüzünden bu tabloların sanat eseri sayılmaması gerekirdi (Mazioğlu 1983: 134).” Her ne kadar cinsiyeti ön plana çıkarılmasa da klasik şiirde tasvir edilen sevgili tipinin etrafında oluşturulan mazmunlar sisteminin kadın güzellik unsurları üzerine oturtulmuş olması, başlangıçtan beri erkek beğenisine seslenen bir sistemin varlığını göstermektedir. (Bekiroğlu, 1999: 811).

SONUÇ

Osmanlı geleneğinin bir ürünü olan Divan şiirinde kadın, daima bir şekilde var olan ama bu varlığını da gizli tutan bir birey olarak karşımıza çıkmaktadır. Kadın şairler erkek şairler kadar seslerini duyuramamış fakat tüm toplumsal değer yargılarına rağmen geleneğin dışına çıkarak sanata tutunmuşlardır. Bu varoluş mücadelesi içinde hem şiirin ana karakteri olarak hem de şair olarak gizemlerini korumuşlardır. Bu gizem, kadının sosyal hayatın içinde düşüncelerini dile getirebilmesi ve dönemin değer yargılarına uyması bakımından önemlidir. Bu nedenle kadın, “aşk” konusunun anlatıldığı gazellerde genellikle örtük bir karakter olarak karşımıza çıkar. Bu durum onun toplumsal hayatın içinde varlığını sürdürmesinin yanında gerçek özellikleriyle değil idealize edilen, hayali bir kadın figürü olarak onu, şiirlerin başkahramanı yapmaktadır.

KAYNAKÇA

- AKDEMİR, Ayşegül (2010), “Güzellik, Aşk ve Bilgi Üçgeninde Şem ve Pervâne”, *Turkish Studies*, Volume 5/3 Summer, Erzincan, s. 1-36.
- ALTINDAL, Aytunç (1977), *Türkiye’de Kadın*, Havass yay., İstanbul.
- AKÜN, Ömer Faruk (1994), *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.9, TDV Yayınları, İstanbul.
- BEK, Kemal (1999), “Divan Şiirinde Eda ve Söylem: Divan Şairleri Birbirine Benzemez”, *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler*, Haz. Mehmet Kalpaklı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- BEKİROĞLU, Nazan (1999), “Osmanlıda Kadın Şairler”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, c.9, s. 811.
- DOĞRAMACI, Emel (1989), *Türkiye’de Kadının Dünü ve Bugünü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, s. 1.
- FUZÛLİ (1961), *Fuzûlî Divânı*, Haz. Abdülbâki Gölpınarlı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.
- HASAN ÇELEBİ, Kınalızâde (1989), *Tezkiretü’ş-Şuarâ*, I. Cilt, Haz. İbrahim Kutluk, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- KAPLAN, Mehmet (1976), “Dede Korkut Kitabında Kadın”, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I*, İstanbul, s. 41.
- KURNAZ, Cemal (1997), *Divan Edebiyatı Yazıları*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- MAZIOĞLU, Hasibe (1983), *Eski Türk Edebiyatı*, Türk Ansiklopedisi, C. 32, Ankara, s. 134.
- Necâtî (1992), *Necâtî Beg Divanı*, Haz. Ali Nihat Tarlan, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Nedim (2004), *Nedim Divanı*, Haz. Abdülbâki Gölpınarlı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.
- ONAY, Ahmet Talat (2007), *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü*, Haz. Cemal Kurnaz, Birleşik Kitabevi, Ankara.
- PALA, İskender (1998), “Kadın Şair Olursa Gör Başına Neler Gelir”, *Âşinâ Güzeller*, Ötüken Yayınları, İstanbul, s. 43-46.
- SEZER, Sennur (2004), *Türk Safo’su Mihrî Hatun*, Kapı Yayınları, İstanbul.

SUNGURHAN, Eydurhan Aysun (2009) *Kınalızâde Hasan Çelebi Tezkiretü's-şu'arâ*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.

Üsküplü İshâk Çelebi (1990), *Dîvan Tenkitli Basım*, Haz. Mehmed Çavuşoğlu–M. Ali Tanyeri, Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, İstanbul.

FORMS OF IDENTITY: THE POST-SOVIET DYNAMICS OF CENTRAL ASIA

Dr. Kaan DİYARBAKIRLIOĞLU
Yalova University, kaandbo@gmail.com
Dr. Sureyya YİĞİT
İstanbul Aydın University

ÖZET

Günümüzde Orta Asya bölgesi pek çok Büyük ve potansiyel Büyük Güçlerin yakın ilgisini çekmektedir. Elbette doğal kaynakların rolü çok önemlidir. Orta Asya'nın modern gelişimi büyük oranda çeşitli küresel süreçlerin gidişatı ve yönü ile ilgilidir. Bölgenin bağımsızlığını yeni elde eden devletleri, yeni jeopolitik koşullara ayak uydurabilmek için çok acı veren bir sürece katlanmak zorunda kaldılar. Aynı zamanda Türkî devletlerinin mevcut iç ve dış sorunlarının bir kısmının doğrudan Sovyet öncesi ve Sovyet geçmişiyle ilişkili olduğu da unutulmamalıdır. Bölgenin geleceği tarihi kültürel mirasını kabul etme veya reddetmesi ile yakından alakalıdır. İlk tercih gerçekleşirse birleşik ve kendisi ile bağışık yeni bir gelişim sözkonusu olabilir. İkinci tercih Sovyet sonrası beş ayrı devletin ayrı yollarda devam etmesini öngörecektir.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Türkî Devletler, Kimlik, Sovyet Sonrası Bağımsızlık, Türk Birliği

ABSTRACT

Contemporary Central Asia attracts the close attention of many Great and Potential Great Powers. The role played by natural resources in this regard is quite obvious. The modern development of Central Asia is largely concerned with the course and direction of various global processes. The states that have gained independence in the region have had to pursue a difficult path to keep abreast of new geopolitical conditions. However, some of the current internal and external problems of the Turkic states are directly related to the pre-Soviet and Soviet past. The future of the region is closely related to its acceptance or rejection of its historical cultural heritage. If the first choice is agreed to, it may be lead to a new development, a truly united and unique region at ease with itself. The second choice suggests that the five post-Soviet states will continue to go their own separate ways.

Keywords: Central Asia, Turkic States, Identity, Post-Soviet Independence, Turkic Union

The modern development of Central Asia is largely related to the pre-Soviet and Soviet past. At the same time, it should be borne in mind that many parts of the current internal and international problems of the Central Asian states is directly related to this past. The new independent states of the region had to endure a very painful process of adaptation to new geopolitical conditions. The course and direction of global processes also impacted heavily on the region.

Before being forced to enter the Russian Empire, political processes in Central Asia represented a fluid conglomeration of relations between nomadic and agricultural peoples, tribal formations and feudal political formations. The essence of these relations, as well as the relations of others, was the struggle for material resources, the most important of which were pastoral, fertile lands and water. This was the land between the Amu Darya and the Syr Darya rivers and the Fergana Valley. In addition, trade communications and their infrastructure - caravanserai and cities - were an important object of the policy of all the Central Asian political entities.

Within the Ferghana Valley, there had long been different ethnic groups (peoples), mostly Turkic and one Iranian. Since ancient times the Ferghana Valley has been the object of geopolitical expansion of different rulers. Accordingly, the Ferghana Valley was then included in one or another state. Before Central Asia became a part of Russia, the lands of the Ferghana Valley were part of the Khokand khanate led by the Uzbek rulers.

Causes of existing interethnic contradictions and conflicts within Central Asia consist of the memories of historical contradictions that are a remnant from the Soviet past. This, above all, led to a rise in the administrative-territorial division of Central Asia, which changed the ethnopolitical map of the region. For example, when some territories and cities did not fall into the composition of a particular union republic, they were considered historically as their own.

To illustrate this point Tajiks still consider Bukhara and Samarkand as symbols of their culture and history, which at the same time, these cities became part of Uzbekistan and the Uzbeks consider these cities their own. Such cases arouse national consciousness and contribute to the emergence of mutual territorial and political claims. On the other hand, it must be emphasized that such a situation is the result of a close historical intertwining of destinies and cultures of different peoples, a periodic change from belonging to one or another state's educational system.

Primarily, these were issues related to interethnic and interreligious relations that existed before the Soviet period, which were not resolved by the formation of the Soviet republics. Within the site of former state and tribal formations, there is widespread consensus that the same major republics were constructed on the basis of the main largest ethnic groups: Kazakh, Kyrgyz, Tajik, Turkmen and Uzbek. By 1920, the khanate of Khiva and the emirate of Bukhara had come under Soviet control and Turkestan become an Autonomous Soviet Socialist Republic governed in effect from Moscow espousing a totalitarian ideology. What many, though not all, fail to point out is that when Central Asia began to be artificially and purposefully carved up in the early 1920s, even the Soviet planners could not differentiate between Kazakh and Kyrgyz, referring to them as Kara-Kirgiz.

These newly named territorial units formally possessed the status of a state within the USSR and had corresponding institutions. The multiethnic territories of the historic Bukhara emirate, Kokand and Khiva khanates - all pre-Soviet period - entered as territorial possessions of the relevant republics. While new territorial and political communities were created during the Soviet period, on the basis of which the emergence of new Central Asian states and

relations between them arose, all Central Asian republics remained polyethnic. There were differences in religious culture, even among the predominant Muslim population.

In addition, one should recall that the borders of the Soviet republics were determined taking into account many factors, one of which was the domestic geopolitics and the interests of the ethnically Russian dominated Soviet Union. Ethnic geography was taken into account, but certain ethnic groups were imposed from above with a particular nationality, included in a certain republic, with a view to creating deliberately controversial issues between ethnic groups and their elites along the republican borders and polyethnic cities, settlements and districts. The ethnic groups of Central Asia were those who determined their identities themselves or had a double, mixed identity and simply oriented themselves towards the titular ethnic groups. In such cases, more often than not, siblings identified themselves depending on the state in which they lived.

The administrative-territorial division that emerged in the Soviet era changed the ethnic and political geography within the regional hierarchy of peoples and their elites in Central Asia. At the same time, the entry of a number of peoples of Central Asia into the Russian Empire defined their outer contours in relation to former territories and states competing with the Russian Empire, in particular China and Great Britain. The borders of the USSR finally consolidated this external outline and the internal policy of Moscow in relation to the union republics which contributed to the formation of a subregion called Central Asia. Undoubtedly the Soviet period greatly influenced the general cultural and political characteristics of Central Asia. The creation of a communist world interrupted the historical ties of the Central Asian peoples with their southern and eastern neighbors which at one time had constituted a single cultural space.

Currently, the Central Asian states are actively developing their external relations with various countries. In post-Soviet Central Asia, various horizontal links are developing, which confirm regional identities. However, it is noticeable that they do not distance themselves from Russia and other CIS countries.

The territories of the newly independent states are a special region that either will remain as a unified historical Central Asia or as five independent republics forming an independent region with a multi-vector external orientation. Although the region's self-worth is limited, since it does not have its own exits to the sea, representing a periphery in terms of the economy the region does possess strategic resources that are of interest to different states. Heading the list are oil and gas, rare metals and uranium ores. The oil and gas reserves in Central Asia, including the East Caspian area, are second only to the Middle East and the Persian Gulf in terms of importance. In addition, the region is important as a geo-economic transport hub. Already, work is underway to build transport corridors towards the south and east-west directions. In geopolitical terms, the region is also important as a buffer between China and the West.

At present, the Central Asian region has three concentric geopolitical systems. The first consists of an internal one, which directly represents relations between the Central Asian states, and two regional centers of power - Uzbekistan and Kazakhstan. Moreover, the Uzbek elite groups of the past dominated the hierarchy of the other ethnic elites. Currently along with the Uzbek elites, the Kazakh elites claim leadership in Central Asia. The contours of the

internal regional system is represented by the territories of Tajikistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, the southern regions of Uzbekistan as well as the northern and eastern regions of Kazakhstan. These territories border Afghanistan and Iran, Russia and China. Relations with these states form an external system bordering the region and encouraging bilateral relations with the Central Asian states with which they share ethnic kinship.

Secondly, the states of the southern contour of Central Asia play an important geopolitical role in the system of international relations of the region and its relations with the outside world. They, as a link and mediator, create a necessary balance between states that claim to be the center of power in the region or to external forces of influence.

Third is the relationship of the Central Asian states with other states acting as regional and world centers of power. The course of geopolitical processes in the region can and do affect the Russia-China-USA geopolitical triangle. Therefore, any formula for coordinating the interests of these and other players of the Central Asian geopolitical game is very important both for ensuring stability, security, and the successful development of the countries of the region, including the success of various integration projects such as the Eurasian Union. The consensus between Russia, China and the United States is based on the fact that all interested parties realize that in the short term none of them will become the unhindered and unchallenged sole leader in the region.

All these concentric systems interpenetrate one another and interact with each other in parallel and varying directions. Particular attention should be paid to the place and role of Russia in the history and processes of the space of Central Asia. In the context of the history of the participation of the Russian Empire / Soviet Union in the destinies of the Central Asian peoples in the past and present, there are valid reasons to consider Russia an important actor impacting Central Asia. In the past, the Central Asia region neighbored with Russia, afterwards forcibly being incorporated into the Russian space. At present, Russia's presence in Central Asia seems more natural when compared to China and the United States, although the presence of the latter is natural for the unipolar world. In this respect, Russia's presence in the region can be seen as a necessary counterbalance to the US and China.

In addition, in the designated regional subsystem one can distinguish historical geopolitical clusters - the Ferghana Valley, Afghanistan and Eastern Turkestan. It should also be noted that in the post-Soviet period, the Central Asian states restored direct ties with their historically - relatively remote neighbors - the states of South Asia and the Middle East. The very same region of Central Asia can be broadened and referred to as part of the Greater Middle East.

Open borders and globalization has increased the level of influence of world and regional centers of power on the processes in the Central Asian region. Central Asia has become an object of attention to such powerful countries of the Islamic world as Turkey, Pakistan, Iran and Saudi Arabia. It must be recalled that Islam was originally an important component of the political realm. Arab expansion under the banner of Islam in Central Asia took place during the VII-VIII centuries at first defeating the Sassanians and establishing the Umayyad Caliphate. The Chinese were expelled from Mongolia and the Arabs captured the Central Asian oasis cities. When the Chinese invaded the Ferghana Valley, it was at the Battle of Talas in 751 where the Arabs won the confrontation against the Tang Dynasty. This battle

marked the point where the Islamic Empire halted its march eastwards, and the Chinese stopped their expansion to the west.

The Turkic impact on the region centred around the Qarakhanid and Ghaznavid Dynasties. After the Seljuk Turks defeated the Ghaznavids, they went onto capture Baghdad and Anatolia. The next major impact witnessed Genghiz Khan conquering Central Asia and the Mongols incorporating Russia into a largest land empire in world history. Thus the process of Islamization of the population of Central Asia has been lengthy and complex.

With all the differences in the cultures of the peoples of Central Asia, two ways of life can be distinguished. They correspond to the two cultural types that have developed in the region. These are the cultures of sedentary farmers and nomadic herders. For countries where the main historical type is the culture of the oasis, the emphasis on the values of the Islamic tradition is quite characteristic. For states whose population is largely a bearer of another type of culture, it was typical to preserve pre-Islamic traditions. In the Soviet period, the state instilled non-religious values and cultural pluralism, considering it the most favourable condition for the consolidation of socialist society. Due to this, the factor of Islam as a belief was consciously weakened.

At present, the overwhelming majority of the population of the region identifies themselves not only in terms of language and belonging to a particular ethnic group, but also the Muslim religion. Even in the Soviet period, despite Moscow's anti-religious policies, the population and elites of the region remained faithful to religious traditions: between 65-80% openly recognizing themselves as believers. After independence the disappearance of Soviet atheism came to be replaced with the Islamic religion. This was promoted by external forces which assisted in joining international Islamic organizations. To illustrate this point, with their assistance, all countries of the region came to be represented in the Organisation of Islamic Countries.

The ideological vacuum created after the collapse of official Soviet ideology contributed to the fact that most of the population naturally returned to their traditions. In one sense all countries in the region became at once a kind of testing ground in which Islam became the object of a cultural and political process. In general, global megatrends and the perturbation of the entire system of international relations have come to exert their ever-increasing influence on the contemporary cultural, economic and political processes in Central Asia and its environment. It would be wrong, however, to reduce everything only to a new balance of power. The world reality is so complex that it can not be explained by a simple model which existed during the Cold War.

The time of gaining independence by the Central Asian republics coincided with the next stage of strengthening interdependence in the world, namely globalization. In other words, the acquisition of national sovereignty coincided with the beginning of the era of diversification on a world scale. This is manifested by the fact that the young Central Asian states were under the powerful and aggressive influence of external state and non-state actors of world politics. At present, a number of intra-regional factors can be said to stimulate political changes in the states of Central Asia:

The natural lifespans for the local leaders to be in power are approaching. Of the five original leaders at the time of independence only one remains. Akaev of Kyrgyzstan, Nabiev of Tajikistan, Niyazov of Turkmenistan and Karimov of Uzbekistan are all dead or in exile. It is only Nazarbayev of Kazakhstan who remains in office. There is low or zero economic growth and the absence of any positive changes in the quality of life of the population. Many socio-economic and political problems have long been stagnant, and in fact have exacerbated. All such factors prepare the environment for potential fluctuations, namely, the possible continuation of colour revolutions.

The traditional societies of Central Asia have entrenched outlooks. There are opportunities for mobilizing their own forces, which are very easy to take to the streets. The wide stratum of marginalized people, driven out of production and unable to find employment or coupled with low earnings; it is they who can be easily and inexpensively used in attaining political goals.

Ethnic and local social conflicts also threaten the national security of states in particular and the region in general. These can be used as an instrument of influence in the hands of both destructive extremist forces in each country as well as extra-regional forces whose aims may be promoting their interests in the region, creating spheres of influence or changing the strategic balance of forces in the region in their favour.

In general, the situation in the field of interethnic relations in the region remains highly complex and uncertain. The very specifics of the transition period does not contribute to the rapid resolution of the ethno-national issue for the near future. In the era of authoritarian leaders who at times have encouraged high politicization of interethnic relations, their sharpness and negative consequences for interstate relations can not be underestimated. The central issue concerns overcoming the existing hidden and open historical contradictions between peoples and establishing a balance of interests of ethnic groups and peoples in the context of commonalities and a unified past. It is especially dangerous if economic and demographic difficulties can be used, as is often the case in this part of the world, for opportunistic political purposes as a means of retaining power, or displacing a government or as a distraction from internal problems.

The outflow of a significant portion of citizens dramatically changed the interethnic structure and social balance in the former Soviet republics. In the USSR, the Russian-speaking population was the most important element and a deterrent in the balance of interethnic relations in the Central Asian republics. The presence of the representatives of the Russian-speaking population in the highest echelons of power structures in the region was the main conductor of the organizing principle of the supposedly unified state. In addition, it should not be forgotten that in the Soviet period, contradictions were regulated in the conditions of a single state - the USSR. Moscow found means and possessed methods of removing inter-group ethnic tensions, imposing its will with ease. With all the shortcomings of unionwide national policy, it restrained local nationalistic sentiments. At present, issues such as absolute and relative overcrowding, lack of land and water as well as high unemployment create social tensions, which in turn could provoke ethnic tension.

In Central Asia, geopolitical tension - determined by geography and the dynamic shifts in the centers of power in the world system - is highly concentrated. The reason why the

Central Asian development should be analyzed in the context of global processes is that the manner in which each republic defines its identity - separately from each other or jointly with one or more neighbours - is likely to have significant implications for the geopolitics of the entire region. Accordingly, in connection with the "Arab Spring" political analysts have compared and pondered the possibility of repeating this in Central Asia. Some asserted that the unrest in the city of Zhanaozen in Kazakhstan in December 2011, was the beginning of something similar to the "Arab Spring" in the Central Asian manner. In addition, one should take into account that local interethnic conflicts on the intra-regional borders of Central Asian states are certainly capable of destabilizing the social situation in the region as a whole.

One can not exclude the presence or occurrence of local conflicts and unrest, but their potential is unlikely to cause a domino effect. The authorities have so far found a way to extinguish these conflicts. In addition, states - regional centers of power - share a common approach on this matter. The solidarity of the state leaders of the countries of Central Asia on the maintenance of social and political stability in their countries is obvious. They have also understood that the most important problem of international relations in Central Asia is the maintenance of peace in their countries and in the region as a whole. However, it must be remembered that the Afghan problem remains unsolved and there is no certainty that East Turkestan will be immune to any future developments and events in Central Asia.

When analysing the role of the religious factor in the political and social transformation of the countries of the region, it should be emphasized that it manifests itself in one form or another, both in political and public life. In Central Asian countries, the reason for the actualization of the Islamic religion relates to an unconscious desire to overcome the Soviet past. This overcoming is expressed by the return to traditional values, which are personified with the pre-Soviet past and Islam. In turn, the causes of Islamic radicalism and extremism in Central Asia are the social and economic problems that have arisen after the collapse of the USSR, which various internal and external forces have tried to take advantage of.

It is possible to distinguish and categorize under three headings the socio-political and religious forces seeking to use the revival of Islam in the Central Asian republics for their own interests:

- i. Representatives of the former local party-state nomenklatura and the new nationalist elites who seek to use Islam in order to attain power or continue their struggle for power;
- ii. Various Islamic movements, political parties and social organizations using Islamic slogans to achieve political goals and seize power;
- iii. Muslim clergy, for whom religion is part and parcel of their being. They are convinced that only the revival of Islam and a return to the values of the Muslim religion can help the faithful distance themselves from socio-political crises.

At the same time, the leadership of all the states of the region, whilst paying tribute to the process of reviving national culture, understand that the Islamization of the political process or politicization of Islam is fraught with the transfer of power to the hands of

Islamists and the destabilization of society. This encourages them to unite their efforts to maintain peace in the region. Nevertheless, one should also take into account the fact that the within the islamic world there are those which consciously seek to restore and fill the cultural, ideological and political space of Central Asia. Within these expansionist processes there are extremist movements and organizations. It is also a fact that the Central Asian countries' ability to contain the external influence of extremist forces is very limited in terms of ensuring the security of the borders with Afghanistan, where the Taliban movement still has a strong following.

The involvement of Russia in such a possible conflict seems probable. It is possible that if Russia does not take part in ensuring the security of the southern Central Asian republics, the region will be absorbed by the world of religious extremism and Russia could face a very changeable strategic threat on its own southern borders. At the same time global processes capture and draw in individual countries and regions of the world. What is happening in Central Asia is part of a larger, global, in-depth process. One of the components of global processes is democratization. If for a number of countries this is not a goal, at least it is a civilizational landmark. With it, the political elites have to either adopt it or demonstrate recognition of this landmark in order to show themselves as part of the mainstream of world politics. Even the imitation of democratic institutions and procedures, for example in authoritarian states, is proof that democracy is the result of a modern stage of political evolution.

It is another matter that the search for the most acceptable national model of development and the national form of democracy continues and various options are being discussed. In particular, President Nazarbayev of Kazakhstan believes the political landscape is formed under the influence of the economic climate. Accordingly, the level of political liberalization should correspond to the degree of economic freedoms which opens the gateway for the formation of a civil, self-organizing society.

The territories of the modern states of Central Asia retain their internal regional ties and geopolitical integrity. Each state in the region, for all its features, is part of a single international system, which affects the domestic and foreign policies of each country and their relationships. This can be explained both by the presence of common interests and challenges, and by the fact that the contours of the regional space began to take shape even during the period of the incorporation of the territories of Central Asia into the Russian Empire and the USSR. The centuries long stay of these states as part of the Russian Empire, then the USSR, contributed to their separate development from the territories with which they had previously been historically formed.

With the disintegration of the Soviet system of self-identification and the beginning of the formation of a new system in the countries of Central Asia, an ideological, value vacuum was formed, which began to be filled with varying ideas and values. A former Soviet citizen in Central Asia found herself in the situation of choosing her identity, the question arising before her: "Who am I?".

Firstly, she immediately found herself in a new geopolitical and ideological situation. On the one hand, she became a citizen of a new independent state with a certain name, and for some groups of the population of such a state the name did not coincide with the name of her

ethnic group, her self-identification and the historical name of her residence. As a result, she had to join the ranks of the local territory and clan, without whose support it is difficult to manage in an Eastern collectivist society. Secondly, the former Soviet woman had to assert her new identity in the citizenship of the new states. Thirdly, she returned to her religious roots.

Revolving around different spheres, making connections in a changed society, the population groups of Central Asia feel themselves in different ways depending on the environment and the situation in which they find themselves. The location of the subject changes its self-identification in relation to the new conditions. As a result, multiple identification is born where there is no - or only a minor - role played by the dominant identification, the national-state. This is due to the lack of an underdeveloped national identity, its place being easily occupied by a cultural-civilizational or clan affiliation. Community-clan and tribal identity is based on the age-old Eastern tradition, where the dominant ideology is not individualism, not a personal "I", but relationships with relatives, with a local clan. In Kazakhstan, the zhuzes (Senior, Middle and Junior) meant not only the territorial, but also the socio-political division of the Kazakhs. The zhuz did not die out in Soviet times and were reborn with the birth of a new independent Kazakh state.

In the late 80s and early 90s, the disintegration of the country into regional groupings took place in Tajikistan. At the head of the groupings were representatives of local political elites, for whom clan and personal interests were stronger than state ones. The struggle of local groups for power in the country, in the new state led to a civil war. Historically, during the Soviet Union, there was a certain functional division of spheres of influence and interests between the existing local clans: the Leninabad populace (in the north of the country) were in the hands of the political leadership, the Kulyabs controlled the armed forces, the Pamiris - the state security agencies.

This balance of interests was compromised with the collapse of the Soviet administrative system and the clans' struggle for the fullness of power in the new state. Regional, local identities prevailed, their rivalry encompassed all other spheres of public life. The movement towards reconciliation was possible only with the recognition of the existing clans of their power on the ground and achieving a balance at the level of the supreme organs of the state.

The political settlement in the country included the right to form political parties of a democratic, religious and atheistic character and the fighting formations of the opposition forces were integrated into the national army. In the end, the united Islamic opposition received a one-third representation in the executive and legislative branches. Thus, the mechanism of multiple identification was attempted, in the search for an internal political settlement of the conflict throughout the country. Peace and order were restored, which was based on taking into account the prevailing local traditions, preserving - more accurately reproducing - on a new basis, the traditional regional balance of interests and values. Cohabitation of various national-ethnic, clan-territorial and religious communities.

Gradually, as socio-political integration, the formation of national identity, local clan-territorial identification could, with the proper conduct of affairs, yield to dominant national-state positions. The ongoing process of political stratification usually moves through the

adoption of good-neighborliness towards nation-wide consolidation and awareness of the state structure. But this process is a lengthy one and reverse regressive movements are possible, a departure from national-state identification to cultural-civilizational (religious) changes in the correlation of political and social forces, and other circumstances.

In Central Asia, the main cultural, civilizational, national (state) and clan-territorial (local) self-identifications are formed to a greater or lesser extent at the same time, mutually existing side by side. Naturally, the most powerful is the cultural-civilization layer, based on centuries-old traditions. Belonging to a particular culture and religion was handed down from generation to generation at the domestic level, regardless of the political system or citizenship. With the disappearance of the Soviet system of value orientation, the population groups intuitively, subconsciously and consciously, and even compulsorily turned to tradition. Religion or faith, became a new identity.

In the Central Asian countries, Islamic parties are beginning to make an impact, preaching the values of Islamic culture, the need to create a "just" state - the caliphate. Islamic parties are working on the formation of Islamic consciousness and appropriate identification. Unfortunately, there are no data on the number of adherents to extremist Islamic radical organizations in the countries of Central Asia. In Kazakhstan, for example, in the border areas with Uzbekistan, rural residents feel religious extremism more closer than urban dwellers.

In general, it can be asserted that cultural and civilizational - predominantly Islamic - belonging and the corresponding self-identification has become dominant in the countries of Central Asia. However, the Islamic cultural tradition in the countries of Central Asia is dispersed in local territories. The Uzbek state has asserted that the Ferghana Valley has become both a source of Islamic fundamentalism and extremism, it is there that the "spiritual centers" of historical Central Asia radical Islamic groups have found the ground for their ideas and actions, including attempts to recreate the caliphate, and even an Islamic World order.

Thus, in the post-Soviet period, we can observe the beginning of a new stage in the transformation of the socio-cultural space of the territories of the former Soviet republics of Central Asia. Having become independent states, they seek to form a new identity and go beyond the former intra-Soviet subregion. This is manifested by intensive efforts to assert national statehood, and self-affirmation in relation to each other. The effectiveness of these efforts is determined by the internal potential of each country in Central Asia and their relations with each other and their neighbours. The existing common problems of the transition period in the development of the countries of Central Asia encourage them to coordinate actions and consolidate themselves with respect to external challenges and threats.

In conclusion, it is necessary to state that the formation of a regional system of international relations in Central Asia objectively assumes the existence of different types of interrelations and vectors of different orientations. In the states of Central Asia, there is a divergence in understanding of their interests and the strategy and prospects for the geopolitical development of the region, which is manifested, both in relation to the CIS, and in the development of relations with other foreign states. At the same time, the problems of security and development require the leadership of the Central Asian states to engage in four fronts: firstly, to overcome artificial contradictions; secondly, to seek and find various forms

of compromise; thirdly, to improve the diplomacy of cooperation and fourthly, to establish optimal options for bilateral and multilateral ties.

The area of post-Soviet Central Asia has expanded under the influence of modern global processes. The historical memory of the region is being constantly updated. Already a new contour of Central Asia, close to the spatial contour of the pre-Russian-imperial period, is being formed. To a certain extent, this is the need to address the problem of sustainable development at a higher level. Under certain circumstances, but most likely in the medium to long term, post-Soviet Central Asia can emerge as a pole of an extended and unified historical Central Asia. Such a development, even if desirable is not probable, but still remains within the realm of possibility.

BIBLIOGRAPHY

Abazov, R. (1999). The formation of post-Soviet international politics in Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan.

Achilov, D. (2016). When actions speak louder than words: examining collective political protests in Central Asia. *Democratization*, 23(4), 699-722.

Akiner, S. (2003). The politicisation of Islam in postsoviet Central Asia. *Religion, State & Society*, 31(2), 97-122.

Allison, R. (2008). Virtual regionalism, regional structures and regime security in Central Asia. *Central Asian Survey*, 27(2), 185-202.

Bergne, P. (2007). *Birth of Tajikistan: National identity and the origins of the republic*. IB Tauris.

Bingol, Y. (2004). Nationalism and democracy in post-communist Central Asia. *Asian Ethnicity*, 5(1), 43-60.

Bohr, A. (2004). Regionalism in Central Asia: new geopolitics, old regional order. *International Affairs*, 80(3), 485-502.

Chung, C. P. (2004). The Shanghai Co-operation organization: China's changing influence in Central Asia. *The China Quarterly*, 180, 989-1009.

Collins, K. (2009). Economic and security regionalism among patrimonial authoritarian regimes: the case of Central Asia. *Europe-Asia Studies*, 61(2), 249-281.

Cooley, A. (2012). *Great Games, Local Rules: The New Power Contest in Central Asia*. Oxford University Press.

Cornell, S. E., & Spector, R. A. (2002). Central Asia: More than Islamic Extremists. *Washington Quarterly*, 25(1), 193-206.

Falkingham, J. (2005). The end of the rollercoaster? Growth, inequality and poverty in Central Asia and the Caucasus. *Social Policy & Administration*, 39(4), 340-360

Fedorov-Davydov, G. A. (1983). Archaeological research in Central Asia of the Muslim period. *World Archaeology*, 14(3), 393-405.

Frank, A. G. (1992). The Centrality of Central Asia. *Studies in History*, 8(1), 43-97.

Grodekov, N. I. (1989). Kirgizy i karakirgizy Syr-Dar'inskoi oblasti [Kyrgyz and Karakirgizy of the Syr-Darya Region]. Vol. 1. Tashkent: Tipolitografiya SI Lakhtina.

Gunn, T. J. (2003). Shaping an Islamic identity: religion, Islamism, and the state in Central Asia. *Sociology of Religion*, 64(3), 389-410.

Hagendoorn, L., Drogendijk, R., Tumanov, S., & Hraba, J. (1998). Inter-ethnic preferences and ethnic hierarchies in the former Soviet Union. *International Journal of Intercultural Relations*, 22(4), 483-503.

Hasanov, M. S., Nurysheva, G. G., Petrova, V. F., Syrgakbaeva, A. S., & Dzhaambaeva, B. A. (2016). Social and Cultural Transformation of Sovereign Kazakhstan. *The Social Sciences*, 11(12), 3095-3102.

Iji, T. (2001). Multiparty mediation in Tajikistan: The 1997 peace agreement. *International Negotiation*, 6(3), 357-385.

Jonson, L. (2004). Vladimir Putin and Central Asia: the shaping of Russian foreign policy (Vol. 1). IB Tauris.

Keller, S. (2001). To Moscow, Not Mecca: The Soviet Campaign Against Islam in Central Asia, 1917-1941. Greenwood Publishing Group.

Khalid, A. (2014). Islam after communism: religion and politics in Central Asia. Univ of California Press.

Kim, Y., & Indeo, F. (2013). The new great game in central Asia post 2014: The US "New Silk Road" strategy and Sino-Russian rivalry. *Communist and Post-Communist Studies*, 46(2), 275-286.

Kulchik, Y., Fadin, A. V., & Sergeev, V. M. (1996). Central Asia after the empire. Pluto Press.

Laruelle, M. (2010). Russia and Central Asia. In *The New Central Asia: The Regional Impact of International Actors* (pp. 149-175).

Levi, S. (2007). Turks and Tajiks in Central Asian History. *Everyday life in Central Asia: past and present*, 15-31.

Luong, P. J. (2002). Institutional change and political continuity in Post-Soviet Central Asia: power, perceptions, and pacts. Cambridge University Press.

Luong, P. J. (Ed.). (2004). The transformation of Central Asia: States and societies from Soviet rule to independence. Cornell University Press.

Lynch, D. (2001). The Tajik civil war and peace process. *Civil Wars*, 4(4), 49-72.

March, A. F. (2003). State ideology and the legitimation of authoritarianism: The case of post-Soviet Uzbekistan 1. *Journal of Political Ideologies*, 8(2), 209-232.

Menon, R. (1995). In the shadow of the bear: security in post-Soviet Central Asia. *International Security*, 20(1), 149-181.

Olcott, M. B. (1994). Central Asia's Islamic Awakening. *Current History*, 93(582), 150.

Omelicheva, M. Y. (2011). Islam in Kazakhstan: a survey of contemporary trends and sources of securitization. *Central Asian Survey*, 30(2), 243-256.

Peyrouse, S. (2007). Islam in Central Asia: national specificities and postsoviet globalisation. *Religion, State & Society*, 35(3), 245-260.

Rashid, A. (1999). The Taliban: exporting extremism. *Foreign Affairs*, 22-35.

Rashid, A. (2002). *Jihad: the rise of militant Islam in Central Asia*. New Haven.

Roy, O. (2005). The predicament of 'civil society' in Central Asia and the 'Greater Middle East'. *International Affairs*, 81(5), 1001-1012.

Rumer, B. Z. (Ed.). (2002). *Central Asia: a gathering storm?*. ME Sharpe.

Rumer, E. B., Trenin, D., & Zhao, H. (2007). *Central Asia: Views from Washington, Moscow, and Beijing*. ME Sharpe.

Schetter, C. (2017). Between Ignoring and Romanticizing: The Position of Area Studies in Policy Advice. In *Area Studies at the Crossroads* (pp. 83-99). Palgrave Macmillan US.

Tsygankov, A. P. (2003). Mastering space in Eurasia: Russia's geopolitical thinking after the Soviet break-up. *Communist and Post-Communist Studies*, 36(1), 101-127.

Weitz, R. (2006). Averting a new great game in central Asia. *Washington Quarterly*, 29(3), 155-167.

Yiğit, S. (2013). Eurasian Union= Energy Union? *Middle Eastern Analysis/Ortadoğu Analiz*, 5(51).

XIX. YÜZYILDA DÜĞÜNLERDE YAŞANAN OLUMSUZLUKLAR VE OSMANLI DEVLETİ'NİN ALMAYA ÇALIŞTIĞI TEDBİRLER

Yrd. Doç. Dr. Murathan KEHA
Atatürk Üniversitesi, murathan.keha@atauni.edu.tr

ÖZET

Düğün merasimlerinde insanlar yaşadıkları mutluluklarını, sevinç ve neşelerini çevreleriyle ve yakınlarıyla paylaşmak isterler. Bu amaçla insanlar davet edilir, bir araya toplanılır ve yaşanan mutluluk beraberce kutlanır. Kutlamalar esnasında düzenlenen eğlenceler de insanların, sevinç, neşe ve coşkusunu arttırır. Bu esnada murat edilen şey, yaşanan mutluluğun daim olması ve herhangi bir olumsuzluk yaşanmamasıdır.

19. yüzyılda yapılan düğünlerde Devlet yaşanan veya yaşanması muhtemel her türlü olumsuzluğa karşı her zaman duyarlı bir tavır sergilemiş, gerekli mercilere emirler itasıyla herkesi tedbirli olmaya çağırılmış, bu tip olaylara karşı tedbirsiz veya duyarsız davrananları da cezalandıracağını her vesileyle belirtmiştir. Ancak alınan bunca tedbire ve gönderilen emirnamelere rağmen olumsuzluklar yaşanmaya devam etmiştir. Bazen düğün törenleri esnasında yaşanan anın coşkusıyla silahlar çekilmiş, havaya veya sağa sola rastgele ateş edilmiş ve açılan bu ateş sonucunda kazayla birileri yaralanmış veya can kayıpları yaşanmıştır. Yahut düğün için toplanılan ev, toplanan kişilerin sıkletine tahammül edemeyip, çökmüş ve insanların düğün için geldikleri evden cenazeleri çıkmıştır.

Bu çalışmada gerek şehir merkezleri gerekse taşrada olsun, 19. yüzyılda Osmanlı toplumunda yapılan düğün merasimlerinde yaşanan bu tür olumsuzluklar ve bunlara karşı devletin aldığı veya almaya çalıştığı tedbirler anlatılmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede gerek yaşanan olumsuzlukların gerekse alınan tedbirlerin ortaya konulması için Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan ilgili belge ve evraklar referans alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Düğün, Silah Endahtı, Çökme

1. DÜĞÜNLERDE SİLAH ATILMASI VE BUNUNLA İLGİLİ ALINAN TEDBİRLER

Düğün en genel anlamıyla evlenme veya sünnet dolayısıyla yapılan tören ve eğlence demektir. Düğün törenlerinde insanların mutluluklarını sevdikleriyle beraber paylaşması ve hep beraber güzel vakit geçirilmesi istenir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 1403 Dosya ve 56736 Gömlek numarası ile kayıtlı olup, 29 Zilhicce 1208 (28 Temmuz 1794) tarihinde kaleme alınan Hat'ta¹ düğün; “*Düğün demek velîme için veyahut hitanlarda bir-iki gün izhâr-ı sûr ve sürûr*” olarak tanımlanmaktadır. Ancak durum her zaman böyle olmamış, bazen de istenmeyen veya hesap dilemeyen durumlar ortaya çıkmıştır. Elbette düğün törenlerinin icrası, içinde bulunulan toplumun adet, gelenek ve görenekleri doğrultusunda yapılmaktadır. Düğün

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hat, 1403-56736, 29 Zilhicce 1208 (28 Temmuz 1794)

törenlerinde silah atılması da, düğünlerde adet olan davranışlardan biridir. Bir düğün veya eğlence esnasında, burada toplananlardan biri veya birkaçının silahlarıyla havaya veya çevreye ateş açması bazen sorun çıkarmasa da, bazen ciddi yaralanmalara ve hatta ölümlere sebep olabilmektedir. Aynı sorunlar 19. yy. Osmanlı toplumunda da yaşanmıştır. Düğün cemiyetlerinde atılan silahlardan çıkan kurşunların kazaen de olsa ölümlere sebebiyet vermesi üzerine bu konu Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye kadar intikal etmiştir. Konu burada görüşülerek, “*âdet hükmüne girmek ve bu madde tehlikeli şey bulunmak hasebiyle*” cemiyetlerde tüfek ve silah atılması yasaklanmıştı. Bu “*memnu'iyete rağmen*” eğer silahla ateş etmeye cür'et eden olur ise altı ay süreyle prangaya konularak, te'dip edileceği ve şayet ölüme sebep olur ise “*katil*” muamelesi görerek, bununla ilgili cezanın icra olunacağı, Padişah'ın emri olarak gerekli yerlere tebliğ edilmiş ve bu hükmün herkes tarafından bilinmesi için Takvim-i Vekayi'de de yayınlanmıştı.²

Konu ile ilgili olarak Erzurum'a gönderilen yazıya binaen verilen cevapta: “*Taşralarda vuku' bulan arus cemiyetlerinde kurşunlu tüfenk ve piştov endaht olunmaması ve buna cesaret eden olur ise kanun-ı ceza ahkâmı iktizasınca altı mâh müddetle prangaya konulacağı her bir mahalle iş'ar ve ilân buyurulmuş ise de yine bazı mahallerde piştov kazasına ictisâr olunmakta ve bu ise aralıkta telef-i nüfusa sebep olmakta olduğundan öyle cemiyetlerde kimesnenin kurşunlu silah endahtına cesaret etmemek ve ederi olur ise hakkında mücâzât-ı mezkûre icra olunmak üzere takayidât-ı mütemâdiyenin ifâsı*” “*ve icrâsı ve hususiyle böyle telef-i nüfusa sebep olur hâlâtın vuku'a getirilmemesi fârizâ-yı kurun-ı ubudiyet ve me'muriyet-i çâkerânemden bulunmuş olmaktan nâşi keyfiyet-i emir ve irâde-i seniyyenin*” tüm memurlara tebliğ edildiği bildirilmektedir.³

İlk etapta bu gibi cemiyetlerde sadece kurşunlu silah atılması yasaklanmış, kurusıkı veya kurşunsuz silahlarla ilgili bir düzenleme yapılmamıştır. Kurşunlu silah atılmasının yasaklandığı esnada “*kurusıkı silah atılmasının mazarrâtı olmayacağı mülâhazasıyla ol-babda bir şey denilmemiş ise de işbu kurusıkı silahtan çıkan paçavradan dahi telefât vuku' bulduğu anlaşıldığından*” yapılan yeni düzenleme ile “*ba'dezîn o makûle cemiyetlerde kurşunlu ve kurşunsuz silah endahtı külliye*” yasaklanıyordu.⁴

Uygulanacak bu yeni yasağa uymayanların ve “silah atmaya cesaret edenlerin” hakkında da ceza kanunu hükümleri uygulanacağı Meclis-i Vâlâ tarafından kararlaştırılmış ve ilgili hüküm gerekli yerlere gönderilmişti. Ayrıca bu yeni durum Takvim-i Vekayi'de de yayınlanarak, “*cümleye*” duyurulmuştu.⁵

Meclis-i Vâlâ'da karara bağlanan bu yeni düzenleme ile ilgili yapılan tebligat üzerine Canik Mutasarrıflığı'na da bir yazı gönderilmişti. Burada: “*Taşralarda vuku' bulan cemiyetlerde kurşunlu silah atılmamak üzerine mukaddemce her tarafa tenbihat-ı lazıme icra*

² Takvim-i Vekayi, Def'a 250, 6 Muharrem 1259 (7 Şubat 1843)

³ BOA, A. MKT. UM. 9-90, 19 Rebiülahir 1266 (4 Mart 1850)

⁴ Takvim-i Vekayi, Def'a 424, 11 Cemaziyelahir 1266 (24 Nisan 1850)

⁵ Sarkis Karakoç, Külliyyât-ı Kavânin, 1. Cilt, Fihrist-i Tarihî, Yay. Haz. M. Âkif Aydın, TTK, Ankara, 2006, s.235, “*Taşrada vuku bulan cemiyetlerde şenlik için kurusıkı silah atılmasının dahi memnu'iyeti hakkında irâde-i seniyyeyi mutazammın tebliğ-i resmî*”, 11 Cemaziyelahir 1266 (24 Nisan 1850).

olunmuş idi. Bazı kere kurşunsuz silahtan dahi kazaen telef-i nüfus vuku bulduğu tahkik kılınmış olduğundan bu yüzden o misillü cemiyet mahallerinde kurşunlu ve kurşunsuz hiç silah endaht olunmamak ve cesaret eden olur ise beher hal hakkında hükm-i kanun-ı ceza icra olunmak üzere bunun külliye men'i meclisçe tensib ve hakpâ-yı hümâyûn hazret-i mülükâneneden istîzân olunarak emr u fermân-ı hümâyûn-ı şahane dahi ol-merkezde” buyurulmuş olduğu, keyfiyetin lazım gelenlere bildirildiği ve bu bağlamda yazının gönderildiği muhatabın da bu yasağın herkese ilanında ve istenmeyen durumları önlemeye çalışmada “sarf-ı himmet” buyurması istenmişti.⁶

Düğünlerde kurşunlu silah atılması 1843 (1259) ve hem kurşunlu hem de kurşunsuz silah atılması 1850 (1266) yıllarında yasaklanmış olmasına rağmen istenilen sonuçların alınmadığı anlaşılmaktadır. Zira 1856 (1272) yılında bile kaleme alınan belgelerde “Taşralarda velime ve hitan cemiyetlerinde tüfenk ve tabanca endahtı memnu’ olduğu halde bazı mahallerde memnu’yet-i mezkûrenin hilafı harekete cür’et kılınmakta olduğundan”⁷ “ba’dezîn böyle silah ataraktelef-i nüfus vuku’una sebep olanlara adeta katil mücâzâtı icrası karargîr olup keyfiyet lazım gelen memurine beyan ve tenbih buyurulmuş olduğu dahi ilân keyfiyetiyle hilafına hareket vuku’a gelmemesi hususunda”⁸ gayret ve himmet gösterilmesi gerektiği konusu işlenmektedir.

2. DÜĞÜN YAPILAN EVLERİN ÇÖKMESİ VE BUNUNLA İLGİLİ ALINAN TEDBİRLER

19. yy. Osmanlı düğün merasimlerinde karşılaşılan bir diğer olumsuzluk ise, düğün yapılan evlerin gelen misafirlerin ağırlığını çekemeyerek çökmesi sonucu pek çok kişinin hayatını kaybetmesidir.

11 Cemaziyevvel 1269 (20 Şubat 1853)⁹ tarihinde Tırhala Sancağı’na bağlı Yenişehir Kazası’na altı saat mesafede bulunan Yenice Nahiyesi’nin Kukurova Köyü’nde bir düğün esnasında davetlilerin bulunduğu evin kirişi kırılarak, ev davetlilerin üzerine yıkılmıştır. Bu kaza sonucunda 5’i Kebir Reayadan, 11’i Sağır Reaya Çocuklarından, 5’i Kebire Reaya Kadınlarından, 8’i Sağıre Reaya Kızlarından ve 1’i de Kıbtî Kırnatacı olmak üzere toplam 30 kişi bina enkazı altında can vermişlerdir.¹⁰ Geri kalan davetlilerin ise salimen çıkartılması mümkün olmuştur. Belgenin devamında; “böyle harap hanelerde tecemmu’ eylemeleri hiçbir vakitte mahzurdan salim olamayacağı cihetle karyelerde vuku bulan cemiyetlerde o misilü köhne hanelere tecemmu’dan men’iyle böyle muhatara (korkulacak hal) vuku’u melhuz olan” durumlara karşı daima dikkatli olunması, Tırhala Sancağı Kaza ve

⁶ BOA, A. MKT. UM. 13-26, 9 Cemaziyelahir 1266 (24 Nisan 1850).

⁷ BOA, A. MKT. UM. 242-18, 29 Şevval 1272 (3 Temmuz 1856), A. MKT. UM. 242-38, 1 Zilkade 1272 (4 Temmuz 1856).

⁸ BOA, A. MKT. UM. 248-23, 13 Zilhicce 1272 (15 Ağustos 1856), A. MKT. UM. 284-57, 19 Şevval 1273 (12 Haziran 1857)

⁹ BOA, İ.DH., 267-16657 Lef 2, 11 Cemaziyevvel 1269 (20 Şubat 1853)

¹⁰ BOA, İ.DH., 267-16657 Lef 1

Nahiye Müdürleri ile bütün köy muhtar ve Kocabaşlarına “şediden” tenbih olunduğu bildirilmektedir.

25 Zilkade 1310 (10 Haziran 1893) tarihli bir başka belgede bu defa Malatya'nın Hısn-ı Mansur kazasında müteveffa Said Efendi'nin hanesinde icra edilmekte olan velîme cemiyeti esnasında evin girişinin kırılarak aniden çökmesi sonucu 13 kadın ölü, 4 kadın da yaralı olarak enkaz altından çıkartılmıştır. Mamuret'ül-Aziz Valisi durumu Dersaadet'e bildirmiş ve “*Mecruhun icrâ-yı tedavisine itina olunmasıyla beraber ba'demâ icra olunacak bu gibi cemiyetlerde hanenin evvel emirde belediye ebniye ustaları tarafından keşif ve izdihama tahammülü bâ-rapor beyan edilmedikçe cemiyet icmâsına zinhar ruhsat verilmemesinin usul-i ittihazıyla keyfiyetin cümleye bi'l-ilân telakkisi bu misillûlara meydan verilmemesi*” hususunun “*mülhakat-ı vilayete*” tebliğ olduğunu yazmıştır.¹¹

Hısn-ı Mansur'da bir düğün evinin, Arabkir Kazası'nda Paskalya'da Ermeni Kilisesi vakfı akarından bir hanın aniden çökmesi sonucu pek çok insanın ölmesi büyük üzüntüye sebep olmuştu. Mahalli idare tarafından bazı tedbirlerin alınmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Ancak işlerin daha kolay halledilebilmesi için bunun bir kanun haline getirilmesi isteği üzerine “*Şûrâ-yı Devlet Riyâseti Vekâlet-i Celîlesi*”ne hitaben kaleme alınan yazıda, “*memurin-i belediyenin bu gibi köhne binaları bi'l-muayene vaktiyle hedm veya tahkiminin*” büyük bir hizmet olacağı ve Mamuret'ul-Aziz Vilayeti'nin bu çalışmaları başlattığının anlaşıldığı belirtilmektedir. Bunun yanında “*ekseriya mevsim-i şitânın hulûlünde inhidâm-ı bina ve duvarlar bağıtaten yıkılmakta olup, ba'demâ bu yolda kaza vukuuna mahal kalmamak üzere o misillû duvar ve binaların evvelce devâir-i belediye tarafına muayene ettirilmesi gibi bazı usule ve kavaid ittihazı lüzumuna binaen keyfiyetin Şûrâ-yı Devlet'çe bâ-tezkere verilecek kararın bâ-mazbata iş'arına himmet buyurulması*” hususu dile getirilmektedir.¹²

24 Şevval 1313 (7 Nisan 1896) tarihinde Maden Sancağı'na tabi Palu Kazası'nın Çarşı mahallesinde bir hanede velîme cemiyeti icra olunduğu sırada, içinde kadınların bulunduğu odanın damı çökmüş, enkaz altında kalan kadınlardan 40-50'si sağ, 13'ü yaralı ve 17'si de ölü olarak çıkartılmıştır. Durum Diyarbakır Vilayeti tarafından telgrafla Dâhiliye Nezareti'ne ve oradan da Sadarete bildirilmiştir.¹³

Yaşanan tüm bu olumsuzluklar karşısında elbette Devlet duyarsız kalmamış ve 29 Safer 1317 (7 Temmuz 1899) tarihinde Dâhiliye Nezareti tarafından “*Umum Vilâyât ve Elviye-yi Gayr-ı Mülhekâya*” bir tahrirat gönderilmiştir. Bu belgede “*Bazı taraflardan vuku' bulan işârâta nazaran velîme ve hitân cemiyetleri sebebiyle kurrâ ve kasabâтта halkın ictima' ettiği haneler ekseriya cemiyet halkının sıkletine tahammül edemeyerek, çökmekte veyahut cemiyet geceleri devrilip işti'al (tutuşma) eden bir lambadan harîk zuhur eylemekte ve bunların netâyic-i elemiyesi*” olarak erkek veya kadın pek çok insan, ya enkaz altında kalarak ya da yanarak can verdiği dile getirilmektedir. Elbette bu gibi durumların yaşanmasının üzüntü verici olduğu söylendikten sonra, bir daha böyle olumsuzlukların yaşanmaması için

¹¹ BOA, Y.A..HUS., 275-105, 25 Zilkade 1310 (10 Haziran 1893)

¹² BOA, ŞD., 2618-41, 4 Zilhicce 1310 (18 Haziran 1893)

¹³ BOA, Y.A..HUS., 350-50, 7 Zilkade 1313 (20 Nisan 1896)

alınacak tedbirlerin de “*hükümet-i mahalliyece bu gibi cemiyetler evvelce haber alınarak mecmu' olacak hanenin kasabâtta ise belediye kalfaları vasıtasıyla keşif edilerek tedâbir-i fenniyye bâ-tevessül kaza zuhurunun men'i esbabına bakılması ve karyelerde ise imam ve muhtarlar canibinden o hanenin harap ve mâil-i inhizam olduğu görülünce cemiyetin başka yerde yapılması veyahut hanenin payandalarla takviyesine itminâ kılınarak imkân dairesinde muhafaza-yı hayata çalışılması*” ile mümkün olduğu ve bu tahriratın da “*ta'mimen vilâyât ve elviye-yi gayr-ı mülhekaya iş'ar kılındığından oraca da mülhekâta tebliğân mü'ekkede icrası ve şu ahvale daima riayet olunması hususu*” belirtilmektedir.¹⁴

Her ne kadar umum vilâyâta alınması istenen bu tedbirler bir tahrirat ile gönderilmişse de esas mesele alınan tedbirlerin uygulanmasıdır. Bahse konu tahrirat kaleme alındıktan 11 gün sonra yani 10 Rebiulevvel 1317 (18 Temmuz 1899) tarihinde Aydın Vilayeti'ne bağlı Çeşme kasabasında Orman Memuru Nesib Efendi'nin hanesinde bir düğün münasebetiyle iki yüzü geçkin kadın ve çocuk toplanmış bulunuyordu. “*Mezkûr hane o kadar sıklete tahammül edemeyerek bağıtaten münhedim olmasıyla cümlesi bir hal-i tehlikede enkaz altında kalmışlar*”dı. Bu esnada görevli olarak Çeşme'de bulunan “*Yâverân-ı Hususi-i Şehriyâriden ve Bahriye Binbaşlılarından*” Said Bey, “*vapur-ı hümayundan celb ettiği asâkir-i bahriye-i şâhâne*” ile acele olarak yardımlarına yetişmiş ve “*gayret-i fevk'al-'adeleriyle*” tahliyelerine muvaffak olmuştu. Belgenin devamında Binbaşı Said Bey'in “*ikinci rütbeden bir küt'a Nişân-ı Âli-i Osmânî ihsanına müstehak olduğu*” da dile getirilmektedir.¹⁵

SONUÇ

Yaşanan onca olumsuzluğa karşı pek çok şikâyet vuku bulmasına ve bunlara karşı tedbir alınmasına çalışılmasına rağmen, özellikle toplumun, benimsediği adetlerden vaz geçirilmesi pek de mümkün olmamıştır. Bunun için her ne kadar kanunlar çıkartılmış, etrafa emirâmeler yazılmış, suçluların en ağır şekilde cezalandırılacağı söylenmiş olsa da, bakış açısı değişmedikçe tüm bu tedbirler sadece kâğıt üzerinde kalmıştır. Günümüzde bile bu tip olaylara rastlanması bunun belki de en acı ve en açık örneğidir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Hat (Hatt-ı Hümayun): 1403-56736.

A. MKT. UM. (Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı): 9-90, 13-26, 242-18, 242-38, 248-23, 284-57.

DH.MKT (Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi): 2220-37.

İ.DH. (İrade Dâhiliye): 267-16657.

ŞD. (Şura-yı Devlet): 2618-41.

Y.A..HUS. (Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı): 275-105, 350-50.

¹⁴ BOA, DH.MKT., 2220-37, 29 Safer 1317 (7 Temmuz 1899)

¹⁵ BOA, Y..EE..KP., 9-870, 10 Rebiulevvel 1317 (18 Temmuz 1899)

Y..EE..KP.. (Yıldız Sadrazam Kamil Paşa Evrakı): 9-870.

2. Süreli Yayınlar

Takvim-i Vekayi, Def'a 250, 6 Muharrem 1259 (7 Şubat 1843)

Takvim-i Vekayi, Def'a 424, 11 Cemaziyelahir 1266 (24 Nisan 1850)

3. Kitaplar

Karakoç Sarkis, Külliyyât-ı Kavânîn, Yay.Haz., M.Akif Aydın, C.I, TTK, Ankara 200

MANA TABU TOTEM BAĞLAMINDA TARİH ÖNCESİ İNSANLARDA İNANÇ ÜZERİNE BAZI DEĞERLENDİRMELER

Arş. Gör. Muammer ÖZDEMİR

Muş Alparslan Üniversitesi, m.ozdemir@alparslan.edu.tr

ÖZET

Bu bağlamda soyut düşünebilen insan arayış içerisinde olmuş ve yaratıcının varlığını sorgulama ve kabullenme safhasında toplumun ihtiyaçları çerçevesinde farklı inançlar türetmiştir. Asıl gaye olan yaratıcıya şükran, ulaşma veya onu kızdırmama gibi pek çok yaklaşım dinlerinde gelişmesine katkıda bulunmuştur..

Böylelikle farklı coğrafyalarda zaman ve mekan ayrımı yapılmadan görülen bazı benzerliklerin varlığı bizleri bu insanların inançlarını nasıl yaşadıkları sorusunu sormamıza sevk etmiştir. Ve günümüz ile kıyaslanabilecek şekilde insanların yaratıcıya olan sevgileri, korkuları, kızgınlıkları mağara resimleri ile, dinsel ayinler, kullanılan aletler ve tahmin ettiğimiz bazı yöntemler ile dışarıya vurma ihtiyacı hissetmiştir. Öyle ki ilkel denilen insanların gelişmiş bir yapıda olduğunu görmek araştırmacıların merakını daha da artırmış ve yeni fikirlerin de doğmasına vesile olmuştur.

Mana, tabu, totem inançları da günümüz toplumlarında dahi rahatlıkla görülebilen inançlardır. Asıl olan mesele de dinlerin altında bu tür inançların tarih öncesinde de görülme olasılıklarıdır. İnsanların günlük hayatta, önemli günlerinde, av esnasında, bayramlarda, ayinlerde, ritüellerde, doğum, ölüm, ergenlik vs. gibi durumlarda dinlerinin gerektirdiklerine ek olarak bu tür inançlara da sarılıp onların insanlara sunduğu doğruları da yerine getirmeye çalıştıklarını söyleyebiliriz. Böylelikle mana inancı, tabu ve totem anlayışlarının toplumun her kademesinde yer bulduğu varsayımı azımsanmayacak derecede bilim dünyasında yer bulmuştur. Tarih öncesinde yaşayan insanların yaşamlarının önemli bir parçası olduğu düşünülen bu çağrışımların inanç bağlamında değerlendirilmesinin dönemin şartlarını daha iyi anlamamıza katkı sunulacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mana, Tabu, Totem, İnanç, Tarih Öncesi

İlk insandan itibaren gelen tüm kavimlerin yaşam gayeleri vardır. Bu amaç doğrultusunda hayatlarını idame ettirebilmek ve verilen her şey için adeta şükür niyetiyle ibadet yapabilmek için farklı yollar izlemişlerdir. Düşünen ve kavrama yeteneği olan bu amaç doğrultusunda yaşamını bu yolla kanalize eden toplumlar günümüzde dahi hem doğa güçlerine hem de görünmeyen güçlerin varlığına inanmakla kalmayıp bu istikamette ritüeller düzenleyip adeta onlarla iletişime geçme niyetindedirler. Fakat asıl olan ilahi kaynaklı , vahiye dayalı hak dinin topluma göre yorumlanmasıdır. Zaten tüm bu farklı anlayışlar ve tarzların esas temeli insanların kendi ihtiyaçlarına ve alışkanlıklarına göre bakış açısı getirmeleridir.

İnsanlığın geçmişinde ilk kişiden itibaren sadece alet yapıp hayatlarını idame ettirme gayretinde olan insanları görmekle birlikte bu insanların fanilerin(uyarıcı) ağızlarından dünyaya ait olmayan ilahi sözlerin dökülmesiyle doğaüstü tasarımın kendine düşen payını almış ve onun kahramanlarıyla iletişim kurmuş, günlük yaşamında ve deneyimlerinde bunu kanıtlamıştır¹.

Tarih öncesi dönemlerde yaşayan insanlar da toplumda kendilerini kuşatan ruhların ve doğaüstü güçlerin varlıklarına inanıyorlardı. Bu inanışlar kimi zaman bitki ve hayvan üzerinden kimi zamanda kabile reisi ve din adamı üzerinden yapılıyordu. Toplumları bir arada tutan güç inançtır ve bu pencereden gelişen hak dinin alt birimleri gibi görünen ve yorumlardan ibaret olan mana, tabu, totem, atalar kültü, animizm olarak adlandırılan yaklaşımlar insanların farklı yaklaşımlarıdır. Bu inanışların bir üst seviyesi Yüce Yaratıcı inanışdır. İnsanlar toplumlarını yönlendiren ve gücün üstünde gücün varlığına inanmakla birlikte peygamberler vasıtasıyla gelen öğretileri günümüzdeki gibi uyup uygulamakla beraber zaman zaman toplumsal faktörlerden ve kişisel düşüncelerinden dolayı farklı yorumlamışlar ve kendilerine rahat gelecek veya ihtiyaçları olan meseleler için yeni düşünceler türetilip zamanla asıl olan dinin değiştirilmesiyle veya dinin bir parçası olarak görülmesiyle birlikte nesilden nesile ulaşmıştır. Mana ,tabu, totem inançları da günümüzde dahi sık görülen ve etkisi devam eden inanç türleridir².

Batılı düşünürler 16. yy.dan itibaren ilkel kabile dinleri ve bu yorumla tarih öncesindeki insanların neler düşünüp neye inandıkları hakkında söz söylemişlerdir. Bu amaçla çok sayıda bilim dalı gelişmiş ve farklı perspektiflerle yorumlar yapılmıştır. Özellikle dinin kaynağı konusunda tartışmaların büyüklüğüne bakılırsa alan ile ilgili çalışan bilim adamları kendi zamanlarının hakimiyet teorilerine göre dinin kaynağının açıklamasını yapmaya çalışmıştır. Dinin kaynağının bilim ile açıklanamayacak derecede zor bir iş olduğunu belirtmek gerekir. Bilim ancak bir takım materyallere göre kıyas geliştirir. İlk insanların dinleri ile ilgili bilgiler ancak ilahi kitaplarda vardır. Bundan dolayı dinin kaynağı ile ilgili olan fikirler tahmin ve varsayımdan öteye gitmemektedir³.

Pascal Boyer “The Naturalness of Religious Ideas”adlı kitabında dinlerin aslında 3 konuda birbirine benzediğinden bahseder. Bunlardan birincisi birçok toplumda insanın ruhunun ölümden sonra da yaşayacağı ve inanç, arzularıyla bir varlık olarak yaşamını

¹ Joseph Campbell, *İlkel Mitoloji*, İstanbul,2016,s.13.

² Ninian Smart, “Tarih Öncesine Ait Dinlerle İlkel Dinler”,(Çev. Günay Tümer),Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,S.5 Ankara,1981,s.297-323.

³ Mehmet Aydın, *Dinler Tarihine Giriş*, Konya,2008,s.35.

sürdüreceği öngörüsüdür. İkincisi bir toplumda özellikle bazı insanların doğrudan tanrılar ya da ruhlar gibi olağanüstü varlıklardan ilham ve mesajlar alabileceği varsayımdır. Üçüncüsü ise belirli ritüelleri tam yerine getirmenin doğal dünyada değişiklikler olabileceği tezidir. Dinin kaynağı ilahidir ve tek bir yaratıcıdan gelmektedir⁴. O halde bu yaklaşımların toplumların sosyal hayatı için yadsınamaz bir gerçek olduğunu görmekle birlikte insanların zamanla farklı tarzlar geliştirip ilahi çizgiden uzaklaştığını ve bu doğrultuda başka dinsel düşünceler içine girdiğini söylemek gerekir. Günümüzde pek çok toplumda mana, tabu, totem inançlarının asıl din olarak görülmesi dahi varlığının bilindiğini ifade etmemiz doğru olur. İnsanoğlunun yaşam sürecindeki tecrübeleri ve kazanımları ile başlayan ve farklı şeylere inanma biçiminde devam eden kesitte zamanla farklı şekil ve tarzda değişen dini meseleler en dikkat çekici ve gizemli meselelerden olmuştur. Şu bir gerçek ki insanın dine inanma ihtiyacı ve bu dine inanma aşamasında arayış biçimleri bütün zamanlarda varolagelmiştir ve gelecektir⁵.

Schmidt'in yıllar boyu savunduğu ve arkasından da Viyana Etnoloji Ekolü olarak adlandırılan kuruluşun da desteklediği dinin kaynağının tek tanrıdan geldiği görüşü yaygınlık kazanmıştır. Bu ekol tarafından yapılan çalışmalara göre evrimcilerin söylediklerinin aksine tek tanrıçılıktan çok tanrıçılığa doğru bir dejenerasyon olduğunu, sapmaların ve çok tanrıçılık gibi durumların tek tanrıçılıktan sonra ortaya çıktığı görüşüne vurgu yapılmaktadır⁶.

MANA

Tarih öncesi insanları ayrı ayrı varlıklara şahsiyet kazandırmadan önce bütün aleme yayılan ve her şeyin hayat kaynağı olan yaratıcının varlığının olması gerektiğini düşünmüş olmalıdır⁷. Ve ilk dönem insanların yaratıcıyı arayış biçimlerinde bazı toplumlarda mana inancının olması gerektiğini bu alan ile ilgilenen bilim adamları düşünmektedir. Toplumlarda esrarlı bir güç olarak görülen mana anlayışında bu güce ölümlerin ruhları sahip olmaktadır. Kozmik yaratılış Tanrısal mana ile mümkün görünmektedir. R.R. Marett 1900'lerde Animizm Öncesi Din başlıklı makalesinde dinlerin ilk biçiminin mana inancı olduğundan bahsederek mistik korku ve hayret duygusunun dinin ilk şeklini ortaya çıkardığını iddia etmiştir⁸.

Dinin kaynağını araştıran Fransız Felsefeci Filozof Henri Bergson dönem insanındaki inancın kaynağını tabiatın savunma tepkisinden aldığı söyler. Ölüm ötesi inancına inandıran şeyin de sürekli bir faaliyetin zorunluğu olduğundan bahseder. İlkel dinlerin kaynağında ölümü kaçınılmaz olarak kabul eder ve insanı ümitsizliğe sevk etmesine karşı tabiatın savunma tepkisi bulunmakla birlikte insanda var olan ölümsüz ruh ve can denilen prensip,

⁴ Ahmet Uhri, Anadolu'da Ölümün Tarihöncesi Bir Geleneğin Oluşum Süreçleri, İstanbul, 2014, s.32.

⁵ İbrahim Hakkı Kaynak, İnsanın Anlam Arayışında Din ve Mit'lerin Rolü, Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi, C.1, S.1, Batman, 2012, s.674.

⁶ Fatma Aygün, "Dinin ve Yüce Varlık İnancının Kökenine İlişkin Tartışmalara Genel Bir Bakış", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, C.14, S.1, 2016. s.203-215.

⁷ Günay Tümer, "Din", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, S.9, s.316.

⁸ Mehmet Aydın, *Dinler Tarihine Giriş*, Konya, 2008, s.35.

ilkel insan tarafından bütün tabiata yayılmış şeyler ve bireyler arasında ortak bir kuvvet şeklinde yükselmiştir. Buna mana denir⁹.

Dinler Tarihi üzerine çalışmalar yapan Mircea Eliade çalışmasında manayla ilgili cisimlerde ve insanlarda mana anlayışı vardır. Bu güçlerini bazı üstün canlılardan almışlardır. Kutsalla iç içe olan insan mana anlayışına da sahip olmuşlardır. Eliade'ye göre iyi bir savaşçı gücünü fiziksel özelliklerine göre değil de ölü bir savaşçının ona verdiği manaya borçludur. Bu mana boynuna asılan bir taş, cisim, vücudundan bulunan herhangi bir önemli gördüğü cisim olabilir. Eğer bir insanın toprağı verimliyse hayvanları üreyorsa bunun manadan geldiğini söylemektedir. Mükemmel olan her şey manaya sahiptir; yani insanda etkin, devingen, yaratıcı ve mükemmel ne varsa manadan kaynaklanır¹⁰. Eliade'nin bakış açısıyla mana anlayışının vahdet inancı ile bağı görünmemektedir. O halde bu inanca sahip olan bazı toplulukların Yaratıcıdan gelen emirleri uygulamakta inkarcı davrandıkları veya kendilerine yeni bir din anlayışı geliştirdikleri yorumuna varabiliriz. İlk insanlardan itibaren görülen farklı inançların temelinde mutlaka evreni ve insanları eksiksiz bir şekilde yaratan Yüce Yaratıcı inancı vardır. Her şeyin kaynağını mana inancı olarak gören anlayışın çok yaygın olmadığını söylemek gerekir.

Dinin kaynağını sorgulayan Edward Evans Prichard "İlkelerde Din" adlı eserinde konuya şöyle yaklaşmaktadır." Manada şans kavramı, kurnazlık kavramı ve gizem, göksel denilen şeyi oluşturuyordu. Bu ise, organik süreçlerin ve psikolojik durumların gözlemlerinden başlayarak yapılan yanlış çıkarımlardan ileri geliyordu ve ilkel insanı özel niteliğin mananın nesnelere ve olaylarda var olduğunu, onların özüne katıldığını varsaymaya götürüyordu.¹¹" Günümüzde insanların da buna benzer bir algısı olabilir. Görünmeyenlerin göksel anlamda bağlantısına inanılan topluluklar vardır. Toplumların coğrafi anlayışı içerisinde dinleri fark etmeden tüm dinlerin bir parçası olarak bu tür düşünceler girmiştir. Fakat kaynağı ilahi olan dinin içinde olsa olsa bu tür anlayışlar hurafe olarak adlandırılmaktadır. Batılı araştırmacılar tarafından aslında mananın çerçevesi çizilmek istenmiştir. Fakat dinin kaynağı sorgulandığında manayı da başlangıçtaki dinlerin içine koymak yanlış olur. Dinlerin kaynağında her şeyi yoktan var eden Allah inancı olduğuna göre bu suretteki mana anlayışı ancak yorumdan öteye geçmez.

Bazı toplumlarda ise mana inancı Yüce Yaratıcı tarafından toplumun önde gelenine aktarıldığına inanılan bir güç olarak kabul edilir. Gücün Tanrılardan yeryüzüne aktarıldığına ve seçilmişlere verildiğine inanan gruplar vardır. Önde gelen kişi tarafından da cansız nesnelere aktarılmıştır. Öyle ki bir ok mana olarak kutsal kabul edilebilir. Yine yapılan muska benzeri toplum tarafından önemli kabul edilen şeylerin insanları kötülükten koruyacağına inanmışlardır. Özellikle toplumlarda din adamları tarafından yapılan büyü benzeri sihirsel faaliyetlerin de mana inancıyla bağlantısı olmalıdır. Mağaralardaki duvar resimleri ve resimlere çizilen hayvanın da mana aktarılan cisimler olduğu yorumunu yapabiliriz. Mesela bir tarlanın çok fazla ürün vermesi veya vermemesi, nehirlerin taşıdığı suların fazlalığı,

⁹ Münir Dede, "Kapalı Toplum ve İlk İnanışlar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.40, Ankara, 1999, s.244-254.

¹⁰ Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, İstanbul, 2003, s.44-47.

¹¹ Edward Evans Prichard, *İlkelerde Din*, (çev. Hüsen Portakal), Ankara, 1998, s.39.

avcılık faaliyetlerinin bereketli geçtiği düşüncesi bu mana inancı doğrultusunda yapılan ayinlerin neticesi sayılabilir¹².

İlk toplumlarda din ile büyü birbirine karıştığını söyleyen bazı düşünürler vardır. Bu düşünce biçiminin çağın şartlarına göre olabileceğini düşünebilir. Fakat Yaratıcının emrini insanlara ulaştıran peygamberlerin de dinin asıl kaynağı içinde sihir veya büyü ile ilgili emir veya öğretileri arasında böyle bir meselenin olması mümkün görünmemektedir. Sadece insanlar yaratıcıya aracı koymak kaydıyla böyle bir yaklaşımı getirdiklerini söylenebilir. ‘Eski devirlerde yırtıcı hayvanların kötülüğüne uğramış insanlar, o hayvanların dişlerinden, pençelerinden gerdanlıklar yaparak boyunlarına takarlarsa, onların kötülüğünden kurtulacaklarına, yahut, yağmurdan önce kurbağaların bağıştıklarına dikkat ettikleri için, yağmursuz kaldıkları vakit kurbağa şekline girerek onlar gibi bağırılırlarsa yağmur yağacağına inanmışlardır. Bu örnekler gösteriyor ki büyüye ilk insansal düşünüşün bir belirtisi, hatta nedensellik, yani aynı neden aynı sonucu verir, prensibinin ilkel bir şekli gibi bile bakılabilir. Kısacası bu şekilde başlayan büyü, ilk devirlerinde en katkısız haldeyken sonra şekilden şekle girerek hatta zamanımıza kadar bile gelmiştir¹³.’

Toplumlarda gözle görülmeyen kuvvetlerin kutsal sayılması anlayışı yaygın olabilir. Rudolf Otto eserinde tecrübe, kutsal ve korku verici ya da tabiat üstü karşılaştırıldığında korku, huşu, sır, cazibe denilen şeylerin insanların kutsalında yer ettiğini belirtir. Bu konuda Otto şöyle der. ‘‘En anlaşılmasız ibadetin durgun bir haleti ruhiyesiyle akli istila ederek ara sıra hafif bir akıntı gibi süpürüp geçer. O, sanki heyecanla titreyen ve yankılanan ruhun daha değişmez ve tükenmez vaziyeti içinde devam eder. O, spazm ve ihtilaçla birden ruhun derinliklerinde patlayabilir ya da en tuhaf galeyanlara götürebilir. Onun vahşi ve şeytani şekillerine sahip olup biraz daha dehşetli korku ve ürpertiye daldırabilir. O, onun kaba vahşi geçmişlerine, ilk tezahürlerine sahip olup tekrar güzel, temiz ve parlak bir şey içinde gelişebilir. Neyin ve kimin şahsiyetinde insanın susmuş, titrek ve dilsiz teslimiyeti bulunabilir? Anlatılamayan ve bütün yaratıkların üstünde bir sırrın varlığında¹⁴’’ diyerek aslında tüm anlayışların temelinde bir tek yaratıcının varlığından bahsetmektedir.

Farklı coğrafyalardaki dinsel yaklaşımlar içerisinde mana anlayışının görülmesi de muhtemeldir. Günümüz ilkel topluluklarının yaşayışlarında gözle görülen benzerlikler olduğunu düşünmekle birlikte tarih öncesi insanların ölümlerini gömme, ritüel, mağara resimleri, totem ve tabu ile ilgili anlayışları mana anlayışının esas emirler ve öğretilerin yanında görülebileceğini ifade edebilir. Misal olarak Çayönü’nde kafatası kült binalarının varlığıyla belki dönemin insanların atalarının kafalarını bedeninden ayırarak odalarının veya ibadet yerlerinin içine yerleştirmeleri gücün bu simge ile beraber aileye geçebileceğini düşündürmektedir. Çünkü her daim kutsal olan atanın veya güçlü kimsenin kafatasıyla işlerinin iyi gideceğine inanılmıştır. Bu bağlamda yaratıcının o topluluktaki seçtiği kişiye özel güçlerin vermesi ve o kişinin de öldükten sonra bile topluluğuna yardım etmesi inancı muhtemeldir.

¹² Ninian Smart, ‘‘Tarih Öncesine Ait Dinlerle İkel Dinler’’,(Çev. Günay Tümer),*Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*,S.25,Ankara,1981,s.297-323.; Gordon Childe, *Tarihte Neler Oldu?*,İstanbul,2007,s.43-52.;Sigmund Freud,*Totem and Taboo*, London,1919,s.138.

¹³A.Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, İstanbul,1987,s.28-29.

¹⁴ Ninian Smart, ‘‘Tarih Öncesine Ait Dinlerle İkel Dinler’’,(Çev. Günay Tümer),*Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*,S.25,Ankara,1981,s.297-323.;

TABU

Tabu inancı ilk yaşayanlardan itibaren var olduğu düşünülen bir düşünce sistemidir. Genel olarak toplum tarafından önemli görülen, kutsal sayılan insanlara, hayvanlara, nesnelere ve başka şeylere dokunulmasını yasaklayan bir inançtır. Eski toplum inançlarında tabu olarak görülen bir şeyin çiğnenmesinin veya ona uyulmamasının kötü sonuçlar doğuracağına inancı olduğu için dönem inançlarında görülür¹⁵. Genellikle herhangi bir şey bir gücü simgeliyorsa veya manevi bir güç olarak görülüyorsa o nesne tabudur. İnanç sistemi içerisinde vahiy kaynaklı ilahi dinlerin öğretilerinde bu tür yaklaşımlar elbette ki kabul edilmemektedir. Fakat daha sonradan yorumlanan dinlerin tahrif edilmiş halinde veya putperest, ateist ve herhangi ilahi olmayan dine mensup olan insanlarda bu tür inanışlar görülmektedir. Aslında Tabu denilen olgunun günümüz toplumları arasında da görülmesi şaşılacak durum değildir. İnsanların korkuları ve kaygıları onları bu tür yanlış noktalara sürükleyebilir. Tarih öncesi insanların da günümüz toplum yapılarına bakıldığında veya ilkel kabilelerin yaşamları baz alındığında böyle bir yaklaşıma sahip olması muhtemeldir.

Sigmund Freud "Totem and Tabu" adlı kitabında tabu konusuna psikoanalitik olarak yaklaşmıştır. Ona göre toplumlar bu tür yasaklara karlı güçlü bilinçaltı güdülerle hareket ettiğini söylemiştir. Ancak Freud'un nazariyesi delillere dayanmayan son derece spekülasyon bir yorumdur. Yasakların olduğu ve kuralların kesin olarak belirlendiği bir kanun hükmünde olabilir. Tabu gücünü ilahtan almalıdır. Tabu inancının mana inancı ve totemizm ile sıkı bağlantısı olabilir. İnsanlığın ortaya çıkış süreciyle beraber peygamberlerin getirdiği emir ve yasaklar tabuyu şekillendirmiş olabilir. Zamanla farklı bir boyut kazanıp ilahi kaynaklı dinin potansiyel dışarı çıkıp çok başka hal alması ihtimal dahilindedir. Halen çoğu toplumda din adına bu tür faaliyetler yapılmaktadır. Özellikle geri kalan toplumlarda başlarına gelen olaylarda, iyi ve kötü işlerde, ekinlerin ekilmesinden haşatına kadar ki süreçte, balıkların avlanmasından hayvanların çoğalmasına kadar tabu anlayışının hakim olduğunu söylemek mümkündür. Tüm toplumlarda tabu anlayışının olduğunu söylemek güçtür. Fakat gözlemlere göre çoğu toplumda tabu- totem bağlantısıyla bir yaklaşım oluşturulmuştur. Bu bazen bir hayvan, bazen nesne, bazen insana ait bir obje bazen de ölü ile ilgili durumlardır. İnanışa göre ölen atalarının veya ruhlarının güçlerinin neyi tabu olarak görüyorlarsa ona aktarıldığına inanılmıştır.

Marett'e göre ilkel insanlar, "Kimi kişilerin ve nesnelere gizil bir güce sahip olduğunu sanıyorlar; kutsalı kutsal olmayandan, görkemli dünyayı, bayağı dünyadan ayıran şey bu duygunun varlığı ya da yokluğu. Tabunun işlevi ise, bu iki dünyayı birbirinden ayırmak ve bu duygu, hayranlıkla, görkemle, çıkarla, saygıyla ve belki de aşkla karışık bir korku ve gizem duygusudur. Bu duyguyu çağrıştıran ve gizemli sayılan ne varsa hepsi de dindir. Marett kısaca, ilkel dinin amacı ve sonucu, kendi kutsallığını yaşama aktarmak, yaşam istemini harekete geçirmek ve bir iş görmektir."¹⁶ demektedir.

Hikmet Tanyu'ya göre tabiat üstü ve tehlikeli bir kudrete sahiptir. O kuvvet yüklü hatta tehlike teşkil eden bir yapıdadır. Ayrıca kutsal olduğundan ona dokunmamak gerekir. Tabu adeta bir hastalık gibi bulaşabilir ve ona dokunana geçebilir. Kutsal kuvvetle dolu kişiler

¹⁵ Günay Tümer, "Din", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, S.9, s.317.

¹⁶ Mehmet Emin Kılınç, "İlkelerde Din", *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, C.4, S.15,2012.

tabu olarak bilinir ve ona rastgele yaklaşmamak gerekir. Ona dokunmak için uzun bir hazırlık gerekir. Genel olarak tabuyu bozanlar ve izinsiz yaklaşanlar, uymayanlar cezalandırılır. O kişi kendi kendine telkinle cezalandırılır ve vicdan azabı çektirilerek Tabu tarafından cezalandırılacağı düşünülür. Cezalar genelde ölüm şeklinde olmalıdır. Tabudan gelecek zararı önlemek için ayinler, törenler yapılmıştır. Kirlenilmişse temizlenme ayinleri yapılmıştır. Yeni doğan, yeni ölen, doğum yapan kadın vs. tabu sayılıp kutsanmıştır¹⁷.

Durkheim de tabunun dokunma, görme, söyleme, işitme ve kutsal olanın kutsal olmayanla karıştırılmaması şeklinde bir dizi yasağı içerdiğini ileri sürmüştür¹⁸. Toplumlarda görülen bazı durumların sebebinin görünmeyen varlıkların yönlendirdiği söylenebilir. Tabuların da toplumdan topluma değişiklik gösterebilen bir yapıda olduğunu ifade etmekle birlikte asıl mesele ruhun veya kutsalın tepkisinden emin olmak ve kendini güvende tutmaktır.

Dönemin şartlarına ve toplum yapılarına bakılarak bu tür anlayışların varlığını görmek muhtemeldir. Tarih öncesi insanının barınma, avlanma, çoğalma, korunma ve beslenme gibi her bir olayın aslında o dönem için görünmeyen kutsal güçler ile bağlantısının kurulduğunu düşünmek sınırları zorlamaz. Tarih öncesi insan için zaten yaradılış gereği Yüce Yaratıcının insana verdiği fitratıyla insanın kendisini en güzel ve doğruya yöneltecek varlığı bulması kesindir. Ve Yaratıcıya ulaşma aşamasında bir takım araçlar da koyması o şartlarda yaşayan insan için mümkün görülebilir. İnsanların tabuları yasak ve kutsal çerçevesinde bakıldığında Tek bir Yaratıcıya olan ibadetin bir parçası olarak da düşünülebilir.

İnsanların tabu bağlamında yaklaşımlarının tezahürü olarak mağara resimleri de söylenebilir. Mağara resimlerinin figürlerinin toplum içerisinde tabu olduğunu ve o resimleri çizen din adamı olduğunu düşündüğümüz kişinin de dokunulmazlığı olduğu ve pek çok şeyden muaf olduğu ifade edilebilir. Ava çıkıldığında özellikle avlanma ritüellerinin yapıldığını düşünmemiz toplumların bu ritüelde kullanılan malzemeleri yanına aldıklarında işlerinin rast gideceği ve avının bereketli olacağını söylememiz zor değildir. Çünkü dönemin insanının balıkçılık, avcılık ve toplayıcılık aşamasında genellikle kendileri için kutsal olan bazı şeyler aracılığıyla dua ettiklerini, fiili olarak da yanlarına aldıklarını söyleyebiliriz.

Ölü de tarih öncesi insanlarda tabu olarak düşünülmüş ve kutsanmıştır. Ölüler mağaraların içlerine, özel mekanlara, evlerin içlerine gömmeleri onların ruhlarından faydalanacağı düşüncesiyle animizm ve atalar kültü ile bağlantılı olarak tabu olabilir. Kutsal olarak görülen ölüer eşyalarıyla veya çiçeklerle gömülmüş olması bu anlamda önemlidir. İlkel topluluklarda ölünün veya atanın kafatasının evin en güzel yerine yerleştirilmesi ve zor zamanlarda kızgınlık aşamasında dahi ona dokunulmaması, dokunulursa başlarına belaların gelebileceği düşüncesi görülmektedir¹⁹.

Göbeklitepe de Dünya’da bilinen ilk tapınak merkezini yapan insanların bu taşlara büyük bir önem vermeleri ve üzerlerine simgeler çizip tasvirler yapmaları önemlidir. Fakat tabu açısından daha önemli mesele bu taşların tahminimize göre bozulmaması ve kutsanmasından dolayı dokunulmamış, bölgeden gittiklerinde ise yıkmadan üzerleri toprakla örtülüp korunmasıdır. Bu bir yaklaşımdır. Fakat dönem insanı için Göbeklitepe’nin önemi

¹⁷ Hikmet Tanyu, “Totem, Totemizm, Tabu Üzerine Yeni Araştırmalar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.26, Ankara, 1983, s.168.; Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, İstanbul, 2003, s.39-42.

¹⁸ Cengiz Batuk, “Tabu”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 39; s.335.

¹⁹ Lucien Levy- Bruhl, *İlkel Toplumlarda Mistik Deneyim ve Simgeler*, Ankara, 2016, s.34.

elbette ki çok büyüktür. O halde günümüzde kutsal mekanlara nasıl dokunulmuyorsa ister saygı denilsin ister korku tabu anlayışının olması ihtimalini güçlendirmiştir.

Tabu anlayışının kutsalla bağlantısı olduğu aşikardır. İnsanların yasak olarak gördükleri meselelerde tepki çekmemek ve emniyette olmak amacıyla tabulara karşı saygı duyması, toplum tarafından da kabul görmüştür. Dinsel anlamda toplumların dini yaşamlarında her toplumda olmasa bile bir şekilde yer bulduğunu görmekteyiz. Adı farklı şekillerde olmakla beraber bu anlayışın yaygın olduğunu söyleyebiliriz. Ama şunu da belirtmek gerekir ki dinin kaynağı tabu değildir. İnsanlar daha sonra dinleri bozarak kendilerine yorumlamışlardır. Allah ilk insan itibaren gelen tüm insanları ve kavimleri iyiye doğruya yönlendirmiş ve onlara ilahi dinler göndermiştir. Gönderilen bu ilahi kaynaklık dinlerin içinde bu tür bir ibadet anlayışının olduğu düşünülmemekle beraber zamanın insanının farklı yorumlarla Yüce Yaraticıya olan ibadetleri ve bu bağlamda ibadet mekanları kutsal sayılmıştır. Bazen bir mağaraya çizilen resimde bunu görebilmekteyiz. Bazen de evin içinde veya yerleşimin en güzel yerinde. Çağın insanının mağaralara son derece güzel resimler çizmesi ve başka bölgelere göç ettiklerinde mağaranın ağzını kapatmaları mağaralarında tabu olarak görülmesi yorumu olabilir. Günümüzde bile ilkel olan ve olmayan pek çok toplumlarda bu anlayışın devamı görülmektedir. Dine yerleştirilen hurafeleri de içine katarak toplumların inanç nezdinde bu tür yaklaşımların varlığı bilinmektedir.

TOTEM

Totem, manadaki gözle görülmeyen güçlerin maddede şekil bulmasıdır. İnanışlara göre ölen kişilerin veya kutsal saydıkları şeylerin ruhları hayvan, bitki yada başka bir şeye girerek somutlaşmıştır. Ondan dolayı bu somut varlıklarla akraba olduğu düşünülür. Totemizm bir grubun yada klanın akbalıkları veya bu akrabalıklarından doğan görevler, ritüeller, yasaklar ve törenlerdir. Dönem insanının totemlerine çok önem verdikleri ve onları kutsal saydıkları, onlara dokunmadıkları düşünülmektedir. Totem olan bir bitki ve hayvanın gücünden yararlanmak için yanlarından ayırmamışlar ve bitki ve hayvanı evlerinde yetiştirip evcilleştirmeye başlamışlardır²⁰.

Bilim adamları totemcilik üzerine çalışma yaptıkça ve günümüzde bazı din ve toplumlarda görüldüğünden eski insanların dinsel yaşantısında da kullanıldığını ve görüldüğünü düşünmüşlerdir. Alanında uzman kişiler bu konuyu birey totemciliği, cins totemciliği ve grup totemciliği şeklinde ayırmışlardır²¹.

Günay Tümer T.D.V İslam Ansiklopedisinde bu konuyla ilgili şöyle demektedir.” Totemci görüşün en hararetli savunucusu W. R. Smith'tir. Bu görüşe göre başlangıçta çeşitli kabileler, kendilerini belli bir hayvan veya bitkiyle (totem) kan bağı içinde akraba sayar ve toteme saygılarını tapınma ile gösterirlerdi. İlahi varlıklara tapınma ve kurban kesme şeklindeki dini uygulamalar zamanla bu anlayıştan doğmuştur. Bu nazariyenin de artık taraftarı kalmamıştır. Zira totemciliğin temelinde iktisadi sebeplerin bulunduğu, herhangi bir

²⁰ Ninian Smart, “Tarih Öncesine Ait Dinlerle İkel Dinler”,(Çev. Günay Tümer),*Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*,S.25,Ankara,1981,s.297-323.;Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*,Ankara,1993,s.29.

²¹ Sedat Veyis Örnek, “İlkelerde Dinsel Temel Kavramlara Genel Bir Bakış, ”*Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Temmuz-Aralık, S.3-4,Ankara,1962,s.255-261.

hayvan veya bitkinin tüketiminin iktisadi bir sebeple yasaklandığı, daha sonra bu yasağın dini bir görüntü kazandığı düşünülmektedir. Dinin kaynağının totemciliğe dayandırılması konusunda en yaygın nazariye S. Freud'e aittir. Freud, *Totem und Tabu* adlı kitabında dine totemcilik açısından psikoanalitik bir yaklaşımda bulunmuştur. Ancak Freud'un nazariyesi de delillere dayanmayan, son derece spekülatif bir yorum olarak değerlendirilmiştir.²²

“Totemizm dinin en iptidai ve kaynak biçimidir. Totem, ortak bir etiket olmasının yanı sıra dini bir özelliğe de sahiptir. O, kutsal şeylerin temel bir örneğidir. Totem tanrısı impersonel ve isimsiz bir tanrıdır. Tanrı yerine impersonel bir güç olan totemik ilke yerleştirilir. Totem, klanın ibadet ettiği gizli gücün totemik ilkenin sembolüdür. Totem, toplumun sabit ve değişmez olduğunu gösterir. Bireyler ölümlü olsa da klan ölümsüzdür. Dini duygular ve eylemler, şahsi unsurlardan değil, grup seremonilerinden doğar. Kült, klan hayatının özüdür ve ibadetin kültürel biçimleri kutsal geri kalan profandır.”²³

Totem ritüelleri genellikle ergenlik çağına girmiş kişiler üzerinde yapılır. Onların rüyalarında gördükleri hayvan ve bitkiler onların totemleri olur. Totem ile kişi arasında manevi bağ vardır ve onu hiç yanından ayırmaz. Bu şekilde her türlü kötülüklerden korunacağına inanılır. Toteme dokunulmaz ve zarar verilmezdi. Öyle ki toteme istemeyerek bir şey olduğunda grup ve fert kendilerine bir şey olmuş kabul ederlerdi. Çünkü totemin bir hayvan olduğunu kabul edersek onların ataları olduğunu düşünürlerdi. Aslında totemcilik Atalar Kültü ve Animizm inançlarıyla da alakalıdır. Ölen kişinin ruhunun başka bir nesne veya hayvan, bitki olarak geri dönmesi inancı vardır. Bu inanç günümüzde ilkel olsun veya olmasın çoğu toplumlarda görülmektedir.²⁴ Örneğin ilkel kabilelerdeki herhangi bir alışılmadık durum veya nesne onlar için totem olmaktadır. Hiç görmedikleri bir bitki türü, hayvan türü veya herhangi bir cisim bu doğrultuda farklı görülmektedir. Günümüz ilkel toplumlarının bazılarında ikiz doğuran kadın kabileye uğursuzluk getireceği düşünülerek bazı ritüeller yapılmaktadır. İkiz bebeklerin uğursuzluk getirmemesi için tüm kabilelerde ateşler söndürülüp çukurlara atılmakta ve kötü ruhları kovmak için ayinler yapılmaktadır. Yine farklı gördükleri kişilere, albino hastalığına sahip olanlara, ruhlarla veya şeytanlarla ilgisi olduğunu düşünerek ya öldürülmüş ya da bazı toplumlarda çok farklı yere konularak kutsal kabul edilmiştir. Genelde ilkel toplumlar açısından bu tür alışılmadık şeyler totem olarak kabul edilebilmektedir.²⁵

Paleolitik dönem totemcilikle alakalı olduğunu düşünülen bir gelenek vardı. Üst Paleolitik dönem insanı bedenlerine yaralar açıp kendilerini süs eşyalarıyla donatmışlar ve bu şekilde kişiliklerinin ve güzelliklerinin artacağına inanmışlardır. Özellikle hayvan dişlerinin çekilip delinmesiyle gerdanlıklar yapılmıştır. Bu tür malzemeleri sadece süs eşyası olarak değil bir nevi tılsım şeklinde de düşünmüşlerdir. Örneğin Cowrie deniz salyangozunun kabuklarını Akdeniz'den Fransa'ya getirecek derecede önemli olan mesele kadınların üremelerini simgeleyen bir totem olarak kullanılmış olmasıdır. Özellikle mamut hayvanının

²² Günay Tümer, “Din”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, S.9, s.317.

²³ Emir Kuşçu, “Kutsal Kavramını Yeniden Düşünmek: Mana Modelinden Düzen Nosyonuna Doğru”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt 11, Sayı 3, 2011 s. 165 -186.

²⁴ Hikmet Tanyu, “Totem, Totemizm, Tabu Üzerine Yeni Araştırmalar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.26, Ankara, 1983, s.156.

²⁵ Lucien Levy- Bruhl, *İlkel Topumlarda Mistik Deneyim ve Simgeler*, Ankara, 2016, s.84.

dişlerinden bilezik yapmaları sadece takı olarak değil sihir ve dinsel ayinlerde de kullanılmış olma ihtimalini güçlendirmektedir²⁶.

Totemcilik ilkel toplumlarda ve günümüzde ilkel toplumlarda genelde hayvan üzerine kurulmuştur. Sadece hayvanın varlığı yetmez. Aynı zamanda hayvanın vücudundan bir parça alınıp yanında taşınırsa kendisini her türlü kötülüklerden koruyacağına, avında bereketli olacağına ve mutlu olacağına güç yetireceği inancı vardır. Böylece insanlar Yüce bir yaratıcıya inanmakla kalmayıp kendilerine sembol olarak manevi gücün gelişmesi adına bu tür bir inanış geliştirmişlerdir. Lascaux Mağarası'ndaki figürde kuş kostümü giymiş bir şaman tasviri yapılmıştır. Dönem insanının bu şamanın mana gücüyle görevlendirildiği, seçkin olduğunu ve kuşun da totem olarak sihirsel ayinlerde kullanılabileceği yorumu yapılmaktadır. Bunun gibi örnekleri çoğaltabiliriz.

Neolitik dönemde de böyle inanışların olduğu düşünülmektedir. Göbeklitepe kült yapı merkezinde bitki ve hayvan motiflerinin ve en önemlisi T biçimdeki taşların belki de onların sayılarının bu inanışla bağlantısı olabilir. Yine mezar sistemlerinin, dinsel ayin ve ritüellerin bu inanışla doğrudan olmasa bile dolaylı olarak bağlantısı olmalıdır. Bir başka yoruma göre de Göbeklitepe'ye ayin için yılın belirli günlerinde gelen insanların taptığı güç Sirius yıldızı ve 12 takım yıldızıdır. Tahminlere göre her bir ibadet mekanının bu şekilde tasvir edildiği söylenmektedir. İnsanlar totem olarak gördükleri yıldızların hareketlerini bu ibadet merkezine nakşedip taşların üzerine ise çeşitli dönem için önemli görülen veya sembolik anlamı olan ifadeler koymuşlardır. Mesela asma kilit veya H biçimindeki simgeler gibi²⁷. Zaten dönemin şartlarına göre çok ileri olan bu tapınak merkezinde bulunan tasvirler ve sembollerin her birisinin inanç simgesi olması ihtimal değil gerçektir. O halde Paleolitik insandan başlayarak Neolitiğe kadar daha sonra da günümüze kadar uzanan bu süreçte elbette ki insanı diri tutan inanç meselesi üzerinde kafa yorulmuş ve farklı anlamlar çıkmıştır. Tüm bu yorumlar ve ifadelerin üzerinde ise asıl yaratıcıya olan ibadet ve şükür vardır.

Mağara resimlerinin ve panolarının totemin günlük hayata aktarılmasını görmemiz açısından ayrı bir önemi vardır. Kars Kağızman, Kahramanmaraş Keçe Mağarası, Adıyaman Palanlı, Hakkari Tirişin Yaylası ve pek çok merkezde görülen kaya ve mağara resimlerinde genel kullanılan motiflerin o dönemde kutsal kabul edilen figürler olduğunu söyleyebiliriz. İnsan betimlemeleri, bitki ve hayvan betimlemeleri, gök cisimlerinin şekillerinin çizilmesi gibi farklı tasvirlerin dönemin inanç yapısıyla alakası vardır. Bu insanlar ritüellerini ve dualarını bu şekilde anlatarak daha etkili olmasını sağladıklarını düşünebilirler. Yapılan arkeolojik kazılarda ve arkeolojik buluntularda insanın sürekli gelişen bir yapısından ziyade gelişmiş bir yapısı olduğunu rahatlıkla ifade edilebilmektedir. Gelişmiş, soyut düşünen ve inanan insan profilinin günümüzden yüzbinlerce yıl önce de kullandığı alet ve av tekniklerine bakıldığında ,yaşam mücadelesi boyunca sürdürdüğü gelişmişlik insanın inancıyla , kültürüyle ve sosyal bir varlık olarak var olduğunu bize ispat etmektedir.

²⁶ Gordon Childe, *Tarihte Neler Oldu?*, İstanbul, 2007, s.56.

²⁷ Andrew Collins, *Göbeklitepe ve Tanrıların Doğuşu*, (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), İstanbul, 2016; Karl W. Luckert, *Göbeklitepe*, (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), İstanbul 2016; Klaus Schmidt, *Göbeklitepe –En Eski Tapınağı Yapanlar*, (Çev. Rüstem Aslan), İstanbul, 2007.

SONUÇ

Tüm bu bilgiler ışığında şöyle diyebiliriz ki Allah insanları yaratınca onlara peygamberleri aracılığıyla hak emirleri gönderdi. Bu emirlerle insanlar iyiye, doğruya ve güzele yönlendirildi. Böylece Allah'ın emirlerine uymaya çalışan ve çalışmayan insanlar da türedi. Bu kavimlerin bir kısmı kendi dinleri oluşturarak yaklaşımlar getirdi ve yeryüzünde dinler farklılaşmaya başladı. Bazı kavimler ve kişiler bu emirlere uyup hak din üzerine yaşamayı seçti. Bazıları ise dinleri tahrif ederek farklı yaklaşımlar getirip başka şeylere belki de somut gördükleri şeylere inandılar.

Dinlerin ortaya çıkışı ve yayılması, farklı şekillere bürünmesi çok zaman almıştır. Tarihin akışı içerisinde insanlar hak dinden uzaklaşmış beşeri zaafı neticesinde vahiy gelen dinde meydana gelen dejenerasyon sebebiyle Allah peygamberler göndermiş, ya asli dinlerini aslı gibi yaşamaya davet etmiş ya da yeni bir peygamber aracılığıyla yeni bir din göndermiştir. Bu bakımdan ilahi kaynaklı olan dinlerin benzerlik göstermesi gayet tabidir. Tarih öncesi dönemde görülen dinlerin de benzerlikleri bu anlamda önemlidir. Çünkü eldeki verilerle bakıldığında ortak yönleri çoktur. Din evrenseldir ve tüm toplumlara gelmiştir. Böylece farklı coğrafyalarda görülen ortak benzerliklerin kaynağının bu şekilde olduğunu söylemek zor değildir.

Yeryüzünde mağara resimlerinin, mana, tabu, totem, atalar kültü, animizim gibi inanç modellerinin yaratıcı tarafından gönderilen hak dinin bir parçası olup olmadığı veya inanmayanların kendilerinin uydurması olup olmadığı açık değildir. Düşünen ve karar veren, soyut ve somut nesnelere bilen, aletleri çok iyi bir şekilde kullanabilen insanların , kimya bilgisine sahip, resim yeteneği olan, avlanma ve av konusunda uzmanlaşmış, yaşam gayesi olan insanların başlangıçtan itibaren inanç faaliyetlerini yaşamlarına adapte edip Yaratıcının emirlerini uygulamaları gayet doğaldır. Allah insanı Kuran-ı Kerim'de geçtiği gibi bir fitrat üzerine yaratmıştır²⁸. Bu fitrat ise tek bir yaratıcının varlığını aramada veya kabul etmede zihni, ruhi, bedeni kapasiteye sahip olmasıdır. O inancında görünmeyen fakat evrendeki her noktayı en güzel şekilde yaratan Yüce Yaratıcı için olması kutsal kitaplara bakıldığında kesindir.

Mana, Tabu, Totem inançlarının varlığı bilinmekle ve kabul edilmekle birlikte bu inançların asıl inanç olan Yüce Yaratıcı inancına bağlı olup olmadığı söylemek açıkçası çok güçtür. Tüm bu inançların detaylarına baktığımızda aslında bir bilinmeyene yani yaratıcıya ulaşmanın aşamaları olduğu yorumunu yapabiliriz. İnançların kökeninde bir plan yapan ve planı uygulatan bir güç vardır. Totemin varlığı evet bir inançtır ama toteme o gücü veren kimdir? Mana inancıyla insanlar elbette ki kendilerinde güç hissetmişlerdir. Fakat mana dediğimiz gücün nereye bağlı olduğu sorgusu yapıldığında "Gücüm üstünde de güç vardır." İfadesini kullanabilmek zor değildir. Tabu, Atalar kültü, animizim ve diğer inançların detayları araştırıldığında karşımıza çıkan tabloda inanç boyutunun yorumlanmış hali gibi durmaktadır.

Tarih öncesi inanç yapısını sorguladığımızda bu tür yanılsamalar, sorgulamalar ve düşünceler olacaktır. İnsanın gelişmişlik seviyesinde içinde neye inandığını elimizdeki az sayıdaki veriyle sorgulamak çok zordur. Fakat ilahi kaynakları da baz alarak bakıldığında

²⁸ Kuran-ı Kerim, Rum Suresi, 30. Ayet.

dinin kaynağını araştırıp, sorgulamak ve doğruya ulaşma noktasında adım atmak asıl gayemizdir. Bilim ilerledikçe ve yapılan kazılar yada buluntularla birlikte en doğruya ulaşma noktasına adım adım yaklaşılacaktır. Fakat tarih öncesi dönemin her zaman karanlık kalacak tarafları olacaktır.

KAYNAKÇA

- Uhri, Ahmet, Anadolu'da Ölümün Tarihöncesi Bir Geleneğin Oluşum Süreçleri, İstanbul, 2014.
- Collins, Andrew, *Göbeklitepe ve Tanruların Doğuşu*, (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), İstanbul, 2016.
- Batuk, Cengiz, "Tabu", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 39.
- Prichard, Edward Evans, *İlkelerde Din*, (çev. Hüsen Portakal), Ankara, 1998.
- Kuşçu, Emir, "Kutsal Kavramını Yeniden Düşünmek: Mana Modelinden Düzen Nosyonuna Doğru", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt 11, Sayı 3, 2011.
- Aygün, Fatma, "Dinin ve Yüce Varlık İnancının Kökenine İlişkin Tartışmalara Genel Bir Bakış", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, C.14, S.1, 2016.
- Childe Gordon, *Tarihte Neler Oldu?*, İstanbul, 2007.
- Tümer, Günay, "Din", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, S.9.
- Tanyu, Hikmet, "Totem, Totemizm, Tabu Üzerine Yeni Araştırmalar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.26, Ankara, 1983.
- Kaynak, İbrahim Hakkı, İnsanın Anlam Arayışında Din ve Mit'lerin Rolü, Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi, C.1, S.1, Batman, 2012.
- Campbell, Joseph, *İlkel Mitoloji*, İstanbul, 2016.
- Luckert, Karl W., *Göbeklitepe*, (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), İstanbul 2016.
- Schmidt, Klaus, *Göbeklitepe –En Eski Tapınağı Yapanlar-*, (Çev. Rüstem Aslan), İstanbul, 2007.
- Kuran-ı Kerim
- Levy- Bruhl, Lucien, *İlkel Toplumlarda Mistik Deneyim ve Simgeler*, Ankara, 2016.
- Aydın, Mehmet, *Dinler Tarihine Giriş*, Konya, 2008.
- Kılınç, Mehmet Emin, "İlkelerde Din", *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, C.4, S.15, 2012.
- Eliade, Mircea, *Dinler Tarihine Giriş*, İstanbul, 2003.

Dede, Münir, “Kapalı Toplum ve İlk İnanışlar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*,C.40, Ankara,1999.

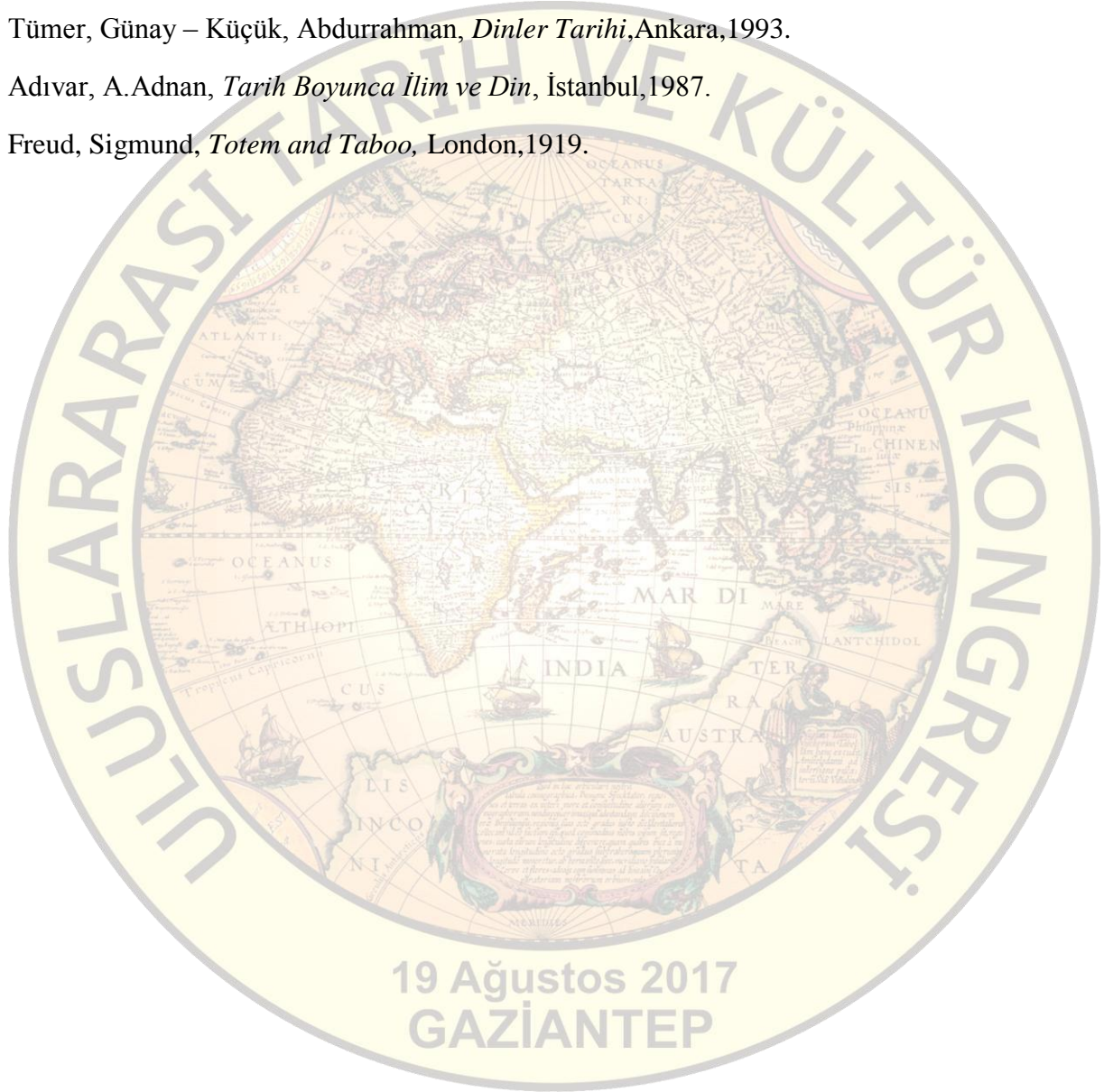
Smart, Ninian, “Tarih Öncesine Ait Dinlerle İlk Dinler”,(Çev. Günay Tümer),*Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*,S.25,Ankara,1981.

Örnek, Sedat Veyis, “İlkelerde Dinsel Temel Kavramlara Genel Bir Bakış ”*Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Temmuz-Aralık, S.3-4,Ankara,1962.

Tümer, Günay – Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*,Ankara,1993.

Adıvar, A.Adnan, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, İstanbul,1987.

Freud, Sigmund, *Totem and Taboo*, London,1919.

İLETİŞİMİN VE İLETİŞİM ARAÇLARININ TARİHSEL KÖKENLERİ

Dr. Zübeyde SÜLLÜ
Kastamonu Üniversitesi İletişim Fakültesi

ÖZET

İletişim, bilgiyi, enformasyonu duygu ve düşünceyi bir birimden diğerine sinyalleri, sesleri, işaretleri, beden dilini ve diğer metotları kullanarak aktarma yeteneğidir. İlk iletişim, M.Ö. 4000 yılında Sümerler’de ortaya çıkan ve kil tabletler üzerine yazılan piktografıdır. Daha sonra Eski Mısır’da M.Ö. 2600 yıllarında hiyeroglif keşfedilmiştir. Aynı dönemde ise duman, Çinliler tarafından iletişim amaçlı kullanılmıştır. Fenikelilerin keşfettiği alfabe ise daha sonra Eski Yunan’da geliştirilmiştir. Çin, Roma İmparatorluğu, Pers Uygarlığı kendi posta sistemlerini çok eskilerden kurmuşlardır. Baskı sisteminin hikayesi 1400’ lü yıllarda Gutenberg’in oynar, metal başlıklı harfleri bulması ve metinleri bunlarla düzenleyebilmesi ile başladı. Telgraf ise Samuel Morse tarafından 1875’de geliştirildi. Telefon 1876’da Graham Bell tarafından icat edildi, Marconi’nin icat ettiği bir çeşit kablosuz telgraf ise radio fikrine çok benziyordu. 1926 yılına gelindiğinde ise Farmsworth, diğerlerinin çalışmasını geliştirerek elektronik tv sistemini tamamlamıştı. İnternet, iletişim teknolojilerinin en geç ortaya çıkanı olarak günümüzde gelişimini hızla devam ettirmektedir.

Anahtar Kelimeler: İletişim, Tarih, Medya, Kitle İletişim Araçları

HISTORICAL ORIGINS OF COMMUNICATION AND COMMUNICATION TOOLS

ABSTRACT

Communication is the ability to transfer knowledge, information, emotion and opinion from one person to another using different methods such as signals, speaking, sounds, marks, body language and many other methods. In the historical process, the methods of communication were developed as the needs of the societies changed. The very first kind of communication devices appeared in "Sumer" in the form of pictographs written on clay tablets in the 4000 BC. Later, ancient Egypt invented hieroglyph In 2600 BC Egypt and it was spread. At the same time China was using smoke signals for communication. Three hundred years later, Phoenicians invented the alphabet and it developed in the ancient Greece. China, Empire Rome and Persian Civilization organized their postal service system. The history of the printing press dates back to the 1400's, Gutenberg’s printing press was great devolution and

it used removable metal letters that could be rearranged to create blocks of text. At the beginning of the age, exactly in 1609, the very first newspaper was published in Germany. Samuel Morse developed a system of communicating machine It was known as telegram. In 1876, telephone was invented by the Graham Bell in 1888. Marconi invented wireless telegraphs which were so close and similar to the idea of the radio. In 1926, Farnsworth completed the others scholars' work and assembled a complete electronic TV system. The Internet is the latest in a long succession of communication technologies and today it continues to evolve rapidly.

Key Words: Communication, History, Media, Mass Communications

GİRİŞ

Yüzyıllar boyunca iletişim olgusu; bireyin kendini ve diğer bireyleri, toplumların kendilerini ve diğer toplumları nasıl gördüklerini, farklı toplumsal aktörlerin kendi dünya görüşleri doğrultusunda içinde yaşadıkları toplumları düzenleme ve yeniden şekillendirme süreçlerini kapsamıştır. Bu nedenle, iletişimin tarihsel gelişimi, çok geniş bir alanda gerçekleşmiştir. İletişim "bir bakıma anlam üretmek ve onu başkasıyla paylaşmaktır" (Kılıç,2002,15). Türkçe Sözlükte ise iletişim; "duygu, düşünce ya da bilgilerin akla gelebilecek her türlü yolla başkalarına aktarılması. Telefon, telgraf, televizyon, bilgisayar, radyo gibi araçlardan yararlanılarak yürütülen bilgi alışverişi, bildirişim haberleşme (Türkçe Sözlük. 1983:573 akt.Gönenç,2007:90) olarak tanımlanmıştır. İletişim, hayatın hemen her alanında durmaksızın gerçekleştirilen ve basitten karmaşığa doğru geniş bir dilimdeki birçok eylemi, söylemi ve etkinliği gerektiren bir süreçtir.

İletişim, hem bilişsel ve duygusal hem de davranışsal yönü olan ve duygu düşünce tutum algı ve davranışları, oluşturup, yönlendiren bir süreçtir. Günümüzde kişisel iletişimden kitle iletişim araçları ile yapılan iletişime kadar birçok iletişim türünden bahsetmek mümkündür. İletişim aslında günlük yaşamdaki diyaloglarda, çalışırken, televizyon izlerken, internet medyasını takip ederken ya da gazete, dergi okurken sürekli gerçekleştirilen, kesintisiz ve çok katmanlı bir süreçtir. İnsanlar doğdukları andan itibaren, aile, okul, iş yaşamı ve toplumsal yaşam gibi birçok alanda, iletişim kurarak varlıklarını sürdürür ve diğer bireylerle gruplarla ya da kurumlarla iletişim halinde olurlar. Toplumun doğru yapılanması ve sağlıklı biçimde işlemesi için iletişim kurulması kaçınılmazdır. İletişimsiz toplumlar kendi içine kapanık, yeniliklere, gelişmelere kapalı, yeterince bilgilenmemiş, arkaik topluluklar

olarak yaşamlarını sürdürseler de buldukları bölgede ve dünyada olan bitenden, bir biçimde etkilenirler. Düşünce geliştiremeyen, sentez yapamayan ve bilim sanat kültür alanında üretici olamayan insanlardan oluşan, bu tür topluluklar, bu seçimleri için birçok zaman ağır bir bedel öderler.

İletişim süreçleri insanların duygu, düşünce ve davranışlarında ortaklık sağlar. Belirli dönemlerin egemen iletişim biçimleri, toplumdaki bireylerin davranışlarına ve tercihlerine de yansımaktadır. Alemdar iletişimin maddi hayatın üretilmesine katkı sağladıktan sonra yine onun tarafından belirlendiğini söylemektedir(Alemdar, 1996:10).

İnsanlık, anlamsız beden hareketlerinden, sesin boğumlanmasına ve ilk sözlü iletişime, mağara duvarlarındaki ilkel çizgilerden, beyaz ekrandaki satır aralarına kadar uzun ve zor bir süreç geçirmiş ve bu yol kitle iletişim araçlarının 1990'lı yılların ortalarından itibaren, online platformlara transfer olmaya başlaması ile ikinci medya çağı olarak bilinen noktaya ulaşmıştır. Günümüzde dijital ortama özgü, yeni bir kitle iletişim aracı olan internet yayıncılığının ortaya çıkması, hem geleneksel kitle iletişim araçlarının hem de internet medyasının, yeni tekniklere bağlı olarak çalışması ile biten süreçte neler olmuştur. İnsan, iletişim serüveninde hangi yöntemlere, kodlama sistemlerine başvurdu ve hangi medyayı, neden kullanmıştır. Bu çalışmanın amacı; kısa da olsa bu vb. sorulara yanıt aramak ve iletişim eğitimi alanında sınırlı içeriğe sahip olsa da, iletişim araçlarının tarihsel gelişimine dair kronolojik bir metin sunmaktır. Bu amaçla kaleme alınan çalışmada; literatür taraması yapılmış ve alanla ilgili birinci el kaynaklara başvurulmuştur. Hiç kuşkusuz ki iletişim ve onun bir sonucu olarak geleneksel ve çağdaş medya insanın ihtiyaçlarının karşılığı ve yeteneklerinin uzantısı olarak ortaya çıkmıştır. Ancak bu çalışmanın sınırlılıkları nedeniyle İletişim halindeki insanın hikâyesine, bahsedilen iletişim yöntem ve araçlarını ortaya çıkaran zekâsına, onu bu konuda arayışa iten ihtiyaçlarına ve binlerce yıllık zorlu yaşam süreçlerine çok az yer verilmiş, daha çok ana akım iletişim yöntemleri ve kullanılan medyalar üzerinde durulmuştur.

1-İLETİŞİM OLGUSUNUN ORTAYA ÇIKIŞI VE YAZININ İCADI İLE İLK İLETİŞİM DEVRİMİNİN BAŞLAMASI

İletişim tüm canlıları kapsayan, evrensel ve geniş kapsamlı bir olgudur. İnsanlar zaman içinde, beden dili ile daha sonra konuşarak, yazarak, çizerek iletişimin içeriğini geliştirmişler ve iletişim, çeşitlilik ve zenginlik açısından bugünkü boyutlarına ulaşmıştır.

İletişim tüm canlıları kapsamakla birlikte, özü itibariyle merkezinde insan olan, insanı esas alan bir süreçtir. O nedenle iletişim, insanla başlamıştır ve insana dayalı olarak gelişmiştir, diyebiliriz. İnsanoğlu toplumsal yaşama geçtiğinden beri fiziksel, ruhsal, kültürel varlığını oluşturmak ve aktarmak için daha fazla iletişim kurmaya ihtiyaç duymuştur. Kişiler ve toplumlar arasında paylaşılmayan görüş ve deneyimler özdeşleşmeyi sağlayamayacağından farklı kültür ve topluluktan kişilerle etkili iletişime girme olasılığı da azalmaktadır (Usluata'dan akt.Çamdereli, 2004:16). Özellikle günümüzde, iletişim kurma biçimleri ve iletişim araçlarının çeşitlerinde çok büyük artış görülmüştür.

İletişim denilince akıllara çoğu zaman, kitle iletişim araçları ile yapılan iletişim gelse de, iletişim aslında, bugün hepimizin hemen gözünde canlandırdığı gibi, sadece televizyon izlemek, internet medyasını takip etmek, gazete ya da dergi okumak değildir. İletişim, hayatın en mikro alanında da durmaksızın gerçekleştirilen, basitten karmaşığa doğru geniş bir yelpazedeki birçok eylemi, söylemi, etkinliği ve teknolojiyi kapsar. İletişim bilişsel, duygusal ve davranışsal yönü olan ve süreçte yer alan, tüm bireylerin, duygu, düşünce, tutum, algı ve davranışları oluşturup yönlendiren bir süreçtir.

Bugün tarih öncesi çağlar olarak isimlendirdiğimiz yontma taş devri, cilalı taş devri ve maden devri insanın aklını kullanmaya başladığı ve daha gelişmiş yöntemlerle iletişim kurmaya başladığı dönemlere işaret etmektedir. Dumanı ve ateşi kullanan, mağara duvarlarına şekiller çizen, hayvan boynuzlarını kullanarak sesi uzaklara iletmeye çalışan insanoğlu, hep diğeri ile iletişim ve haberleşme için araçlar bulmak için arayış içinde olmuştur. İlk medya, çok basit ve öngörülebilir bir olayın herkese açık bir şekilde anlatılmasıdır. Yazının henüz bilinmediği bir çağda, bir ağaçtaki çentik, renkli bir çakıl taşı, kırık bir dal, ilkel insanların gözünde düşmanın yaklaştığını veya bir av hayvanının buradan geçtiğini veya şuradan geçeceğini anlatır. Aynı kategoride çeşitli görsel işaretler, örneğin gündüzleri duman veya geceleri ateş ya da Afrikalıların tanıdık tam tamı gibi işitsel işaretlerde yer alır (Jeanneney,1998: 20).

İletişimin kurumsallaşmaya başlaması işaretleşme sistemi ile olmuştur. Araştırmacılar, bugünkü anlamda konuşma dilinin kökenlerini elli bin yıl öncesine götürmektedir. Bundan önce insanlar, kayaların, çömlüklerin ve silahların üzerinde görülen işaret dilini ve kodlamaları kullanmışlardır. İnsanoğlunun konuşabilmesi, iletişimin tarihsel kökeninde en önemli dönemlerden biri olmuştur. Günümüzden 2500 yıl önce kimi filozoflar, konuşmanın insanı ileri taşıyan bir yetenek olduğunu ifade etmişlerdir. İletişimin bir sanat hatta önemli bir

beceri olduğu düşüncesine Eski Yunan'da M.Ö. 4. ve 5. yüzyıllarda Platon ve Aristo gibi düşünürlerde rastlamaktayız. Retorik adlı eseri günümüzde de ilgi gören Aristo iletişimi, bir konuşmacının bir hatibin konuşmasında dinleyicilere sunacağı tartışmanın oluşturulması ya da biçimlendirilmesi olarak tanımlamıştır (Usluata,1998:28). Bu nedenle bilginin daha sağlıklı aktarılabilmesi ve iletişimin başarılı biçimde gerçekleştirilebilmesi için sözlü mesajların ezberlenerek aktarılması yoluna gidilmiştir. Bu konuda en bilinen örnek, Maraton koşucularıdır. Yazının bulunuşu sürecine değin iletişimin gerçekleştirilmesinde, bu koşuculara ciddi biçimde sorumluluk düşmüştür. Daha sonraki dönemde, atlı habercilerde iletişim sürecinde yerlerini almışlar, iletişimin sözel bölümünde görevlerini yerine getirmişlerdir.

İletişimin tarihsel kökenlerini araştırdığımızda hiç kuşkusuz ki bir başka önemli gelişme yazının icadıdır. Genel bir kabule göre insanlık, Milattan önce 4000 yıllarında bugünkü yazının atası olan bir takım şekilleri kendi aralarında haberleşmek için kullanmaya başlamıştır. Düşünceler ve önermeler, bu şekiller sayesinde kavramlara ve kelimelere ayrılmış ve saklanabilir, tekrar tekrar kullanılabilir hale getirilmişlerdir. Birçok bilim adamına göre insan, elli milyon yıldır yeryüzünde yaşıyor ancak yazı sadece son 6000 yıldır insanoğlunun yaşamında var. Bugün bilinen yazı sistemleri uzun uğraşlardan ve denemelerden sonra ortaya çıkmışlar ve sistematik hale getirilmişlerdir. Yazı ilk biçimleri ile ortaya çıkmadan önce resim ya da daha basit ve sembolik bir biçimde şekillendirilmeye çalışılmış karakterlerden oluşmaktaydı. Yazıyı ilk bulanlar Mezopotamya'da yaşayan Sümer'lerdir ve daha sonra da M. Ö 3000 'li yıllarda Mısırlılar kullanmışlardır. Çinliler M. Ö. 1500'de, Mayalar MS. 50'lerde ve Aztekler de M. S. 400 yıllarında kendi yazı sistemlerini geliştirmişlerdir (Baldini,2000:23, Gönenç,2007:94).

Bilinen ilk yazı sistemlerinden olan Sümerlerin Çivi yazısı, yaklaşık olarak M.Ö. 3500 yıllarında ekonomik işleri kaydetmek amacıyla kullanılmıştır Sümerlerin bulunduğu ilk yazıya çivi yazısı denmesinin nedeni, kullanılan simgelerin, piramidi andırmasından ileri gelmekteydi. Çivi yazısı ile yazılmış en eski belgeler M.Ö. 2000'li yıllara aittir (Baldini, 2000:23).

Tıpkı ilkyazı gibi ilk alfabenin izine de Anadolu topraklarında rastlanmaktadır. M.Ö. 2000 yılında Fenikelilerin ilk alfabeyi kullandığı bilinmektedir. Tarihsel süreç içerisinde Zamanla alfabeler gelişmiş ve bugünkü anlamda yazı ve metinlerin oluşturulduğu Kiril, Arap, Latin, Çin ve Japon alfabeleri ortaya çıkmıştır.

Mısırlıların geliştirdiği kalem ve mürekkeplerin yanı sıra elle yazılı kitapların oluşturulabilmesi için başka hammaddelere de ihtiyaç duyulmuştur. Tahta, mermer, balmumu yazıların yer aldığı yüzeyler olmakla birlikte zamanla başka malzemeler icat edilmiştir. Bu hammaddelerden en bilineni, hayvan derisinden elde edilen parşömenlerdir. Özellikle süt danasından elde edilen derilerin, önce yağı kazınır daha sonra da bunlar sünger taşıyla yumuşatılarak tebeşirle beyazlatılırdı. Parşömen yerine Mısırlılar papirüs, Sümerler kil tablet, Çinliler de önce İpek daha sonra da kâğıt kullanmışlardır. Yazmak içinse çiviler, tahta değnekler, kaz tüyleri ve başka araçlar da kullanılmıştır. Bütün bu araçlar ortaya çıkışından yüzyıllar sonra bile yazının zor ulaşılabilen bir iletişim aracı olduğunu göstermektedir. Bugünküne benzeyen kâğıdın 8. Yüzyılda, Araplar tarafından geliştirilmesiyle insanoğlu yazılı kültürün kalıcılığında önemli bir adım atmıştır. Kağıt Avrupa’da ancak 12. Yüzyıldan sonra üretilmeye başlanmıştır(Baldini,2000:42- 43).

Yazının bulunması ile birlikte iletişim tarihinde devrimsel bir dönem başlamış ve haberin daha geniş bir coğrafyada yayılma hızı da artmıştır. Yazılı haberler, ilk başta atlı habercilerle daha sonra da posta merkezi sayılabilecek kurumsal yapılarla iletilmiştir. Uzun dönem önce bugünkü İran topraklarında, Orta Doğu’da ve Roma imparatorluğunda bu uygulamaların benzerleri görülmekle birlikte, Batı Avrupa’da bugünküne benzer ücretli posta merkezlerinin kurulması XV. yüzyılda mümkün olmuştur.

2- YAZI SONRASI İLETİŞİM TEKNİKLERİNİN VE KİTLE İLETİŞİM ARAÇLARININ GELİŞİMİ

İletişimin tarihsel gelişimi sürecinde, yazının bulunuşundan sonra, bu süreci derinden etkileyen ve dönüştüren bir başka gelişme de “Tipografik Devrim” olarak da isimlendirilen matbaanın icadıdır. Bu buluş, Çinlilerin çok önceleri kullanmaya başladıkları ilkel matbaa sisteminin daha gelişmiş olan ve bugünkü matbaacılık sisteminin atasını oluşturan, oynar başlıklı metal kalıplar üzerine kurulu bir matbaa düzeneği olup, 1438’de Strasbourg’da Gutenberg tarafından geliştirilmiştir (Crowley ve Heyer, 2007:129).

Bulunuşundan çok sonra, Reform hareketlerinin yaygınlaşmasında görüldüğü üzere, İletişimin kitlesel anlamda dönüşmesi ve fikirlerin yığınları peşinde sürüklemesi matbaanın icadı ile mümkün olmuştur. Matbaa daha basit bir sistemle, Çinliler ve başka uygarlıklar tarafından da kullanılmakla birlikte, kitlelere yönelik çoklu baskı Gutenberg’in oldukça gelişkin bir matbaacılık düzeneğini icat etmesini beklemek zorunda kalmıştır. Bu icat

sayesinde yazılı metinler çok sayıda basılarak, çok sayıda insana ulaşmıştır. Matbaanın bulunuşu ile sadece din, dil, tarih, coğrafya ve edebiyat kitapları değil gazete ve dergilerde kitlesel biçimde basılmaya ve çok sayıda okuyucuya ulaştırılmaya başlanmıştır. Batıda ilk kitap 1473'de Lyon'da yayınlanmış ve hemen ardından matbaalarda haber yaprakları basılmaya başlanmıştır. Takip eden yıllarda, basılı haberler, belli bir düzende yayınlanmışlar, bugünkü gazetelerin atası sayılan ve gerçek anlamda ilk süreli yayın olan Nieuwe Tydinghen 1605 yılından itibaren Hollanda'nın Anvers kentinde yayınlanmaya başlanmıştır.

Batı Avrupa'da bu gelişmeler yaşanırken matbaa ülkemize çok daha uzun yıllar sonra, 1729 yılında, İbrahim Müteferrika'nın çabaları sonunda getirilebilmiştir. Bununla birlikte Müteferrika Basımevi'nde de kuruluşundan itibaren sadece 23 ciltlik 17 eserin 12 bin nüsha basılabildiğini bu sayının ise dönemin en büyük imparatorluklarından biri için son derece yetersiz olduğu bilinmektedir (Koloğlu,1992:7).Gazete ve dergi gibi süreli yazılı basın araçları içinse çok daha uzun bir dönem beklemek gerekmiştir.

İnsan varoluşundan beri, doğru, eksiksiz ve taze haber açlığı içindedir ve rekabet en açık şekliyle, haberlerin çabukluğunda söz konusudur. Bu nedenle ilk süreli yayınlar, Avrupa'da ortaya çıktıkları andan itibaren hızlı bir gelişme kaydetmişlerdir. Gazete ve dergi yayıncılığı, Hollanda, Almanya, İngiltere ve Fransa gibi ülkelerde hızla etkin hale gelmiş çok sayıda gazete birbiri ardına yayınlanmaya başlanmıştır. Yazılı-basılı kitle iletişim araçlarını, telgraf, telefon, fotoğraf gibi icatlar izlemiş bunlar hem bireysel hem de kitle iletişimine inanılmaz ölçülerde katkı sağlamışlardır.

19. ve 20.yüzyıllar bilim ve teknoloji alanında çok hızlı değişimlere sahne olmuştur. 19.yüzyılda telgraf, telsiz, telefon, fonograf, fotoğraf, gibi önemli buluşlara tanıklık etmiştir. Bu dönemde, basım teknolojilerinde de büyük yenilikler ve buluşlar gerçekleştirilmiştir. 1900'lü yıllar ise bu teknolojilerin gelişiminin yanı sıra radyo, televizyon, fotokopi makinesi, bilgisayar ve mobil iletişim aletlerin bulunuşuna ve gelişimine tanıklık etmiştir.(Baldini 2000:89).

İletişim tarihine damgasını vuran önemli kitle iletişim araçlarından olan radyo; Marconi, Tesla, Maxwel, Hertz gibi isimlerin katkıda bulunduğuş bir buluştur ve kıta Avrupa'sında ilk yayınlar çok daha önce başlamasına rağmen, ilk düzenli radyo yayını 1920'lerde ABD'nin Pitsburg şehrinde gerçekleştirilmiştir. Radyo yayıncılığı 1920'li yıllarda

Batı Avrupa’da hızla gelişmeye başlamış ve radyo elektronik bir kitle iletişim aracı olarak büyük bir başarı yakalamıştır (Baldini,2000:91).

Radyoyu takip eden ve tüm dünyayı peşinden sürükleyen bir başka önemli kitle iletişim aracı olan televizyon ise varlığını 1884 yılında icat edilen resim tarama aracına borçludur. Bugünkü kameranın atasını, 1923 yılında Zworkin yapmıştır. Televizyon alıcı ve verici sistemleri ise 1930larda Westinghouse ve Fansworth tarafından geliştirilmiştir. İlk televizyon yayını 1936 da BBC tarafından İngiltere’de yapılmıştır(Gönenç,2007:98).

Kitle iletişim araçları içinde en yaygını ve en etkili olan televizyon aynı zamanda en çok tartışılan iletişim araçlarının da başında gelmektedir. Gadamer’e göre televizyon, “Çağdaş insanı başından ayağına kadar bağlayan bir zincirdir ve bu zincirin anahtarı iletişimin çağdaş seçkinlerinin elindedir. Bu seçkinlerin işlevi, insanlığı görüntülerle esir almaktır”. Televizyon konusundaki olumsuz fikirleri ile bilinen ünlü düşünür Karl Popper’de, 1980’li yıllarda Lordlar Kamarasında verdiği bir konferansta, televizyondaki şiddetin dünyanın en önemli sorunu olduğu iddiasına yer vermiştir (Baldini, 2000:100-101).

Radyo ve Televizyon gibi kitle iletişim tarihine damgasını vuran sinema ise 20. yüzyılın en hayranlık veren buluşlarından biridir. Sinema ile ilgili hızlı fotoğraf çekimi gibi buluşlar, 19. Yüzyılın sonunda başlasa da bugünkü anlamda sinema sanatı, sinema teknolojisi ve büyük sinema stüdyolarının doğuşu,19. Yüzyılın ilk yarısında mümkün olmuştur. 20. yüzyılın kapanışı ise dijital devrimle olmuş ve ikinci medya çağı başlamıştır.

3-İNTERNET TEMELLİ YENİ MEDYANIN GELİŞİMİ VE DİJİTAL İLETİŞİM

İletişim olgusu 1970’li yıllarla birlikte sosyal bilim çevrelerinde daha çok önemsenen bir konu olmuştur. Yeni iletişim teknolojilerinin bütün diğer buluşlara ivme kazandırma potansiyelini içermeleri ve yeni bir üretim ve tüketim düzeni yaratacak paradigmasını taşıyabilecek boyutlara sahip olmaları düşüncesi ile birlikte “Enformasyon ya da Bilgi Toplumu” kavramları bu ekseninde ele alınan kavramlar olmuştur (Uğur ve Bilici,1998:488). Yeni iletişim teknolojileri, 1946 yılında basit bir hesap makinesi olarak icat edilen bilgisayarın gelişimi ile de yakından ilgilidir. Daha sonra Silikon Vadi’sin de geliştirilen teknolojiler bilgisayarın işlevlerini ve kullanım alanlarını da değiştirmiştir. Günümüz bilgisayarları, yalnızca bir iletişim ve bilgilendirme aracı olmanın dışında insanların tüm işlerini hızla görebilecekleri bir

teknolojik aygıtlar (Gönenç,2007:101). Ancak bilgisayarın bir iletişim aracı olarak değer kazanması internetin geliştirilmesi ile mümkün olmuştur.

Günümüzde hemen herkesin hayatına bir biçimde girmiş olan internetin temelleri “ Soğuk Savaş”ın hüküm sürdüğü 1960’lı yıllarda atılmıştır. İnternet ilk kez, bir devlet araştırma ajansı olan ARPA tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Amerikan Savunma Bakanlığı ve farklı Amerikan üniversiteleri tarafından bir proje olarak başlatılan Arpanet adlı proje, teknolojinin gelişmesine paralel olarak hızla gelişmiş ve 90’lı yıllarda geniş kesimler in erişimine açılmıştır. Günümüzde hemen hemen bütün toplumlarda yaşayan bireylerin yaşamında önemli bir yer tutan internet, en başlarda kullanıcılarına farklı servisler üzerinden ulaşmıştır. Daha sonraki yıllarda, bu servislerden http ya da bilinen ismi ile World Wide Web (www) diğerlerini geride bırakarak en hızlı internet sağlayıcısı olarak yaygınlık ve geçerlilik kazanmıştır (Babür,1995:144).

İnternetin tarihçesindeki önemli gelişmeler; ABD’de Beyaz Saray’ın 1993 yılında, online olarak internete bağlanması, Web üzerinden işlem yapmayı sağlayan Mosaic yazılımının 1994’de piyasaya sürülmesi, yine 1994’de dünyanın en büyük doğrudan satış sitelerinden olan Amazon.com kurulması ve Yahoo ve e-Bay gibi uygulamaların yine aynı yıl, internet üzerinden faaliyete geçmesi olarak sayılabilir.

World Wide Web, 1995 yılı itibariyle çok hızlı bir biçimde ilerleyerek videoların ve diğer görsel işitsel verilerin eş zamanlı olarak iletilmesini mümkün kılmıştır. İnternet kullanıcılarının ortaklaşa ortaya çıkardıkları sistemleri tanımlamak için kullanılan Web 2.0 kavramı teknolojik dönüşümü anlatmaktan çok internet kullanımının evrimini ifade etmek için kullanılmaktaydı. O günlerden bugüne, internetin kullanıcı sayısının hızla artması ve bu kişilerin gelişen teknolojik araçlarla, web hizmetini iyileştirmek amacıyla ,web sitelerinin düzenlenmesine katılımının sağlanması, web’in bu mantık doğrultusunda oluşturulması ve dönüştürülmesi, web’in temel dinamiğini oluşturmaktadır.

İnternetin ülkemize 1980’li yıllarda gelmiş, çok sınırlı uygulamalar dışında yaygınlık kazanmamıştır. 1986 yılında Türkiye Üniversiteler ve Araştırma Kurumları Ağı” kurulmuştur. 1991 yılında ise iki önemli bilim kuruluşu olan TÜBİTAK ve ODTÜ, internet teknolojilerinin kurulum ve kullanımını kapsayan yeni bir ağın oluşturulması amacıyla bir proje başlatarak, 1993 yılının nisan ayında, Türkiye’yi global internete bağlamışlardır. 1996 yılı Ağustos ayında ise Türk Telekom’un 1995 yılında açtığı ihale ile bir konsorsiyum tarafından oluşturulan TURNET çalışmalarına başlamıştır(Sayımer, 2012: 33-35).

Web 2.0 döneminde içeriğin sınıflandırılmasından zenginleştirilmesine kadar her türlü katkı desteği sağlandığından, web siteleri tekdüze ve sınırlı tasarım ve içeriklerden uzaklaşarak zenginleşmişlerdir. Web 1.0 döneminde kullanıcılar yalnızca e-mail yoluyla Web sitelerine ulaşabilirken, Web 2.0 döneminde etkileşim en yüksek düzeye ulaşmıştır. Web 2.0 sanal ortamda paylaşılan bilginin sınırlarını genişletmiş, neredeyse tüm kullanılan bilgiyi yalnızca tüketen değil aynı zamanda üreten birer kaynak olarak konumlanmışlardır. Bu akımda, Web sitesinin sahipleri tüm kullanıcılar olduğundan kolektif siteler ortaya çıkmıştır. Yeni medya olarak da isimlendirilen internet medyası internet gazeteciliği radyo ve televizyonculuğunun yanı sıra son yıllarda sosyal medyayı da kapsayarak bireyleri ve toplumları derinden etkileyip dönüştürecek bir güce sahip olmuş bu açıdan iletişimin her alanında önemli bir yer tutmaya başlamıştır.

Günümüzde bir Web daha yüksek sürümlerinden bahsedilmekte ise de teknolojik alandaki gelişmeler, baş döndürücü bir hızda geliştiği için bu sürümler ve özellikle akıllı mobil teknolojisi bir başka çalışmanın konusunu oluşturmaktadırlar.

SONUÇ

İnsanlığın, tarih öncesi çağlardan itibaren, aklını kullanarak daha gelişmiş yöntemlerle iletişim kurmaya başladığını, tarihsel süreç içerisinde hem kendi yetenek ve donanımlarını hem de iletişim araç ve tekniklerini geliştirdiğini görmekteyiz. Dumanı ve ateşi kullanan, mağara duvarlarına şekiller çizen, hayvan boynuzlarını, güvercinleri kullanarak, mesajını uzaklara iletmeye çalışan insanoğlu, diğer insanlarla iletişim için araçlar bulma arayışı içinde olmuştur. Yazının bulunması ile birlikte, iletişim tarihinde devrimsel bir dönem başlamış, haberin daha geniş bir coğrafyada yayılma hızı da artmıştır. Yazılı haberler, ilk başta atlı habercilerle daha sonra da posta merkezi sayılabilecek kimi kurumsal yapılarla iletilmiştir.

Matbaanın icadı ile sadece iletişim alanında değil yaşamın tüm alanlarında büyük değişim ve dönüşümler başlamıştır. Önceleri çok basit bir düzenle Çinliler ve başka uygarlıklar tarafından geliştirilen baskı sistemi kitlelere yönelik çoklu baskı olanağına Gutenberg tarafından 1438'de Strasbourg icat edilen biçimiyle kavuşmuştur. Matbaanın icadı ve hızla gelişimi sonrasında, yazılı metinler çok sayıda basılarak daha çok insana ulaşmıştır. Bunun sonucunda insanlık; din, dil, tarih ve edebiyat alanındaki eserlere daha kolay ulaşmış, daha çok okumuş, düşünce ve bilgi birikimi sağlamıştır. Bütün bu süreçler sonunda ise Reform ve Rönesans hareketlerinin ortaya çıktığı, Batı Avrupa başta olmak üzere, tüm

dünyada, askeri, siyasi, dini ve kültürel alanda büyük değişimler yaşanmış ve modern ulus devletlerin ve toplumların temelleri atılmıştır.

Matbaa alanında yaşanan gelişmeler, haber ticaretine de yansımış Ortaçağ'da elle yazılan haber mektuplarının yerini bugünküne benzer gazete ve dergiler almıştır. Hollanda, İtalya, Almanya, Fransa ve İngiltere haber ticaretinin en yaygın olduğu ve gazeteciliğin geliştiği ilk ülkeler olarak bilinmektedir.

19. ve 20. yüzyıllar hiç kuşkusuz, iletişim tarihinde elektrik- elektronik ve devamında dijital devrimle çok büyük değişimlerin yaşandığı yüzyıllardır. 19.yüzyıl sanayileşme ve kentleşmenin hızlanmasıyla, bilim ve teknoloji alanında çok hızlı değişimlere sahne olmuştur. Bu çağda insanlık, telgraf, telsiz, telefon, fonograf, fotoğraf, gibi önemli buluşlara tanıklık etmiştir. Bunlara ek olarak, basım teknolojilerinde de büyük yenilikler ve buluşlar gerçekleştirilmiştir. 20. yüzyıl ise tüm bu teknolojilerin gelişiminin yanı sıra radyo, televizyon, fotokopi makinesi, bilgisayar, internet ve mobil iletişim aletlerin bulunuşuna ve gelişimine tanıklık etmiştir. Günümüzde hemen herkesin hayatına bir biçimde girmiş olan internetin temelleri “Soğuk Savaş”ın hüküm sürdüğü 1960’lı yıllarda atılmış, 1990’larda ise yaygınlık kazanmıştır. 20 yüzyıl, dijital iletişim döneminin başlamasıyla kapanmıştır. World Wide Web, çok hızlı bir biçimde ilerleyerek videoların ve diğer görsel işitsel verilerin eş zamanlı olarak iletilmesini mümkün kılmıştır. 2000 sonrası dönemde insanlığın iletişim serüvenindeki en önemli ilerleme ise; internet temelli yeni medyanın sunduğu olanaklardan biri olan sosyal paylaşım siteleri; sosyal medyadır.

KAYNAKÇA

- Alemdar, K. (1996). İletişim ve Tarih. Ankara: İmge Yayınları.
- Babür, Z..Bilgisayarla iletişim , Sistem Yayıncılık, İstanbul 1995.
- Baldini,M.(2000) İletişim Tarihi. Çev. Gül Batuş.İstanbul, Avcıol Basım Yayın.
- Carr, Edward H.(2010) Tarih Nedir,Çev. Misket Gizem Güntürk, İstanbul: İletişim Yayınları
- Crowley, D. ve Heyer,P.(2007) İletişim Tarihi (Teknoloji, Kültür, Toplum). Ankara: Siyasal Kitabevi
- Çamdereli, Mete (2004) Ana Çizgileriyle Halkla İlişkiler, İstanbul: Salyangoz Yayınları
- Gönenç, E.Ö.(2007)İletişimin Tarihsel Süreci. İletişim Fakültesi Dergisi

Jeanneney, Jean N. (1998) Başlangıcından Günümüze Medya Tarihi, Çev. Esra Atuk, İstanbul. Yapı Kredi Yayınları

Kılıç, V. (2002). Dilin İşlevleri ve İletişim. İstanbul: Papatya Yayınları.

Koloğlu, O. (1992). Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın, İstanbul: İletişim Yayınları.

Ong, W.J. (1995). Sözlü ve Yazılı Kültür. İstanbul: Metis Yayınları.

Saymer, İdil. Sanal Ortamda Halkla İlişkiler, Beta Yayınları, İstanbul 2012.

Türkoğlu, Nurçay (2010) Toplumsal İletişim, İstanbul: Urban Yayınevi

Uğur, A. ve Bilici, M. (1998). "Bilgi Toplumu, İnternet ve Demokrasi – Dijital Âlemin Genleşen Kamusal Alanı," **Yeni Türkiye**, sayı 19, s. 488-496.

Usluata, A. (1998). İstanbul Cep Üniversitesi İletişim Yayınları.

Zıllıoğlu, M. (2003) İletişim Nedir? İstanbul: Cem Yayınları

KAZAK AKINCILARIN KARADENİZ'DEKİ YAĞMA FAALİYETLERİ (XVII. YÜZYIL)

Doç. Dr. Nuri KAVAK

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, nkavak@ogu.edu.tr

ÖZET

Kazak ya da Kozak olarak adlandırılan toplulukların yayılma alanı Karadeniz'in kuzeyinde yer alan Moldovya ile Hazar Denizi arasındaki sahadır. Kazak/Kozak denilen insanlar çeşitli sebeplerle buldukları bölgenin otoritesinden kaçıp iç bölgelere yerleşmişler ve zamanla da birbirleriyle karışarak farklı kimliğe doğru yol almışlardır. Yaşadıkları coğrafyaya göre Dinyeper Irmağı boyunca olanlara Zaporog Kazakları, Don Irmağı civarında yaşayanlara Don Kazakları ve Terek Irmağı kıyısında bulunanlara da Terek Kazakları denilmiştir.

16. yüzyıl boyunca Kazaklar üzerinde hakimiyet kurmak isteyen Lehistan ve Osmanlı Devleti'ne ilerleyen tarihlerde Rusya da eklenmiştir. Özellikle Lehistan'ın Kazaklar üzerindeki baskısı Osmanlı Devleti'ne avantaj sağlar gibi görünse de fırsatlar iyi değerlendirilemediğinden ötürü Rusya aradan sıyrılarak önemli bir pozisyon elde etmiştir.

Kazaklar gerek Lehistan gerekse de Rusya'nın hakimiyeti altına girdikten sonra Karadeniz'deki hem Osmanlı Devleti'ne ait yerleşim yerlerine hem de Kırım Hanlığı'nın sahil bölgelerine yağma faaliyetlerine girişmişlerdir. Özellikle Zaporog Kazakları, şayka adı verilen küçük ama hızlı hareket edebilen gemilerle XVII. Yüzyılın başlarında şiddetli saldırılarda bulunmaya başladılar. 1615 tarihinde İstanbul önlerine kadar gelerek boğazdaki bazı limanları yakarak yağmalamışlardır. Osmanlı Devleti 10 ila 20 bin kadar bir güçle saldıran Kazaklara karşı Dinyeper nehri ağzında kaleler inşa ederek bir takım tedbirler almıştır. Ancak uzun bir süre Kazak akınları önemli hasarlar verdiği gibi Osmanlı Devleti'ni de uğraştırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Kazak, Rusya, Lehistan.

PLUNDERING ACTIVITIES OF KAZAKH RAIDERS IN THE BLACK SEA (17TH CENTURY)

ABSTRACT

The people called Kazakh or Cossack (Kozak) spread across an area between Moldavia in the north of the Black Sea and the Caspian Sea. The Kazakhs/Cossacks escaped

from the authority in their area for various reasons, settled in inner areas and integrated with one another towards distinct identities. These communities were named after the area they lived in. Thus, those living around the Dnieper River were called Zaporozhian Cossacks (Zaporog Kazakhs), those living around the Don River called Don Cossacks, and those living around.

In addition to the Ottoman Empire and Lechia, Russia became one of the states that desired to dominate the Kazakhs in the 16th century. Lechia's pressure on the Kazakhs seemed to be an advantage for the Ottoman State; however, as the Ottomans could not take advantage of opportunities, Russia stood out among its rivals and strengthened its position.

After the Kazakhs fell under the rule of both Poland and Russia, they started to plunder both the settlements of the Ottoman Empire in the Black Sea and the coastal regions of the Crimean Khanate. Especially the Zaporozhian Cossacks mounted violent attacks by small but fast-moving boats called chaika in the early 17th century. In 1615, they reached Istanbul, burned and plundered some of the ports in the Bosphorus. The Ottoman Empire took measures against the Kazakhs who attacked with 10,000 to 20,000 troops by building castles at the mouth of the Dnieper River. However, Kazakh raids caused substantial damage and a lot of trouble to the Ottoman Empire for a long time.

Keywords: Ottoman State, Kazakhs, Russia, Lechia

GİRİŞ

Kazak ya da Kozak olarak adlandırılan toplulukların yayılma alanı Karadeniz'in kuzeyinde yer alan Moldovya ile Hazar Denizi arasındaki sahadır. Kazak/Kozak denilen insanlar çeşitli sebeplerle buldukları bölgenin otoritesinden kaçıp iç bölgelere yerleşmişler ve zamanla da birbirleriyle karışarak farklı kimliğe doğru yol almışlardır. Yaşadıkları coğrafyaya göre Dinyeper Irmağı boyunca olanlara Zaporog Kazakları, Don Irmağı civarında yaşayanlara Don Kazakları ve Terek Irmağı kıyısında bulunanlara da Terek Kazakları denilmiştir¹. Ancak zamanla farklı etnik kökenden benzer hayatı yaşayan pek çok insan Kazak olarak kabul edilir olmuştur.

*Doç. Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eskişehir/TÜRKİYE, nkavak@ogu.edu.tr

¹ Osman Köse, "Karadeniz'in Kuzeyinde Kazaklar", Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500-1800) Bildiriler", Çamlıca Yay., İstanbul 2015, s. 752-753.

Özellikle Zaporog Kazakları ve zamanla diğerleri organize olduktan sonra çevrelerine etkili akınlar yaparak acımasızca talanda bulunmuşlardır. Bunların etkili akınlarını iyi gören Lehistan, 1576 yılından itibaren Kazakları destekleyerek hasımlarına karşı kullanmaya başlamışlardır. Kazaklar küçük şaykalarla Karadeniz kıyısının büyük bir kısmında bulunan yerleşim yerlerini yağmalamışlardır. Bölgenin diğer önemli gücü olmaya başlayan Rus Çarlığı ise henüz bu tarihlerde Osmanlı Devleti ile direkt karşı karşıya gelmeme üzerine kurgulanmış bir dış politika takip etmekte idi². Nitekim Kırım Hanları vasıtasıyla dolaylı olarak Osmanlı ile sorunlarını çözmeye çalışmışlardır. Fakat XVII. Yüzyıldan itibaren güçlenen Rus Çarlığı, Kazakları yanına çekmeyi başararak Ukrayna üzerinde temin ettiği hakimiyet ile Lehistan, Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı nezdinde Doğu Avrupa'nın egemenliği hususunda avantajlı bir konuma ulaşmıştır. Bu durum Doğu Avrupa dengeleri açısından Ukrayna topraklarının Osmanlı-Lehistan çekişmesinden çıkıp Rusya eksenine doğru kaymasına neden olmuştur.

Lehistan'ın Ukrayna sahasında bitip tükenmek bilmeyen Osmanlı düşmanlığı ve Kazaklar'a olan sert politikaları sürekli Rusya'nın niyet ve isteklerini görmezden gelmelerine neden olmuştur. Ancak bölgenin kaderi giderek Osmanlı etkisinden uzaklaşarak Rusya'nın inisiyatifine geçtiğinde Lehistan çok geç kalmıştır³. Osmanlı Devleti, Rusya'nın izlediği bu politikaya karşı kuzey topraklarını ve Karadeniz'i güven altında tutabilmek amacıyla seyirci kalmamış ve kuzey sınırlarının en uç noktası olan Çehrin Kalesi'nin hakimiyeti konusunda art arda iki sefer düzenlemiştir. Tampon Kazak Hatmanlığı'nın Ruslarla ittifakı sonrası ilk kez sınır olunmuş ve ilk kez de Osmanlı-Rus mücadelesi sıcak bir çatışmaya dönüşmüştür⁴. Bu nedenden ötürü Çehrin Seferi Doğu Avrupa'daki güç dengesinin yeniden kurgulanmasında büyük paya sahiptir.

KAZAKLARIN AKINCILIK FAALİYETLERİ

Doğu Avrupa'da stratejik bir önem arzeden Ukrayna toprakları üzerinde Osmanlı Devleti, Lehistan ve Rusya büyük bir hakim olma mücadelesi vermişlerdir. Onların arasındaki rekabet bölgede güç olmaya başlayan Kazakları sürekli bir taraftan diğer tarafa savurmaktaydı. Kurulan ittifaklar kısa sürede bozuluyor, devletler arasında Ukrayna üzerindeki güç dengesi de tekrar tekrar değişmek zorunda kalıyordu.

² Osmanlı Ansiklopedisi Tarih/Medeniyet/Kültür, cilt: 4, İz Yay., İstanbul 1986, s. 153.

³ Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astrahan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri), DTCF Yay., Ankara 1966 s., 53'de Rusya, Kazaklarla ticari ilişkilerle başlayan temasını zamanla askeri bağımlılığa doğru götürmüşlerdir.

⁴Osman Köse, "Rusya'nın Karadeniz'le İlk Buluşması: İstanbul Antlaşması (13 Temmuz 1700)", Balıkesir University The Journal Of Social Institute, Volume: 15, Number: 28, December 2012, s. 201.

Bahsedilen Ukrayna toprakları üzerinde verilen egemenlik mücadelesinde askeri etkinlikleri nedeniyle Kazaklar yeni bir aktör olarak XVI. yüzyılda sahada görülmeye başlamışlardır. İlk olarak Lehistan Krallığı Kazak yağmacıları Osmanlı topraklarına akınlar düzenlemeleri için organize etmiş ve Vişnevetskiy döneminde de Kazaklar, ilk kez Osmanlı topraklarına saldırmaya başlamışlardır⁵. Özellikle Zaporog Kazakları Özi nehrindeki üslerinden çıkıp Karadeniz'e sarkarak sahil boyunca bütün yerleşim yerlerini tehdit etmişlerdir. Osmanlı Devleti çeşitli tedbirler alarak meseleyi çözmeye çalışmışsa de akınların önünü bir müddet alamamıştır.

Öte yandan Eflak ve Boğdan bölgesindeki sorunlar nedeniyle Lehistan, bölgedeki Osmanlı etkisini zayıflatmak amacıyla Kazakların kullanılmasını iyi bir taktik olarak görmüş ve Kazak akıncılarını özellikle Karadeniz üzerinde seyahat eden tüccar gemilerine saldırmaları hususunda desteklemiştir. Zaporog ve Kayıtlı Kazakları'nın başını çektiği bu talan Osmanlı ve Rusya arasındaki başta ticari olmak üzere diğer sahalardaki ilişkileri de etkilemiştir. Bunun tek sorumlusu Kazakların arkasında duran Lehistan ve görünürde olmasa da zamanla devreye girecek olan Rusya'dır⁶. Vişnevetskiy'den sonra Zaporog Kazakları'nın başına geçen Koska Karadeniz'deki saldırgan tutumuyla isminden söz ettirmiştir. Lakin esir alınarak etkisiz hale getirilmiş olmasına rağmen yerine geçen Mihayloviç Rujinskiy zamanında Kırım Yarımadası'na kadar saldırılar artarak devam etmiştir. Özellikle Kazak denizciler Şaykalarla Karadeniz sahilindeki hemen hemen bütün noktalara saldırmışlardır⁷.

Kazak akıncıları ilk olarak 1614 yılının Ağustos'unda Sinop kalesini tahrip ederek pek çok ganimet ve esir elde ederek büyük korku salmışlardır. Hemen ardından 1615 senesi Trabzon önlerinde görülmüşler ve şehre ciddi zarar vermişlerdir⁸. Sinop üzerindeki tahribattan ötürü şehrin ekonomisi ve şehrin nüfusu çok olumsuz etkilenmiştir. Nitekim Sinop'da kurulan Pazar kurulamaz olmuş ve yerini Karasu'da faaliyet gösteren Cuma Pazarı almıştır. Ertesi yıl

⁵ Nicolae Jorgai Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, Nilüfer Epeçeli, C. 3, Yeditepe Yay., İstanbul 2009, s. 104.

⁶Yücel Öztürk, Özü'den Tuna'ya Kazaklar I, Yeditepe Yay., İstanbul 2004, s. 298-300 ve Osman Köse, "Karadeniz'in Kuzeyinde Kazaklar", Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500-1800) Bildiriler", Çamlıca Yay., İstanbul 2015, s. 756 ayrıca Mustafa Nuri Türkmen, "XVII. Asrın İkinci Osmanlı Devleti ile Lehistan İlişkilerinin Bozulma Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500-1800) Bildiriler", Çamlıca Yay., İstanbul 2015, s. 159.

⁷B. O. A., A.DVNSMHM.d.../ 83-65-0 H. 01.09.1037'de Kazak yağma hareketine karşı verilen mücadeleyi görebilmekteyiz. "Özi Beylerbeyi İbrahim Bey'in, Özi muhafazası ve Kazak eşkiyasının definde gösterdiği yararlıktan dolayı, karadan Özi'ye memur edilen askere başbuğ tayin edilip bir hil'at ihvan olunduğu; kendisinin de söz konusu hil'ati giyip Özi'ye memur edilen askerlere haberler göndererek yanına toplaması ve Hasan Paşa'dan gelecek haberi bekleyip ona göre hareket etmeleri istenmiştir."

⁸ Mehmet Ali Ünal, "17. Yüzyılda Karadeniz'de Kazak Saldırıları ve Karadeniz Ticareti", Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik-Samsun I, Samsun Mayıs 2013, s. 853.

yani 1616 yılında ilki kadar etkili olamamakla birlikte ikinci bir yağma akını Sinop’u vurmuştur. Bu durum sahilde yaşayan halkın daha içerilerine göç etmelerine sebep olmuştur⁹. Genellikle Kazaklar, Osmanlı Devleti’nin içeride ve dışarıda sıkıntıya düştüğü zamanlarda akıncılık faaliyetlerini yoğunlaştırarak daha fazla zarar vermişlerdir. Bu cümleden olarak II. Osman’ın 1621 Hotin Seferi sırasında Karadeniz’de yoğun olarak faaliyette olduklarına dair elimizde çeşitli kayıtlar bulunmaktadır. Mamafih Kaptan-ı Derya Halil Paşa, Kili Boğazından geçerek Sinop’a kadar Kazak şaykalarının izini sürmüştür. Lakin sefer devam ettiğinden dolayı istenilen sonuç alınamadan geri dönmek zorunda kalmıştır¹⁰. Kısacası Sinop üzerindeki saldırıların etkilerini daha iyi görmemize yardımcı olması açısından 1628 tarihli bir belgede; “Sinop mollasının, Sinop Kalesi’nin Karadeniz’de gezen Kazak eşkıyasına karşı korunabilmesi amacıyla kalede bulunan kırık ve kullanılmayan toplardan kalede ve kalitada kullanılabilir toplar döktürülmesi için Sinop’ta bir ocak tedariki hususundaki teklifi uygun görülmüştür.”¹¹. Kısacası belgede bahsedilen durum şehrin ne kadar korunmasız ve tehlike içinde olduğunu çok iyi göstermektedir.

İlerleyen tarihlerde Karadeniz kıyılarındaki çapulculuk faaliyetleri İstanbul’a kadar ulaşarak 1623 yılında yaklaşık 150 şaykadan oluşan Kazak deniz gücü Boğaz Hisarı’na kadar gelerek Yeniköy’ü vurmuştur¹². Karşı konulması üzerine direnmeden geri çekilen Kazak gücü kısa bir süre sonra 1625 yılında 300 şayka, 5000 savaşıyla tekrar Trabzon ile Sinop arasındaki bütün limanlara saldırmışlardır. Osmanlı donanmasının müdahalesi sonrası mağlup edilerek başlarındaki Zaporog Kazağı Atamanı Aleksiy Safran esir edilmiştir¹³. Ancak bu Kazak saldırıları hem karada hem de denizde uzun süre Osmanlı Devleti’ni meşgul etmiştir¹⁴. Üstelik Karadeniz’in adeta Osmanlı Devleti’nin bir iç denizi olarak tasavvur edildiği tarihlerde Kazak akıncıları maalesef ortadan bir türlü kaldırılamıyordu. Nitekim IV. Murat’ın Revan Seferi’ni fırsat bilen Kazaklar 1638 yılında Sinop’a akın düzenlediler¹⁵.

⁹ Öztürk, a.g.e., s. 351.

¹⁰ Ünal, a.g.m., s. 854.

¹¹ B.O.A., A.DVNSMHM.d../83-100-0 H. 21.10.1037.

¹² Halil İnalçık “Karadeniz’de Kazaklar ve Rusya; İstanbul Boğazı Tehlikede”, Çanakkale Savaşları Tarihi, Editör: Mustafa Demir, Cilt I, Değişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 59-64 ve B.O.A., MD, Nr: 108, M. 1689’da Kırım kıyılarındaki köylere bile saldırdılar.

¹³ Öztürk, a.g.e., s., 383.

¹⁴ B.O.A., A. DVNSMHM.d../83-122-0 H. 08.11.1037’de “Akkirman’a tâbi Çobruca ve tevâbii hâsları reâyasının, Tatarlar tarafından vukû bulan tecavüzler ile Kazak eşkıyasının saldırılarından korunmak amacıyla masraflarını kendileri karşılamak kaydıyla köylere bir palanga yapmalarına izin verilmesi yolundaki isteklerinin uygun görüldüğü.”

¹⁵ Öztürk, a.g.e., s. 365-367.

Bitmek bilmeyen Kazak akınları Osmanlı Devleti'ni başka çözümler aramaya sevk etmiş ve Lehistan Baş Hatmanı Konetspolskiy nezdinde diplomatik girişimlerde bulunarak 9 Ocak 1630 yılında bir anlaşma imza edilmiştir. Antlaşmaya göre Lehistan, Kazakların başına atayacağı hatman ile saldırıları durduracak ve buna karşılık olarak da Osmanlı Devleti Nogay ve Kırım güçlerinin Lehistan'a taaruzlarını engelleyecekti¹⁶.

Lehistan ile ittifak halinde olan Kayıtlı Kazakları Ortodoks mezhebine bağlı olmalarından ötürü siyasi ve dini olarak diğer kazak gruplarından ayrılmaya başlamışlardır. Ancak özgürlüğüne düşkün Zaporog Kazakları bahsedilen hiyerarşiye dahil olmak istemediler. Uzun süredir Kırım Hanları ile de beraber hareket eden Kazakları tam olarak kontrolleri altına almak isteyen Lehistan, Ukrayna üzerine yürüdü. Bunun üzerine zor duruma düşen Kayıtlı Kazaklarına Zaporog Kazakları yardım ettiler. Lehistan birlikleri üstünlük sağladılarsa da yaklaşan İsveç tehdidi ile büsbütün Kazakları da kaybetmek istemediklerinden ötürü anlaşma yoluna giderek soruna son verdiler. Kayıtlı Kazakları antlaşmayı kendi menfaatleri için kullanmak isteyince Zaporog Kazakları bu duruma karşı çıktılar ve Lehistan'ın bu tutumu üzerine Moskova yönetimiyle yakınlaşmaya başladılar. Bu aşamada Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı Hatman Chmelnitcki'yi desteklediler. Fakat Kırım Hanı'nın tavırları nedeniyle tesis edilen ilişki kısa süre sonra bitmek zorunda kaldı. Hatta Kazaklar, Osmanlı himayesinin mümkün olmadığını gördüklerinden ötürü Rusya'ya doğru yönelme mecburiyetinde kaldılar. Bu cümleden olarak bir taraftan Rusya yanlısı tutum sergilenirken bir taraftan da Ortodoks Kazakların ısrarı üzerine 1649 yılında Hatman Bohdan Chmelnitcki Moskova'ya elçiler göndererek Rus himayesine girmek istediklerini iletmıştır¹⁷. Ruslar, Lehistan ile imza ettikleri anlaşma gereği ilk zamanlar bu talebe pek sıcak bakmamışlardır. Fakat Lehistan'ın saldırılarına karşı Kazaklar defalarca karşılık vermişlerse de umdukları başarıyı bir türlü kazanamamışlardır. İşte bu durum üzerine Hatman Bohdan Chmelnitcki Osmanlıların desteğini alabilmek için İstanbul'a elçiler göndererek beraber olmak istediklerini iletmış fakat kurulan ittifak istenilen sonucu veremeyince tekrar Moskova ile temasa geçmiştir¹⁸. Rusya bu sefer elçilerin getirdiği Rusya'ya bağlanma talebini uygun görerek ertesi yıl bir elçiyi Kazaklara göndermiştir. Yapılan görüşmeler sonucunda toplantının

¹⁶ Yücel, a.g.e., s.396-397.

¹⁷ Serkan Acar, "Kazak Kimliğinin Teşekkülü ve XVI. Asırda Kazakların Coğrafi Tasnifi", Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500-1800) Bildiriler", Çamlıca Yay., İstanbul 2015, s., 47 Rusların Kazakları Hristiyanlaştırması ve özellikle Ortodoks kilisesine bağlamaları Ruslaşmalarına elverişli bir zemin hazırlamıştır.

¹⁸ Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar, T.T.K., Bas., 4. Bsk., Ankara 1999, s., 229-230.

yapıldığı yerin adıyla anılan bir tabiyet antlaşması yani Pereslav Antlaşması imza edilmiştir¹⁹. Buna göre Rus Çarlığı, Ukrayna gibi çok büyük bir ülkeyi kendine bağlamış ve Kazaklar gibi etkin bir savaşçı kitlesini de kendi menfaatleri doğrultusunda kullanma imkanı elde etmiş oluyordu. Artık Osmanlı Devleti için Kazak tehdidinin arkasında Lehistan'ın yerini alan Rusya bulunmaktadır.

Öte yandan Lehistan 1634 yılında Rusya ile imza ettiği anlaşma gereği sağladığı barışa rağmen Pereslav Antlaşmasının imza edilmesini şaşkınlıkla karşılamıştır. Çünkü Lehistan bölgenin güven içinde olmasından dolayı sınırlarını tahkim bile etmemişti. Nitekim Rus orduları Kazaklarla birlikte Mayıs 1654'de Lehistan topraklarına girdiler. Diğer yandan İsveç'in de Lehistan'a saldırması üzerine zor duruma düşen Lehistan mağlup olarak 1666 yılında barış istemek zorunda kaldı. Buna göre 1667 yılında iki devlet arasında imza edilen Andrussuvo Antlaşmasına göre; Ukrayna'nın bir kısmı Lehistan'ın bir kısmı da Rus Çarlığı'nın hakimiyetine terk edilmiş oldu²⁰.

Diğer taraftan Osmanlı Devleti imza edilen bu anlaşmayı kendi hakimiyet telakkisini yok saydığından ötürü tanımadığını ilan ederek Sağ Yaka Hatmanı Doroşenko ile birlikte Lehistan seferine çıktı. Arkasına Osmanlı himayesini alan Hatman Doroşenko, Osmanlı desteği ile hem Lehistan hem de Moskova'nın hakimiyetindeki Sol Yaka Ukraynası üzerinde egemenliğini genişletti (1668).²¹ Ancak tüm bu olaylar sonrası Rusya ve Lehistan'ın itirazları üzerine bölgede sulh bir türlü mümkün olamamıştır. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, Hatman Doroşenko ile beraber Kamanıçe seferine çıktı ve kaleyi fethederek büyük bir başarı elde etti. Bunun üzerine barış isteyen Lehistan ile Bucaş Antlaşması yapıldı (18 Ekim 1672)²². Anlaşmaya göre Podolya Eyaleti Osmanlı egemenliğine girmiş oldu.

SONUÇ

Kazak adıyla anılan bu step yağmacıları zamanla çoğalarak bölgenin etkin unsurlarından biri olmuşlardır. Onların acımasız, sert, korku salan birer savaşçı olmaları Ukrayna üzerinde hakimiyet kurmak isteyen devletlerin ilgisi çekmiştir. İlk olarak Lehistan

¹⁹ Türkmen, a.g.m., s. 163.

²⁰ Muhammet Şen, "Osmanlı Devleti Himayesinde Bir Kazak Atamanı ve İki Savaş (1669-1681)", Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500-1800) Bildiriler", Çamlıca Yay., İstanbul 2015, s. 483.

²¹ Yücel Öztürk, "Ukrayna" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt: 42, İstanbul 2012, s. 74.

²² Mehmet İnbaşı, "Osmanlı-Lehistan Harplerinde Sefer Yolu ve Menziller (XVII. Asır), Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500-1800) Bildiriler", Çamlıca Yay., İstanbul 2015, s.,273-274.

Krallığı Kazakları yanına çekmeyi başararak Ukrayna topraklarında etkili olmuşsa da kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti ve hemen arkasından da Rus Çarlığı bölgeye nüfuz etmeye başlamışlardır. Bu arada sahanın ev sahibi konumunda görünen Kazaklar ise kendi ayakları üzerinde durabilmek adına her üç devlet ile ittifak arayışı içinde olmuşlardır.

Lehistan Krallığı özellikle Osmanlı Devleti'yle olan sınırlarına yakın Özi ve Koslov gibi yerleşim yerlerine akınlar tertip etmeleri için Kazakları kullanmışlardır. Kazaklar hem karada hem de denizde etkin yağma faaliyetleri yaparak Karadeniz sahasında önemli bir güç olmuşlardır. Osmanlı Devleti özellikle şayka adı verilen savaş gemileriyle Karadeniz kıyılarında bulunan yerleşim yerlerine yapılan akınlardan çok zarar görmüştür. Başta Sinop, Trabzon olmak üzere İstanbul ve Akkırman, Kefe ve diğer Kırım sahilleri bu yağma akınlardan oldukça olumsuz etkilenmişlerdir. Osmanlı donanmasının zaman zaman tertip ettiği deniz seferleri bir takım başarılar elde etmiştir ama tamamen Kazak akıncılarını durduramamıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

B. O. A., A.DVNSMHM.d. 83-65-0 H. 01.09.1037.

B.O.A., A. DVNSMHM. d. 83-122-0 H. 08.11.1037.

B.O.A., A.DVNSMHM.d. 83-100-0 H. 21.10.1037.

Basılı Materyaller

ACAR Serkan, “Kazak Kimliğinin Teşekkülü ve XVI. Asırda Kazakların Coğrafi Tasnifi”, Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500-1800) Bildiriler”, Çamlıca Yay., İstanbul 2015.

İNALCIK Halil, “Karadeniz’de Kazaklar ve Rusya; İstanbul Boğazi Tehlikede”, Çanakkale Savaşları Tarihi, Editör: Mustafa Demir, Cilt I, Değişim Yayınları, İstanbul, 2008.

İNBAŞI Mehmet, “Osmanlı-Lehistan Harplerinde Sefer Yolu ve Menziller (XVII. Asır), Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500-1800) Bildiriler”, Çamlıca Yay., İstanbul 2015.

JORGAI Nicolae, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, Nilüfer Epçeli, C. 3, Yeditepe Yay., İstanbul 2009.

KÖSE Osman, “Rusya’nın Karadeniz’le İlk Buluşması: İstanbul Antlaşması (13 Temmuz 1700)”, Balıkesir University The Journal Of Social Institute, Volume: 15, Number: 28, December 2012.

KÖSE Osman, “Karadeniz’in Kuzeyinde Kazaklar”, Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500-1800) Bildiriler”, Çamlıca Yay., İstanbul 2015.

KURAT Akdes Nimet, Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astrahan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri), DTCF Yay., Ankara 1966.

KURAT, Akdes Nimet, Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar, T.T.K., Bas., 4. Bsk., Ankara 1999.

Osmanlı Ansiklopedisi Tarih/Medeniyet/Kültür, cilt: 4, İz Yay., İstanbul 1986.

MAKSUDOĞLU Mehmet, Osmanlı Tarihi 1299-1922, Boğaziçi Yay., İstanbul 1999.

ÖZTÜRK Yücel, Özü’den Tuna’ya Kazaklar 1, Yeditepe Yay., İstanbul 2004.

ÖZTÜRK Yücel, “Ukrayna” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt: 42, İstanbul 2012.

ŞEN Muhammet, “Osmanlı Devleti Himayesinde Bir Kazak Atamanı ve İki Savaş (1669-1681)”, Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500-1800) Bildiriler”, Çamlıca Yay., İstanbul 2015.

TÜRKMEN Mustafa Nuri, “XVII. Asrın İkinci Osmanlı Devleti ile Lehistan İlişkilerinin Bozulma Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500-1800) Bildiriler”, Çamlıca Yay., İstanbul 2015.

ÜNAL Mehmet Ali, “17. Yüzyılda Karadeniz’de Kazak Saldırıları ve Karadeniz Ticareti”, Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik-Samsun I, Samsun Mayıs 2013.

“Tarih, tarihçi ile olguları arasında karşılıklı bir etkileşim [...]; bugünle geçmiş arasında kesintisiz bir diyalogdur.”²³

E. H. Carr

²³ Aktaran; Ramazan Acun, “Sosyal Ağ Bakış Açısından Tarihçi Kimliğinin Oluşumu: Ahmet Yaşar Ocak Üzerine Bir Deneme”, *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak’a Armağan*. İstanbul: Timaş, 2015, s. 4.

OSMANLI DÜŞÜNCE TARİHÇİLİĞİNDE BİLGİSAYAR METOTLARININ KILAVUZLUĞU

Canan Özkılıç CEBECİ

GİRİŞ

Tarih Araştırma Sistemi (TAS) olarak adlandırılan, bir tarihçinin kimliğinin oluşma sürecinde hangi aşamaların yer aldığını gösteren model; sosyal, politik ve ekonomik durumlardan etkilenen, tabii bir çevre içinde çalışan interaktif bir sistemdir. Bu modelde; seçilen olgular ve araştırılan konu hakkında daha önce yapılmış çalışmalar tarihçinin entelektüel haznesine giren verilerdir. Veriler, tarihçinin kendi *kimlik standardı* ile bir araya gelerek işlenir ve bunun sonucunda ortaya konulan ürün bir “Tarih” çalışması olur.¹

Bununla birlikte, her geçen gün artmakta olan veri yığını, farklı disiplinlerden araştırmacıları olduğu kadar tarihçileri de düşündürmekte ve onları Tarih çalışmalarını yaparken yeni yöntem arayışlarına sevk etmektedir.² Günümüzde gelinen noktada bu yöntemler, bilgisayar ve internete dayalı uygulamalara dayanmakta ve veri yığınları çok daha kolay ve etkili bir şekilde analiz edilebilmektedir. Her ne kadar ülkemizde bu tür çalışmalar için henüz yol alınması gereken çok mesafe olduğu bilinse de, birçok dijitalleşme projesi yürütüldüğü ve yürütülmeye devam edildiği göz ardı edilmemelidir.³

ÇALIŞMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

Bu çalışma, tarihçilerin birbirlerine yapmış oldukları atıflar yolu ile oluşturdukları ağın analizinin, bir tarihçinin kimliğinin oluşum sürecine önemli katkısı olduğu⁴ görüşüyle yola çıkmıştır. Çalışmanın hedef aldığı kitle, analiz edilen kaynakçanın Osmanlı düşünce tarihi kaynakçası olması yönüyle, en çok bu alanda çalışan tarihçilerdir. Bu çalışma yoluyla, Osmanlı düşünce tarihi alanında çalışan bir araştırmacının kimliğini şekillendirirken sorduğu

¹ Ramazan Acun, “Konjonktür, Tarih ve Tarihçi: Metot Vurgulu Bir Araştırma”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 32/1 (2015), s. 18-9. Bu makalenin konusu olan ve yukarıda bahsi geçen *kimlik standardı*, “kişinin bir role yüklediği ve toplumun beklentilerine uygun olduğunu düşündüğü anlam” olarak tanımlanmaktadır. Acun, “Konjonktür, Tarih ve Tarihçi”, s. 19.

² Ramazan Acun, “Tarihi Metinlerden Cevher Çıkarmak: Metin Madenciliği”, *Avrupa Tarihinde Türk Eli Doç. Dr. Gümeç Karamuk Armağanı*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2017, s. 27.

³ Örneğin, TÜBİTAK tarafından desteklenen, matbu Osmanlı Türkçesi metinlerini bilgisayar yoluyla günümüz Türkçesine çeviren tercüme aracı projesi. Acun, “Tarihi Metinlerden Cevher”, s. 27.

⁴ Acun, “Sosyal Ağ Bakış”, s. 18.

“Kim veya hangi rolde olmalıyım”⁵ sorusuna, bilgisayar metotları kullanılarak görsel bir kılavuz örneği sunulmuş olacaktır. Bu görselin (tarih bulutsusu),⁶ araştırmacıların dikkate almaları gereken eser ve yazarlar ile tanışıklıklarını belli bir ölçüde sağlayacağı umulmaktadır.

Analize konu olan kaynakça, hâlihazırda 538 eserden oluşmakta ve günden güne gelişmektedir. Bu nedenle, ortaya çıkacak resmin Osmanlı düşünce tarihi alanında ürün vermiş tüm ilim adamlarını kapsadığı düşünülmemeli, yalnızca şu ana kadar girilen veriler ölçüsünde, bununla beraber, alanda öncü isimlerin görüleceği bilinmelidir. Çünkü bu ilim adamlarının pek çoğu Osmanlı düşünce tarihi derslerinde sıklıkla okutulan ve referans verilen kişilerden oluşmaktadır.⁷

Çalışmada metot olarak; bibliyografik atıf verileri kullanılarak bunların, ülkemizde sosyal bilimler alanında atıf dizini oluşturup analizini yapabilen tek sistem olan kaynakça.info⁸ veri tabanında analizi tercih edilmiştir. Çalışmanın konusu yazarlar arası bağlar olduğu için, bu yazarların sayıca çokluğu ve aralarındaki atıf etkileşimi incelendiğinde, kompleks bir ağın ortaya çıktığı görülmektedir. Bu da günümüzde yaygınlaşmaya başlamış sosyal ağ analizi (SAA) ve muhteva analizi metodunu kullanmayı sağlamıştır.⁹

Sosyal ağ analizi, aktörler (düğüm) ve aralarındaki bağların (ilişki) çalışılmasını sağlayan metot olarak tanımlanmaktadır.¹⁰ Önceleri ancak belli bir sınırlılıkla çıkarılabilen bu tarihi aktör ve aralarındaki bağlar, günümüzde çok daha fazla aktör için dahi bilgisayar kaynaklı veritabanları ve yazılımlarla yapılabilmektedir. İşte bu çalışmada da, kaynakça.info veritabanı ile yüzlerce düğümden oluşmuş bir tarih bulutsusu, çeşitli merkezilik ölçütleri ile analiz edilebilmiştir. Bu analiz sonucunda, Osmanlı düşünce tarihi alanında merkezi öneme sahip kişiler görsel olarak ortaya konularak bu alandaki araştırmacılara bir rehber yahut kendi başlarına bu rehberi nasıl oluşturabileceklerine dair bir örnek sunulmuştur.

⁵ Acun, “Sosyal Ağ Bakış”, s. 3.

⁶ Astronomiden mülhem bu kavram için bkz. Acun, “Sosyal Ağ Bakış”, s. 11.

⁷ Kaynakçaya eklenmiş çoğu müellif, bu makalenin yazarının doktora ders sürecinde ilgisi doğrultusunda almış olduğu Osmanlı Düşünce Tarihi, Osmanlı’da Bilim ve Eğitim gibi derslerde sıkça referans verilmiş ve okunmuş kişilerden oluşmaktadır. A. Y. Ocak, Ekmeleddin İhsanoğlu, Şerif Mardin, Mehmet İpşirli, İsmail Kara, Osman Nuri Ergin gibi.

⁸ Acun, “Sosyal Ağ Bakış”, s. 18. Detaylı bilgi için bkz. <http://www.kaynakca.info/hakkinda>

⁹ Ramazan Acun, “Vakıf Araştırmalarının Sosyal Ağ Analizi Merkezdekiler ve Kenardakiler”, *Türk Sosyal Tarihçiliğinde Bir “Yalnız” İsim Bahaeddin Yediyıldız’a Armağan*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2015, s. 70. Aynı Yazar. “Sosyal Ağ Bakış”, s. 5.

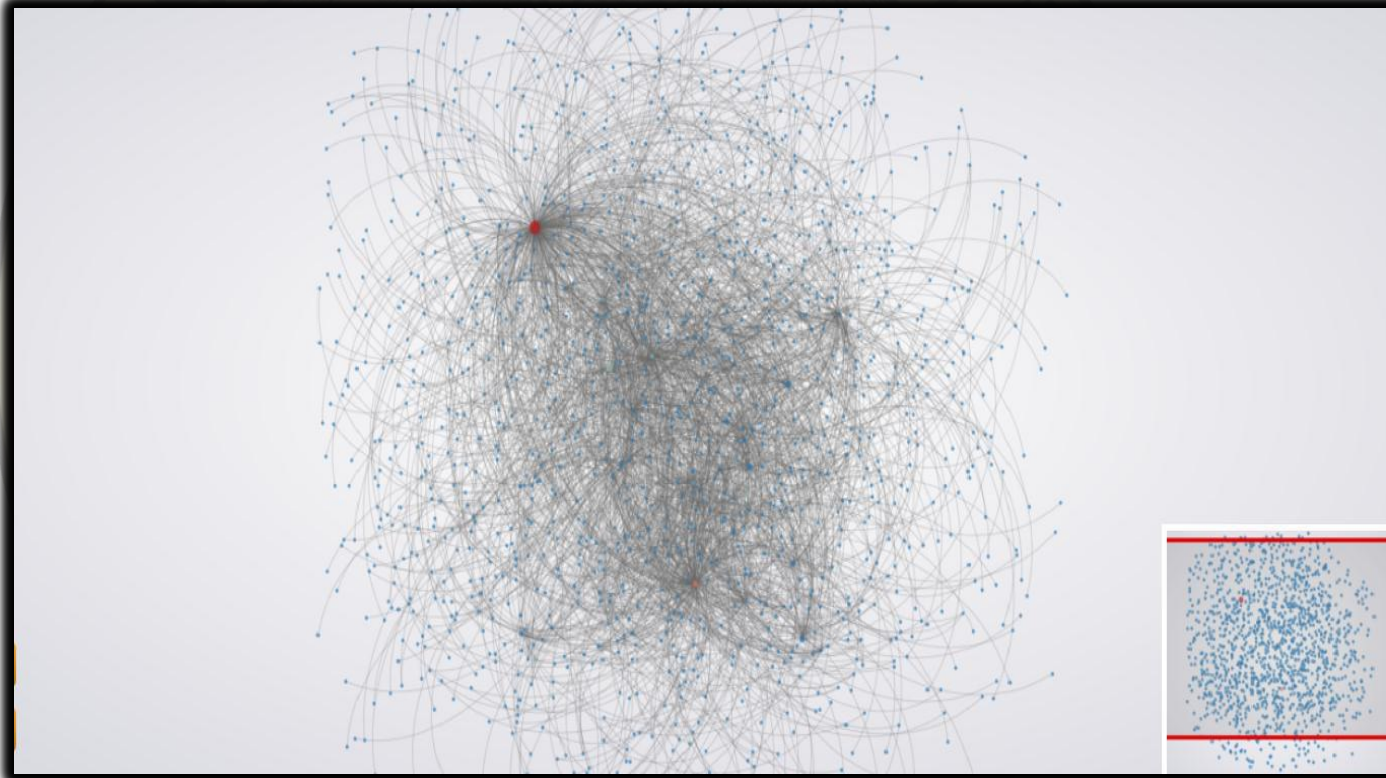
¹⁰ Zeynep Dörtok Abacı. “Sosyal Ağ Analizi”, *Tarih için Metodoloji*, Ed. Ahmet Şimşek, Ankara: Pegem Akademi, 2016, s. 269.

Muhteva analizi ile ise, ele alınan kaynakçada yer alan kelime ve kavramlar görülebilmekte, böylece okur bu kelimelerin kaynakçadaki varlığı, yokluğu ya da sıklığı gibi bilgilerle kaynakçanın içeriği ve kaynakçayı oluşturan kişinin zihnindeki sorular hakkında bilgi sahibi olabilmektedir.¹¹

Makalenin bundan sonraki kısmında, Osmanlı Düşünce Tarihi Bulutsusuna, kaynakça.info yardımı ile SAA metodunun merkezilik ölçütleri ve muhteva analizi uygulanılarak elde edilen bulgulara yer verilmektedir.

OSMANLI DÜŞÜNCE TARİHİ BULUTSUSU VE ANALİZİ

Aşağıdaki ağ görseli, kaynakça.info veritabanında bu makalenin yazarı tarafından oluşturulan kaynakçanın analiz sorgusuyla elde edilmiştir.

Şekil 1: Osmanlı Düşünce Tarihi Bulutsusu

(Kaynakça.info analiz modülü ile 2. 6. 2017 tarihinde çizilmiştir)

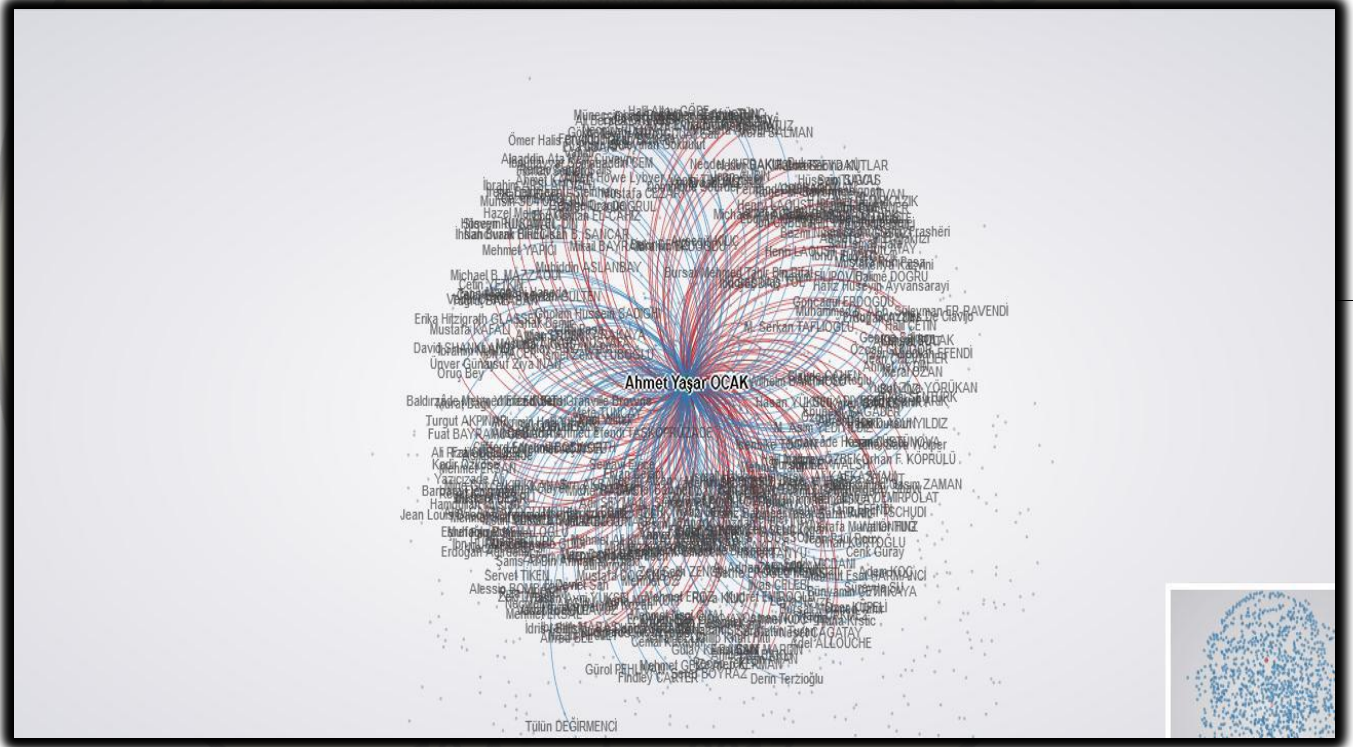
Yukarıdaki görsel, sistem üzerinde büyütülüp küçültülebilmekte, noktalara karşılık gelen yazarların üstüne gelinerek kim oldukları ve diğer yazarlarla ilişkileri

¹¹ Acun, “Tarihi Metinlerden Cevher”, s. 35. Muhteva analizi metodu hakkında detaylı bilgi için bkz. Fatma Acun. “Muhteva Analizi Metodu ve Cumhuriyet Tarihi Araştırmalarında Kullanımı”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 22/1 (2005), 27-50.

görülebilmektedir. Aldıkları ve yaptıkları atıflar ise ekranın sol kısmında listelenmektedir. Görsel, arasındalık merkeziliği ölçeği kullanılarak çizilmiştir. Düğümlerin renk tonları ve büyüklüklerinde farklılıklar vardır. Merkeze doğru bağlantı sayısının yoğunlaştığı görülür. Hâlihazırda ağın kenarında görülen bir yazar, atıf ilişkileri artıp çeşitlendikçe çekim gücü artıp noktası büyür ve ağda merkeze doğru ilerleyerek yıldızlaşabilir.¹²

Öne çıkan kırmızı düğüm (yazar), ağda yer alan iki ya da daha fazla grup arasında “köprü” konumunda, yani farklı konularda çalışan ilim adamlarından atıf alan/onlara atıf yapan yazar demektir.¹³ Şimdi yukarıdaki görselde öne çıkan yazarın Ahmet Yaşar Ocak olduğu belirtilerek aşağıda daha detaylı bir görsel ile kaynakçanın yorumlanmasına devam edilecektir.

Aşağıdaki sosyogramda bu kaynakçadaki en çok atıf yapılan, etki alanı en yüksek yazar A. Y. Ocak’ın ağdaki ilişkilerine daha yakından bakılmaktadır.

Şekil 2: Osmanlı Düşünce Tarihinde Rehber bir İlim Adamı

Sistem üzerinde soldaki alınan/yapılan atıflar incelendiğinde, Ocak’ın atıf yaptığı yazarların dönem ve bölgelere göre zengin bir içeriğe sahip olduğu görülmektedir. Bunlar

¹² Acun, “Sosyal Ağ Bakış”, s. 11.

¹³ Sosyogramların yorumlanması hakkında bkz. Acun, “Vakıf Araştırmalarının Sosyal”, s. 72.

arasında Ortaçağ İslam Uleması, Osmanlı müellifleri, Şarkiyatçılar ve Cumhuriyet Dönemi Türk yazarları bulunmaktadır.¹⁴

Ortaçağ İslam uleması içinde; İbn Şeddad, İbn Hacer, İbn Batuta, İbnü'l Fuvati, Alaaddin Ata Melik Cüveynî gibi isimlerin düğümleri büyük olup etki alanları en çok olan yazarlardandır. Bu yazarların bulunduğu coğrafyada Arapça, Türkçe ve Farsça dillerinde eserler verildiği bilinmektedir. Bu, Ocak'ın çalışmalarında kaynak dillerdeki vukufiyetini göstermektedir.

Ocak'ın hangi Osmanlı müelliflerine atıf yaptığına gelince, bunlar arasında Katip Çelebi, Hoca Sadeddin, Evliya Çelebi, Lütfi Paşa ve Eşrefoğlu Rumi gibi tarihçi, seyyah ve şairlere varan geniş bir yelpaze görmek mümkündür. Ocak, çalıştığı alanlarda şarkiyatçılardan da istifâ etmiştir. Başta doktora danışmanı olan Irène Mélikoff olmak üzere, Busbecq ve Joseph von Hammer gibi yazarlar da etkileşimde olduğu kişiler arasında yer almaktadır.

Cumhuriyet dönemi Türk yazarları da tabii olarak Ocak'ın tarihçi kimliğinde role sahiptir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Abdülbaki Gölpınarlı, Osman Nuri Ergin ve Osman Turan gibi yazarlar Ocak'ın atıf yaptığı kişiler arasında yer almaktadır. Bu yazarlar incelendiğinde bir kısmının Gölpınarlı gibi doğrudan Ocak'ın çalışma alanlarıyla ilgili yazarlar olduğu görülürken, bir kısmının ise Ömer Lütfi Barkan gibi farklı disiplinlere ağırlık vermiş kişiler oldukları görülebilir.

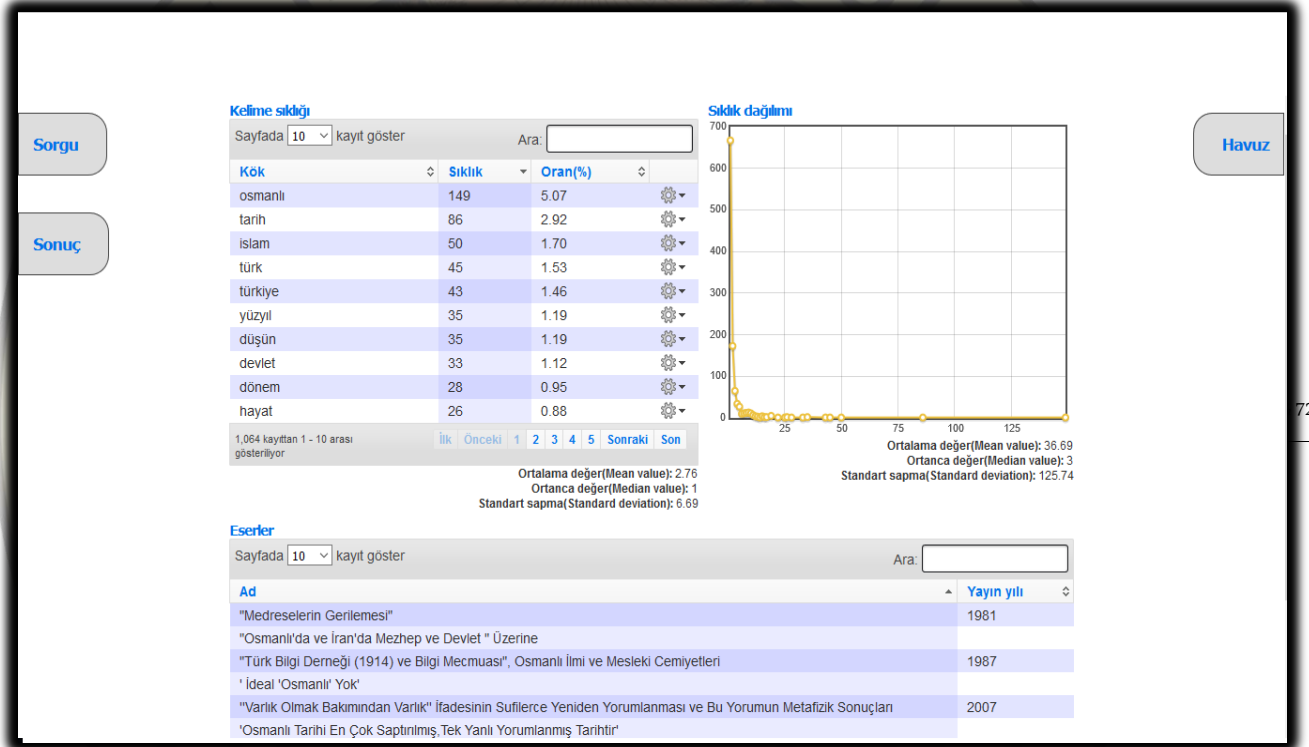
Yukarıdakiler göz önünde bulundurulunca Osmanlı düşünce tarihi alanında; özellikle İslam dini ve tasavvuf alt başlıklarında çalışmak isteyen bir araştırmacının Ahmet Yaşar Ocak'ı bir rehber olarak takip edip kendisinin önderliğinde başka yazarlarla da tanışmasının mümkün olduğu görülür.¹⁵ Bununla birlikte, ilk sosyogramımıza dikkat edilecek olursa orada kırmızıya yakın renge gelmiş bir başka yazar daha görülecektir. O da düşünce tarihinin başka bir alt başlığı olan eğitim-bilim alanlarında daha çok ürün vermiş bir ilim adamı olan Ekmeleddin İhsanoğlu'dur. Bu konulara daha yoğun ilgi duyan bir araştırmacı kendi kaynakçasında muhtemelen onun öne çıktığını görecektir.

Bu çalışmanın diğer bir parçası olan muhteva analizi sorgusu ile ortaya çıkan aşağıdaki tablo incelendiğinde ise bu kaynakçayı oluşturan araştırmacının hangi sorularla ve çalışma alanlarıyla ilgilendiği görülebilmektedir. Kelime sıklıklarına bakıldığında “Osmanlı; düşünce; tasavvuf; eğitim; medrese; felsefe; kültür” gibi kelimelerin öne çıkması kaynakçanın

¹⁴ Bu bölümdeki sonuçların Acun'un A. Y. Ocak hakkındaki çalışmasıyla benzer bulgulara ulaştığı görülmektedir. Acun, “Sosyal Ağ Bakış”, 1-26.

¹⁵ Ahmet Yaşar Ocak'ın bu alanı kendine nasıl dert edindiği ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Haşim Şahin, *Ahmet Yaşar Ocak Kitabı: Arı Kovanına Çomak Sokmak* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014).

Osmanlı tarihi özelinde bir düşünce tarihiyle ilgilendiği göz önünde bulundurulunca beklenmedik bir sonuç değildir. Bununla birlikte, yukarıdaki tablo incelendiğinde dıştan bir göze bu kaynakçada yer alması başlangıçta çok anlamlı gelmeyecek kelimeler de göze çarpmaktadır; “Selçuklu; Cumhuriyet; Avrupa” gibi. Halbuki bu kaynakça ilgi alanında olan bir kimse rahatlıkla bilebilecektir ki düşünce tarihi, etraflı çalışılmak gereken bir alandır. Osmanlı çalışılması; öncesi, sonrası ya da başka coğrafyalarla ilgilenilmeyeceği anlamlarına gelmemektedir.

Şekil 3: Osmanlı Düşünce Tarihi Kaynakçasındaki eserler ve kelime sıklıkları

DEĞERLENDİRME

Bu çalışma, tarihçilerin birbirlerine yapmış oldukları atıfların sosyal ağ metodu ile incelenebileceğini ve bunun da o tarihçinin kimliğine dair önemli bilgiler verdiği görüşüyle yola çıkmıştı. Daha önce bu alanda yapılmış başat bir çalışmadan¹⁶ esinlenerek bu görüşe varıldı ve bu yol ile ilgi alanımız olan Osmanlı düşünce tarihindeki önemli isimlerin izine ulaşılabileceği düşünüldü.

¹⁶Acun, “Sosyal Ağ Bakış”, 1-26.

Yukarıdaki bulgular göstermektedir ki bu çalışma sadece sosyogramlarda öne çıkan tarihçilerin kimliklerini göstermekle kalmayıp, alandaki yeni araştırmacılara kılavuzluk da yapabilmektedir. Böylece bir zincir olarak bu görsellerde ortaya çıkan kişilerle tanışıklık sonucu yeni araştırmacıların kimlik oluşum süreçleri de etkilenecektir.

Bu ve benzeri çalışmaların önemi, bilgisayar temelli metotların araştırmacılara sunduğu kolaylık konusunda farkındalık oluşturmaktadır. Bu kolaylıklardan biri, klasik tarih araştırmalarının başka araştırmacılar tarafından test edilebilirliği neredeyse mümkün değilken, bu tür veritabanlarına dayalı tarih çalışmalarında analizlerin denetlenebilirliğidir.¹⁷

Çalışmamızdan yola çıkılarak yapılabilecek önerilerden biri, Osmanlı düşünce tarihi çalışan bir araştırmacı, tarihçi kimliği yanısıra “entelektüel” sıfatı taşımaya da ilgi duyuyorsa, bu, ancak en azından burada belli bir oranda görsele yansımış isimlerle (ve bununla kalmayıp bu kişilerin etkileşimde olduğu kişilerle de) kurabildiği bağ ölçüsünde mümkün olabilecektir.

KAYNAKÇA

Abacı, Zeynep D. “Sosyal Ağ Analizi”, Tarih için Metodoloji. (Ed. Ahmet Şimşek), Ankara: Pegem Akademi, 2016.

Acun, Fatma. "Muhteva Analizi Metodu ve Cumhuriyet Tarihi Araştırmalarında Kullanımı", Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 22/1, (2005), s.27-50.

Acun, Ramazan. “Vakıf Araştırmalarının Sosyal Ağ Analizi Merkezdekiler ve Kenardakiler” Türk Sosyal Tarihçiliğinde Bir "Yalnız" İsim Bahaeddin Yediyıldız'a Armağan. (Ed. Yunus Koç-Serhat Küçük), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2016, s.66-76. <http://www.kaynakca.info/eser/13634117/vakif-arastirmalarinin-sosyal-ag-analizi-merkezdekiler-ve-kenardakiler> (Erişim: 31.5.2017).

Acun, Ramazan. “Sosyal Ağ Bakış Açısından Tarihçi Kimliğinin Oluşumu: Ahmet Yaşar Ocak Üzerine Bir Deneme” Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan. (Ed. Mehmet Öz-Fatih Yeşil) İstanbul:Timaş, 2015, s.1-27. <http://www.kaynakca.info/eser/8558472/sosyal-ag-bakis-acisindan-tarihcikimliginin-olusumu-ahmet-yasar-ocak-uzerine-bir-deneme> (Erişim: 25.4.2017).

Acun, Ramazan. “Tarihi Metinlerden Cevher Çıkarmak: Metin Madenciliği”, *Avrupa Tarihinde Türk Eli Doç. Dr. Gümeç Karamuk Armağanı*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2017, s. 27-38. <http://www.kaynakca.info/eser/23010873/tarihi-metinlerden-cevher-cikarmak-metin-madenciligi> (Erişim: 2.5.2017).

¹⁷ Acun, “Sosyal Ağ Bakış”, s. 18.

Acun, Ramazan. “Konjonktür, Tarih ve Tarihçi: Metot Vurgulu Bir Araştırma”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 32/1 (2015), s. 1-25.
<http://www.kaynakca.info/eser/11138089/konjonktur-tarih-ve-tarihci-metot-vurgulu-bir-arastirma> (Erişim: 10.5.2017).

Şahin, Haşim. *Ahmet Yaşar Ocak Kitabı: Arı Kovanına Çomak Sokmak*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.

**ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE AKTÖRLER VE SORUN ÇÖZME
KAPASİTELERİ: AZERBAYCAN DAĞLIK KARABAĞ ÖRNEĞİ**

Bahar ÖZSOY

Doktora Öğrencisi, Bakü Devlet Üniversitesi, bhr_ozsoy_27@hotmail.com

ÖZET

19. yüzyılda Sovyetlerin uygulamış olduğu nüfus politikasının etkisiyle, 90'lı yıllarda Sovyetler dağıldığında Kafkasya'da bağımsızlığını ilan eden devletler arasında etnik temelli sınır anlaşmazlıkları önemli bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle, İran ve Türkiye'den gönderilen Ermenilerin Rusya tarafından Kafkasya'ya yerleştirilmesi ile zaman zaman yaşanan etnik temelli sorunların bağımsızlıkla birlikte savaşa dönüştüğü görülmüştür. 1980'li yılların sonunda Azerbaycan ve Ermenistan arasında Dağlık Karabağ ile başlayıp çeşitli Azerbaycan kentlerinin işgali ile sonuçlanan savaş ve çatışmalarda her iki taraftan önemli kayıplar verilmesine karşın Azerbaycan tarafı işgal nedeniyle daha ağır yaralar almıştır. 1992-1993 yılları arasında bir yandan şiddeti artan savaş diğer yandan ülke içindeki siyasi bunalım Azerbaycan'ın birbiri ardına topraklarını kaybetmesine neden olmuştur. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT)'na üyeliğin sağlanması ise kaybedilen toprakları getirmediği gibi Azerbaycan'ın Hocalı gibi büyük bir katliam yaşamasına engel de olamamıştır. Ermeni işgali Dağlık Karabağ'dan Azerbaycan'ın önemli kentlerine yönelirken uluslararası alanda Birleşmiş Milletler, kararları ile "işgali" kınamıştır. Nihayet, uluslararası aktörlerin çabasıyla 1994 yılında bir ateşkes imzalanmış olsa da söz konusu aktörlerin sorun üzerindeki etkinlik ve etkililikleri kalıcı bir barışın 23 yıldır sağlanamaması dolayısıyla tartışılan temel konulardan olmuştur.

Savaşla birlikte 20 binden fazla insan yaşamını yitirmiş; 1 milyondan fazla kişi de mülteci konumuna düşmüştür. Dağlık Karabağ Bölgesi, Azerbaycan'ın 7 kenti ve çeşitli köyleri işgal edilmiştir. BM ve AGİT kararları ile de uluslararası alanda Azerbaycan'a ait olduğu kabul edilen topraklarda, tarihsel olarak hiçbir aidiyetleri bulunmayan Ermeniler işgali sürdürmekte ve bu topraklar hızlı ve planlı bir şekilde Ermenileştirilmeye çalışılmaktadır. Çalışmada, Azerbaycan Ermenistan sorununun tarihsel arka planından yola çıkılarak uluslararası aktörlerin sorun çöz(me!) kapasitelerine yer verilecek ve günümüzde adil bir barış ortamının sağlanamama gerekçeleri değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan-Ermenistan Savaşı, Uluslararası Aktörler, Çatışma.

**ACTORS IN INTERNATIONAL RELATIONS AND CAPACITY OF PROBLEM
SOLVING: THE CASE OF AZERBAIJAN NAGORNO-KARABAKH**

ABSTRACT

Under the influence of the population policy that the Soviets imposed in the 19th century, when the Soviets broke up in the 90's, ethnic-based border disputes have emerged as a major problem among the states which declared its independence in the Caucasus. In particular, Armenians sent from Iran and Turkey was placed in the Caucasus by Russia so ethnically-based problems that have lived from time to time turned into war with independence. At the end of the 1980s, between Azerbaijan and Armenia began with Nagorno-Karabakh, and in the wars and conflicts that resulted in the occupation of various Azerbaijani cities despite significant losses from both sides the Azerbaijani side got more severe harms due to occupation. Between 1992 and 1993, on the one hand the increasingly violent war on the other hand the political crisis in the country has caused Azerbaijan to lose its territories behind each other. Provision of membership to the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) has not been able to prevent the massacres of Azerbaijan like Hocalı as well as the loss of land. While the Armenian occupation head from Nagorno-Karabakh to important cities of Azerbaijan, the United Nations condemns "occupation" with its decisions the internationally. Eventually, although a ceasefire was signed in 1994 by the efforts of international actors, the effectiveness of such actors on the issue has been the main issue discussed because a permanent peace can not be achieved for 23 years.

With the war, more than 20 thousand people have lost their lives and more than 1 million people has also fallen into refugees. Nagorno-Karabakh Region, 7 cities of Azerbaijan and various villages have been occupied. With the UN and OSCE resolutions, in the territories considered to belong to Azerbaijan in the international arena, the Armenians, who have no historical affiliation, continue to occupy and are trying to Armenitize these lands quickly and in a planned manner. In the study, from the historical background of the Azerbaijani Armenian problem, it will be included problem solving capacities of international actors and will be assessed reasons for not achieving a fair peace environment in nowadays.

Keywords: Azerbaijan-Armenia War, International Actors, Conflict.

GİRİŞ

19. yüzyılda Çarlık Rusya'sının İran ve Osmanlı Devleti ile yapmış olduğu anlaşmaların ardından planlı bir şekilde uygulanan göç politikası 20. yüzyılda Sovyet Rusya'sı tarafından sürdürülmüş ve yüzyılın sonuna doğru Kafkasya'da önemli oranda Ermeni nüfusu oluşturulmuştur. İran ve Osmanlı'dan gönderilen Ermenilerin özellikle Azerbaycanlıların yaşadığı bölgelere yerleştirilmesi sorunun başlangıcı olmuş; iki etnik grup arasındaki gerginlikler günden güne artmıştır. Etnik milliyetçilik güdüsü ile hareket eden Ermeniler önce 1905 daha sonra da 1918 yılında olmak üzere çeşitli kentlerde kanlı eylemler gerçekleştirerek binlerce insanı katletmişlerdir. Azerbaycan'ın 23 ay süren bağımsızlığının ardından Sovyet hakimiyetine girmesi ile 1920 yılından sonra Ermeniler yeniden harekete geçmişlerdir. Ermenilerin bölgeye göç sürecinin tamamlanması ile başlayan toprak talepleri 1991-1994 yılları arasında savaşa dönüşmüş ve Kafkasya'da günümüze kadar sürecek olan Dağlık Karabağ ve çeşitli Azerbaycan kentlerinin Ermenistan tarafından işgali sorunu oluşmuştur. Söz konusu süreçte işgal edilen Dağlık Karabağ ve Azerbaycan kentlerinden bir milyon mülteci ve yerinden edilmiş kişiye kapılarını açan Azerbaycan, iç ve dış politikada savaşın ve işgalin ağır yüklerini taşımak zorunda kalmıştır.

Diğer taraftan sınır bölgelerinde yaşanan gerginlik zaman zaman şiddeti artan bir çatışmaya dönüşmekte; Azerbaycan-Ermenistan arasındaki mevcut durum Güney Kafkasya'da güvenlik endişelerinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. 1994 yılındaki ateşkesle birlikte “dondurulmuş çatışma” olarak ifade edilen iki ülke arasındaki mevcut durumun sanıldığı aksine sıcaklığını koruduğu ve bölgedeki güvenliğin aslında pamuk ipliğine bağlı olduğu 2-5 Nisan 2016 tarihinde yaşanan çatışmalarla bir kez daha kanıtlanmıştır. “Dört gün savaşları” olarak tarihe geçen söz konusu çatışmalar iki ülke arasındaki sorunu çözmeye ve bölgedeki barış ortamını sağlamaya çalışan uluslararası aktörlerin çabalarının sorgulanmasına neden olmuştur. Buna göre 90’lı yıllardan itibaren Birleşmiş Milletler (BM), Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT), Avrupa Birliği (AB) ve Avrupa Konseyi (AK) gibi uluslararası alanda büyük öneme sahip örgütlerin almış olduğu çeşitli kararlara rağmen Ermenistan, işgal ettiği topraklardan çekilmemiş ve günümüzde kalıcı bir barış ortamı sağlanamamıştır. Bu noktada çalışmanın amacı, devletlerarası ilişkileri yönlendirme ve etkileme gücünü elinde bulunduran aktörlerin uluslararası sorunları çözme, barış ortamını sağlama ve koruma etkinliklerini Dağlık Karabağ özelinde analiz etmektir. 25 yıla yakındır Dağlık Karabağ ve çeşitli Azerbaycan kentleri Ermenistan işgali altında bulunmakta, uluslararası aktörler ise karar ve açıklamalarında söz konusu işgali kınamaya devam etmektedir. Bu noktada çalışmada uluslararası aktörlerden olan BM’nin, AGİT’in, AK’nin, AB’nin ve İİT’nin Azerbaycan-Ermenistan arasındaki sorunun çözümünde etkili bir politika izle(ye)mediği varsayımından hareket edilmektedir.

Çalışmanın ilk bölümünde Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorunun tarihsel boyutu ele alınmakta, sonraki bölümde ise uluslararası aktörlerin söz konusu soruna yaklaşımlarına ve sorunun çözümüne yönelik uygulamış olduğu politikalara yer verilmektedir.

1. SORUNUN BAŞLANGICI: 19. YÜZYILDA AZERBAJYCAN-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ

Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgalinin temelini Sovyetler Birliği’nin uygulamış olduğu nüfus politikası oluşturmaktadır. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Çarlık Rusya’sının Ermenileri bölgeye yerleştirme arzusu, özellikle 19. yüzyılda uygulamaya koyulmuştur. Rusya ile İran arasında 1813 yılında Gülistan ve 1828 yılında Türkmençay anlaşmalarının imzalanmasıyla 1826-1828 yılları arasında İran’dan bölgeye on binlerce Ermeni göç ettirilmiştir. 1828-1829 yılları arasında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Edirne Antlaşması kapsamında da Osmanlı’dan gönderilen binlerce Ermeni Azerbaycan topraklarına özellikle de Karabağ Bölgesine yerleştirilmiştir (Əhmədov, 2011: 70; Həsənov, 2016: 469). Neticede, 1910’lu yıllara gelindiğinde, bu topraklardaki 1 milyon 300 bin Ermeni’nin 1 milyonunu Rusya tarafından uygulanan sömürge politikası sonucunda dışarıdan gelen Ermeniler oluşturmuştur (Zeynal, 2014). Bilinçli bir şekilde gerçekleştirilen göç hareketleri ile birlikte Ermeni nüfusun sayısının artmasına paralel olarak iki etnik grup arasında zamanla sorunlar çıkmaya başlamıştır. Bu kapsamda Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki ilk büyük çatışma 1905 yılında gerçekleşmiştir (Hüseynli, 2015: 7). 1905-1907 yıllarında Ermeniler şimdiki Ermenistan toprakları da dâhil olmak üzere tüm Azerbaycan yerleşim merkezlerini kapsayan geniş kapsamlı kanlı eylemler gerçekleştirmiş, yüzlerce yerleşim noktasını yerle bir etmiş, binlerce

Azerbaycanlıyı da öldürmüştür (Süleymanov & Süleymanov, 2012: 7). On yıla yakın bir süre nispeten durulan ilişkiler 1917 yılında Rusya’da meydana gelen devrimle birlikte yeniden olumsuz bir seyir almaya başlamıştır. 30 Mart 1918 tarihinde Sovyet Rusyası’ndan aldıkları destekle harekete geçen Ermeniler 3 gün sürecek olan olaylarda 60 binden fazla insanı katletmiştir. Bu kapsamda gerek 1905-1907 yıllarında gerekse de 1918-1920 yıllarında yüz binlerce insan Ermeni-Rus silahlı güçlerinin saldırılarına maruz kalmış; yerleşim birimlerine büyük zararlar verilmiştir (İbadov, 2007: 68). Mondros Ateşkes anlaşmasının ardından Osmanlı Devleti’nin çökmesi ile birlikte bölgeye gelen İngilizler yayınlamış oldukları tebliğle Karabağ’ın Azerbaycan toprağı olduğunu kabul etmiştir (Tanilli 1976’dan akt.: Kılıçoğlu, 2012: 105). 1920 yılında ise Bakü Rus kuvvetleri tarafından işgal edilmiş; 23 ay süren Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hakimiyetine son verilmiştir. Bu dönemde de Dağlık Karabağ Bölgesi Azerbaycan ve Ermenistan arasında sorun olmayı sürdürmüştür ve iki ülke arasındaki çatışmalar devam etmiştir. 1923 yılında Azerbaycan’ın Karabağ Bölgesi’nin Dağlık hissesinde yaşayan Ermenilere özerklik statüsü verilmiştir (Həsənov, 2005: 603). Böylece, Çarlık Rusya’sından kalan göç politikasını devam ettiren Sovyet Rusya’sı döneminde Azerbaycan topraklarına Ermenilerin kütleli şekilde iskanı sürdürülmüştür. Bu noktada özellikle 23 Aralık 1947 tarihinde Stalin’in onayıyla “Ermenistan SSC’den kolxozçular ve diğer Azerbaycanlı nüfusun Azerbaycan SSC’nin Kür-Araz ovasına aktarılması hakkında” bir kanunun kabul ettirilmesi ile 1948-1953 yılları arasında 150 bin Azerbaycanlı şimdiki Ermenistan topraklarından göç ettirilmiştir (Həsənov, 2016: 470).

Karabağ’ın statüsüyle ilgili tartışmalar, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)’nin dağılma sürecine paralel olarak yeniden artmış, 20 Şubat 1988 tarihinde çoğunluğu Ermeni olan Yukarı Karabağ Konseyi, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (ASSC)’nden ayrılarak Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (ESSC)’ne katılma kararı almıştır. SSCB Komünist Partisi Merkez Komitesi ise, bu kararı reddetmiş, Ermenilerin artan saldırganlığı nedeniyle Moskova yönetimi 28 Kasım 1989’da Yukarı Karabağ’ın Azerbaycan’a iadesine karar vermiştir. Ancak Ermenistan Yüksek Konseyi, bu kararı tanımamış ve 1 Aralık 1989’da Yukarı Karabağ’ı ilhak ettiğini duyurmuştur. Bu kararın SSCB Yüksek Konseyi tarafından reddedilmesi üzerine kanlı olaylar başlamış, gelişmeler devam ederken SSCB dağılmış, Azerbaycan ve Ermenistan bağımsızlıklarını ilân etmiştir (Arslan, 2014).

2. 1988-1994: ÇATIŞMADAN SAVAŞA

1988 yılında başlayan çatışmalar iki ülkenin bağımsızlığını ilan etmesi ile birlikte savaşa dönüşmüştür. 19. yüzyıldan itibaren devam eden Ermeni saldırganlığı, bağımsızlıktan bir yıl önce “Kara Ocak (Qanlı Yanvar)” ile yeniden somutlaşırken, bağımsızlıktan bir yıl sonra Hocalı şehrinde katliama bürünmüş; içlerinde çocuk ve kadınların olduğu 613 sivil Ermeniler tarafından katledilmiştir (Mustafayev, 2013: 45).

1992 yılında Karabağ’ın başkentliğini yapmış tarihi, sanatsal ve medeni anlamda önemli bir merkez olan Şuşa’nın işgali ile birlikte Ermeni kuvvetleri insanlar dışında sivillere ait yapı ve eserlere, dini simgelere, kentsel değerlere ve kültürel mirasa yönelik bilinçli bir saldırı gerçekleştirmiştir (Sipahi ve Özsoy, 2017). Şuşa’nın işgalinden sonra Ermenistanla Dağlık Karabağ Bölgesine sınır oluşturmak isteyen Ermeniler 17 Mayıs 1992 tarihinde Laçın kentini işgal etmiştir. Dağlık Karabağ sınırları dışında bulunan şehrin işgali savaşın Dağlık Karabağ

ile sınırlı kalmayacağını göstermesi açısından önemlidir (Həsənov, 2016: 478). Rusya'nın askeri desteğinin yanı sıra ekonomik olarak da destek verdiği Ermenistan (Seyidova, 2013: 197) uluslararası kamuoyunun tepkilerine rağmen işgalin sınırlarını genişletmiştir. Şuşa ve Laçın gibi stratejik açıdan önemli iki kentin işgali Azerbaycanı ekonomik olduğu kadar psikolojik olarak yormuş ve 1993 yılı toprak kayıpları ile devam etmiştir. Birbiri ardına Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan kentlerinin işgal edilmesi ile birlikte Azerbaycan Dağlık Karabağ Bölgesi'nden 4 defa büyük olan 17 kilometrelik alana sahip toprağını kaybetmiştir (Həsənov, 2005: 607).

1988-1994 yılları arasında Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki savaşta 20 bin Azerbaycan vatandaşı yaşamını yitirmiş, 100 bin kişi yaralanmış ve 50 bin kişi sakat kalmıştır. Ermenistan'dan ve Azerbaycanın işgal edilmiş topraklarından kovulan 1 milyondan fazla insan ise Azerbaycan'ın çeşitli kentlerinde mülteci konumuna düşmüştür¹ (www.refugees-idps-committee.gov.az, 2017). Söz konusu göç hareketi ile birlikte Azerbaycan 1990'larda mülteci ve yerlerinden edilmiş insan yoğunluğu bakımından en yüksek yoğunluğa sahip ülkelerden birisi haline gelmiştir (UNHCR, 2000: 208).

3. AZERBAJYCAN TOPRAKLARININ İŞGALİNE ULUSLARARASI AKTÖRLERİN YAKLAŞIMLARI

Küreselleşmenin artması ve bilgi teknolojilerinin de gelişmesi ile birlikte uluslararası ilişkilerin sağlanmasında devlet dışı aktörlerin sorumlulukları daha da artmış, söz konusu aktörlerle kurulan yakın ilişkiler ülkeler için siyasi sistemle bütünleşme aracı haline dönüşmüştür. 1991 yılında kazanılan bağımsızlığın ardından Azerbaycan dış politikasında temel yönelim 70 yıllık Sovyet etkisinden uzaklaşarak uluslararası sistemle bütünleşmek olmuştur. Bu kapsamda birbiri ardına Batılı kurum ve kuruluşlara üye olmaya başlayan Azerbaycan, Ermenistan ile yaşamış olduğu savaşın çözümünde söz konusu aktörlerin desteğini beklemiştir.

Sahip olduğu enerji kaynakları, stratejik konumu ve Rusya etkisini dengeleyen dış politika tercihi sayesinde ekonomik ve siyasi alanda büyük gelişme gösteren Azerbaycanda işgal altındaki toprakların geri alınması en büyük dış politika önceliği olmayı sürdürmektedir. Diğer taraftan, Rusya ve ABD tarafından askeri ve ekonomik olarak desteklenen Ermenistan aynı zamanda en büyük siyasal gücü de bu ülkelerdeki Ermeni lobisinden sağlamaktadır (Yılmaz & İsmayılov, 2011: 11-14). Bu perspektiften bakıldığında taraflar arasındaki sorunun çözümünde büyük devletlerin ve uluslararası aktörlerin belirleyici olduğu daha net görülmektedir.

Çalışmanın bu bölümünde Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki soruna BM, AGİT, İİT, AB ve AK çerçevesinden bakılacak ve söz konusu aktörlerin çözüme yönelik politikaları değerlendirilecektir.

3.1. BİRLEŞMİŞ MİLLETLER (BM)

Birleşmiş Milletler (BM), 1945 yılında uluslararası anlaşmazlık ve çatışmaların barışçıl yollarla çözülmesi, güvenliğin sağlanması, ülkeler arasında ekonomik, toplumsal ve kültürel işbirliğinin oluşturulması amacıyla kurulmuş uluslararası bir örgüttür. 1991 yılındaki

¹ 1 Temmuz 2017 tarihi itibarıyla Azerbaycanda 613 bin 105 zorla yerinden edilmiş kişi ve 208 bin 978 mülteci bulunmaktadır (19.07.2017 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti Mültecilerin ve Zorunlu Göçmenlerin İşleri Üzere Devlet Komitesi'den edinen bilgi).

bağımsızlıktan bir yıl sonra Azerbaycan BM'ye üye olmak suretiyle Ermenistanla yaşanan savaşı uluslararası alana taşımıştır.

Günümüze kadar BM Güvenlik Konseyi, Dağlık Karabağ Bölgesi ve işgal altındaki Azerbaycan toprakları ile ilgili 7 bildiri ve 4 karar kabul etmiştir (Həsənov, 2016: 478). Söz konusu kararlar genellikle bir bölgenin işgali üzerine alınmış ancak alınan bu kararlar işgalleri engelleyecek yaptırımdan yoksun olduğu için Ermenistan'ın Azerbaycan kentlerine olan işgali devam etmiştir. Bu kapsamda Konsey'in 30 Nisan 1993 tarihli *822 sayılı ilk kararında*; bölgede barış ve güvenliği tehlikeye sokan durumdan ve özellikle *Kelbecer* kentindeki çok sayıda sivilin göçe zorlanmasından duyulan rahatsızlık belirtilmiş, bölgedeki tüm devletlerin egemenliğine ve toprak bütünlüğüne saygı vurgusu yapılarak uluslararası sınırların dokunulmazlığı ve toprak elde etmek için güç kullanımının kabul edilmezliği hatırlatılmış, tüm işgalci kuvvetlerin Kelbecer kentinden ve Azerbaycan'ın diğer işgal edilmiş yerlerinden hemen çekilmesi talep edilmiştir (www.2001-2009.state.gov/). BM Güvenlik Konseyi 29 Temmuz 1993 tarihinde kabul ettiği *853 sayılı kararda* Azerbaycan'ın *Ağdam* kentinin işgal edilmesini kınamış, Azerbaycan'ın egemenliği ve toprak bütünlüğünü bir kez daha vurgulamıştır (Süleymanov ve Süleymanov, 2012: 19). Kararda, Ağdam kentinin ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin diğer alanlarının işgali kınanmış; bütün düşmanlıkların derhal durdurulması ve işgal güçlerinin Ağdam kenti dâhil olmak üzere Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yakın geçmişte işgal edilen diğer alanlarından derhal ve koşulsuz olarak geri çekilmesi talep edilmiştir (www.2001-2009.state.gov/). Konsey'in 14 Ekim 1993 tarihinde *Füzuli, Cəbrayıl və Qubadlı* kentlerinin işgali sonrası aldığı *874 sayılı kararda*, yakın tarihte işgal edilen topraklardaki güçlerin geri çekilmesi, iletişim ve ulaşımdaki tüm engellerin kaldırılması istenmiş; 822 ve 853 sayılı kararlardaki istekler yinelenerek çatışmadan etkilenen tüm bölgelere uluslararası insani yardım gerekliliği vurgulanmıştır. Yine kararda, bölgedeki tüm devletlerden çatışmanın genişlemesi ve bölgedeki barış ve güvenliğin tehlikeye düşmesine neden olacak herhangi bir müdahale veya düşmanca eylemlerden kaçınması istenmiştir (www.2001-2009.state.gov/). 12 Kasım 1993 tarihindeki *884 sayılı kararla* birlikte 822, 853 ve 874 sayılı önceki kararlar yinelenmiş, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Dağlık Karabağ bölgesi ve çevresindeki çatışmanın ve Ermenistan Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasındaki gerginliklerin devam ediyor oluşunun bölgedeki barış ve güvenliğe zarar vereceği endişesi ifade edilmiştir. Kararla, bir kez daha uluslararası sınırların dokunulmazlığı ve bir bölgenin kazanılması için güç kullanımının kabul edilmezliği teyit edilerek *Zengilan* bölgesinin ve *Horadiz*'in işgali ve Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarındaki sivillere yönelik saldırılar kınanmıştır. Ayrıca, bölgedeki tüm devletler çatışmanın genişlemesine ve bölgedeki barış ve güvenliğin tehlike altına düşmesine neden olacak düşmanca fiil ve müdahaleden kaçınmaya çağırılmıştır (www.2001-2009.state.gov/).

Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgalini kınayan Güvenlik Konseyi kararlarının yanı sıra, BM Genel Kurulu da Ermenistan işgaline yönelik çeşitli kararlar almıştır. Genel Kurulun 1993 yılında gerçekleşen 85. toplantısında Dağlık Karabağ savaşı nedeniyle kaçan ve zorunlu göçe maruz kalan insanlara yardım hakkında bir karar (Azerbaycan'daki Mülteci ve Zorla Göç Ettirilmiş Kişilere Olağanüstü Uluslararası Yardım) alınmıştır. Söz konusu karar, savaş nedeniyle bölgedeki insani duruma BM nezdinde dikkat çeken ilk karar olması açısından önemlidir (Süleymanov & Süleymanov, 2012: 23; Qarayev, 2012: 32). Yine, BM Genel Kurulu'nun 7 Eylül 2006 tarihinde yapılan 61. Oturumunun 98. toplantısında 60/285

sayılı "Azerbaycan'ın İşgal Altındaki Topraklarında Durum" isimli karar kabul etmiştir (www.un.org/, 2017). Karara göre, Azerbaycan'ın yangınlara maruz kalmış bölgelerinde çevresel araştırmaların yapılması gerektiği kaydedilerek AGİT başkanının konu ile ilgili Genel Kurula rapor sunması istenmiştir (files.preslib.az/projects/republic/az/azr2_4.pdf, 2017).

14 Mart 2008 tarihli 7 red'e 39 "evet" oyuyla kabul edilen "Azerbaycan'ın İşgal Edilmiş Topraklarının Durumuna İlişkin BM Kararı" Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü vurgulamakta, Ermeni işgal güçlerinin Azerbaycan topraklarından çekilmesini ve yerinden olmuş nüfusun evlerine göç etme hakkını yinelemektedir (www.azerbaijan.az/portal/newsen.html; Qarayev, 2012: 35). Söz konusu kararın 5. maddesi dikkat çekicidir. Buna göre kararda hiçbir devletin Azerbaycan topraklarının işgali ile oluşan sonuçları hukukî olarak tanımaması ve mevcut durumun sürdürülmesini sağlayacak yardım ve desteği sağlamaması istenmektedir (Əhmedov, 2015: 91). Azerbaycan açısından önemli bir gelişme olan karara Ermenistan'ın işgalci devlet olduğunu beyan etmesi nedeniyle ABD, Fransa ve Rusya tepki göstererek karar için red oyu kullanmıştır (Şihaliyev, 2012: 153).

BM Güvenlik Konseyi'nin ve BM Genel Kurulu'nun kararları incelendiğinde; Azerbaycan'ın arazi bütünlüğü vurgulanarak işgal altındaki Dağlık Karabağ Bölgesi'nin Azerbaycan' a ait olduğu belirtilmiş ve işgal kuvvetlerinin bu bölgeden derhâl çıkması istenmiştir. Buna karşın alınan kararlarda işgalci taraf olarak Ermenistan'ın gösterilmemiş olması, kararlara uymayan taraf için herhangi bir yaptırım uygulanmaması, ABD, Fransa ve Rusya gibi sorunun çözümünde büyük rol oynayan devletlerin Azerbaycan lehine alınan kararlara mesafeli duruşları Ermenistan için bir "hareket alanı" oluşturmuş ve onu daha da cesaretlendirmiştir. Neticede, Dağlık Karabağ savaşı devam ederken alınan söz konusu kararlara ve 1994 yılındaki ateşkese rağmen bölge Ermeni işgali altında olmayı sürdürmektedir.

3.2. AVRUPA GÜVENLİK VE İŞBİRLİĞİ TEŞKİLATI (AGİT/OSCE)

Dağlık Karabağ ve çeşitli Azerbaycan topraklarının işgalinde en etkin rol alan kuruluşların başında gelen AGİT'e Azerbaycan ve Ermenistan 1992 yılında üye olmuş ve böylece iki devlet arasındaki arabuluculuk süreci başlatılmıştır. Bu kapsamda oluşturulan Minsk Grubu² çerçevesinde sürdürülmek istenen girişimler Ermenistan'ın 1992 yılındaki işgalleri nedeniyle başarısız olmuştur. 1994 yılındaki ateşkesin ardından 5-6 Aralık'ta Budapeşte'de düzenlenen Zirve toplantısında barış güçlerinin oluşturulması ve çatışma bölgesine gönderilmesi kararı alınmıştır. Yine, eş başkanlık sisteminin oluşturulması; Minsk toplantısına iki eşbaşkanın atanması ve toplantıların başkanların kontrolü altında yapılması kararları da Budapeşte Zirvesinde alınmıştır (Həsənov, 2016: 482).

1996 yılındaki AGİT Lizbon Zirvesi, Karabağ sorununun çözümüne yönelik önemli bir adım olmuş, Zirve'de çözüm önerisi olarak üç ilke benimsenmiştir. Söz konusu ilkeler kapsamında Azerbaycan ve Ermenistan'ın arazi bütünlüğünün sağlanması, Azerbaycan himayesinde kalacak olan Dağlık Karabağ Bölgesine en yüksek düzeyde özerklik verilmesi ve Dağlık Karabağ'ın tüm nüfusunun güvenliğinin uluslararası teminat altına alınması kararlaştırılmıştır (Qurbanov, 2010: 52). Zirve toplantısından sonra Rusya ile birlikte ABD ve

²Azerbaycan, Ermenistan, Türkiye, Almanya, İtalya, İsveç, Finlandiya ve Belarus'un daimi üye olduğu Minsk Grubu'nun eş başkanlığını Fransa, Rusya ve ABD yürütmektedir.

Fransa temsilcileri de Minsk Grubu eşbaşkanlığı görevini almışlardır (Həsənov, 2016: 483). Zirve sonrasında benimsenen Lizbon Belgesi'nin 20. maddesinde, "Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne saygı" konusu, "başkanlık açıklaması" olarak yayınlanmıştır. Bu bölüm, Ermenistan haricindeki 53 ülke tarafından kabul edilmiştir (Dağdelen, t.y.). 1996 yılındaki Lizbon Zirvesi'nde ilk defa Kafkasya'daki olayların özellikle de Ermenistan Azerbaycan çatışmasının ve Dağlık Karabağ probleminin içeriğinin ve hukukî politik çözüm yollarının ele alınmış olması önemli bir gelişmedir (İbadov, 2007: 56).

Minsk Grubu tarafından sorunun çözümüne yönelik olarak çeşitli öneri ve teklifler zaman zaman iki ülkeye sunulmuştur. Buna göre, 1997 yılında eşbaşkanlar tarafından sunulan ve "Paket Çözüm" olarak anılan ilk teklif bütün sorunların aynı anda çözülmesi gerektiğini içerirken aynı yılın sonundaki "Aşamalı Çözüm" teklif önerisi ise sorunun kademeli bir şekilde çözülmesi gerekliliğini öngörmüştür³ (Həsənov, 2016: 484). Her iki öneri de Ermenistan tarafından kabul edilmemiştir. 9 Kasım 1998 tarihinde eşbaşkanlar tarafından sunulan ve Dağlık Karabağ'a devlet statüsü veren ve onu uluslararası alanda Azerbaycan'a ortak kabul eden "ortak devlet" fikri ise Azerbaycan tarafından reddedilmiştir (Kılıçoğlu, 2012: 131). Bu tarihten itibaren donmuş şekilde sürdürülen ilişkiler, 2004 yılında Minsk Grubu eşbaşkanlarının "Prag süreci" olarak bilinen üçlü görüşmeleri çerçevesinde sunmuş oldukları yeni bir teklifle tekrar canlanma sürecine girmiştir. Bu kapsamda Azerbaycan ve Ermenistan başkanlarının ve dışişleri bakanlarının görüşmeleri neticesinde hazırlanan ve güç uygulanmaması, toprak bütünlüğü ve halkların kendi kaderini tayin etme hakkı ve altı madde⁴den oluşan Dağlık Karabağ sorununun çözümünün temel ilkelerini ele alan "Madrid İlkeleri" belgesi 29 Kasım 2007 tarihindeki Madrid Zirvesinde taraflara sunulmuştur (Paşayeva&Əliyev, 2017: 71). Herhangi bir sonuç elde edilmeyen zirve sonrası "Madrid İlkeleri" yenilenecek 2008 yılında taraflara bir kez daha sunulmuştur. Söz konusu ilkeler kapsamında Ermenistan askeri kuvvetleri Karabağ'ı çevreleyen Azerbaycan topraklarından çekilecek, bu bölgelerdeki Azerbaycanlı göçmenlerin durumları yeniden düzenlenecek, yerleri değiştirilen kişiler ve mülteciler eski yerlerine geri dönme hakkına sahip olacak, Karabağ ve Ermenistan Laçın koridoru ile birbirine bağlanacak, Dağlık Karabağ bölgesine barış koruma güçleri yerleştirilecek, Azerbaycan'a verilen topraklar askerden arındırılacak, Ermenistan-Karabağ dış iletişimi üzerindeki engeller kaldırılacak, Türkiye Ermenistan sınırı açılacak, Dağlık Karabağ'ın nihai statüsü referandum ile belirlenecek, Barış gücü harekâtı dâhil uluslararası güvenlik garantilerinin ve yardımlarının temin edilmesi sağlanacaktır (Çitlioğlu, 2009: 16). Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ın nihai statüsünün belirlenmesi, Laçın ve Kelbecer'den de çekilmeyi reddetmesi nedeniyle gerçekleştirilen ikili ve çok taraflı görüşmelerden yine netice alınamamıştır (Hazır, 2016: 7).

2008 yılında Rusya ile Gürcistan arasında yaşanan çatışma Azerbaycan-Ermenistan sorununun çözüme kavuşturulması konusunu yeniden gündeme getirmiştir. Bu çerçevede Rusya Cumhurbaşkanı Dmitri Medvedev'in çabaları neticesinde 2008-2011 yılları arasında Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya devlet başkanlarının katılımıyla 10 kez üçlü görüşme

³Kademeli teklif önerisini kabul eden dönemin devlet başkanı Levon Ter-Petrosyan artan baskılar nedeniyle görevinden istifa etmiş yerine ise Robert Kocaryan seçilmiştir.

⁴Söz konusu maddeler şunlardır: İşgal altındaki kentlerin Ermeniler tarafından boşaltılması, Dağlık Karabağ ile Ermenistan arasında bağlantı sağlanması, Dağlık Karabağ'ın statüsünün referandum ile belirlenmesi, yerlerinden edilmiş kişilere özel önemler getirilmesi, askerden arındırma ve uluslararası yardımın temin edilmesi (Ayrıntılı bilgi için bakınız: Resulov, 2009).

gerçekleştirilmiştir (Paşayeva&Əliyev, 2017: 72). Görüşmelerde tarafların anlaşmaya varamaması nedeniyle olumlu bir netice alınamamıştır. 2010 yılında dönemin AGİT başkanlığını yürüten Kazakistan dışişleri bakanı Kanat Saudabayev'in çabaları da sonuçsuz kalmış ve neticede Madrid İlkelerinde bir anlaşmaya varılamamıştır (Həsənov, 2016: 485-486). 19 Kasım 2013 tarihinde Viyana'da gerçekleştirilen eşbaşkanların toplantısı da sonraki aylarda sınır hattında yaşanan çatışmaların artması nedeniyle sonuçsuz kalmıştır (Paşayeva&Əliyev, 2017: 74). Yaşanılan gerginlikleri azaltmak amacıyla 2014 yılında ABD, Rusya ve Fransa'nın çabaları ile iki ülkenin devlet başkanları ve Minsk Grubu eşbaşkanlarının katıldığı üç görüşme gerçekleştirilmiştir. Özellikle Paris'de gerçekleştirilen son görüşme ilişkilerin nispeten yumuşamasını sağlasa da, 2-5 Nisan 2016 tarihinde yaşanan Azerbaycan-Ermenistan arasındaki çatışmalar ilişkileri yeniden kopma noktasına getirmiştir.

AGİT çerçevesinde sürdürülen ilişkiler değerlendirildiğinde, ülkeler arasında diplomatik görüşmelerin arttığı gözlemlenmekle birlikte, siyasi sürecin oldukça yavaş ilerlediği görülmektedir. Yine, sorunun çözümü için oluşturulan Minsk Grubu'nun eşbaşkanlığını ABD, Rusya ve Fransa gibi Ermeni diasporasının etkin olduğu ülkelerin yürüttüğü düşünüldüğünde söz konusu ülkelerin Azerbaycan toprak bütünlüğünü benimseyen söylemlerinin neden pratikte işlerlik kazanmadığı daha net anlaşılmaktadır.

3.3. İSLAM İŞBİRLİĞİ TEŞKİLATI (İİT)

Birleşmiş Milletlerden sonra en çok üyeye (57 ülke) sahip olan İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) en büyük ve en etkili Müslüman hükümetlerarası kuruluştur (Qarayev, 2012: 39). 1969 yılında Müslüman dünyasının çıkarlarını korumak; uluslararası barış ve uyumu teşvik etmek amacıyla kurulmuş teşkilata Azerbaycan 1992 yılında üye olmuştur (www.oic-oci.org/, 2017). İİT, Azerbaycan-Ermenistan savaşı ile ilgili bir çok karar kabul etmiş ve söz konusu kararlarda Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarına olan işgalini en yüksek sesle kınamıştır. Buna göre, İİT'nin 25-29 Nisan 1993 tarihinde Pakistan'da düzenlenen 21. dışişleri bakanları toplantısında Ermenistan-Azerbaycan sorunu ile ilgili alınan ilk kararında Ermenistan'ın işgalci devlet olduğu belirtilmiş, BM'nin Ermenistan'a yaptırım uygulaması gerekliliği vurgulanarak, Ermenistan'ın koşulsuz ve acil olarak işgal ettiği topraklardan geri çekilmesi talep edilmiştir (Qasimov, 2017: 621). Bir yıl sonra Fas'ın Kasablanka şehrinde gerçekleştirilen 7. Devlet Başkanları Zirvesinde de Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali şiddetle kınanmış, Ermenistan'ın BM kararlarına uyararak işgal bölgelerinden koşulsuz ve acil olarak ayrılması talep edilmiş ve Azerbaycan'daki mülteci ve zorla yerinden edilmiş kişilere yönelik insani yardım çağrısında bulunulmuştur (ww1.oic-oci.org, 2017).

İİT üyesi ülkelerin dışişleri bakanlarının 1996 yılında Endonezya'da gerçekleştirilen 24. toplantısında alınan kararın adının "Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı saldırısı" olarak değiştirilmesi ve sonraki dışişleri bakanları seviyesindeki toplantılarda Azerbaycan-Ermenistan arasındaki sorunla ilgili olarak alınan kararların bu başlık altında açıklanması Azerbaycan açısından önemli bir başarı olmuştur (Qasimov, 2017: 622). 1997 yılında Tahran'da ve 2000 yılında Doha'da gerçekleştirilen İİT İslam Zirveleri'nin sonuç bildirimlerinde Ermenistan-Azerbaycan silahlı çatışmasının çözümüne ilişkin müzakerelerin AGİT Minsk Grubu çerçevesinde aşamalı olarak halledilmesini amaçlayan karar desteklenmiş ve Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali kınanarak Azerbaycan Cumhuriyetine yönelik saldırıların derhâl ortadan kaldırılması istenmiştir (1418(57)). Doha Zirve'sinde "Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı saldırısı" başlığı altında alınan kararda Ermenilerin tüm işgal altındaki Azerbaycan topraklarından tamamen ve koşulsuz olarak geri çekilmesi

istenmiş, Azerbaycan, Ermenistan ve AGİT Minsk Grubundaki tüm devletler egemenlik, toprak bütünlüğü ve toprak bütünlüğüne saygı ilkeleri temelinde iki ülke arasındaki çatışmanın adil, kalıcı ve kapsamlı bir şekilde çözümünü sağlamaya ve barış sürecine daha etkin bir şekilde katılmaya çağırılmıştır (ww1.oic-oci.org/, 2000). Zirve’de alınan “Ermenistan Cumhuriyeti’nin Azerbaycan Cumhuriyetine Saldırısı Sonucunda İşgal edilmiş Azerbaycan topraklarındaki İslam Tarihi ve Kültürüne Ait Eser ve Türbelere Yönelik Zarar ve Saygısızlık” başlıklı kararda, Ermenistan’ın Azerbaycan’daki kültür varlıklarına zarar verdiği ifade edilerek; söz konusu ülkeden Azerbaycan toprak bütünlüğüne saygı göstermesi istenmiştir (Resolution no. 25/9-c (1s)). 2003 yılında Malezya’nın Putrajaya kentinde gerçekleştirilen İslam Zirvesi’nin sonuç bildirisinde Ermenistan işgal kuvvetlerinin Azerbaycan’ın işgal altındaki topraklarından tamamen, koşulsuz ve derhâl çekilmesi çağrısında bulunulmuş ve Ermenistan’dan 822, 853, 874 ve 884 numaralı Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararlarını uygulaması talep edilmiştir. Söz konusu kararda Ermenistan’ın bölgede yasal olmayan coğrafik yerleşimler yarattığı vurgulanmış ve Şuşa’da bulunan bir caminin kütüphaneye dönüştürülme planının iptali istenerek bütün üye ülkelerin Azerbaycan halkıyla olan dayanışmalarını güçlendirmesi gerektiği vurgulanmıştır. Yine Zirve’de kabul edilen “Siyasi İşler Üzerine Rapor ve Kararlar” başlıklı belgede, "Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı saldırısı" başlığıyla bir karar alınmıştır. Söz konusu kararda da Ermenistan’ın Azerbaycan topraklarının %20’sini işgal ettiği ve bir milyondan fazla insanın söz konusu saldırı nedeniyle Azerbaycan topraklarında mülteci konumuna düştüğü ifade edilmiştir. Genel Sekreter Raporu (Document No. ICFM/30-2003/POL/SG-REP.11) doğrultusunda alınan kararda da Ermenistan saldırganlığı şiddetle kınanmış, Ermenistan’dan Azerbaycan topraklarını kayıtsız ve şartsız olarak terk etmesi istenmiştir. Tüm devletler, Ermenistan'a askeri silah ve teçhizat sağlamama konusunda uyarılmış ve uluslararası toplum Ermeni saldırganlığını ve Azerbaycan topraklarının işgalini sonlandırmak amacıyla siyasi ve ekonomik önlemler almaya davet edilmiştir. Azerbaycan’da bir milyondan fazla kişinin mülteci ve yerinden edilmiş statüsünde olduğu belirtilerek; bu durumun önemli bir insani sorun olduğunun altı çizilmiştir. Konu ile ilgili endişelerin dile getirildiği kararda, İİT üyesi ülkelere, İslam Kalkınma Bankasından ve diğer İslami kurumlardan Azerbaycan Cumhuriyeti'ne finansal ve insani yardım konusunda destek istenmiştir. Kararın en dikkat çeken maddelerinden birisi de Ermenistan’ın Azerbaycan topraklarını işgali nedeniyle tazminat yükümlülüğünün bulunduğu ilişkin maddedir. Buna göre Azerbaycan’ın, maruz kaldığı zararlar ilgili olarak uygun tazminat alma hakkı olduğu vurgulanmış ve zararın tazmin edilmesinin sorumluluğunun Ermenistan’da olduğu belirtilmiştir (Resolution No. 12/I0-P(IS)).

13-14 Mart 2008 tarihinde Senegal’de gerçekleştirilen 11. Zirve’de de Ermenistan’ın Azerbaycan toprakları üzerinde sürdürdüğü işgal kınanmış ve Ermenistan’dan Azerbaycan topraklarından kayıtsız ve şartsız çıkması talep edilmiştir (OIC/SUMMIT-11/2008/FC/REV.6). "Ermenistan'ın Azerbaycan'a Karşı Saldırısı" başlıklı kararda daha önce alınmış kararlar ve çözüm önerileri tekrarlanmış ve üye devletlerin Azerbaycan’a ekonomik ve insani yardım yapması gerekliliği bir kez daha yinelenmiştir (Resolution No.10/11-P(IS)). Aynı toplantıda “Kültürel ve Sosyal İşler” başlığı altında alınan kararda Azerbaycan Cumhuriyetinin toprak bütünlüğüne saygı duyulması gerektiği ifade edilerek; Ermenistan'ın işgal ettiği topraklarda bulunan Azerbaycan tarihi, kültürü, arkeolojisi ve etnografyasına ait parçaların İslam mirasının ayrılmaz bir parçası olduğu ve bu nedenle korunması gerektiği vurgulanmıştır. Kararda, dini nitelik taşıyan yerlerin ve eserlerin etnik temizleme güdüsüyle tahrip edildiği ve bu alanlarda kültürel mirasa yönelik insanlık suçu işlendiği belirtilmiştir (Resolution No. 2/11-C (IS)).

2013 yılında Mısır'da gerçekleştirilen 12. İslam Zirve'sinde de Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarına yönelik saldırısı kınanmış ve söz konusu ülkenin BM Güvenlik Konseyi kararları doğrultusunda Azerbaycan topraklarından geri çekilmesi gerekliliği yinelenmiştir. Kararda kültürel mirasa ve kutsal İslam alanlarına yönelik tahribatın varlığına değinilmiş, bölgede zorunlu demografik değişikliklerle mülkiyet haklarına müdahale edildiği, Dağlık Karabağ ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin diğer işgal altındaki topraklarında yasa dışı ekonomik faaliyetler gerçekleştirildiği; üye devletlerin söz konusu yasadışı faaliyetleri engelleme çabalarının desteklendiği ifade edilmiştir (www.oic-oci.org, 2013: 11).

Sonucusu 14-15 Nisan 2016 tarihinde İstanbul'da gerçekleştirilen İslam Konferansı Zirve Toplantısında Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali bir kez daha kınanmış ve taraflardan BM Güvenlik Konseyince alınan kararlara uymaları istenmiştir. Konferansın sonuç bildirisinde Ermenistan'ın silah tedarikinin sürdüğü ifade edilerek işgal edilen bölgelerin demografik yapısı, kültürel mirası ve kutsal alanları dahil olmak üzere fiziki yapının değiştirilmesine yönelik yasa dışı ekonomik ve diğer faaliyetlerin devam ettirildiğine ilişkin endişeler dile getirilmiş; üye devletlerin etkili önlemler alması gerekliliği yinelenmiştir. Konferansta, Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik saldırısına karşı İTT dışişleri bakanları seviyesinde bir "Temas Grubu" kurulması ve ilk toplantının İstanbul Zirvesi sonucunda gerçekleştirilmesi de kararlaştırılmıştır (www.oic-oci.org/, 2016: 5-6).

Görüldüğü gibi İTT, düzenli aralıklarla yapmış olduğu her toplantısında Azerbaycan toprak bütünlüğünü vurgulamakta ve Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik olan işgal siyasetini en yüksek sesle ifade etmektedir. Buna karşın, İslam coğrafyasını bir araya getirmesi nedeniyle önemli bir aktör olan teşkilatın kararlarının da yaptırımdan yoksun oluşu Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarındaki işgalci tutumunu sürdürmesine neden olmaktadır.

3.4. AVRUPA KONSEYİ (AK)

AK, 5 Mayıs 1949 yılında insan hakları, demokrasi ve hukukun üstünlüğünü korumak amacıyla kurulan uluslararası bir teşkilattir. 90'lı yıllarda Kafkasya'daki ülkelere mesafeli bir yaklaşım sergileyen Konsey, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorunu yüzeysel ele alarak 5 Şubat 1992 tarihinde Ermenistan lehine bir karar kabul etmiştir (Veliyev 2004-2005'den akt.: Nesirov, 2006: 37-38). Söz konusu kararın ardından Azerbaycan tarafından AK nezdinde yürütülen çalışmalar sonuç vermiş ve çok geçmeden başka bir karar ile Konsey çatışmalardan duyduğu rahatsızlığı ifade eden açıklamalara yer vermiştir. Buna göre, 12 Mart 1992 tarihinde Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi tarafından kabul edilen kararın sonuç bildirisinde, Karabağ'daki çatışmalardan rahatsızlık duyulduğu, durumun endişe verici olduğu, sivil halka karşı yapılanların ve sınırların zorla değiştirilmesinin mümkün olmayacağı ve çözümün uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde çözümlenmesi gerektiği ifade edilmiştir. (Kılıçoğlu, 2012: 148).

1993 yılında Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarına yönelik işgalinin arttığı süreçte AK bir beyanat yayımlayarak sorunların AGİT çerçevesinde diplomatik yollarla çözülmesi gerektiğini ifade etmiştir (Nesirov, 2006: 41). Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki savaşta en büyük zararı kuşkusuz siviller almıştır. Doğup büyüdükleri Ermenistan'dan göçe zorlanan mültecilere Dağlık Karabağ'dan ve Azerbaycan'ın işgal edilen kentlerinden zorla yerinden edilenlerin eklenmesiyle bir milyonu aşkın insan Azerbaycan'da zor koşullar altında yaşamaya başlamıştır. Avrupa Konseyi 1995 yılında yayınlamış olduğu 1263 numaralı

Tavsiye kararında her iki ülkedeki göçmen nüfusun koşullarına vurgu yaparak uluslararası kuruluşları bu kesime yönelik olarak yardım yapmaya çağırmıştır (Əhmedov, 2015: 131).

1997 yılında kabul edilen “Kafkasya’da Çatışmalar Hakkı’nda” 1119 sayılı kararda 1975 yılındaki Helsinki antlaşmasına ve 1990 yılındaki Paris Şartı’na gönderme yapılarak 4 konunun taraflardan müzakere edilmesi istenmiştir (www.refworld.org/, 2017):

- Sınırların dokunulmazlığı
- İlgili alanlarda özellikle çok uluslu barış güçleri aracılığıyla tüm insanları kapsayan bir güvenlik
- Dağlık Karabağ için kapsamlı bir özerklik statüsünün ilgili taraflar tarafından müzakere edilmesi
- Mültecilerin ve yerinden edilen kişilerin geri dönme ve insan haklarına saygı çerçevesinde yeniden bütünleşme hakkı.

2001 yılında Azerbaycan ve Ermenistan’ın Avrupa Konseyi’ne üye olması ile birlikte Konsey Dağlık Karabağ sorunuyla daha yakından ilgilenmeye başlamıştır. Örneğin, Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi’nde 25 Nisan 2001 tarihinde Ermenistan’ın Azerbaycan topraklarının %20’sini işgal ettiği belirtilmiş ve Dağlık Karabağ ve Ermenistan’da tutulan 783 esir ve rehinin serbest bırakılması istenmiştir (Əhmedov, 2015: 137). Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi’nin 2001 yılı sonbahar toplantısında kabul edilen kararında Ermenistan-Azerbaycan arasındaki Dağlık Karabağ sorununun Azerbaycan’ın toprak bütünlüğü dikkate alınarak çözülmesi gerektiği ifade edilmiştir (Vəliyev, 2009: 52). 14 Haziran 2002 tarihindeki Parlamenter Meclisi kararında ise Ermenistan’ın işgal ettiği yerlerde çeşitli terör teşkilatlarına yer verildiği belirtilmekte Bakanlar Konseyi’nden gereken önlemlerin alınması talep edilmektedir (Əhmedov, 2015: 142-143).

Avrupa Konseyi 25 Ocak 2005 tarihinde almış olduğu “Tavsiye Kararı”nda Ermenistan’ı işgalci devlet, Dağlık Karabağ’ı ise bölücü rejim olarak tanımlamıştır. (Mehdiyev, 2012: 252). Konsey’in 2005 yılında alınan 1416 sayılı kararında da, Azerbaycan topraklarının Ermenistan işgali altında olduğu belirtilmiş ve bölgedeki temizlik hareketi ile etnik bir bölge yaratılmaya çalışıldığı endişesi ifade edilmiştir. Konsey, yabancı ülkenin bir üye devlet tarafından işgal edilmesinin, bu ülkenin Avrupa Konseyi üyesi olarak yükümlülüklerini ciddi bir şekilde ihlâl ettiğini vurgulayarak yerinden olmuş kişilerin çatışma alanından evlerine güvenli ve sağlıklı dönme hakkı olduğunu belirtmiştir (Parliamentary Assembly, www.ssembly.coe.int/, 2017). Söz konusu kararın Ermenistan’ı “işgalci devlet” olarak tanımlaması Ermeni kamuoyunda büyük bir tepki oluşmasına neden olurken Azerbaycan kamuoyu tarafından karar sevinçle karşılanmıştır (Acar ve Çemrek, 2005: 132).

Genel itibari ile değerlendirildiğinde, Avrupa Konseyi tarafından başlangıçta Azerbaycan aleyhine olan tutumun zaman içinde değişime uğradığı görülmektedir. Buna göre 90’lı yıllarda Avrupa Parlamentosu tarafından alınan kararda “savunma yapan devlet” olarak tanımlanan Ermenistan’ın (Nesirov, 2006: 52) 2000’li yıllarla birlikte “işgalci devlet” olarak gösterilmesi Avrupa Konseyi’nin Dağlık Karabağ sorununa değişen ilgisinin en somut göstergesidir. Söz konusu karar Ermenistan için bir yaptırım öngörmemekle birlikte uluslararası alanda Azerbaycan’ın haklılığını göstermesi açısından önemli bir adımdır.

3.5. AVRUPA BİRLİĞİ (AB)

90'lı yıllarda Sovyetlerin çöküşü ile birlikte bağımsızlığını kazanan devletlerden olan Azerbaycan 70 yıllık Sovyet etkisinden sonra dış politikada çok yönlü ilişkilere yönelmiş; Batılı kurum ve kuruluşlara üye olmak suretiyle uluslararası sisteme entegre olmaya çalışmıştır. Sovyet sisteminin dağılmasının ardından Batılı devlet ve aktörlerin de ilgisinin arttığı Kafkasya'da özellikle Azerbaycan, sahip olduğu enerji kaynakları ile dikkat merkezinde olmaya başlamıştır. Buna karşın, 90'lı yıllarda AB bölgedeki savaş ortamına mesafeli yaklaşımını sürdürmüş; söylemlerinde Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne vurgu yapmaktan başka bir politika geliştirmemiştir. 2000'li yılların başından itibaren ise enerji güvenliği, birliğin genişleme süreci, birlik sınırları dışından gelebilecek tehlikelere karşı önlemler almak, daha etkili ve önemli bir dış politika aktörü olmak istemek gibi nedenlerden dolayı bölgeye yönelik ilgi nispeten belirginleşmiştir (Kılıçoğlu, 2012: 144). Buna rağmen günümüze gelinceye kadar AB tarafından Dağlık Karabağ sorunu çözüm önceliği olan konulardan biri olarak görülmemiştir.

2002 yılında Dağlık Karabağ'da gerçekleştirilen başkanlık seçimlerini eleştiren AB, Dağlık Karabağ'ın bağımsızlığını tanımadığını ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü desteklediğini Başkanlık Beyannamesinde ifade etmiştir (http://files.preslib.az/projects/republic/-az/azr2_4.pdf, 2017). 2003 yılında Avrupa Konseyi Güney Kafkasya'da daha aktif bir rol almak isteği ile çatışmaların çözümüne yardımcı olmak amacıyla bölgeye özel bir temsilci (EUSR) atamıştır⁵ (European Council: 2003). Avrupa Birliği politika hedeflerinin uygulanmasına katkıda bulunmak amacıyla görevlendirilen temsilci doğrudan Azerbaycan Ermenistan sorununa yönelik olmaktan ziyade bölgedeki sorunlara yönelik çalışmalardan sorumlu tutulmuştur. Bu noktada Güney Kafkasya devletleri arasındaki iletişim ve işbirliğinin sağlanması, bölgeye komşu olan kilit ulusal aktörlerle yapıcı bir şekilde çalışılması, bölgedeki AB etkinliğini ve görünürlüğünü artırmak, bölgedeki uyuşmazlıkları önlemek, çatışmaların çözümünde yardımcı olmak, mültecilerin ve yerlerinden olmuş kişilerin geri dönmesi de dâhil olmak üzere bölgedeki barışın teşvik edilmesi Avrupa Birliği Özel Temsilcisinin görevleri olarak belirlenmiştir (European Council: 2003).

2006 yılında Ermenistan ve Azerbaycan'ın Avrupa Komşuluk Politikası (ENP)'na üye olması ile birlikte her iki ülke ile Avrupa Komşuluk Politikası "Eylem Planı" hazırlanmış ve Azerbaycan Planı'nın "Eylem Önceliği" Karabağ sorununun çözümü olmuştur (Laenen, 2016: 5; Memmedov, 2015: 254). Geliştirilen ilişkilere rağmen AB, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgaline yönelik etkili bir politika uygulamamıştır.

2010 yılında yayınlanan "Avrupa Parlamentosu'nun Güney Kafkasya için Avrupa Birliği Stratejisine Duyulan İhtiyaç Üzre" başlıklı kararda, Avrupa Parlamentosu Ermenistan'ın işgal etmiş olduğu Azerbaycan topraklarından çekilmesini, mülteci ve zorla yerinden edilmiş nüfusun topraklarına geri dönmesini talep etmiştir (Əhmedov, 2015: 159-160).

Görüldüğü gibi 2000'li yıllarla birlikte bölgeye yönelik artan AB ilgisi Dağlık Karabağ sorununda etkili olabilecek düzeye ulaşmamıştır. Bölgeye gönderilen bir temsilci ve Azerbaycan ile hazırlanan Komşuluk Politikası Eylem Planı dışında AB'nin bölge sorunlarına karşı pasif bir tutum sergilediği görülmektedir.

⁵2003 yılında Finlandiyalı diplomat Heikki Talvitie, 2006'da Peter Semneby, 2011 yılında Philippe Lefort, 2014 yılında **Herbert Salber** bölgeye temsilci olarak atanmıştır.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Brzezinski'nin 'Avrasya'nın Balkanları' (Brzezinski 1997: 175-178) olarak tanımladığı coğrafyalardan olan Güney Kafkasya, 30 yıla yakındır Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ ve çeşitli Azerbaycan kentlerinin Ermenistan tarafından işgali sorunu ile yaşamakta; iki ülke arasındaki gerginlik zaman zaman şiddeti artan çatışmalara dönüşmektedir. 1994 yılında Rusya'nın çabası ile gerçekleşen ateşkese karşın, Ermenistan tarafından işgalin sonlandırılmamış olması, uluslararası kurum ve kuruluşların işgalin durdurulmasına yönelik çabaların sonuçsuz kalması ve Ermenistan'ın uluslararası hukuk normlarını hiçe sayması bölgesel ilişkilerin geliştirilmesini engellemektedir.

Bağımsızlık sonrası gerek Azerbaycan gerekse Ermenistan birçok uluslararası örgüte üye olmak suretiyle çok yönlü bir dış politika tercih etmiştir. Bu noktada özellikle Azerbaycan bir yandan Batı'ya dönük bir siyasi yönelim içerisine girerken diğer yandan Ermenistan'ın işgal ettiği toprakları barışçıl yollardan geri almak için Batılı kurum ve kuruluşların desteğini beklemiştir. Ermenistan'ın Dağlık Karabağ işgalinin bölge dışındaki diğer kentlere yönelmesi ile birlikte BM başta olmak üzere bir çok örgüt Ermeni işgalini kınayan kararlar kabul etmiş ve işgalin sonlandırılmasını istemiştir. AGİT çerçevesinde sorunu çözmek amacıyla oluşturulan Minsk Grubu'nun da tüm çabalarına rağmen Ermenistan Dağlık Karabağ Bölgesi ve işgal ettiği Azerbaycan topraklarından çekilmemiştir.

Ulusal bir sorun olmaktan çıkarak uluslararası bir nitelik kazanan Azerbaycan–Ermenistan arasındaki soruna Avrupa Birliği ve Avrupa Konseyi ise daha çok 2000'li yıllarla birlikte daha belirgin bir tutum sergilemiştir. Söz konusu aktörler her ne kadar Ermeni işgalinin sonlandırılmasına yönelik bir söylem geliştirmiş olsalar da, günümüzde kalıcı bir barış ortamının sağlanamamış olması mevcut durumun aslında Birlik ve Konsey için bir "denge" unsuru taşıdığını göstermektedir. Bu kapsamda olası bir savaş ortamı enerji güvenliği başta olmak üzere çeşitli sorunların ortaya çıkması anlamına gelirken, Ermenistan aleyhine sonuçlanacak bir çözüm ise siyasi ve ekonomik açıdan Ermenistanı bir krize sürükleyecektir.

Ermeni işgaline en yüksek sesle itiraz eden aktörlerin başında gelen İslam İşbirliği Teşkilatının da kararları önemlidir. Buna göre, 90'lı yıllardan itibaren gerek dışişleri bakanları seviyesindeki toplantılarda gerekse devlet başkanları zirvelerinde Ermenistan'dan işgal ettiği Azerbaycan topraklarını terk etmesi istenmektedir. İşgal bölgelerindeki tarihi ve kültürel eserlerin korunması noktasında da Ermenistan'ı uyaran teşkilatın kararları düşünüldüğünde, birliğe üye çeşitli ülkelerin Ermenistanla geliştirmiş olduğu ekonomik ve ticari ilişkilerin söz konusu kararların etkililiğini azalttığı belirtilmelidir.

Sonuç olarak değerlendirildiğinde, uluslararası kuruluşların bir çabası olmakla birlikte, bu çabanın yaptırımdan yoksun oluşu, büyük güçlerin çıkarlarının iki ülke arasındaki sorunda öne çıkması, sürdürülebilir ve sonuç odaklı kararların alınmaması Kafkasya'da çatışma ortamının kısa ve orta vadede kalıcılığına işaret etmektedir. Bu kapsamda Nisan 2016'da gerçekleşen ve "dört gün savaşı" olarak bilinen Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki çatışmalar bölgedeki "barış ortamı"nın kırılma noktasını göstermesi açısından önemlidir. Söz konusu çatışmalar askeri çözümün tamamen ortadan kaldırılmadığının da somut göstergesidir.

KAYNAKÇA

"Azərbaycan beynəlxalq arenada"
http://files.preslib.az/projects/republic/az/azr2_4.pdf (Erişim Tarihi: 15.07.2017).

“Draft Final Communique of the Eleventh Session of the Islamic Summit Conference”. 5-6 RABI AL-AWAL 1429 H 13-14 MARCH 2008. Dakar. OIC/SUMMIT-11/2008/FC/REV.6 <http://www.oic-oci.org/docdown/?docID=32&refID=9>

“Final Communique of the 13th Islamic Summit Conference”. 14-15 April 2016, İstanbul. <http://www.oic-oci.org/docdown/?docID=14&refID=5>

“Resolutions on Cultural and Social Affairs”. The 11th Session of the Islamic Summit Conference, 13-14 March 2008, Dakar. <http://www.oic-oci.org/docdown/?docID=41&refID=9>.

“Resolutions on Political Affairs Adopted by the Eleventh Session of the Islamic Summit Conference” (Session of the Islamic Ummah in the 21st Century). 13-14 March 2008, Dakar. <http://www.oic-oci.org/docdown/?docID=35&refID=9>

“The Muslim World: New Challenges & Expanding Opportunities”. Cairo Final Communiqué of the Twelfth Session of the Islamic Summit Conference. 6-7 February, 2013. Egypt. <http://www.oic-oci.org/docdown/?docID=19&refID=7>.

“The Seventh Islamic Summit Conference” 10-13 December 1994, <http://www1.oic-oci.org/english/conf/is/7/7th-is-summit.htm#top> (Erişim Tarihi: 10.07.2017).

“The situation in the occupied territories of Azerbaijan” <http://www.un.org/ga/61/issues/ps.shtml> (Erişim Tarihi: 15.06.2017)

Acar, Demet Ş. & Çemrek, Murat (2005). “Kafkasya’nın Kronikleşen Çatışma Alanı: Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi”. *Karadeniz Araştırmaları*, 8. 114-136.

Brzezinski, Zbigniew (1997). Büyük Satranç Tahtası. (Çev. Yelda Türedi). İnkılap Yayınevi. İstanbul.

Arslan, Alp Tümen (2014). “Yukarı Karabağ Sorunu İçinde Ayrı Bir Yara: Hocalı Katliamı”. Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi. <http://www.turansam.org/makale.php?id=6875>

Council of Europe: Parliamentary Assembly (1997). Resolution 1119 (1997) on the conflicts in Transcaucasia. <http://www.refworld.org/docid/3ae6b39e14.html> (Erişim Tarihi: 15.06.2017).

Çitlioğlu, Ercan (2009). *Türkiye-Ermenistan Yeni Dönem mi?*. Bahçeşehir Üniversitesi Uluslararası Güvenlik ve Stratejik Araştırmalar Merkezi. İstanbul.

Dağdelen, Atif. “Ermenistan Uluslararası Hukuk Kurallarını Hiç Sayıyor”. <http://diplomatikgozlem.com>. Erişim Tarihi: 05.07.2017.

Əhmədov, Elçin (2011). “Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasətinin mərhələləri”. *Geo Strategiya*. 2(02). 70-76.

Əhmədov, Elçin (2015). *Ermənistanın Azərbaycana Təcavüzü: Sənədlər və Materiallar*. Bakı: Elmin İnkişafı Fondu

European Council (2003). Council Joint Action 2003/496/CFSP of 7 July 2003 concerning the appointment of an EU Special Representative for the South Caucasus (L 169/74), Brussels: Official Journal of the European Union.

Final Communique of the Ninth Session of the Islamic Summit Conference. Session of Peace and Development "Al Aqsa Intifada", Doha. 12-13 November 2000. http://www1.oic-oci.org/english/conf/is/9/9th-is-sum-final_communique.htm

Hazır, Ümit Nazmi (2016). “Azerbaycan ve İslam Dünyasının Kanayan Yarası: ‘Karabağ’”, İHH İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi, İstanbul: Şubat 2016, <http://www.ihhakademi.com/-wp-content/uploads/2016/02/Azerbaycan-ve-İslam-Dünyasının-Kanayan-Yarası-Karabağ.pdf>

Həsənov, Əli (2005). *Müasir Beynəlxalq Münasibətlər və Azərbaycan'ın Xarici Siyasəti*. “Azərbaycan” nəşriyyatı: Bakı.

Həsənov, Əli (2016). *Azərbaycan Respublikasının Milli İnkişaf və Təhlükəsizlik Siyasətinin Əsasları*. “Zərdabi LTD”: Bakı.

Hüseynli, İxtiyar (2015). *Qarabağ: tarix olduğu kimi – II. Azərbaycan.*-2015.-6 fevral.-N 28.

İbadov, Adalet (2007). *Azərbaycan Dış Politikasında Dağlık Karabağ Sorunu ve Ermeni Sorunu: Çözümler, Öneriler*. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İzmir.

Kılıçoğlu, Gökmen (2012). *Halkların Kendi Kaderini Tayin İlkesinin Bir Hak Olarak İleri Sürülmesi: Azerbaycan Açısından Dağlık Karabağ Örneği*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul.

Laenen, Ria (2016). “What role for the EU in addressing the Nagorno-Karabakh conflict?”. Policy paper by Océane Crabbé. [http://global-initiativ.weebly.com/uploads/4/8/0/4/48042567/-crabbe%CC%81oce%CC%81ane policy paper nagorno-karabakh.pdf](http://global-initiativ.weebly.com/uploads/4/8/0/4/48042567/-crabbe%CC%81oce%CC%81ane%20policy%20paper%20nagorno-karabakh.pdf)

Memmedov, Novruz (2015). *Dış Politika Gerçeklikler ve Geleceğe Bakış* (Çev. Cavid Abdullahzade). Berikan Yayınevi: Ankara.

Mustafayev, Beşir (2013). “26 Şubat 1992 Hocalı Soykırımı Üzerine”. *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*. 9(2) Karabağ özel Sayısı. 41-54

Nesirov, Cemil (2006). *Avrupa Konseyi-Azerbaycan İlişkileri*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara.

Özdaşlı, Esmâ (2016). “Birleşmiş Milletler Hocalı Utancını Daha Ne Kadar Taşıyacak”. <http://www.21yyte.org/tr/> (Erişim Tarihi: 20.07.2017).

Parliamentary Assembly. The conflict over the Nagorno-Karabakh region dealt with by the OSCE Minsk Conference. <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/-XrefXML2HTML-en.asp?fileid=17289&lang=en> (Erişim Tarihi:10.07.2017).

Paşayeva, Gulşən; Əliyev, Kamal Makili (2017). “Ermənistan–Azərbaycan Dağlık Qarabağ Münaqişəsinin Həlli Xarici Siyasətin Əsas Prioriteti Kimi”. *Azərbaycan Respublikasının Xarici Siyasətinin Əsas İstiqamətləri (1991-2016)*. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi. “Poliart” MMC: Bakı. 41-96.

Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri Üzrə Dövlət Komitəsi, <http://www.refugees-idps-committee.gov.az/az/pages/19.html>.

Qarayev, Rauf (2012). *Ermənistan-Azərbaycan, Dağlık Qarabağ Münaqişəsinin Nizamlanması Beynəlxalq Təşkilatların Qərarlarının Əhəmiyyəti və Beynəlxalq Hüquq*. Bakı

Qasimov, Kamal (2017). “Azərbaycan–İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı münasibətləri”. *Azərbaycan Respublikasının Xarici Siyasətinin Əsas İstiqamətləri (1991-2016)*. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi. “Poliart” MMC: Bakı. 619-650

Qurbanov, Ramin (2010). *Azərbaycan və ATƏT*. İqtisad Universiteti Nəşriyyatı. Bakı.

Resolution 822 (1993) Adopted by the Security Council at its 3205th meeting, on 30 April 1993. <https://2001-2009.state.gov/p/eur/rls/or/13508.htm#822>

Resolution 853 (1993) Adopted by the Security Council at its 3259th meeting, on 29 July 1993 <https://2001-2009.state.gov/p/eur/rls/or/13508.htm#822>

Resolution 874 (1993) Adopted by the Security Council at its 3292nd meeting, on 14 October 1993 <https://2001-2009.state.gov/p/eur/rls/or/13508.htm#822>

Resolution 884 (1993) Adopted by the Security Council at its 3313th meeting, on 12 November 1993 <https://2001-2009.state.gov/p/eur/rls/or/13508.htm#822>.

Resulov, Elşen (2009). “Azerbaycan Dağlık Karabağ konusunda kimler yardım ediyor?”. <http://qeribazeriler.ucoz.com/publ/21-1-0-369> Erişim tarihi: 17.07.2017.

Sipahi, Esra Banu; Özsoy, Bahar (2017). “Kafkaslar’da Bir Kent Kırım Örneği Olarak Şuşa”. *Qafqazşünasların Birinci Beynəlxalq Forumu*. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 17-18 Aprel, Bakı.

Seydova, Sevinç (2013). “Azərbaycan-Ermənistan Dağlıq Qarabağ Münaqişəsinin Nizamlanması İstiqamətində İlk Cəhdlər”. *Tarix və Onun Problemləri*. 3. 194-200.

Şihaliyev, Emin (2012). “Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermenistan-Azerbaycan Çatışması”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(1). 139-160.

UNCHR (2000). “Azerbaijan: At a Glance” UNHCR Global Report 2000. 351-356 <http://www.unhcr.org/3e23eb4cd.pdf> (Erişim Tarihi: 01.08.2017).

Vəliyev, Adil (2009). *Azərbaycan və Avropa Şurası*. Bakı: Avrasiya Press

Yılmaz, Reha (2013). “Kafkasya’da Çözülemeyen Kördüğüm: Dağlık Karabağ Sorunu”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*. 2(1): 71-90

Yılmaz, Reha; İsmayılov, Elnur (2011). *Etnik Çatışma Teorileri Işığında Dağlık Karabağ Sorunu*. BİLGESAM, Rapor No: 37.

Zeynal, Asef (2014). “Ermenileri Kafkasya’ya Yerleştirilmesi Tarihçesi”. <http://1905.az/tr/-ermenileri-kafkasyaya-yerlestirilmesinin-tarihcesi/> (Erişim Tarihi: 10.07.2017).

<http://www.azerbaijan.az/portal/newsen.html?action=GetFullNews&ldid=2005-07-26<id=21:41:54&ndid=2008-03-15&nid=2>

http://www.oic-oci.org/page/?p_id=52&p_ref=26&lan=en

CHP TEK PARTİ DÖNEMİ UYGULAMALARINDAN “DİLEK SİSTEMİ”¹

Doç. Dr. Sevda MUTLU

CHP'nin, Tek Partili dönemdeki uygulamalarından biri olan Dilek Sistemi, pek çok açıdan oldukça dikkat çekici işlev ve özelliklere sahiptir. Dilek Sistemi, şu aşamalardan geçerek işliyordu: Öncelikle, CHP'nin ocak, bucak, kaza kongrelerinden başlayıp sırası ile vilayet kongrelerinde halkın sunduğu dilek ve istekler, merkezde Parti Genel Sekreterliği'nde toplanıyordu. Sonraki aşamada, CHP Umumi İdare Heyeti¹ (Parti Genel Yönetim Kurulu), kurultay başlamadan önce, ülkenin her noktasından gelen ve bir araya getirilen bu dilek ve istekleri, “yapılması mümkün olanlar” ve “öncelikli olanlar” kriterine göre ayırıp, Bakanlıkların ilgi alanlarına göre başlıklandırarak tasnif işlemini tamamlıyordu. Tasnif edilen bu dilekler, Büyük Kurultay'da oluşturulan Dilek Encümeni'ne sunuluyordu. Kurultay Dilek Encümeni, tasnif edilen ve kendisine sunulan bu dilek ve istekleri, Kurultay'ın açılışını takiben ayrı bir odada toplanan Bakanlar ve Genel Müdürlerin huzurunda görüşerek karara bağlıyordu.

Dilek Sisteminin gerekliliği ve işlevleri ayrıntılandırılacak. Ardından da, 1939 V. CHP Büyük Kurultay'ına sunulan dilek ve isteklerden hareketle, dönemin sosyo-ekonomik koşullarının çözümü için yapılacak ve yine bu Kurultay örneğinde Dilek Sisteminin işlerliği tartışılacaktır.

CHP'nin Tek Parti, devlet partisi, devlet kuran parti özelliklerinin yanında partinin emir-komuta zinciri (hiyerarşik yapısı) liderlerden aşağıya doğrudur. Parti Genel Başkanı öylesine yetkilerle donatılmıştı ki, kelimenin tam anlamıyla “tek adam”. O'nun sözü üzerine söz söylenemez, emirlerine itiraz edilemezdi. Genel görüntü böyle olunca, CHP lidere dayalı bir devlet partisidir. Bu nitelikteki bir partiden demokratik uygulamalar beklemek imkânsız gibi. Oysa Dilek Sistemi, bu algıyı ve görüntüyü zayıflatıyor. Parti bir anlamda halkçılık ilkesini bu sistemle uygulamaya sokuyor. Dilekler köylerden, nahiyelerden, kazalardan ve illerden kurultay ortamına taşınabiliyor. Gerek müstakil grup, gerekse Dilek Sistemi CHP'de çok partili sisteme geçişin işareti sayılabilir. Dilek Sistemi, “CHP'nin geleneksel parti örgütü içerisinde yer alan bir mekanizmadır.”² Dilek Sistemi, Tek Parti yılları boyunca devam eden bir uygulama olmuştur. Parti devlet yakınlığı ve kaynaşması, bu uygulama için özendirici ve hatta gerektirici bir durum yaratmıştır³. Dilek Sistemi, CHP'nin kendi iç mekanizmalarının işletilerek, halkın dileklerini en alt birimden en üst noktaya ulaştırılmasının yoluydu. Dilek Sistemini, halkın yönetenlerine ulaşabileceği, sonuç alınabilecek en etkili bir mekanizma olarak küçük bir demokrasi platformu olarak nitelendirebiliriz. O halde Dilek Sistemini gerekli kılan nedenlere bakmakta fayda var.

DİLEK SİSTEMİNİN GEREKLİLİĞİ

¹ Doç. Dr. Sevda MUTLU Bu metinde yer alan bilgiler Sevda MUTLU: “Tek Parti Döneminde Parti-Devlet Bütünleşmesine Bir Örnek: “Dilek Sistemi” Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, CİLT/VOLUME: **XXIX** TEMMUZ/JULY: **2013** SAYI/ISSUE: **86** adlı makaleden alınmıştır.

² Cemil Koçak, **Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları, İktidar ve Demokratlar**, C: 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 349.

³ Hakkı Uyar, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, İstanbul, 2012. s. 239.

Tek Parti döneminde, demokrasi sorunları daha yoğun ve sıkıntılıydı. Demokrasinin ol(a)madığı bu yapıda, “Dilek Sistemi” önemli bir işleve sahip olmuştur. Söz konusu yapıda, Dilek Sistemini işlevsel kılan etkenleri 1. Sivil Toplumun Yokluğu, 2. CHP’nin Halkçılık İlkesi, 3. SCF Deneyimi şeklinde sıralayabiliriz.

SİVİL TOPLUMUN YOKLUĞU

Türkiye’de Tek Parti döneminde, sivil toplum kuruluşları varlık ve etkinlik gösteremediğinden dolayı, ülke, bölge ve yöre sorunlarını dile getirmede Dilek Sistemi önemli bir işleve sahip olmuştur. Sivil toplumun gelişmemesi, devletin toplumsal hayattaki etkinliğinden çok şey beklenmesine neden olmuştur. Örgütlenmesi zayıf toplumsal yapı, Türkiye’de sosyal ve ekonomik sorunun daha da ağırlaşmasına yol açmıştır⁴. Tek Parti döneminde CHP, rejimi her an yıkılma tehlikesi altında görmesinin yanı sıra, rejimi oturtmak ve sisteme istikrar kazandırabilmek için sivil toplum kuruluşlarının varlık göstermesini engellemiştir. Ülkedeki tüm kesimlerin temsilcisi konumunda olan CHP, sivil toplumun kuruluşların yokluğunda, halkın her türlü sorununa cevap verme çabasında olmuş ve bu anlamda halkın sorunlarını iletebilmesinin bir aracı olarak Dilek Sistemini oluşturmuştur.

CHP’NİN HALKÇILIK İLKESİ

CHP’nin halkçılık anlayışının en belirgin özelliği, hâkimiyetin millette olması ilkesiydi. Siyasal iktidar meşruiyetini halktan alıyordu. Buna rağmen, Tek Parti döneminde kararı alan ve uygulayan kesim askeri bürokrasi ve sivil bürokrasiydi. Halk karar alma mekanizmasının dışındaydı. CHP’nin, halkı sınırlı da olsa, bu karar mekanizmasına dâhil etme zorunluluğunun bir gereği olarak Dilek Sistemini oluşturduğunu söyleyebiliriz. Bu yolla CHP, yönetim ile halk arasında doğan boşluğu bir nebze de olsa doldurmuştur. Tek Parti döneminde, “halkın yönetimden soyutlanması sonucunda halk ekonomik ve sosyal isteklerini merkezi ve mahalli yöneticilere, siyasal kuruluşlara iletememiştir... Yönetimin direk halkla bir ilişki içine girmemiş, böylece halk yönetime dilek ve isteklerini iletme şansını bulamamıştır”⁵ türünden eleştirilere karşılık, CHP’nin, Dilek Sistemi ile halkı önemsendiğini göstermesi ya da halkın önemsendiğini hissetmesi açısından, sınırlı da olsa bir demokrasi platformu oluşturduğunu ileri sürebiliriz. “Parti veya hükümet nezdinde, bir dilek ve şikâyet bürosu veya masası oluşturulması halkın dilek ve isteklerine zaman ayrılması istenmiştir.”⁶ Ayrıca, CHP, Dilek Sistemi aracılığıyla halkın nabzını da tutuyor ve kendi yönetim algısının halkta nasıl olduğunu değerlendirme fırsatını da yakalamış oluyordu CHP halkçılık ilkesinin bir gereği olarak oluşturduğu Dilek Sistemi ile *Parti devleti* anlayışından *halkın devleti* anlayışına doğru bir politika izlemeye çalıştığını söyleyebiliriz. Halkın dilek ve isteklerini hükümete ulaştırması demokratik bir hak ve bu sistemle sınırlı da olsa demokratik kapının aralandığını görmek mümkündür.

⁴ İlyas Doğan, “Türkiye’de Tek Partili Dönemde Sivil Toplum”, **SBARD**, Mart 2007, S: 9, S: 1 – 19, s. 1.

⁵ Mehmet Ş. Göküş, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Modern Türkiye’ye Yöneten-Yönetilen İlişkilerinin Gelişimi”, **Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Y. 2010, C: 15, S: 3 s.227-249, s. 237-238.

⁶ Esat Öz, **Türkiye’de Tek-Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım, 1923-1945**, 2. cilt/Siyaset/ Sosyoloji Dizi, Gündoğan Yayınları, 1992, s. 211.

SCF DENEYİMİ

Ekonomik gelişim için liberal bir model çizen SCF deneyiminin (kısa süreli ve yönetimde etkili olmamalarına rağmen) verdiği en önemli mesaj, halkın Tek Parti yönetiminden memnun olmadığını ortaya konmasıydı. Ali Naci “Halk Muzdarıptır” başlıklı yazısında, “Serbest Fırkanın büyük iyiliği, memleketteki umumi hoşnutsuzluğu meydana çıkarması oldu”⁷ demişti. Aslında, Atatürk bu durumun çok öncesinden farkındaydı ve SCF’nin kurulmasını da özellikle bunun için istemişti. Ancak pratikte durum farklı seyretmiş ve Atatürk, kuruluşunu desteklediği SCF’nin feshini istemişti. SCF deneyimi ile halkın memnuniyetsizliğini bir kez daha gören Atatürk, 1930’da halkın sorunlarını daha yakından görebilmek için yanına aldığı aydın ve uzmanlardan oluşan danışma ekibiyle birlikte, üç ay süren bir yurt gezisine çıkmıştır.⁸ Bu yurt gezisinde Atatürk’ün iktisat danışmalığını yapan Başar’a göre, “Atatürk’ün geniş ölçüde yapacağı bu seyahatin hususi hedefi vardı: Serbest Fırka hadisesi memlekette idareden memnun olmayanların çokluğunu ortaya koymuştu. Her taraftan şikâyetler yükselmekteydi. Şikâyetlerin köyden ve şehirden bir anda toplanarak Türkiye’nin sekiz senelik sükunet havasında fırtınalar yaratması için Serbest Fırka’nın doğması kafi gelmişti. İşte Atatürk bu fırkayı feshettikten sonra şikâyetleri en müteahhas bir heyetle yerlerinde tetkik etmek ve yapılması lazım gelen işleri tespit eylemek üzere seyahate çıkmış bulunuyordu.”⁹ Atatürk’ün, Ankara’dan görülemeyen sorunları tespit etmeye çalıştığını ve buna göre yeni dönem bir yol haritası belirleyebilmek için bu seyahati önemseydiğini yine Başar’ın şu ifadelerinde anlıyoruz; “Serbest Fırka ile beraber ortaya çıkan fenalıkların ve şikâyetlerin kök sebebi neydi? Atatürk yurttan yapacağı seyahatle, başkalarının teferruatla gömülerek göremeyecekleri bu kök sebebi bulmağa karar vermiştir.”¹⁰

Başar’ın bu beklentisi boşa çıkmamış ve bu seyahat sonrasında gerçekleşen 1931 CHP III. Büyük Kurultayı’nda önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Dilek Sistemi’nin 1931 CHP Üçüncü Büyük Kurultayı’nda daha sistemli bir nitelik kazanmış¹¹ olması da tesadüf değildi. SCF gerçeği ile halkın Tek Parti yönetiminden memnun olmadığını gören Atatürk, halka yakın olmak ve sorunları ile daha yakından ilgilenmek için Dilek Sistemini daha etkin ve sistemli bir şekilde uygulamaya koymuştur.

1939 CHP V. BÜYÜK KURULTAY’I İSTEK VE DİLEKLERİNİN ANALİZİ

Burada, 1939 CHP V. Büyük Kurultay’ına gelen dilek ve isteklerin içerikleri, dönemin sosyo-ekonomik koşullarını ortaya koymak amacıyla çözümlenecektir. Ayrıca, bu kurultay örneğinde, dilek ve isteklere ilişkin CHP’nin tutumuna ve bu dilek ve isteklerin ne oranda cevap bulduğuna açıklama getirilerek, Dilek Sisteminin işlerliği tartışılacaktır.

⁷ Mete Tuncay, **Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923- 1931)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 276.

⁸ Ahmet Hamdi Başar, **Atatürk’le Üç Ay**, AİTİA Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Okulu Basımevi, İstanbul, 1945.

⁹ Başar, **a.g.e.**, s. 21.

¹⁰ Başar, **a.g.e.**, s. 37.

¹¹ Esat Öz, **Türkiye’de Tek-Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım, 1923-1945**, 2. cilt/Siyaset/ Sosyoloji Dizi, Gündoğan Yayınları, 1992, s. 189.

1939 CHP V. Kurultay hazırlıkları çok öncesinden başlamıştı ve CHP ocak, bucak, kaza kongrelerinden başlayıp sıra ile vilayet kongrelerinden gelen istek ve dilekler Kurultay'a sunulmak üzere tasnif edilmişti. Parti Umumi İdare Heyeti dilekleri “yapılması imkânı olanlar” ve “ana işlere” ilişkin olanlar şeklinde, 29 Mayıs'ta toplanacak olan Büyük Kurultay'a sunulmak üzere tasnif etmişti.¹² Bu tasnif işlemi, basında, “Memleketin ihtiyaçları tespit ediliyor.”¹³ başlığı ile verilmişti. CHP'nin resmi yayın organı olan Ulus Gazetesi'nin Kurultay'a gelen dilek ve isteklere ilişkin, “yurdun her tarafının ilgilendiği bu dilekler, memleket ihtiyaçlarının muhtelif mevzularda bilhassa aşağıdaki noktalarda toplandığını göstermektedir. Bu hulasaya atfedilecek dikkatli gözler halkımızın yurdun ve milletin terakki yolundaki intihabının ve yurt ihtiyaçlarıyla yakın ve şuurlu ilgisinin aksini görecekler... Bu dilekler tetkik edilince halkımızın yurt ihtiyaçlarıyla ne kadar yakından alâkalandığı iftiharla görülür.”¹⁴ haberinde dikkati çeken şey, halkın bilinçli bir şekilde ön plana çıkarılmasıdır. Halkın yurt sorunlarıyla ne kadar ilgili olduğu vurgusuyla, bilinçli bir şekilde, CHP, halkın gölgesinde mi? bırakılmak isteniyor sorusu akla gelmiyor değil. Oysa ki, halkın dilek ve isteklerini dikkate alan, ocak, bucak, kaza ve vilayet kongrelerinde bu dilek ve istekleri toplayan, Büyük Kurultay'da da görüşerek karara bağlayan ve nihayetinde de uygulayacak olan CHP'dir. İşin özü, halk vurgusunun altında yatan neden, Dilek Sisteminin en önemli işlevi ile ilgilidir; CHP'nin bir yandan halkı yönetime dâhil etme isteğiyle, diğer yandan da halkı önemseydiği algısını oluşturma çabasıyla doğrudan ilgilidir.

Bu dileklerin analizi sonucu Dilek Sisteminin işlerliğine ilişkin yapılan saptamaları, birkaç noktada burada özetlemek yararlı olacaktır:

1. Dilek Sistemi çerçevesinde, isteklerin tümünün gerçekleştirilmesi söz konusu değildi. Genellikle, isteklerin büyük bir çoğunluğuna, isteksiz ve olumsuz cevap verildiğini, sürüncemede bırakılarak askıya alındığı görülmektedir. Her ne kadar CHP, ülkede sivil toplumun yokluğu, halkçılık politikası ve yakın süreçte yaşanan SCF gerçeği gibi gerekçelerle, Dilek Sistemini daha etkin devreye sokmuş olsa da, ülke ekonomisi ve koşulları iyi olmadığı için gelen dilek ve istekleri tam anlamıyla karşılayamadığına ve dilek ve istekleri sınırlı, koşullu ve çoğunluğunu da sürüncemede bırakır şekilde yanıtladığına tanık oluyoruz. Encümen raporunda dilek ve isteklere verilen yanıtların fiil cümlelerine kısaca göz atacak olunursa, şu ifadeleri sıklıkla yer aldığı görülecektir: Yapılacak olan görüşme ve araştırmalarla belirleneceği (havza kaplıcaları ıslahı dileği), göz önüne alınacağı (futbol sahası yapımı dileği), temine çalışılmakta (Adliye binası dileği) bildirildi, kadro boşluklarının doldurulmasına çalışıldığı (Hakim Tayini dileği), girişimde bulunulacağı (Belediye gelirlerinin arttırılması dileği), takibine gidilmesinin düşünüldüğü (belediye memurlarının emeklilik hakkı dileği), tetkiki münasip görüldüğü (nahiye-kaza olma dilekleri), Bir plan dahilinde devam etmekte olduğu (Hükümet konağı dileği) görüldü, Mecliste tetkik edilmekte olduğu (Köy işleri), dikkate alınacağı (Demiryolu inşaatı dileği) bildirildi, çalışılmakta olduğunu görüldüğü (iller için şehirlerarası telefon açılması), yeni tedbirlerin alınacağı (Tabip sayısının arttırılması dileği), fabrika açılmasının düşünüleceği (İspirto fabrikası dileği), çarelerin aranacağı (orman mahsüllerinin toplama işinin kolaylaştırılması dileği), şube

¹² **Ulus Gazetesi**, 25 Mayıs 1939, s. 1.

¹³ **Yeni Sabah Gazetesi**, 31 Mayıs 1939, s. 1.

¹⁴ **Ulus Gazetesi**, 25 Mayıs 1939, s. 1.

hatlarının nazara dikkate alınacağı (Demiryolu ile ilgili dilek) bildirildi, bir program ve sistem dahilinde ikmaline çalışılmakta olduğu (zahire hangarları ile ilgili dilek) açıklandı, hükümetçe gözden geçirilip ona göre haklarında bir karar verileceği (bataklık kurutulması dileğine ilişkin) anlaşıldı, vs türünden ifadelerinin Encümen Raporu'nun¹⁵ tümüne hakim olduğuna tanık oluyoruz. Dileklere verilen olumlu yanıtlar oldukça sınırlı kalmaktaydı.

2. Encümen Raporu'nda, Kurultay'da görüşülen bazı dileklerle ilgili kanuni düzenlemelerin hali hazırda başlatılmış olduğu yönünde açıklamalarının yapılmış olduğunu görüyoruz. Örneğin, evlenme harçlarının 600 kuruştan, 261 kuruşa indirilmesi için mecliste bir kanun layihasının tevdi eylediği ve halka ucuz radyo verilmesi konusunda bir kanun layihası teklif edilmek üzere bulunduğu belirtilmişti. Bu açıklamalar karşısında iki soru akla gelmektedir: Birincisi, acaba Parti Genel Sekreterliği'ne gelen dileklerden öne çıkanlar ve önemli görülenler Kurultay öncesi incelenmeye alınıp, buna ilişkin kanuni düzenlemeler yapılıyordu muydu? Bunun mümkün olabileceği, CHP 1931 Kurultayı Layiha Encümeni Raporu'ndaki şu ifadelerden anlaşılmaktadır; "Vilayet Kongrelerinin dileklerini tetkik için Büyük Kongrece seçilen encümenimiz bu kongrelerin toplanan tekliflerini ve bunlara daha evvelden vekâletlerden verilmiş olan tahriri cevapları ve bazı mümessillerin kongre riyasetinden havale olunan tahrirlerinin Vekil Beyefendiler de hazır buldukları halde tetkik ve müzakere edilmiştir."¹⁶ İkincisi, yoksa hükümetin halihazırdaki uygulama ve politikaları Dilek Encümeni'ne taşınarak halkın dikkatine sunulmak mı isteniyordu? Bilgi ve belge yetersizliğinden dolayı bu soruların cevabını vermek mümkün görünmemekle birlikte, bazı yorumların yolunu açacağı düşüncesinden hareketle bu soruların akılda tutulması faydalı olacaktır.

3. Hükümet temsilcileri daha önceki uygulamaları örnek göstererek bazı dilekleri yerine getiremeyeceğini vurgulamaktaydı. Örneğin Şeker, mazot ve gazın ucuzlatılması dileklerine ilişkin, "Şekerin daha fazla ucuzlatılmasına imkan olmadığı ifade olundu.... az ve mazotta da geçen sene yapılan gümrük tarife tenzilatı ile maksat hasıl olduğu söylendi... Çimentonun tonu esasen 15 liraya indirilmiş olduğundan daha aşağı düşürülmesine şimdilik imkân olmadığı öğrenildi."¹⁷ Hayvan vergisinde indirim yapılması ve vergi alınmaması dileklerine ilişkin, "zaman zaman 931, 936, 937' de olmak üzere üç defa indirildiği at ve kısrak gibi hayvanlardan son senelerde tamamen kaldırıldığı"¹⁸ açıklaması yapılmıştır. "İspirto fiyatında da geçen sene %35 nispetinde ucuzluk yapıldığından daha fazla indirilemeyeceği bildirildi."¹⁹ Her ne kadar hükümet temsilcileri önlerine gelen dileklere ilişkin daha önceki senelerde yapılan indirimleri gerekçe olarak göstererek reddetmiş olsa da, söz konusu dilekler, halkın daha önce yapılan indirimlerden tatminkâr olmadığına da göstergesidir.

4. Halkın yerel yönetimlerin yapması gereken bazı işleri de merkeze taşıdığına tanık oluyoruz. Örneğin, mezarlıklarla ilgili dilekler, 1580 sayılı kanunla mezarlıkların belediyelere devrolunduğu ve vakıf bütçesinin de müsait olmadığından dolayı Uşak Vilayeti'nce istenen

¹⁵ CHP Beşinci Büyük Kurultay Dilek Encümeni Raporu

¹⁶ CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları, 10-18 Mayıs 1931, s. 108.

¹⁷ CHP Beşinci Büyük Kurultay Dilek Encümeni Raporu, s. 21.

¹⁸ a.g.e., s. 14.

¹⁹ a.g.e., s. 25.

mezarlık yardımının yapılmasına imkân görülmediğinin belirtilmiş²⁰ olmasıdır. Burada yerel yönetimlerin işletilmediği ya da zayıf olduğu noktasına ulaşılabilir. Yerel yönetimlerin zayıf olduğu, işletilemediği bir durumda bazı dileklerin merkeze aktarıldığı gözlenmektedir.

5. Dileklerin iletilmesi, görüşülmesi, karara bağlanması ve en önemlisi de uygulamaya konması oldukça zaman alıyordu. Öyle ki, bazı dileklerin görüşülüp karara bağlanma sürecine gelene kadar, yerine getirildiği anlaşılmaktadır. Örneğin; “Köy kâtiplerinin kaldırılması hakkındaki Maraş Vilayeti dileğinin de yerine getirildiği anlaşılmaktadır.”²¹ Dileklerin uzun bir süreçten geçerek merkeze iletiliyor olması, dileklerin geç yanıtlanmasına neden olmakta ve bu da halk tabanının sesini yeterince duyuramamasına neden olmaktadır.

6. “Tek Partili yıllar boyunca dilekler genellikle siyasi konuları kapsamamıştır.”²² Siyasi içerikli, Hatay delegelerinin Türkçenin Eti Türkleri arasında yaygınlaştırılması dileği dışında, hiçbir dilekle karşılaşılması da ilgi çekicidir. Tek Parti yönetiminde, Askeri bürokrasi ve sivil bürokrasinin seçkinciliği ve belirleyiciliği, bu tür dileklerin getirilmesine engel olmuştur. Halk siyasi bir dilekte bulunma gereği mi duymadı, yoksa merkeze kadar gelen süreçte, bu türden dilekler dikkate mi alınmadı sorusu meçhuldür. Siyasi istek ve dilekle karşılaşılması gibi askeri konularda da, halkın istek ve dileği oldukça sınırlı kalmıştı. Antalya (Korkuteli) ve Kırşehir’de birer askeri alay veya Kıt’a bulundurulması istekleri de “Askeri kıtaların konuşunun daha ziyade askeri lüzum ve icaplarına göre tespit ve tayin edildiği için bu dileklerin terVICINE (destekleme) imkân görülmedi” şeklinde geri çevrilmişti. Sadece, memnu mıntıklar (girilmesi yasak yerler) işaretlenmesi ile ilgili Kırıkkale dileği, encümenimizce nazarı dikkate alınması gerekli bir dilek olarak kaydedilmiştir.²³ Ticari hayatın oldukça durgun olduğu ülkede ticaretle ilgili sadece bir dileğin olduğuna tanık oluyoruz. O da Afyon işinin gündeme gelmesidir. Dileklerin yoğunlaştığı konular ekonomi, sağlık, eğitim, adalet içerikli olduğunu gözlemliyoruz. Halk sosyo-ekonomik içerikli günlük yaşam pratiklerine dair dileklerde bulunuyor. Halk çok yoksul olduğu için hayat onlara pahalı geliyor. Bu nedenle, vergilerin affı ya da indirilmesi, temel tüketim mallarında fiyatların indirilmesi yönünde dilekler göze batıyor.

7. Tek Parti döneminde, koyu bir merkezîyetçilik söz konusudur. Tek Partili yıllarda, devletçi politika izlediğinden dolayı, yerel yönetimin de, merkezi yönetimin de tek bir partinin elinde olması durumu söz konusuydu. Böylelikle, yerel yönetimin tutumunun merkeze ya da merkezi yönetimin yerele sorun yaşatmıyordu. Yine de, bucak, kaza ve vilayet kongrelerine yerel yöneticiler de katıldığı için bazı dileklerin içeriklerinden, yerel yöneticilerin ve parti temsilcilerinin dilekleri olabileceği yorumunu yapabiliyoruz. Örneğin, hükümet binası yapımını halktan kimler isteyebilir? Hükümet binası sorunu olsa yerel yöneticilerin sorunudur diyebiliriz.

8. Hükümetin, yerelden ve halktan gelen dileklerden bazılarını, çözüm noktasında, tekrar yerel yönetimlere, bazen de halka devrettiğine tanık oluyoruz. Örneğin, ebe gönderilmesi dileğine ilişkin, “belediyeler tarafından ödeme yapılması koşuluyla hemen ebe

²⁰ a.g.e., s. 5.

²¹ a.g.e., s. 13.

²² Uyar, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, s. 240.

²³ **CHP Beşinci Büyük Kurultay Dilek Encümeni Raporu**, s. 9.

gönderilecektir”²⁴ şeklinde cevap verilmesi. Yine Encümen Raporu’nda, ortaokul yapımı dileğine ilişkin, bina yapımını yapacak olan yerlere (halkın da desteği beklentisi ile) öncelik verilim kararının çıkması da bu durumun göstergeleridir.

Son söz olarak, bugünkü bulunduğumuz noktadan geçmişi değerlendirirken anakronizme düşmemek gerekir. Ele alınan tarihsel, siyasal ve benzeri olgu kendi döneminin yapısal özellikleri çerçevesinde değerlendirmek gerekir. İşte bu bağlamda, parti-devlet bütünleşmesinin bir göstergesi olarak ele alınıp değerlendirilen Dilek Sistemi, işlerliği tartışmalı olmakla birlikte, Tek Parti döneminde, katılımcı demokrasinin yaşatılma çabası ve küçük çapta da olsa bir demokrasi platformu oluşturması açısından, demokrasiye geçiş hazırlığı olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

Başar Ahmet Hamdi, **Atatürk’le Üç Ay**, AİTİA Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Okulu Basımevi, İstanbul, 1945

CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları, 10-18 Mayıs 1931, s. 108.

CHP Beşinci Büyük Kurultay Dilek Encümeni Raporu

Doğan İlyas, “Türkiye’de Tek Partili Dönemde Sivil Toplum”, SBARD, Mart 2007, S: 9, S: 1 – 19, s. 1.

Göküş Mehmet Ş., “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Modern Türkiye’ye Yöneten-Yönetilen İlişkilerinin Gelişimi”, **Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Y. 2010, C: 15, S: 3 s.227-249, s. 237-238.

Koçak Cemil, **Türkiye’de İki Partili Siyasal Sistemin Kuruluş Yılları, İktidar ve Demokratlar**, C: 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012

Öz Esat, **Türkiye’de Tek-Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım, 1923-1945**, 2. cilt/Siyaset/Sosyoloji Dizisi, Gündoğan Yayınları, 1992, s. 211.

Tuncay Mete, **Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923- 1931)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 276.

Ulus Gazetesi, 25 Mayıs 1939, s. 1.

Uyar Hakkı, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, İstanbul, 2012.

Yeni Sabah Gazetesi, 31 Mayıs 1939, s. 1.

²⁴ **CHP Beşinci Büyük Kurultay Dilek Encümeni Raporu**, s. 23.

ATATÜRK'ÜN MECLİS AÇILIŞ KONUŞMALARI İÇERİK ANALİZİ (1920-1938)¹

Doç. Dr. Sevda MUTLU

Cumhurbaşkanı görev ve yetkileri çerçevesinde, 1924 Anayasası'nın 36. Maddesinde "Cumhurbaşkanı her yıl Kasım ayında hükümetin geçen yıldaki çalışmaları ve giren yıl içinde alınması uygun görülen tedbirler hakkında bir söylev verir. Yahut söylevini Başbakan'a okutur."² ifadesi yer almaktadır. Bu gelenek Atatürk'ten bu yana devam etmektedir. Cumhurbaşkanı Meclis Açılış Konuşmalarında mevcut siyasal, toplumsal, ekonomik koşullara ve iç ve dış politikaya ilişkin değerlendirmelerini dile getirirler. Cumhurbaşkanlarının yaptıkları Meclis Açılış Konuşmalarının genel hatlarıyla iki boyutu vardır: Birincisi, bir önceki yasama yılının öne çıkan olaylarının ve gelişmelerinin (olumlu/olumsuz) genel bir değerlendirmesini yapmalarıdır. İkincisi de, çeşitli amaç ve hedefleri dile getirerek, TBMM'nin önündeki yasama yılı içerisindeki faaliyetleri için yol göstericilik yapmalarıdır. Bu nedenle, Cumhurbaşkanlarının Meclis Açılış Konuşmaları, dönemin sosyo-ekonomik ve siyasal koşullarını yansıtmaları açısından önem kazanmaktadır.

Atatürk'ün Meclis Açılış Konuşmaları, Kurtuluş Savaşı, cumhuriyete geçiş ve ulus-devlet olma süreçlerini kapsamaları nedeniyle ayrıca önem kazanmakta ve önemli bir araştırma alanı olarak kendisini göstermektedir. "Büyük Millet Meclisi, dünya parlamento tarihi içinde çok özel ve önemli yere sahip bir Meclis olma özelliğini kurtuluş mücadelesini yürüten ve toplumu aydınlatan, yenilik yolunda ilerleten bir misyon üstlenmesi ile kazanmıştır".³ Atatürk'ün Meclis Açılış Konuşmalarının öne çıkan özelliği, geçmişi, hâlihazır durumu ve geleceği içermesidir. Bu açıdan da, O'nun Meclis Açılış Konuşmaları, dönemin toplumsal, ekonomik, iç ve dış siyasal koşulları hakkında genel bir bilgi verir niteliktedir. Bu nedenle, Atatürk'ün Meclis Açılış Konuşmalarının içerik analizinden hareketle, dönemin koşullarını ve bu koşullara ilişkin Atatürk'ün amaç, düşünce ve eylem stratejilerini tespit etme imkânı da yakalanmış olacaktır.

Yöntem

¹ Doç. Dr. Sevda Mutlu. Bu metinde yer alan bilgiler, Sevda MUTLU: "Atatürk'ün Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Geçişte Rejim Stratejileri: Atatürk'ün TBMM Açılış Konuşmalarının İçerik Analizi" **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: XXX / Kasım 2014 / Sayı: 90 adlı makaleden alınmıştır.

² 1924 Anayasası T. Düstur, Cilt 26, s.170, Resmi Gazete 15/1/1945-5905, Kanun No Kanun Tarihi 4695 10/1/1945 3.

³ B. Zakir Avşar, "Atatürk ve Cumhuriyetin Anlamı İçeriği", **Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 2009 Cilt 29, No 5, ISSN: 1301-9058, s.1275-1289, s.1278.

Bu araştırmada içerik analizi tekniği kullanılmıştır. İçerik analizi görsel ve sözel verilerin içeriğinin analizini yapmak için kullanılan bir yöntemdir. İçerik analizi, kaydedilen tüm iletişim formlarının, sistematik bir biçimde sembolik değerlendirilmesinde kullanılan gözlemsel araştırma yöntemidir.⁴ “Muhteva analizi, bir veya bir dizi metin içerisinde belli kelimelerin/kavramların varlığını belirlemeye ve bunların bağlam ilişkilerini incelemeye yarayan bir araştırma metodudur. Bu metodla kelimeler, kavramlar veya ibarelerin metin içerisindeki varlıkları veya yoklukları, anlamları ve aralarındaki ilişkiler tahlil edilebilir ve sayıya dökülebilir. Bu yolla, metnin vermek istediği mesaj, yazar, okur, hatta metnin yazıldığı dönem hakkında bilgi edinilebilir. Her tür metin ve yazıya geçirilmesi kaydıyla, iletişimin gerçekleştiği sözlü ortamlar muhteva analizine tabi tutulabilir.”⁵ İçerik analizi, araştırma amaç ve hedefleri ile ilgili olarak çalışmalarda yaygın bir şekilde kullanılan son derece esnek bir araştırma yöntemidir. Bu araştırma yönteminde, nitel, nicel ve bazen karışık modlar içerisinde geçerli bilgileri üretmek ve bağlam içerisinde değerlendirmeler yapmak için geniş bir yelpazede analitik teknikler uygulanır.⁶

Bu metinlerin içerik analizi, Maxqda 11 bilgisayar programında yapıldı. İlk aşamada, verilerin nicel analizi yapıldı ve kelime frekansları çıkarılarak sıklıkla kullanılan kelimeler tespit edildi ve grafiklerde (Grafik 1, Grafik 2 ve Grafik 3) gösterildi. Bu kelimelerin hangi bağlamlarda kullanıldığının niteliksel analizi araştırma amacına hizmet edecek şekilde yapıldı. Niteliksel analiz, bilgisayar programında, anahtar kelimelerin bağlamı içinde geçtiği cümle ile birlikte gösterecek şekilde düzenlenerek yapılmıştır. Bunu anahtar kelime “Millet” sözcüğü örneğinde şu şekilde örneklendirerek gösterebiliriz: “Fakat Efendiler! Sivas Kongresini yapılanların azmi katı ve millete istinadı kuvvetli idi.” Örnek cümlede de gösterildiği üzere, “Millet” sözcüğünün bağlamı cümle içerisinde tespit edilerek niteliksel analizi yapılmıştır. Her bir konuşmanın ayrı ayrı içerik analizi tek başına makale konusu olabilecek niteliktedir. Ayrıca da yapılan içerik analizinde Atatürk’ün kullanmış olduğu kelimelerin sıklıkları ve bağlamlarının dönemselsel olarak farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Bu nedenle, Meclis Açılış Konuşmaları dönemselsel kategorilere ayrılarak Atatürk’ün

⁴ Richard Kolbe, H. Burnett, S. Melissa, “Content-Analysis Research: An Examination of Applications with Directives for Improving Research Reliability and Objectivity”, **Journal of Consumer Research**, Vol. 18, No. 2 (Sep., 1991), pp. 243-250, p. 243.

⁵ Fatma Acun, “Muhteva Analizi Metodu ve Cumhuriyet Tarihi Araştırmalarında Kullanımı”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 2005, Cilt 22 Sayı 1, s. 27-50.

⁶ Marilyn Domas White, Emily E. Marsh, “Content Analysis: A Flexible Methodology From”, **Library Trends**, Volume 55, Number 1, Summer 2006, pp. 22-45, p. 22.

Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e geçiş stratejilerini dönemsel olarak nasıl işlettiği belirlenmeye çalışılmıştır.

Bu araştırmada içerik analizi, araştırma konusu sınırlandırılarak ve sistematik bir çerçeveye oturtularak, araştırma amacına hizmet edecek şekilde veriler izin verdiği ölçüde çıkarsamalar yapılarak sonuca ulaşılmaya çalışıldı. Sonuçlar, öznel yorumlardan kaçınılarak, nesnel genellemeler yapılarak yorumlandı.

ANALİZ

Atatürk, 1920-1938 yılları arasında toplam yirmi Meclis Açılış Konuşması yapmıştır. TBMM 1924 tarihinden itibaren toplantılarına 1 Kasım'da başlamıştır. Tüm konuşmalarında toplam 47834 sözcük kullanmıştır. Konuşma başına ortalama 2391 sözcük denk gelmektedir. En uzun konuşması, 24 Nisan 1920 Meclis Açılış Konuşmasıdır (12638 sözcük). En kısa konuşması da, 1 Kasım 1927 Meclis Açılış Konuşmasıdır (422 sözcük). Atatürk'ün, rahatsızlığı nedeniyle, 1 Kasım 1938 yılı Açılış Konuşması Başbakan Celal Bayar tarafından okunmuştur.

Atatürk'ün konuşmalarında kullandığı kavramların sıklık ve bağlamlarının dönemsel farklılıklar gösterdiği tespit edilmiştir. Bu noktadan hareketle, Atatürk'ün Meclis Açılış Konuşmaları, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e geçiş ve ulus devletleşme yönünde izlediği rejim stratejileri açısından üç ana döneme ayrılarak incelendi:

1. Kurtuluşa Hazırlık Aşaması: 24 Nisan 1920 Meclis Açılış Konuşması.

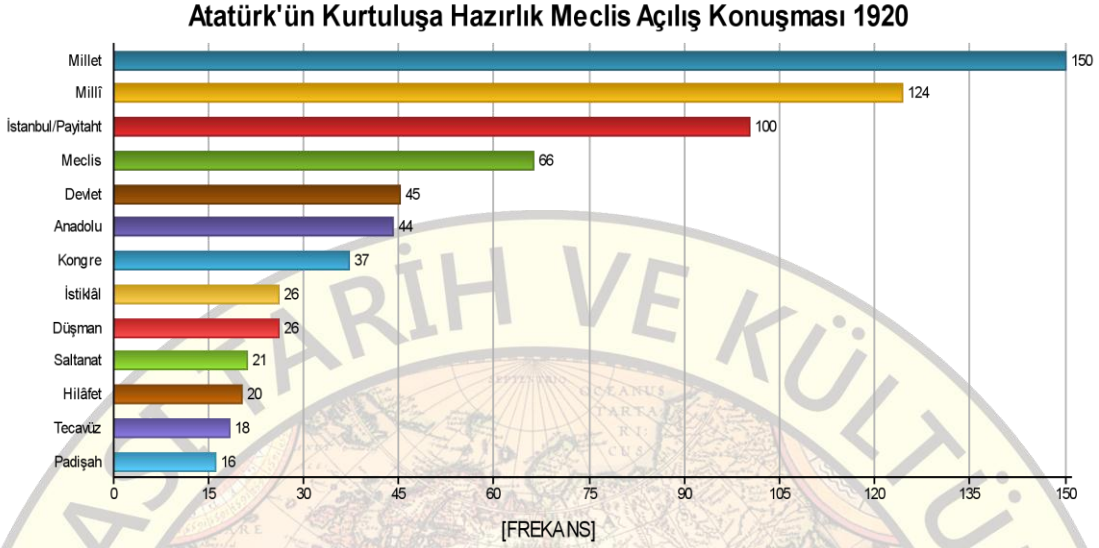
2. Kurtuluş Aşaması: 1 Mart 1921-1 Mart 1922-1 Mart 1923 Meclis Açılış Konuşmaları.

3. Kuruluş Aşaması: 13 Ağustos 1923-1 Kasım 1938 Meclis Açılış Konuşmaları.

1. ATATÜRK'ÜN KURTULUŞA HAZIRLIK DÖNEMİ: 24 NİSAN 1920 MECLİS AÇILIŞ KONUŞMASI İÇERİK ANALİZİ

Atatürk ilk ve en uzun Meclis Açılış Konuşmasını 24 Nisan 1920'de yapmıştır ve toplam 12638 sözcük kullanmıştır.

Grafik 1: Atatürk 'ün Kurtuluşa Hazırlık Açılış Konuşması Kelime Frekansları

Atatürk'ün bu konuşmasının temel içeriği ve amacı, meclisi ve milleti kurtuluş mücadelesine hazırlamak ve motive etmek olmuştur. Oldukça etkileyici olan bu konuşmasında sıklıkla yer alan kelimelerin nitelikleri ve bağlamlarına bakıldığında, en sık kullandığı kavramın "**millet**" olduğunu görüyoruz (Grafik 1). Millet kavramını şu bağlamlarda kullanmıştır: Milletin imhası, itimadı, ameli, selameti, kalbi, hukuku, soyluluğu, istiklâli, serveti, hareketi, hakkı, azmi, vaziyeti, nam ve şerefi, vicdanı, galeyanı, nazarı dikkati, payitahtı, kuvveti, vekilleri, esaret ve zilleti, katı iradesi, mağlubiyeti, efkârı, maksadı, temsili, lehine, aleyhine, terakkisi, kurtuluşu, uyanıklığı. Sadayı millet, bütün millet, sînei millet, dövüşen, tecavüzler karşısında kalan millet, takdir eden millet, kan ağlayan millet, mazlum millet, asil millet. Millet uğruna, millet namına, millet için, münevveranı millet, millete karşı cinayet ve hıyanet, milleti necibe.

Millet kavramının kullanımında dikkati çeken boyut, Atatürk önce bir durum tespiti yaparak, milletin zor şartlarda olduğunu, mağlubiyet ve esaret altında olduğunu, tecavüzler karşısında kaldığını vurgulayarak mazlum millet profili çizmektedir. Ancak diğer taraftan da, yapılması gerekenlerin millet üzerinden, milletin asil, güçlü, uyanık, kuvvetli, şerefli, azimli olduğunu ve bu duruma boyun eğmeyeceğini ve mücadeleye hazır olduğunu vurgulayarak toplanan meclisin de bu görevi yerine getirmesi gerektiğinin/getireceğinin altını çizmiştir. Bir anlamda başsız kalan milletin, kurtuluşunun yine millette olduğunu ve milletin Meclisteki temsilcilerini motive ederek, kurtuluş mücadelesine hazırlamıştır. Milletın sînesine giderek, millet iradesini esas almış, zorlu kurtuluş mücadelesini bunun temelinde başlatmıştır.

Tüm konuşmanın esas konusu ve amacı **istiklâl** olan Atatürk, sıklıkla milli istiklâl, milletin, devletin, Saltanat ve Hilâfetin istiklâlinde söz etmiştir. Atatürk'ün bu konuşmasında, daha sonraki konuşmalarında neredeyse hiç karşılaşmayacağımız, **Saltanat**, **Hilâfet** ve **Padişah** kavramlarını da sıklıkla kullandığına tanık oluyoruz. Saltanat, Hilâfet ve Padişah, kavramları tek bir kişiyi temsil ettiğinden dolayı Atatürk bu kavramları iç içe kullanılmıştır. Atatürk'ün konuşmasında, Padişah kavramını önüne gelen yüceltici sıfatlarla kullanımı dikkat çekicidir. Zatı Akdesi Hazreti Padişahîye (saygıdeğer Padişah hazretleri), Zatı Hazreti Padişahi, Şevketpenahım (yüce padişahım), Efendimiz Hazretleri, Cenabı Padişahiye, Büyük milletin ve mukaddes hilâfetin imadi sahih ve yegânesi bulunan saltanatı hümayunları (Büyük ulusun ve kutsal hilâfetin biricik ve gerçek dayanağı bulunan yüce saltanatınız), Atebei ulyayı cenabı padişahiye (yüce Padişahlık makamı). Milletin ebi müşfik ve ekremi bulunan Padişahı (Milletin şefkatli babası ve şerefi olan padişahı) Atatürk'ün konuşmasının bu noktalarında, vermek istediği mesaj, Saltanat ve Hilâfet makamının işgal altında olduğu ve onları da kurtarabilecek tek gücün millet olduğu ve bunun Meclis aracılığıyla gerçekleşebileceğidir.

Atatürk'ün bu konuşmasında gösterdiği asıl hedefin, Saltanat ve Hilâfet makamının bağımsızlığı olsa da, üstü örtük bir biçimde, milli bağımsızlık ve egemenliğin millette olduğu yeni bir rejim oluşturma hedefinde olduğunu metnin içerik analizinden çıkarabiliyoruz. Atatürk on dokuz yerde milli/milletin bağımsızlığından söz ediyor, dört yerde Saltanat ve Hilâfet makamının bağımsızlığını dile getirmiştir. Bu mücadelenin temeline milleti koyan Atatürk'ün milletin egemenliğine dayalı bir rejimin sinyallerini verdiğine tanık oluyoruz.

Atatürk'ün liderlik nitelikleri arasında en belirgin olanı *milli strateji anlayışına* sahip olmasıdır. Milli strateji anlayışı, O'nun siyasi alanda meydana gelen değişimlerde belirleyici faktör olmuştur. Bağımsızlık hareketinde, Yeni Türkiye Devleti'nin kurulması ve devamlılığında bu stratejisini görmekteyiz. Atatürk'ün siyasi düşüncesinin ikinci prensibi milli egemenlik meselesidir.⁷ Millî Mücadele döneminden başlayarak Atatürk tarafından yönlendirilen Türk dış politikası, gerçekçi ve pragmatist temelde yeni ve millî bir devlet kurma çabasıdır ve bu çaba bir anlamda Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş diplomasisini de

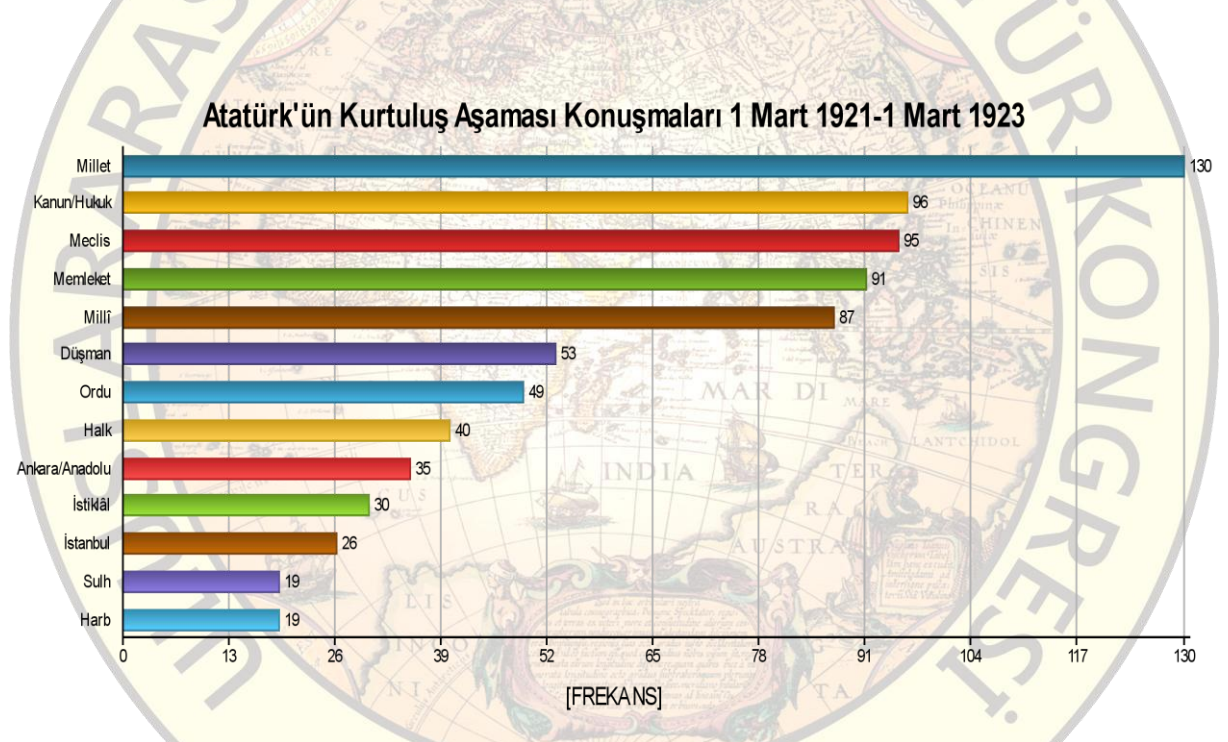
⁷ Taner Aslan, "Siyasi, Sosyal ve Kültürel Açından Atatürk'ün Liderliği Üzerine Bir Deneme", C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık 2008 Cilt: 32 No:2, 241-261, s.254.

oluşturmuştur.⁸ Bu konuşmasında, Atatürk'ün milli stratejisini etkili bir şekilde uygulamaya koyduğunu söyleyebiliriz.

II. ATATÜRK'ÜN KURTULUŞ AŞAMASI MECLİS AÇILIŞ KONUŞMALARINI: 1 MART 1921-1 MART 1922-1 MART 1923 İÇERİK ANALİZİ

Atatürk ilk meclis açılış konuşmasının ardından, kurtuluş mücadelesini başlatmış ve bu süreçte üç Meclis açılış konuşması yapmıştır. Bu konuşmalarında toplam 15638 sözcük kullanmış ve sıklıkla kullandığı kelimelerin frekansları aşağıda (Grafik 3) verilmiştir.

Grafik 2: Atatürk'ün Kurtuluş Aşaması Meclis Açılış Konuşmaları: 1 Mart 1921-1 Mart 1922-1 Mart 1923 Kelime Frekansları

Atatürk'ün bu dönemde de en sık kullandığı kavram **millettir**. Millet(in)(imizin) ihtiyaçlarını temin etmek, inkişafı, mücadelesi, kendi kendisini idareye muktedir olması, irşat ve tenviri (doğru yolu bulması ve aydınlaması), kabiliyetleri, sıhhat ve hayatı, asayiş, sefaleti, menfaati, saadet ve refahı, kuvvetleri, hedefi, azmi, varlığı, davasındaki kutsiyeti, heyecanı, tesanüdü, serveti, ahengi, menfaati, iradesi, emeli, hürriyeti, sözü, vicdanı, hayat iksirini keşfetmesi şeklindeki kullanımları öne çıkanlar arasındadır. Bir önceki konuşmasında işgal altında olan, mazlum millet profilini çizen Atatürk'ün bu konuşmasında artık kendine güvenen ve egemenliği eline alan millet profilini çizdiğini sözlerinden anlıyoruz.

⁸ Bülent Şener, "Atatürk'ün Dış Politika Anlayışında Gerçekçilik ve Pragmatizm Olguları Millî Mücadele Dönemi Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri Örneği", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 9 Şubat 2007 Yıl 5, S. 175-185, s.184.

Atatürk'ün hem **millet** hem de **halk** kavramlarını sıklıkla kullandığına şahit oluyoruz. Bu iki kavramı bazı noktalarda benzer anlamlarda kullanılıyorken, anlamların nerede ve nasıl farklılaştığı araştırma sürecinde merak konusu olarak kendisini göstermiştir. Atatürk, Millet kavramını, milli mücadele süreci ile ilişkilendirerek, işgal altında olan ve bu mücadeleyi gerçekleştiren olarak kullanmıştır. Halk kavramını da ülke sınırları içerisinde yaşayan olarak, halkın geleceği, yönetimi, durumu, vergi yükü, refahı, şehir halkı ve halkımızın çiftçi olması vb. kullanımlarla vatandaş anlamında kullandığına tanık oluyoruz.

Bu dönemde dikkati çeken ifade, "**Türkiye Halkı**" ifadesidir. Altı yerde Türkiye halkı ifadesini dile getiren Atatürk, Türkiye halkını şu şekilde tanımlamıştır:

"Efendiler; Türkiye halkı ırkan ve dinen ve harsen müttehit, yekdiğerine karşı hürmeti müteakabile ve fedakârlık hissiyatıyla meşhun ve mukadderat ve menafii müşterek olan bir heyeti içtimaiyedir. Bu camiada hukuku ırkıyeye, hukuku içtimaiyeye ve şeraiti muhitiyeye riayet, siyaseti dahiliyemizin esas noktalarındandır. Dahilî teşkilâtı idaremizde bu esasi noktanın, halk idaresinin bütün mânayı şâmiliyle lâyük olduğu derecei inkişafa isal edilmesi siyasetimizin icabatındandır."^{9,10}

İrk hakları kavramını öne çıkaran Atatürk'ün, BMM'ni herhangi bir etnik ve dini temele dayandırmadığını görüyoruz. Atatürk bu hareketi milli dayanışma çerçevesinde herhangi bir etnik grubu öne çıkararak başarıya ulaştıracağını düşünmüyor. Diğer bir ifade ile Atatürk, milli mücadele sürecinde ülke topraklarında yaşayan dili ve dini fark etmeksizin her kesime eşit mesafede durmuş ve sürece herkesin dâhil olmasını istemiştir.

Bir önceki aşamada, kurtuluş mücadelesini başlatabilmek için Saltanat ve Hilafetin makamının bağımsızlığı temelinde Meclisi motive eden Atatürk'ün, Kurtuluş aşamasında da, Türkiye'nin asıl sahibi, yazgısı ile çıkarları aynı olan topluluk olarak tanımladığı Türkiye halkını, birbirinden ayırmadan mücadelenin kendisine motive ettiğine tanık oluyoruz. İleride üzerinde durulacağı üzere, Atatürk'ün "**kuruluş aşaması**" Meclis açılış konuşmalarında Türkiye halkı kavramını hiç kullanmadığına tanık oluyoruz. Türkiye halkı yerine, kuruluş aşamasının temel stratejisini oluşturan Ulus-devlet politikası bağlamında, "**Türk Milleti**" kavramını sıklıkla dile getirdiğini gözlemliyoruz.

⁹ "Türkiye halkı ırk, din ve kültür yönünden tek vücut, birbirlerine karşı karşılıklı saygı ve özveri dolu duyguları taşıyan ve yazgısı ile çıkarları aynı olan bir topluluktur. Bu toplulukta ırk haklarına, sosyal haklara ve çevre şartlarına uymak, iç politikamızın önemli noktalarındandır. İç yönetimimizde bu önemli noktanın, halk yönetiminin geniş anlamda uygun bulunan en yüksek düzeye çıkarılması, politikamızın gereklerindedir."

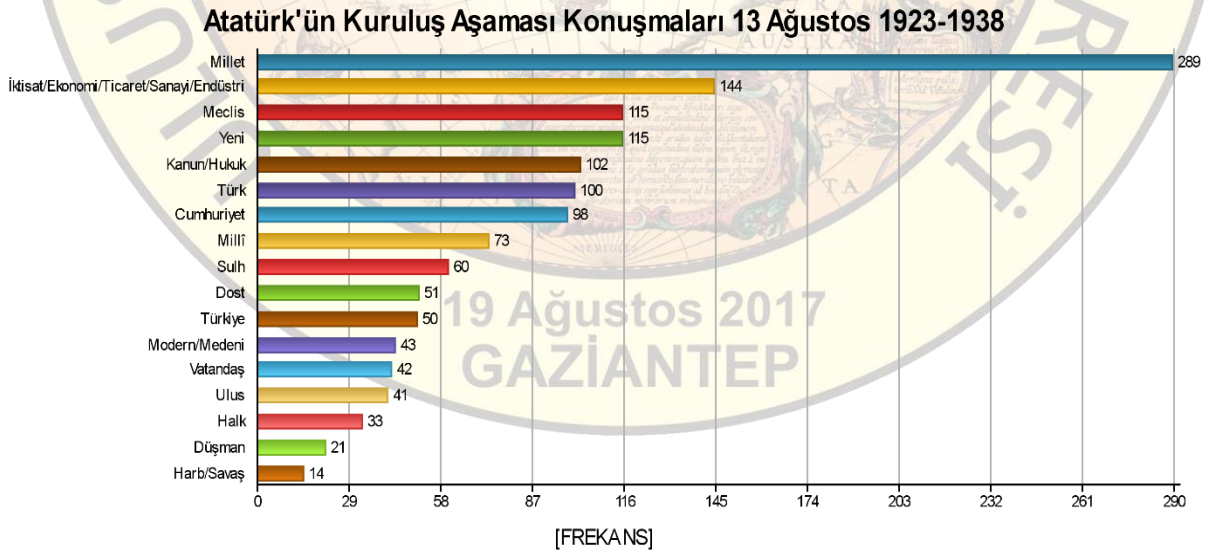
¹⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 18, Birinci İçtima, 1.3.1338 Çarşamba, S.2-16, s.3.

Atatürk bu dönemde, İstiklâl kavramını, önceki dönemden farklı anlamlarda da kullanmıştır. Bir önceki dönemde dışarıdaki ve ülkenin topraklarını işgal eden sıcak temasta bulunulan düşmandan ve onlardan kurtuluş anlamında, "İstiklâl" vurgusu yapmıştı. Oysa bu dönemde, içteki iki düşmandan kurtuluş anlamında "İstiklal" vurgusu yapmıştır. Birincisi, İstiklâli tam (tam bağımsızlık) kavramını öne çıkardığını ve sıklıkla, devletin, maliyenin, hukukun, adliyenin istiklalini dile getirdiğini gözlemliyoruz. Tam bağımsızlığın ekonomik bağımsızlıkla mümkün olacağını vurgulayan Atatürk, gelinek noktada içteki düşmandan, yani kapitülasyonlar ve adli ayrıcalıklardan, kurtuluş anlamında tam bağımsızlığı dile getirmiştir. Şöyle ki, milli bağımsızlık savaşlarla kazanılacakken, tam bağımsızlık ekonomik ve adli bağımsızlıkla mümkün olabilecekti. İkincisi de, içteki mevcut yönetim ve rejim karşıtlarına yönelik "İstiklâl" vurgusu söz konusudur. Bu bağlamda, İstiklâl mahkemelerini sıklıkla dile getirmiştir.

III. ATATÜRK'ÜN KURULUŞ AŞAMASI MECLİS AÇILIŞ KONUŞMALARI: 13 AĞUSTOS 1923-1 KASIM 1938 İÇERİK ANALİZİ

Atatürk'ün Kuruluş aşaması Meclis açılış konuşmaları, on altı konuşmadan oluşmaktadır ve toplamda 20100 kelime kullanılmıştır. Bu döneme ait konuşmalarında sıklıkla kullandığı kelimelerin frekansları aşağıda (Grafik 4) verilmiştir.

Grafik 3: Atatürk'ün Kuruluş Aşaması Meclis Açılış Konuşmaları: 13 Ağustos

1923-1 Kasım 1938 Kelime Frekansları

Kurtuluş Savaşı, 24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması'yla sonuçlandı. Lozan'dan sonra tüm dünyaya kurtuluşunu ve kuruluşunu ilan eden Türkiye, artık uluslararası hukukta

bir devlet statüsü kazanmıştır. Atatürk'ün bundan sonraki politikaları yeni Türkiye devletini inşa etmek olmuştur. Dış düşmanlardan ve iç bağımlılıktan (kapitülasyonlar) kurtulan Türkiye'nin gelişmesi ve Batı medeniyetleri seviyesine yükselmesinin sürecini başlamıştır.

Atatürk'ün bu dönemki konuşmalarında da önceki dönemlerde olduğu gibi en sık kullanılan kavram "**millet**"tir (Grafik 4). Millet Meclisi ve Türk Milleti sık kullanımlar arasındadır. Öte yandan Millet kavramını, Millet(in)imizin saadeti ve selameti, huzur ve refahı, itimadı, şeref ve haysiyeti, mukadderatı, ruhu, sanatı, musikisi, edebiyatı, iradesi, istiklâli, azmi, huzur ve rahatı, hayatı, refah ve saadeti, talebi, ihtiyacı, arzusu, terbiyesi, kabiliyeti, hakimiyeti, yeni hayatı, kıymetli emaneti, gayreti, kudreti, nizamı, selameti, işleri, medeni hayatı, kültür seviyesi ve şuuru bağlamlarında dile getirmiştir. Kahraman, asil, bütün, büyük ve yüce millet nitelemeleri yapmıştır. Atatürk, önceki dönemlerde milletin esareti ve istiklali ön plana çıkarırken, bu dönemde milletin ihtiyaçları, talebi, arzusu, refah ve saadeti vb. ön plana çıkarmıştır.

Önceki dönemlerde çok fazla dile getirmediği ancak bu dönemde en sıklıkla kullandığı kavramlar ekonomi içeriklidir. Ekonomik bağımsızlık olmadan politik bağımsızlığın gerçekleşemeyeceğini dile getiren Atatürk, ekonomi politikasını iki kavram üzerine oturtmuştur: Tam bağımsızlık ve ulusallık¹¹. Bu nedenle, Atatürk'ün kuruluş aşamasında en önem verdiği politikaların başında ekonomi politikaları gelmekteydi. Ekonomi kanunları, programları üzerinde sıklıkla durarak, ticari hayatımızın genel durumunu dile getiren Atatürk, sanayileşme ve endüstrileşmenin gerekliliğinden söz etmiştir.

Devletin ve toplumun yeniden inşası süreci olan Kuruluş aşamasında, bekleneceği üzere, Atatürk'ün konuşmalarına "yeni" ifadesi sıklıkla yansımıştır. Yeni ifadesinin kullanım bağlamları şöyledir: Yeni meclis, vazifelerimiz, devletin hükümeti, Türkiye, hayat, zihniyet, nesil, tedbirler, kanun (lar), Terakkiyat (ilerlemeler, yükselişler), faaliyet senesi, devre, şevk, insanlar, nahiyeler, mukavele, hat, istasyon, yaratıcılık, hayat, ticaret, demiryolları, mevzuular, toplanma yılı, esaslar, imtihan, intihabat (seçimler), vergiler, vatan hizmetleri, feyizler, gidişler, azim, ticaret yöntemleri, değişiklik, açılma devresi, esasları, hamle, imkânlar, usul, makine, endüstri, vasıtalar, program, rejim, çalışma yılı, plan, hükümler, nesiller, inşaat merkezi, vergiler, teşebbüsler, adımlar.

Kuruluş aşamasının temel politikalarının hayata geçirilmesi kanuni düzenlemelerle olmuştur. Bu nedenle bu dönemde, sıklıkla kullanılan kavramların başında kanun/hukuk

¹¹ Okan H. Aktan, "Atatürk'ün Ekonomi Politikası: Ulusal Bağımsızlık ve Ekonomik Bağımsızlık", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cumhuriyetimizin 75. Yılı Özel Sayısı**, S.29-36, s.31.

gelmektedir. Atatürk'ün hukuk/kanun alanında yaptıkları da iki döneme ayrılarak incelenebilir. Kurtuluş aşaması ve kuruluş aşaması kanuni düzenlemeleri. İlk dönem, 20 Ocak 1921 Anayasası ile egemenliğin Osmanlı hanedanından TBMM'ne hukuken de geçtiği, Zaferden sonra Saltanatın kaldırılması (egemenliğin ulusa geçmesi), Cumhuriyet'in ilânı (demokratik bir devlet sisteminin benimsenmesi, ve Hilafetin kaldırılması (teokratik devletten kesin olarak ayrılma) ile siyasal devrimler gerçekleştirilirken lâik hukuk devriminin de ön hazırlıktan tamamlanıyordu¹². Kurtuluş aşamasında, bir yandan dış düşmanlara karşı kurtuluş mücadelesi verilirken, diğer yandan da Osmanlı yönetiminden hukuksal anlamda bir kurtuluş mücadelesi verilmiştir.

Yeni kurulan rejim, Osmanlı'daki ümmet anlayışından yeni bir kimlik inşasına geçiş süreci Ulus-devlet politikasına dayanmaktaydı. "Modern Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşmesi ile birlikte girilen yeni süreçten başlayarak ortaya çıkacak yeni ulus-devletin milli kimliğini ve bu kimliğe biçilecek milliyetçi rolü hâkim milli söylem vasıtası ile üretmeye çalışmıştır."¹³ Yeni kimlik, Türk milli kimliği ile gerçekleşmiştir. Atatürk'ün bu dönem Ulus-devlet politikaları temelinde, önceki dönem konuşmalarında hemen hemen hiç karşılaşılmayan, "Türk" ve "Türk Milleti" kavramlarını sıklıkla kullandığına tanık oluyoruz. Önceki dönemde kullanılan "Türkiye Halkı" kavramının yerini Türk Milleti" kavramının aldığını söyleyebiliriz. Türk kavramını, Türk vatani, tarihi, sancağı, alfabeti, harfleri, dili, evlatları, köylüsü, şirketleri, nesilleri, cumhuriyeti, parası, musikisi, ülkesi, ulusu, tarih kurumu, dil kurumu, hâkimiyeti, vatandaşı, hâkimleri, gençliği, milli varlığı, ordusu, birliği, kudret kabiliyeti, vatanseverliği, toprakları vb. bağlamlarında kullanan Atatürk, Ulus devletinin temellerini atmıştır.

Ulus devlet politikaları bağlamında, "toplumu millileş(tir)me yönündeki çabaların toplum nezdinde meşruluğuna "bilimsel" karşılık verilebilmesini sağlamak adına Türk Tarih Tezi ve Güneş-Dil Teorisi geliştirilmiştir.¹⁴ Atatürk bu dönem konuşmalarında Türk Tarihi ve Türk Dili çalışmalarının içeriği ve amaçlarını dile getirmiştir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

¹² Gülnihal Bozkurt, "Atatürk'ün Hukuk Alanında Getirdikleri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı 22, Cilt: VIII, Kasım 1991, S. 1-7, s.1-2.

¹³ Emre Yıldırım, "Erken Cumhuriyet Yıllarında Türk Milli Kimliği: Resmi Kimlik Siyaseti, Anadoluçuluk Düşüncesi ve Halkçı Söylemi", **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, Eylül 2014 September 2014, Yıl 7, Sayı XIX, S. 47-83, s. 50.

¹⁴ Emre Yıldırım, "Erken Cumhuriyet Yıllarında Türk Milli Kimliği: Resmi Kimlik Siyaseti, Anadoluçuluk Düşüncesi Ve Halkçı Söylemi", **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, Eylül 2014 September 2014, Yıl 7, Sayı XIX, ss. 47-83, s. 50.

Atatürk, üç çerçevede Meclis açılış konuşmalarını yapmıştır. Geçmiş, hâlihazır durumu ve geleceği içine alan konuşmalarıdır. Özellikle de güncel konular her zaman açılış konuşmasında dillendirilmiştir.

Milli mücadelenin en başından ölümüne kadar (1920-1938) Atatürk'ün yapmış olduğu Meclis açılış konuşmalarının içerik analizinde, kullanılan kavramların sıklık ve bağlamının dönemlere göre farklılıklar gösterdiği tespit edilmiştir. Bu farklılıklardan yola çıkarak Atatürk'ün Meclis açılış konuşmaları üç döneme ayrılarak içerik analizi yapılmıştır:

1. Kurtuluşa Hazırlık Aşaması: 24 Nisan 1920 Meclis Açılış Konuşması: Hilafet ve Saltanatın bağımsızlığı temelinde meclisi motive ederek kurtuluş mücadelesini başlattığı konuşması.

2. Kurtuluş Aşaması: 1 Mart 1921-1 Mart 1922-1 Mart 1923 Meclis Açılış Konuşmaları: Türkiye halkı kavramını ön plana çıkararak, ülkedeki tüm etnik grupları, kendi ifadesi ile ırk haklarını, birbirinden ayırmadan ülkenin asıl sahipleri olarak mücadelenin kendisine motive ettiği konuşmaları.

3. Kuruluş Aşaması: 13 Ağustos 1923-1 Kasım 1938 Meclis Açılış konuşmaları: Bağımsızlık kazanıldıktan sonraki aşamada, Ulus-devlet politikaları temelinde Türk Milleti kavramının öne çıktığı konuşmalarıdır.

Tüm hedefi, Milli mücadeleyi kazanarak yeni bir devlet kurmak ve bunu inşa etmek olan Atatürk'ün meclis konuşmalarında, en sık kullandığı kavram "**millet**"tir. Bu kullanımın temel gerekçesi, imparatorluktan ulus devlete, ümmet anlayışından da millet anlayışına geçişi gerçekleştirmek istemesidir. Çünkü, o dönemde batılılaşma ve modernleşme sürecine girerken model alınan Batı toplumları "**millet**" temelinde biçimlenmiş devletlere sahiptirler.

Atatürk, Meclis açılış konuşmalarında toplumu yakından ilgilendiren dönemin en önemli olaylarını meclis gündemine taşıırken iki şeyi birden yapmaktadır. Birincisi, yeni kurulan devletin hangi zorluklarla karşılaşacağını ve çözüm yollarını belirtmek, diğer yandan da meclise bu konuları takipte olduğunu söyleyerek onların çalışmalarına rehberlik etmek. Dikkati çeken bir nokta da, dönemin öne çıkan olaylarını (suikast, ekonomik buhran, dersim olayları vs.) konuşmalarına yansıtan Atatürk'ün, siyasette ve özelde olabilen olayları hiç bir şekilde Meclis açılış konuşmalarına taşımadığına tanık oluyoruz. Örneğin, 1937 konuşmasında İnönü'nün başbakanlıktan ayrılışını, 1938 konuşmasında kendi rahatsızlığını hiç dile getirmemiştir.

İleri görüşlü bir lider olan Atatürk, yapmış olduğu Meclis açılış konuşmalarıyla, Meclisi kendi stratejileri doğrultusunda yönlendirdiğini söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

1924 Anayasası T. Düstur, Cilt 26, s.170, Resmi Gazete 15/1/1945-5905, Kanun No Kanun Tarihi 4695 10/1/1945 3.

Acun Fatma, "Muhteva Analizi Metodu ve Cumhuriyet Tarihi Araştırmalarında Kullanımı", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 2005, Cilt 22 Sayı 1, s. 27-50.

Aktan Okan H, "Atatürk'ün Ekonomi Politikası: Ulusal Bağımsızlık ve Ekonomik Bağımsızlık", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, **Cumhuriyetimizin 75. Yılı Özel Sayısı**, S.29-36, s.31.

Aslan Taner, "Siyasi, Sosyal ve Kültürel Açından Atatürk'ün Liderliği Üzerine Bir Deneme", **C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi**, Aralık 2008 Cilt: 32 No:2, 241-261, s.254.

Avşar B. Zakir, "Atatürk ve Cumhuriyetin Anlamı İçeriği", **Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Bozkurt Gülnihal**, "Atatürk'ün Hukuk Alanında Getirdikleri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı 22, Cilt: VIII, Kasım 1991, S. 1-7, s.1-2.

Domas Marilyn White, Emily E. Marsh, "Content Analysis: A Flexible Methodology From", **Library Trends**, Volume 55, Number 1, Summer 2006, pp. 22-45, p. 22.
Fakültesi Dergisi, 2009 Cilt 29, No 5, ISSN: 1301-9058, s.1275-1289, s.1278.

Kolbe Richard, H. Burnett, S. Melissa, "Content-Analysis Research: An Examination of Applications with Directives for Improving Research Reliability and Objectivity", **Journal of Consumer Research**, Vol. 18, No. 2 (Sep., 1991), pp. 243-250, p. 243.

Şener Bülent, "Atatürk'ün Dış Politika Anlayışında Gerçekçilik ve Pragmatizm Olguları Millî Mücadele Dönemi Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri Örneği", **Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sayı 9 Şubat 2007 Yıl 5, S. 175-185, s.184.

TBMM Zabıt Ceridesi, İkinci İçtima, 24.4.1336 Cumartesi, S.8-30.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 9, Birinci İçtima, 1 III.1337 Salı, S. 2-7.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 18, Birinci İçtima, 1.3.1338 Çarşamba, S.2-16.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 28, Birinci İçtima, 1.3.1339 Perşembe, S.2-18.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 1, Üçüncü İçtima, 13.8.1339 Pazartesi, S. 36-42.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 7, Birinci İçtima, 1.3.1340 Cumartesi, S. 3-6.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 19, Birinci İçtima, 1 Teşrinisani 1341 Pazar, S. 8-11.

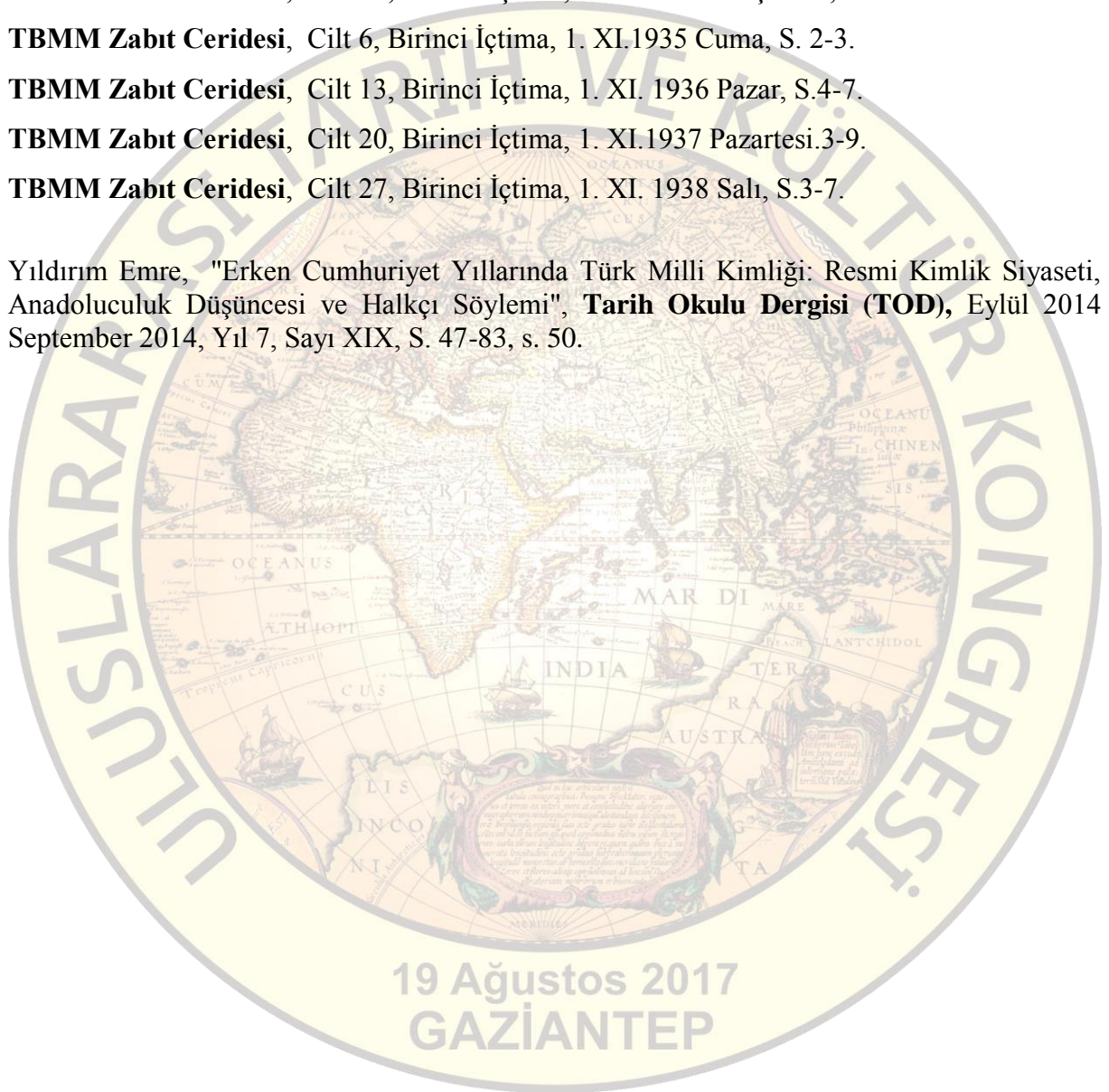
TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 27, Birinci İçtima, 1 Teşrinisani 1926 Pazartesi, S.2-6.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 1, Birinci İçtima, 1 Teşrinisani 1927 Salı, S. 4.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 5, Birinci İçtima, 1 Teşrinisani 1928 Perşembe, S.2-5.

- TBMM Zabıt Ceridesi**, Cilt 13, Birinci İçtima, 1. XI. 1929 Cuma, S.2-4.
TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 22, Birinci İçtima, 1. XI. 1930 Cumartesi, S. 2-3.
TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 4, Birinci İçtima, 1. XI. 1931 Pazar, S. 3-4
TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 10, Birinci İçtima, 1. XI. 1932 Salı, S. 3.
TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 18, Birinci İçtima, 1. XI.1933 Çarşamba, S.2-3.
TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 25, Birinci İçtima, 1. XI. 1934 Perşembe, S.3-4
TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 6, Birinci İçtima, 1. XI.1935 Cuma, S. 2-3.
TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 13, Birinci İçtima, 1. XI. 1936 Pazar, S.4-7.
TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 20, Birinci İçtima, 1. XI.1937 Pazartesi.3-9.
TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 27, Birinci İçtima, 1. XI. 1938 Salı, S.3-7.

Yıldırım Emre, "Erken Cumhuriyet Yıllarında Türk Milli Kimliği: Resmi Kimlik Siyaseti, Anadoluçuluk Düşüncesi ve Halkçı Söylemi", **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, Eylül 2014
September 2014, Yıl 7, Sayı XIX, S. 47-83, s. 50.

**ÖZELLİK ve İÇERİK BAKIMINDAN SİVAS AHKÂM DEFTERLERİ
(1742-1908)**

Arş. Gör. Buket ÇELİK
Cumhuriyet Üniversitesi, buket.celik@cumhuriyet.edu.tr

ÖZET

Osmanlı Devleti'nde her türlü sorun, istek ve mesele Divân-ı Hümâyûn'da görüşülüp karara bağlandıktan sonra, yazılarak kayıt altına alınmıştır. Bu kayıtlar parça yani kâğıt üzerine kaydedilebildiği gibi, boyutları ve içerikleri değişen defterler içerisine de yazılarak muhafaza edilmişlerdir. Günümüze kadar ulaşmayı başarmış bu defter çeşitlerinden birisi olan Ahkâm defterleri, muhteva itibariyle Şikâyet defterleri serisinin bir devamı niteliğini taşımaktadır. Şikâyet defterlerinde, şikâyetler, bölge ayırt edilmeksizin karışık bir şekilde kaydedilirken, Ahkâm defterlerinde her eyaletten gelen şikâyet, o eyaletin ahkâm defterine yazılmıştır. Başlıca on altı vilayete ayrılarak kaydedilmiş olan *Ahkâm-ı Şikâyet* defterlerinden birisi olan Sivas Ahkâm defterleri, sadece Sivas Eyaleti'ne dahil bölgelerden gelen şikâyetleri kapsayan defter grubudur. Otuz altı adet olan bu defterlerden ilki 1742 yılında tutulmaya başlanmış olup, 36 Numaralı son defter 1908 tarihinde bitmektedir. Sivas Eyaleti olarak isimlendirilen bölge Sivas, Tokat, Amasya, Canik, Çorum, Bozok vilayetlerini ve buralara bağlı pek çok kaza, köy, mezra gibi yerleşim yerlerini içine almaktadır. Söz konusu dönemde bu bölgelerden gelen şikâyetler konuları bakımından çeşitlilik arz etmektedir. Hükümlerdeki bu çeşitlilik de bizlere, tarımdan ticarete, dini yaşamdan sosyal hayata, aile hayatından idarî ilişkilere kadar bölgeyle ilgili hemen her konuda bilgi edinme imkânı sunmaktadır. Bu çalışmada, Sivas Ahkâm defterleri olarak anılan defter serisine ait her bir defter, şekil, sayfa, hüküm sayıları ve kapsadıkları tarih açısından değerlendirildikten sonra, hükümlerin kaydedilme yöntemi hakkında bilgi verilmiş, son olarak da defterlerin içerikleri genel bir şekilde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sivas, Ahkâm, Eyalet, Defter, Şikâyet

**IN TERMS OF FEATURES and CONTECT THE SİVAS AHKÂM DEFTERS
(1742-1908)**

ABSTRACT

All the problems, wishes and issues were registered after meetings and decide in Divân-ı Hümâyûn in the Ottoman State. These registers were kept by both registering on the parts namely papers and writing some notebooks (defters) which had different shapes and ingredients. The Ahkâm Defters which was on of the defters succeeded in reaching today are the continuity of the Complaint (Şikâyet) Defters in terms of its ingredients. While the complaints were being written mixed style without any reference to the regions in Şikâyet

Defters, in the Ahkâm Defters the complaint from each province was written in the book of that province. The Sivas Ahkâm Defters which were among the Ahkâm-ı Şikâyet Defters those were registered as mainly sixteen different provinces have got the complaints comes from the regions of Sivas State. These books, which are thirty-six, were first registered in 1742 and the last 36th defter finishes in 1908. The region named as Sivas Eyaleti (State) include Sivas, Tokat, Amasya, Canik, Çorum, Bozok provinces and their settlements like districts, villages and avenues. In this era, the complaints come from these areas had different in terms of their topics. These diversities in the verdicts present us to reach information of all subjects about the region from agriculture to trade and from religion life to social life, family life and the administration relations. In this study, after evaluation of the defter serials mentioned as Sivas Ahkâm Defters in terms of each defter's shape, page, figures of the verdicts and their dates, some information were given about the methods of registering of the verdicts and finally the contents of the defters were dealt in.

Key Words: Sivas, Ahkâm, State, Register, Complaint

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde iktisadî, idarî, içtimaî, askerî vb. bütün devlet meseleleri *Divân-ı Hümayûn* denilen yüksek mercide görüşülüp ve karara bağlanmıştır. Bu kurum Osmanlıların ilk devirlerinden, Orhan Bey devrinden, itibaren mevcuttur¹. Divana bizzat padişahın başkanlık etmesi Fatih dönemine kadar sürse de, Fatih bu uygulamayı kaldırarak bu görevi veziriazamlara bırakmıştır. Padişahlar ise istediği zaman kafes arkasından divan toplantılarını takip ederek, davaları devamlı kontrol etmeyi sürdürmüşlerdir. Divan toplantıları ilk zamanlarda her gün, XVI. asırdan itibaren haftada dört-beş gün olmak üzere yapılmıştır. XVII. yüzyıl başlarından itibaren toplantı sayısı ikiye kadar düşmüş, XVIII. yüzyılda ise daha da az toplanılmaya başlanmıştır. Bu toplantılar sabah namazından sonra başlayıp, kuşluk namazına bazen de öğleye kadar devam etmiştir. Din, milliyet, cinsiyet gibi ayrımlar yapılmaksızın herkesin başvurabildiği divanda, her türlü istek, sorun, haksızlık ve yanlışlıklar çözüme kavuşturulmuştur².

Divan-ı Hümayûn'da görüşülüp karara bağlanan konular yazılarak muhafaza altına alınmıştır. Arşivlenen evrak ve vesikaların çoğu parça yani kağıt, bir kısmı da defter halinde ciltlenerek muhafaza edilmiştir. Bu defterler çok düzenli bir şekilde tasnif edilip, senelerine göre ayrılarak evrak mahzenlerinde saklanmışlardır. İşlemleri bitmiş olan evraklar sandıklara konularak, her sandığın üzerine, içerisindeki belgeler hakkında bilgi veren etiketler hazırlanmıştır³.

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren çeşitli türdeki belgeleri kayıt altına alıp saklaması, Osmanlı'da arşivcilik çalışmalarına önem verildiğini göstermektedir⁴. Çok

¹ Yusuf Halaçoğlu, XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, TTK Yayınları, Ankara 1995, 2. Baskı, s. 8-9.

² Ahmet Mumcu, "Divân-ı Hümayûn", DİA, İstanbul 1994, c. 9, s. 431.

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 76.

⁴ İsmet Binark, Arşiv ve Arşivcilik Bilgileri, T. C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1980, s. 28.

geniş topraklara hâkim olan ve çeşitli dil, din ve gelenekten insanları yönetmek durumunda bulunan Osmanlı'nın, bu topraklarda adil ve istikrarlı bir yaşamı sürdürebilmesi için kurallara sıkı sıkıya bağlı kalması gerekmiştir. Bu nedenle Osmanlı arşivinin sistematik ve kronolojik düzenine büyük önem verilmiştir. Çeşitli konularda verilen bir karar, doğrudan ya da dolaylı olarak devletin diğer bürokratik kanallarındaki kararları da etkileyeceği için, kanallar arasındaki sürekli bilgi akışı ve dolayısıyla yazışmalar da önem kazanmıştır. Bu durum ise belgelerin sayısının artmasına ve devasa bir arşiv oluşmasına zemin hazırlamıştır. Belgelerin bu şekilde saklanması Osmanlı adalet ve hukuk sistemine önemli katkılarından birisi de herhangi bir mesele hakkındaki bir ihtilâfi çözmek için önceden verilmiş, emsal teşkil eden, kararlara bakılarak hüküm vermeyi kolaylaştırması ve böylece herkese adil davranılmasına olanak sağlamasıdır⁵.

Böyle düzenli bir sistem benimseyerek, önemli önemsiz her türlü yazışmayı saklayan Osmanlı'dan günümüze, müstakil belgelerin yanı sıra pek çok defter çeşidi de ulaşmıştır. Osmanlıların kuruluş dönemlerinden itibaren evrak veya defter halinde hükümleri yazmaya başladıkları bilinmekle birlikte, bu ilk dönemlerden elimize ulaşan belge sayısı oldukça azdır. Bunun sebebinin savaşlar ve büyük yangınlar olduğu tahmin edilmektedir⁶. Günümüze ulaşan en erken tarihli defter, 1432 tarihine ait tahrir defterleri arasındadır. Bu tarihten XVI. yüzyıla değin olan döneme ait defterlerin sayısı bin kadardır. Sonraki dönemlerde ise yazıldıkları kalem, amaç ve muhteva bakımından birbirinden ayrılmış olan mühimme, ruûs, tahvil, muhasebe, mukâtaa, ruznamçe, tamirat, keşif, mevâcib, vakıf ruznamçe, şikâyet, şer'iyye defterleri gibi isimlerle anılan pek çok defter çeşidi bulunmaktadır. Öyle ki bu defterlerin sayısı üç yüz bin civarındadır⁷.

1. Ahkâm Defterleri

Osmanlı'dan günümüze ulaşan defter silsileleri içerisinde önemli yer teşkil eden gruplardan birisi ahkâm defterleridir. Ahkâm kelimesi *hüküm*ün çoğulu olup, buradaki manası *Padişah buyruğu* anlamına gelmektedir⁸.

Yukarıda da değindiğimiz gibi, Osmanlı'da -ferman olarak da adlandırılan- hükümler, bizzat padişah tarafından değil, padişahın yetki verdiği makam ya da bu makama bağlı daireler tarafından verilmiştir. Bu doğrultuda, Divan-ı Hümâyûn'dan çıkan hükümleri içeren defterlere genel tabir olarak *Ahkâm Defteri* denilmiştir. Karara bağlanan hükümler konularına göre değişik defterlere yazıldığı için de çeşitli ahkâm defteri tasnifleri karşımıza çıkmaktadır. Divân-ı Hümâyûn'dan çıkan Ahkâm defterleri kategorisinde yer alan defterlerin başlıcaları Ahkâm-ı Mühimme, Ahkâm-ı Şikâyet, Ahkâm-ı Ruûs ve Tahvil'dir⁹.

Ahkâm defterleri kategorisinde çok önemli bir yere sahip olan *Mühimme Defterleri*, H. 961-1323 / M. 1553-1905 yılları arasını kapsayan 267 defterden oluşmaktadır. Mühimme defterleri arşivin temel defter serisi olup, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin ilk tasnif edilen

⁵ Mehmet Genç, "Osmanlı Arşivlerinden Yararlanma Yöntemi", Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu, Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Vakfı Yayınları, İstanbul 1985, s. 155- 157.

⁶ Bilgin Aydın-Rifat Günalan, XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Maliyesi ve Defter Sistemi, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008, s. 26.

⁷ Nejat Göyünç, "Defter", DİA, İstanbul 1994, c. 9, s. 90.

⁸ Halil Sahillioğlu, "Ahkâm Defteri", DİA, İstanbul 1988, c. 1, s. 551.

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Başbakanlık Basımevi, İstanbul 2010, 3. Baskı, s. 22.

belgeleridir¹⁰. İlk devir mühimmelerinde merkez ve taşra teşkilatıyla alakalı ve hemen her konudan hükümler bulunurken, zamanla idarî ve adlî konular ayrı, şikâyetler de ayrı defterlere kaydedilmeye başlanmıştır. Sadece devlet işleriyle ilgili olanlar mühimmelere yazılmaya devam edilmiştir¹¹.

Ruûs defterleri, resmi tayinlerin kaydedildiği defterlerdir. Bu defterlerin en eskisi 1547, en yenisi 1908 tarihlidir¹². XVII. yüzyıla kadar ruûs defterlerine karışık olarak kaydedilen tayinler, bu yüzyıldan sonra makama, isme, payeye göre belirli bir tasnife tabi tutularak ayrı ayrı defterlere kaydedilmeye başlanmıştır¹³.

Tahvil ise çeşitli sebeplerle boş kalan timar ve zeametlerin başka birine tevcihini gösteren kayıtlardır. Bu kayıtlar Tahvil kalemi adı verilen kalemde, merkezden gönderilen büyük memurlar tarafından yazılmışlardır¹⁴.

Bizim burada ele alacağımız ahkâm defteri çeşidi ise Şikâyet defterlerinin devamı niteliğinde kabul edilen ve 1742 yılından itibaren bölgesel olarak tutulmaya başlanan Şikâyet-Ahkâm defterleridir.

Osmanlı Devleti'nde, başlangıçta, Divan-ı Hümayûn'da verilen kararlara dair her çeşit ferman Mühimme defterlerine kaydedilmiştir. Ancak 1649 tarihinden itibaren ihtilafli konulara ve şikâyetlere ait bütün fermanlar *Şikâyet Defterleri* adı verilen defterlere kaydedilmeye başlanmıştır. Şikâyet defterlerinde her eyaletten gelen şikâyetler karışık bir şekilde yazılmıştır. 1742 yılından itibaren ise bu sistemde değişikliğe gidilmiş ve gelen şikâyetler kendi eyaletlerinin defterlerine yazılmaya başlanmıştır. Bu yeni sistemdeki defterler *Ahkâm-ı Şikâyet* ya da kısaca *Ahkâm Defterleri* adını almışlardır. Önceki şikâyet defterleri ise *Atik Şikâyet Defterleri* olarak isimlendirilmektedir¹⁵.

1716 tarihinde başlayan Mora Ahkâm defterleri ile 1746 tarihinde başlayan Cezâir ve Rakka Ahkâm defterleri hariç diğer bütün ahkâm defterleri 1742 yılından itibaren başlamaktadır. Vilayet Ahkâm defterleri başlıca on altı vilayete ayrılarak tutulmuşlardır. Bu vilayetler ve vilayetlere ait defter sayıları şu şekildedir¹⁶:

Tablo 1: Ahkâm-ı Şikâyet Defterleri

	Defterin Ait Olduğu Vilayetin Adı	Defterin BOA Tasnif Kodu	Defterin Tarih Aralığı (Miladi)	Defter Sayısı
1	Anadolu	A.DVNS.AHKA.d	1742-1889	185
2	Rumeli	A.DVNS.AHKR.d	1742-1908	85
3	Özi ve Silistre	A.DVNS.AHK.ÖZSİ.d	1742-1877	49
4	Karaman	A.DVNS.AHK.KR.d	1742-1878	39

¹⁰ Feridun M. Emecen, "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mirî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", *Türkiyat Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 3, S. 5, Bahar 2005, s. 108.

¹¹ Mübahat S. Kütükoğlu, "Mühimme Defteri", *DİA*, İstanbul 2006, c. 31, s. 521.

¹² Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Ruûs ve Önemi", *Tarih Dergisi*, c. 17, S. 22, İstanbul 1967, s. 18.

¹³ Recep Ahıskalı, "Ruûs", *DİA*, İstanbul 2008, c. 35, s. 273.

¹⁴ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB. Yayınları, İstanbul 1993, c. III, s. 381.

¹⁵ Necati Aktaş, "Atik Şikâyet Defteri", *DİA*, İstanbul 1994, c. 4, s. 68. ; Tevfik Temelkuran, "Divân-ı Hümayûn Mühimme Kalemi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1975, s. 156.

¹⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, İstanbul 2010, s. 22-41.

5	Sivas	A.DVNS.AHK.SS.d	1742-1908	36
6	İstanbul	A.DVNS.AHK.İS.d	1742-1910	26
7	Cezâir ve Rakka	A.DVNS.AHK.CZRK.d	1746-1891	25
8	Mora	A.DVNS.AHK.MR.d	1716-1840	21
9	Erzurum	A.DVNS.AHK.ER.d	1742-1876	19
10	Adana	A.DVNS.AHK.ADN.d	1742-1878	9
11	Bosna	A.DVNS.AHK.BN.d	1742-1867	9
12	Diyarbakir	A.DVNS.AHK.DB.d	1742-1875	9
13	Halep	A.DVNS.AHK.HL.d	1742-1850	9
14	Şâm-ı Şerif	A.DVNS.AHK.ŞM.d	1742-1908	9
15	Trabzon	A.DVNS.AHK.TZ.d	1742-1911	8
16	Maraş	A.DVNS.AHK.ME.d	1742-1877	6
Toplam				544

2. Sivas Ahkâm Defterleri

2.1. Şekil İtibariyle Sivas Ahkâm Defterleri

Sivas eyaletine ait şikayetleri içeren ve Sivas Ahkâm Defterleri ismiyle tasnif edilmiş olan defterlerin adedi otuz altıdır. Bu defterler Başbakanlık Osmanlı arşivinde A.{DVNS.AHK.SS.d tasnif kodu ile Bab-ı Asafi Divân-ı Hümâyûn Sicilleri kataloğunda yer almaktadır. Cumhuriyet Üniversitesi'nde gerçekleştirilen bir proje kapsamında Tarih Bölümü kütüphanesinde de özel basım karton kapaklı defterler halinde ve PDF olarak da mevcuttur.

Sivas Ahkâm defterleri ebat olarak birebir aynı ölçülerde olmamakla birlikte, birkaç santim fark ile birbirlerine yakın ebatlardadır. Bu defterler uzun ince bir görünüme sahip olup, ciltli ve kapağı ebruludur. Dış kapak üzerinde kapağın üst orta kısmında çiçek desenli bir nakışın içerisine iri harflerle “Defter-i Sivas” yazılmış¹⁷, bunun altına da defterin hangi tarihler arasına ait olduğu kaydedilmiştir. Tarih yazılırken senenin hangi ayından itibaren başladığı da ondalık sisteme göre (evâil, evâsıt, evâhir) belirtilmiştir. Aylardan önce de “...den, ...ya kadar” anlamına gelen “min.. ilâ” ekleri kullanılmıştır¹⁸. Ayrıca hepsinde olmasa da bazı defterlerin dış kapaklarında kaç numaralı defter olduğu Arapça harflerle yazılmış, bazıları da sonradan günümüz rakamlarıyla numaralandırılmıştır.

Tablo 2: Sivas Ahkâm Defterleri

Defter No	Defter Ebatı (cm)	Tarih (Hicri)	Tarih (Miladi)	Sayfa Sayısı	Hüküm sayısı
1	48x18	Cemâziye'l-âhir 1155 - Cemâziye'l-âhir 1157	Ağustos 1742- Ağustos 1744	289	1329
2	43x15	Cemâziye'l-âhir 1157 -	Ağustos 1744 -	376 ¹⁹	1330

¹⁷ Sadece 23 Numaralı Sivas Ahkâm defteri kapağında “Der-Rikâb-ı Defter-i Sivas” yazılıdır. Diğer bütün defterler “Defter-i Sivas” olarak kaydedilmiştir.

¹⁸ Örneğin 5 Numaralı defterin kapağında Defter-i Sivas Min evâsıt-ı Muharremü'l-haram Sene 1166 ilâ evâsıt-ı Ramazan Sene 1168 kaydı mevcuttur.

¹⁹ 2 Numaralı Sivas Ahkâm defterinde 299. sayfadan sonra numaralandırma 300'den değil 400'den başlatılmış ve öyle devam ettirilmiştir. Arada eksik sayfa olup olmadığını anlamak için hükümlerin tarihlerine baktığımızda, kronolojik olarak tarihlerde herhangi bir eksiklik olmadığı ve kayıt sırasının düzenli bir şekilde devam ettiği görülmektedir. Bundan da sayfa numarası vermede kâtibin hata yapmış olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla defterin son sayfasının numarası 476 olarak verilmiş olmasına rağmen defter aslında 376 sayfadır.

I. ULUSLARARASI TARİH VE KÜLTÜR KONGRESİ
19-22 Ağustos 2017 & Gaziantep

		Muharremü'l-harâm 1160	Ocak 1747		
3	49x18	Muharremü'l-harâm 1160 - Saferü'l-hayr 1163	Ocak 1747 - Ocak 1750	378	1531
4	45x16	Saferü'l-hayr 1163 - Muharremü'l-harâm 1166	Ocak 1750 - Kasım 1752	395	1251
5	45x17	Muharremü'l-harâm 1166 - Ramazan 1168	Aralık 1752 - Temmuz 1755	326	1053
6	45x16	Ramazan 1168 - Rebîü'l-evvel 1171	Temmuz 1755 - Aralık 1757	364	1170
7	45x16	Rebîü'l-âhir 1171 - Rebîü'l-âhir 1173	Ocak 1757 - Aralık 1759	357	1081
8	45x16	Rebîü'l-âhir 1173 - Saferü'l-hayr 1175	Aralık 1759 - Eylül 1761	285	936
9	45x16	Saferü'l-hayr 1175 - Cemâziye'l-evvel 1177	Eylül 1761 - Aralık 1763	377	1152
10	44x16	Rebîü'l-âhir 1177 - Rebîü'l-evvel 1179	Kasım 1763 - Ağustos 1765	393	1243
11	46x16	Rebîü'l-evvel 1179 - Muharremü'l-harâm 1181	Ağustos 1765 - Haziran 1767	375	1225
12	45x16	Muharremü'l-harâm 1181 - Muharremü'l-harâm 1189	Haziran 1767 - Nisan 1775	339	976
13	44x16,5	Receb 1189 - Şa'bânü'l-muazzam 1192	Eylül 1775 - Eylül 1778	397	1405
14	49,5x17	Şa'bân 1192 - Rebîü'l-evvel 1194	Eylül 1778 - Nisan 1780	187	666
15	50x18	Rebîü'l-evvel 1194 - Recebü'l- ferd 1195	Nisan 1780 - Temmuz 1781	194	839
16	48x18	Receb 1195 - Zi'l-ka'de 1197	Temmuz 1781 - Ekim 1783	249	919
17	45x16	Zi'l-ka'de 1197 - Zi'l-hicce 1200	Ekim 1783 - Ekim 1786	395	1125
18	45x17	Zi'l-hicce 1200 - Rebîü'l-âhir 1208	Ekim 1786 - Aralık 1793	350	955
19	50x18	Şevvâl 1209 - Cemâziye'l-âhir 1211	Mayıs 1795 - Aralık 1796	189	530
20	45x16	Cemâziye'l-âhir 1211 - Şevvâli'l-mükerrem 1217	Aralık 1796 - Ocak 1803	295	634
21	45,5x16	Şevvâli'l-mükerrem 1217 - Zi'l-ka'de 1219	Ocak 1803 - Şubat 1805	191	367
22	46x16	Şevvâl 1219 - Şa'bân 1224	Ocak 1805 - Eylül 1809	328	670
23	40x15	Şa'bân 1224 - Cemâziye'l-âhir 1227	Eylül 1809 - Haziran 1812	242	451
24	48x18	Muharremü'l-harâm 1228 - Muharremü'l-harâm 1230	Ocak 1813 - Ocak 1815	117	337
25	48x17	Muharremü'l-harâm 1230 - Şa'bân 1232	Ocak 1815 - Haziran 1817	196	611
26	50x19	Receb 1232 - Rebîü'l-âhir 1235	Haziran 1817 - Ocak 1820	251	680
27	47x16	Rebîü'l-evvel 1235 - Recebü'l- ferd 1237	Aralık 1819 - Mart 1822	287	559
28	45,5x16	Receb 1237 -	Mart 1822 -	288	583

		Şevvâli'l-mükerrem 1241	Mayıs 1826		
29	43x17	Zi'l-ka'de 1241 - Rebîü'l-âhir 1246	Haziran 1826 - Eylül 1830	292	472
30	46x17	Rebîü'l-evvel 1246 - Saferü'l- hayr 1250	Ağustos 1830 - Haziran 1834	299	558
31	48x18	Saferü'l-hayr 1250 - Rebîü'l- evvel 1252	Haziran 1834 - Temmuz 1836	199	375
32	49x18	Rebîü'l-evvel 1252 - Şa'bân 1258	Temmuz 1836 - Eylül 1842	296	617
33	47x16	Şa'bân 1258 - Muharremü'l-harâm 1264	Eylül 1842 - Aralık 1847	188	358
34	49x17	Muharremü'l-harâm 1264 - Zi'l-hicce 1270	Aralık 1847 - Ağustos 1854	191	492
35	50x18	Muharremü'l-harâm 1271 - Cemâziye'l-âhir 1280	Eylül 1854 - Kasım 1863	199	370
36	50x19	Cemâziye'l-âhir 1280 - Şevval 1326 ²⁰	Kasım 1863 - Kasım 1908	199	90

Hükümler sayılırken yarıda bırakılıp tamamlanmayan hükümler sayılmamış, ancak tamamlandıktan sonra çeşitli sebeplerle üzerine çizgi çekilip iptal edilmiş hükümler sayılmıştır. Defterlerdeki hüküm ve sayfa sayılarının artmasında kâtibin yazısının iriliğinin ya da ufaklığının etkili olduğu görülmektedir. Bazı kâtipler iri ve aralıklı harflerle yazdıkları için defterin sayfa sayısı fazla ancak hüküm sayısı az olmuştur.

Defterlerin çoğunda, 1 numara olarak numaralandırılmış ilk sayfada, defterin kapağında belirtilen tarihi kapsayan, ancak defterlerde genel olarak takip edilen kronolojiye uymayan bir ya da iki hüküm yazılıdır. Mesela 2 Numaralı Sivas ahkâm defteri kapağında defterin tarihi “min evâhir-i cemâziye'l-âhir Sene 1157 – ilâ evâhir-i Muharremü'l-harâm Sene 1160” olarak belirtilmesine rağmen, 1 numaralı sayfadaki ilk hükmün tarihi “fî evâsıt-ı L (Şevvâl) Sene (1)158” tarihlidir. Hemen devamında gelen 4 numaralı sayfada²¹ ise hükmün tarihi kapaktakiyle uyumlu olarak Fî evâhir-i C (cemâziye'l-âhir) Sene (1)157'dir. Bundan sonraki hükümler de kronolojiye uygun olarak kaydedilmeye devam edilmiştir.

Defterin tanıtımını yapmak ve kimin zamanında tutulduğunu göstermek için defterlerin ilk sayfalarına kayıt düşülmüştür. Ancak bu kayıtlar çoğunlukla yukarıda değindiğimiz birinci sayfada yer alan ve kronolojiye uymayan ilk hükümlerden sonra, bunun hemen devamında gelen sayfanın başına yazılmıştır. Dolayısıyla bu tanıtım kısmı genellikle ikinci sayfanın başında yer almaktadır. Merdiven usulüne göre ve defterdeki yazı boyutundan daha büyük harflerle yazılmış olan bu tanıtım yazısında, defterin adı bazılarında sadece “*Hazâ kuyûd-ı ahkâmü's-şikâyât*” olarak belirtilmiş, bazılarında ise “*Hazâ kuyûd-ı ahkâmü's-şikâyât-ı Eyâlet-i Sivas*” ya da “*Hazâ kuyûd-ı ahkâmü's-şikâyâtü'l Eyâlet-i Sivas*” olarak yazılmıştır. Daha sonra zamanın sadrazamının ve reisülküttabının adı yazılmıştır. 6 Numaralı defterin başında bu kısım tamamen boş bırakılmış, hiçbir kayıt düşülmemiştir. Ancak ilerleyen sayfalarda görevli bilgisine yer verilmiştir. 13 Numaralı defterin ise ne başında ne de ilerleyen sayfalarda kayda rastlanmamaktadır. Bazı defterlerde de defterin

²⁰ 36 Numaralı defterin kapağında, defterdeki son kaydın hangi tarihte yapıldığı kısmı boş bırakılmıştır. Ancak defterin son sayfasındaki hükmün tarihi 9 Şevval 1326/4 Kasım 1908 tarihlidir.

²¹ Bu defterde 2 ve 3 numaralı sayfalar boştur.

tutulduğu sene içerisinde sadrazam ya da reisülküttap değişikliği olmuş ise, bu durumun hükümler arasında belirtildiği görülmektedir. Bu kayıtlar yine ilk sayfalarındaki benzer özellikte olup, yeni görevlinin adı zikredildikten sonra değişikliğin olduğu tarih yazılmıştır. Aşağıdaki tabloda bu kayıtlara yer verilmiştir. Defterlerin ilk sayfasındaki kayıt için sayfa numarası verilmemiş sadece defter numarası verilmekle yetinilmiştir. Ancak defterin ilerleyen sayfalarındaki görevli değişikliği kayıtları yazılırken kaydın defterin hangi sayfasına düştüğü belirtilmiştir.

Tablo 3: Defter ve Görevli Tanıtım Yazıları

Defter/ Sayfa No	Tanıtım Yazısı
1	Bî-ismihî Te'âlâ Hâzâ küyûd-ı ahkâmü's-şikâyât fî zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Ali Paşa yesserallahu ma yeşâ ve fî ibbân hazret-i Mehmed Ragıb Efendi reisül-küttab nâle mâ yetemennahü
2	Hâzâ küyûd-ı ahkâmü's-şikâyât fî zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Hasan Paşa ve fî ibbân hazret-i Mustafa Efendi reisül-küttab
3	Bî-ismihî Sübhane ve Te'âlâ Hâzâ küyûd-ı ahkâmü's-şikâyât fî zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i el-Hac Mehmed Paşa yesserallahu ma yeşâ ve fî ibbân hazreti el-Hac Mustafa Efendi reisül-küttab nâle mâ yetemennahü
4	Bî-fazlihi Te'âlâ Hâzâ küyûd-ı ahkâmü's-şikâyât fî zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mehmed Paşa yesserallahu ma yeşâ ve fî ibbân hazreti Abdullah Efendi na'ili reisül-küttab nâle mâ yetemennahü
5	Bî-ismihî Sübhane ve Te'âlâ Hâzâ küyûd-ı ahkâmü's-şikâyât fî zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mustafa Paşa ve fî ibbân hazreti na'ili Abdullah Efendi nâle mâ yetemennahü
6	-Defterde bu kısım boş bırakılmıştır-
6/33	Hâzâ küyûd-ı ahkâmü's-şikâyât fî zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Ali Paşa yesserallahu ma yurid ve mâ yeşâ ve fî ibbân hazret-i Ahmed Efendi reisül-küttab nâle mâ yetemennahü
7	Hâzâ küyûd-ı ahkâmü's-şikâyâtü'l-eyalet-i Sivas fî zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mehmed Ragıb Paşa yesserallahu ma yeşâ ve fî ibbân hazreti el-Hac Abdi Efendi reisül-küttab tâle bekahu el-vâ'ki Fî evâil-i şehri Rebîü'l-âhir li-sene ihdâ ve seb'in ve mietin ve elf
8	Hâzâ küyûd-ı ahkâmü's-şikâyâtü'l-eyalet-i Sivas fî zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ-i hazret-i Mehmed Ragıb Paşa yesserallahu ma yeşâ ve fî ibbân Abdullah Efendi reisül-küttab nâle mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî evâil-i şehri Rebîü'l-âhir li-sene salis ve seb'in ve miete ve elf
9	Hâzâ küyûd-ı ahkâmü's-şikâyât-ı Eyalet-i Sivas fî zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mehmed Ragıb Paşa yesserallahu ma yeşâ ve fî ibbân hazreti Mehmed Recai Efendi reisül-küttab nâle mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî evâil-i şehri saferü'l-hayr li-sene hamse ve seb'in ve miete ve elf
10	Hâzâ küyûd-ı ahkâmü's-şikâyâtü'l-eyalet-i Sivas fî zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ Hamza Paşa yesserallahu ma yeşâ ve fî ibbân hazreti Numan reisül-küttab efendi nâle mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî evâil-i şehri Rebîü'l-âhir li-sene seb'i ve seb'in ve miete ve elf
11	Bî-ismihî Sübhane ve Te'âlâ Hâzâ küyûd-ı ahkâmü's-şikâyâtü'l-eyalet-i Sivas fî zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ Muhsin-zâde hazret-i Mehmed Paşa yesserallahu ma yeşâ ve fî ibbân hazreti Ömer Efendi tâle bekahu el-vâ'ki Fî evâil-i şehri Rebîü'l-evvel li-senetis'a ve seb'in ve miete ve elf
12	Hâzâ küyûd-ı ahkâmü's-şikâyâtü'l-eyalet-i Sivas fî zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ Muhsin-zâde hazret-i Mehmed Paşa yesserallahu ma yeşâ ve fî ibbân hazreti Ömer Efendi reisül-

	küttab tâle bekahu el-vâ'ki Fî evâil-i şehri Muharremü'l-harâm Sene ihda ve semain ve mietin ve elf
13	-Defterde bu kısım boş bırakılmıştır-
14	Bî-ismihî Sübhane ve Te'âlâ Hâzâ kûyûd-ı ahkâmü's-şikâyâtü'l-eyalet-i Sivas fî zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mehmed Paşa yesserallahu mâ yeşâ ve fî ibbân reisül-küttab hazret-i Ömer Vahid Efendi nâle mâ yetemennahü Fî evâil-i Ş Sene 1192
15	Bî-ismihî Sübhane ve Te'âlâ Hâzâ kûyûd-ı ahkâmü's-şikâyâtü'l-eyalet-i Sivas fî zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Silahdar Seyyid Mehmed Paşa yesserallahu mâ yurid ve mâ yeşâ ve fî ibbân reisül-küttab hazret-i Halil Hamid Efendi nâle mâ yetemennahü Sene erba ve tis'in ve miete ve elf Fî şehri 22 Ra
16	Bî-ismihî Sübhane ve Te'âlâ Hâzâ kûyûd-ı ahkâmü's-şikâyâtü'l-eyalet-i Sivas fî zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i İzzet Mehmed Paşa yesserallahu mâ yurid ve mâ yeşâ ve fî ibbân hazret-i reisül-küttab Süleyman Feyzi Efendi nâle mâ yetemennahü Sene hams ve tis'in ve miete ve elf evâsıt-ı Ca
17	Bi-mennihi Te'âlâ Hâzâ kûyûd-ı ahkâmü's-şikâyât be-defter-i Eyalet-i Sivas fî zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Halil Hamid Paşa yesserallahu mâ yurid ve mâ yeşâ ve fî ibbân reisül-küttab hazret-i es-Seyyid Mehmed Hayri Efendi nâle mâ yetemennahü Fî şehri Zi'l-ka'de Sene 1197
18	Bi-mennihi Te'âlâ Hâzâ kûyûd-ı ahkâmü's-şikâyât be-defter-i Eyalet-i Sivas fî zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Yusuf Paşa yesserallahu mâ yurid ve mâ yeşâ ve fî ibbân reisül-küttab Mir Ataullah Efendi nâle mâ yetemennahü Fî evâil-i şehri Zi'l-hicce Sene 1200
19	Bî-ismihî Te'âlâ Hâzâ Defter-i Kuyûd-ı Şikayet der-Eyalet-i Sivas der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i İzzet Mehmed Paşa yesserallahu mâ yurid ve mâ yeşâ ve fî ibbân hazret-i reisül-küttab Mehmed Emin Firdevsi Efendi nâle mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî evâsıt-ı L Sene 1209
20	Bî-ismihî Sübhane Hâzâ Defter-i ahkâmü's-şikâyât Eyalet-i Sivas der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i İzzet Mehmed Paşa yesserallahu mâ yeşâ ve mâ yurid ve fî ibbân reisül-küttab Mustafa Rasim Efendi nâle mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî evâsıt-ı Cemâziye'l-âhir Sene 1211
21	Kuyûd-ı Ahkâm-ı Sivas der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Gazi Yusuf Ziya Paşa yesserallahu mâ yeşâ ve mâ yurid ve fî ibbân reisül-küttab Mahmud Raif Efendi nâle mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî evâil-i L Sene (1)217
22	Hâzâ Defter-i Ahkâm-ı Sivas Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Gazi Yusuf Ziya Paşa yesserallahu mâ yeşâ ve mâ yurid ve fî ibbân reisül-küttab Mahmud Raif Efendi nâle mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî evâhir-i L sene 1219
22/243	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Seyyid Mustafa Paşa yesserallahu mâ yeşâ ve mâ yurid ve fî ibbân reisül-küttab Seyyid Mehmed Galib Efendi nâle mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî evâhir-i Câ sene (1)223
22/248	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ ordu-yı hümâyûn seraskeri hazret-i Mustafa Paşa yesserallahu mâ yeşâ ve mâ yurid ve fî ibbân reisül-küttab Mehmed Galib nâle mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî C sene (1)223
22/274	Kaim-i makam hazret-i Ali Paşa yesserallahu mâ yeşâ ve mâ yurid vekil-i reisül-küttab Mehmed Arif Efendi nâle mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî evâsıt-ı Za sene (1)223
22/292	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Gazi el-Hac Yusuf Ziya Paşa yesserallahu mâ yeşâ ve mâ yurid ve fî ibbân reisül-küttab-ı mumâ ileyh el-vâ'ki Fî Ra Sene (1)224
22/309	Rikâb-ı müstetâb âlî-makam hazret-i Hasan Paşa yesserallahu mâ yeşâ ve mâ yurid ve fî ibbân reisül-küttab Emin Vahid Efendi Fî Ca sene 224
23	Sivas der-zaman-ı kaim-i makam âlî-makam Hasan Paşa yesserallahu mâ yeşâ ve mâ yurid ve fî ibbân reisül-küttab Mehmed Vahid Efendi nâle mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî 18 S sene 1224
23/7	Kaim-i makam Osman Paşa ve fî ibbân reisül-küttab Mustafa Mazhar Efendi nâle mâ

	yetemennahü el-vâ'ki Fî S sene (1)224
23/46	Der-zaman-ı kaim-i makam âlî-makam Halil Paşa yesserallahu mâ yeşâ ve mâ yurid ve fî ibbân reisül-küttâb mumâ ileyh nâle mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî evâil-i Ra sene (1)225
23/80	Der-zaman-ı kaim-i makam âlî-makam hazret-i Ahmed Şakir Paşa yesserallahu mâ yeşâ ve mâ yurid ve fî ibbân reisül-küttâb mumâ ileyh nâle mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî 10 B sene (1)225
24	Defter-i şikayât Eyalet-i Sivas Der-zaman-ı kaim-i makam âlî-makam hazret-i Mehmed Rüşdü Paşa yesserallahu mâ yurid ve mâ yeşâ ve fî ibbân reisül-küttâb Mustafa Mazhar Efendi nâle mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî gurre-i M sene (1)228
24/43	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Ahmed Hurşid Paşa yesserallahu mâ yurid ve mâ yeşâ ve fî ibbân reisül-küttâb Hüseyin Subhi Efendi nâle mâ yetemennahü Fî evâhir-i şehri-i muharremü'l-haram sene tis'a ve aşer ve mieteyn ve elf
25	Hâzâ Defter-i Ahkâmü's-şikayât-ı Sivas Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Hurşid Ahmed Paşa yesserallahu mâ yeşâ ve mâ yurid ve fî ibbân reisül-küttâb Mehmed Seyyid Efendi nâle mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî evâhir-i M sene (1)230
26	Hâzâ Defter-i Ahkâm-ı Sivas Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mehmed Emin Raif Paşa yesserallahu mâ yurid ve mâ yeşâ ve fî ibbân reisül-küttâb Mehmed Salih Efendi nâle mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî evâhir-i Receb sene 1232
26/61	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Derviş Mehmed Paşa yesserallahu mâ yurid ve mâ yeşâ ve fî ibbân reisül-küttâb-ı hazret-i mumâ ileyh Fî 27 S sene 1233
27	Defter-i Şikayet evâmir-i Sivas Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Seyyid Ali Paşa yesserallahu mâ yurid ve mâ yeşâ ve fî ibbân reisül-küttâb mumâ ileyh Salih Efendi nâle mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî evâhir-i Ra sene 1235
27/151	Der-zaman-ı müşârün-ileyh ve fî ibbân reisül-küttâb mecelletü'n-nisâb hazret-i Hamid Efendi nâle mâ yetemennahü Fî 4 C Sene (1)236
27/158	Der-zaman-ı kaim-i makam âlî-makam el-Hac Salih Paşa yesserallahu mâ yurid ve mâ yeşâ ve fî ibbân reisül-küttâb-ı mumâ ileyh Fî 23 C Sene (12)36
27/167	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Benderli Ali Paşa yesserallahu mâ yurid ve mâ yeşâ ve fî ibbân reisül-küttâb-ı mumâ ileyh Fî 19 B Sene (1)236
27/171	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ Kaim-i makam-ı sâbık müşârün-ileyh hazret-i el-Hac Salih Paşa yesserallahu mâ yurid ve mâ yeşâ ve fî ibbân reisül-küttâb-ı mumâ ileyh Fî 29 B Sene 1236
27/231	Der-zaman-ı müşârün-ileyh ve fî ibbân reisül-küttâb mecelletü'n-nisâb hazret-i Sadık Efendi nâle mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî 5 S Sene 1236
28	Defter-i Şikâyât-ı Sivas Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ el-Hac Salih Paşa yesserallahu mâ yeşâ ve mâ yurid ve fî ibbân reisül-küttâb Sadık Efendi nâle mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî evâsıt-ı B Sene 1237
28/23	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Abdullah Paşa yesserallahu mâ yeşâ ve mâ yurid ve fî ibbân reisül-küttâb-ı mumâ ileyh mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî 25 S Sene (12)37
28/32	Sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Silahdar Ali Paşa yesserallahu mâ yeşâ ve mâ yurid ve fî ibbân reisül-küttâb-ı mumâ ileyh mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî 27 C Sene (1)237
28/96	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mehmed Said Galib Paşa yesserallahu mâ yurid ve mâ yeşâ ve fî ibbân reisül-küttâb-ı mumâ ileyh mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî 9 R Sene 1239
28/97	Der-zaman-ı müşârün-ileyh ve fî ibbân reisül-küttâb mecelletü'n-nisâb Seyyid Mehmed Seyda Efendi nâle mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî 17 R Sene (12)39
29	Hâzâ Defter-i Ahkâmü's-şikayât-ı Sivas Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mehmed Selim Paşa yesserallahu mâ yeşâ ve fî ibbân reisül-küttâb hazret-i Mehmed Seyda Efendi nâle mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî Gurre-i

	Za Sene 1241
29/194	Der-zaman-ı kaim-i makam âlî-makam hazret-i Hulusi Ahmed Paşa yesserallahu mâ yurid ve mâ yeşâ ve fî ibbân reisül-küttâb-ı mumâ ileyh el-vâ'ki Fî 11 S Sene (1)244
30	Defter-i Ahkâmü'ş-şikayât Eyalet-i Sivas Der-zaman-ı kaim-i makam hazret-i Hulusi Ahmed Paşa ve mâ yurid eyyâm reisül-küttâb hazret-i Hamil Bey Efendi nâle mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî evâhir-i Ra Sene 1246
30/50	Der-zaman-ı müşârün-ileyh ve fî eyyâm reisül-küttâb mecelletü'n-nisâb hazret-i es-Seyyid Süleyman Necib Efendi nâle mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî 9 L Sene (1)246
30/191	Sadr-ı sudûru'l-vüzerâ el-Hac Mehmed Emin Rauf Paşa yesserallahu mâ yurid ve mâ yeşâ ve fî ibbân reisül-küttâb mumâ ileyh Fî 28 N Sene (1)248
31	Defter-i şikayât Eyalet-i Sivas Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ el-Hac Mehmed Emin Rauf Paşa yesserallahu mâ yurid ve mâ yeşâ ve fî ibbân reisül-küttâb el-Hac Akif Efendi nâle mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî evâsıt-ı S Sene 1250
32	Hâzâ Defter-i şikayât Eyalet-i Sivas Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ el-Hac Emin Rauf Paşa ve nâzır-ı umûr-ı hariciye Ahmed Hulusi Paşa yesserallahu mâ yurid ve mâ yeşâ el-vâ'ki Fî evâsıt-ı N Sene (1)252
33	Hâzâ Defter-i şikayât Eyalet-i Sivas Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ Mehmed Emin Rauf Paşa yesserallahu mâ yeşâ ve fî ibbân reisül-küttâb nâzır-ı umûr-ı hariciye Hadım Efendi nâle mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî evâsıt-ı Şa'ban Sene (1)258
33/153	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Reşid Mustafa Paşa yesserallahu mâ yeşâ ve fî eyyâm nezaret-i umûr-ı hariciye hazret-i Mehmed Emin Ali Efendi nâle mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî 8 L Sene 1262
34	Hâzâ Defter-i Eyalet-i Sivas Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mustafa Reşid Paşa ve fî eyyâm-ı umûr-ı nezaret-i hariciye hazret-i Mehmed Emin Ali Efendi nâle mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî gurre-i muharrem Sene 1264
34/11	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i İbrahim Hadım Paşa ve fî ibbân nâzır-ı müşârün-ileyh nâle mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî 24 Ca Sene (12)64
34/13	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i müşârün-ileyh ve fî ibbân nâzır-ı umûr-ı hariciye hazret-i Mehmed Sadık Ref'et Paşa nâle mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî Selh-i Ca Sene (12)64
34/24	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mustafa Reşid Paşa ve fî ibbân nâzır-ı umûr-ı hariciye hazret-i Mehmed Emin Ali Paşa nâle mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî 16 N Sene (12)64
34/113	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i el-Hac Mehmed Emin Rauf Paşa ve fî eyyâm-ı nezaret-i umûr-ı hariciye müşârün-ileyh el-vâ'ki Fî 4 R Sene (12)68
34/116	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mustafa Reşid Paşa ve fî ibbân nezaret-i umûr-ı hariciye müşârün-ileyh el-vâ'ki Fî 15 Ca (1)268
34/121	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mehmed Emin Ali Paşa ve fî eyyâm-ı nezaret-i umûr-ı hariciye Fuad Efendi Fî 20 L Sene (12)68
34/126	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mehmed Ali Paşa ve fî eyyâm-ı nezaret-i hariciye müşârün-ileyh el-vâ'ki Fî 19 Ca Sene (12)68
34/153	Der-zaman-ı nezaret-i umûr-ı hariciye Mehmed Sadık Ref'et Paşa nâle mâ yetemennahü ve fî ibbân hazret-i müşârün-ileyh Fî 25 Ca Sene (1)269
34/160	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ Mustafa Nail Paşa ve fî ibbân nezaret-i umûr-ı hariciye hazret-i Mustafa Reşid Paşa nâle mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî 6 Ş (1)269
35	Yâ Hû Hâzâ Defter-i Eyalet-i Sivas Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mehmed Paşa ve fî eyyâm-ı umûr-ı nezaret-i hariciye hazret-i Reşid Mustafa Paşa el-vâ'ki Fî gurre-i muharrem sene 1271
35/18	Der-zaman-ı kaim-i makam âlî-makam hazret-i Ali Şefik Paşa ve fî eyyâm-ı nezaret-i

	celile-i hariciye hazret-i Fuad Paşa nâle mâ yetemennahü el-vâ'ki Fî 16 Ş Sene (12)71
35/19	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mehmed Emin Ali Paşa ve fî eyyâm-ı nezaret-i hariciye hazret-i müşârün-ileyh Fî 10 L Sene (12)71
35/34	Der-zaman-ı kaim-i makam âlî-makam hazret-i Mehmed Paşa ve fî eyyâm-ı umûr-ı nezaret-i hariciye hazret-i müşârün-ileyh el-vâ'ki Fî 6 C Sene (1)272
35/36	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mehmed Emin Ali Paşa ve nâzır-ı umûr-ı hariciye hazret-i müşârün-ileyh Fî 25 L Sene (12)72
35/41	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mustafa Reşid Paşa ve fî ibbân nezaret-i celile-i hariciye cânib-i müşârün-ileyh Fî 3 R Sene (12)73
35/42	Der-zaman-ı sadr-ı müşârün-ileyh ve nezaret-i umûr-ı hariciye hazret-i Edhem Paşa Ca Sene (12)73
35/49	Der-zaman-ı sadr-ı müşârün-ileyh ve fî eyyâm-ı umûr-ı nezaret-i hariciye hazret-i Ali Galib Paşa Fî N Sene (1)273
35/53	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mustafa Nail Paşa ve fî eyyâm-ı umûr-ı nezaret-i hariciye Mehmed Emin Ali Paşa el-vâ'ki Fî 11 C Sene (1)273
35/58	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mustafa Reşid Paşa ve nâzır-ı umûr-ı hariciye hazret-i müşârün-ileyh Fî 2 Ra Sene (12)74
35/62	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mehmed Emin Ali Paşa ve nâzır-ı umûr-ı hariciye hazret-i Fuad Paşa nâle mâ yetemennahü Fî 25 Ca Sene (12)74
35/117	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mehmed Paşa ve nâzır-ı umûr-ı hariciye hazret-i müşârün-ileyh el-vâ'ki Fî 21 Rebiü'l-evvel Sene 1276
35/124	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mehmed Rüşdü Paşa ve fî umûr-ı hariciye hazret-i müşârün-ileyh Fî 29 Ca Sene (12)76
35/129	Sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mehmed Paşa ve nâzır-ı umûr-ı hariciye hazret-i müşârün-ileyh Fî 7 Zi'l-ka'de Sene 1276 Der-zaman-ı kaim-i makam âlî-makam hazret-i Emin Ali Paşa ve nâzır-ı umûr-ı hariciye hazret-i müşârün-ileyh Fî 8 Zi'l-ka'de Sene 1276
35/150	Der asr-ı hazret-i Sultan Abdülaziz Han ibnü's-sultanu'l-gazi Mahmud Han ebbedallahu mülkehü ve saltanatühü ilâ ahiri'd-devrân Fî 17 yevm-i Salı Zilhicce sene 1277
35/152	Der-zaman-ı sadr-ı müşârün-ileyh hazret-i Mehmed Paşa ve nâzır-ı umûr-ı hariciye hazret-i Mehmed Emin Ali Paşa el-vâ'ki Fî 6 S Sene (12)78
35/153	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mehmed Emin Ali Paşa ve nâzır-ı umûr-ı hariciye hazret-i Mehmed Fuad Paşa el-vâ'ki Fî 9 S Sene (1)278 Der-zaman-ı vekil-i nezaret-i celile-i hariciye hazret-i Mehmed Cemil Bey Efendi el-vâ'ki Fî gurre-i safer Sene (1)278
35/161	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mehmed Fuad Paşa umûr-ı nezaret-i celile-i hariciye hazret-i Mehmed Emin Ali Paşa el-vâ'ki Fî Cemâziye'l-âhir Sene 1278
35/181	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Yusuf Kemal Paşa ve nezaret-i celile-i umûr-ı hariciye hazret-i Mehmed Emin Ali Paşa el-vâ'ki Fî 15 Receb Sene (1)279
35/189	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mehmed Fuad Paşa ve nezaret-i celile-i umûr-ı hariciye hazret-i Mehmed Emin Ali Paşa el-vâ'ki Fî 15 Zi'l-hicce Sene 1279
36	Hâzâ Defter-i Eyalet-i Sivas Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mehmed Fuad Paşa ve nâzır-ı umûr-ı hariciye hazret-i Mehmed Emin Ali Paşa yesserallahu mâ yurid ve mâ yeşâ el-vâ'ki evâsıt-ı Cemâziye'l-âhir Sene 1280
36/24	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mehmed Rüşdü Paşa ve nâzır-ı umûr-ı hariciye hazret-i müşârün-ileyh Fî 21 S Sene (1)282
36/28	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mehmed Emin Ali Paşa ve fî eyyâm-ı umûr-ı hariciye hazret-i Mehmed Fuad Paşa el-vâ'ki Fî 6 Şevval Sene (1)282
36/40	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mehmed Emin Ali Paşa ve nezaret-i celile-i hariciye müşârün-ileyhaya ilaveten me'muriyet buyrulmuşdur Fî Gurre-i Za Sene 1285
36/46	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mahmud Nedim Paşa fî eyyâm-ı umûr-ı nezaret-i hariciye-i Devlet-i Aliye Mahmud Server Paşa el-vâ'ki Fî 22 Cemâziye'l-âhir

	Sene 1288
36/48	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Midhat Paşa nezaret-i ve umûr-ı hariciye müşârün-ileyh Fî 25 Ca Sene (12)89 Der-zaman-ı nâzır-ı umûr-ı hariciye Mehmed Cemil Paşa Fî 23 C Sene (12)89 Der-zaman-ı nâzır-ı umûr-ı hariciye Şerif Halil Paşa Fî 7 S Sene (12)89 Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mehmed Rüşdü Paşa ve nâzır-ı umûr-ı hariciye hazret-i müşârün-ileyh Fî 18 Ş Sene (12)89
36/49	Der-zaman-ı nâzır-ı umûr-ı hariciye hazret-i Şerif Halil Paşa Fî 7 Şa'ban Sene (1)289
36/51	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Ahmed Said Paşa ve nâzır-ı umûr-ı hariciye hazret-i müşârün-ileyh Fî 17 Zi'l-hicce Sene (1)289
36/52	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mehmed Rüşdü Paşa ve nâzır-ı umûr-ı hariciye hazret-i Fî 19 Safer Sene (12)90
36/54	Der-zaman-ı nezaret-i umûr-ı hariciye hazret-i Raşid Paşa Fî 18 Receb Sene (12)90 Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Hüseyin Avni Paşa fi eyyâm-ı umûr-ı hariciye hazret-i Raşid Paşa Fî 25 Zi'l-hicce Sene (1)290
36/56	Der-zaman-ı nâzır-ı umûr-ı hariciye hazret-i Arif Paşa Fî gurre-i R Sene (1)291
36/58	Der-zaman-ı nâzır-ı umûr-ı hariciye hazret-i Safvet Paşa Fî 15 R Sene (12)91 Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mahmud Nedim Paşa Fî 25 Receb Sene (1)292
36/60	Der-zaman-ı nezaret-i hariciye hazret-i Raşid Paşa Fî 8 L Sene (12)92
36/62	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Mehmed Rüşdü Paşa ve nâzır-ı hariciye hazret-i müşârün-ileyh Fî 8 Ca Sene (12)93 Der asr-ı hazret-i Sultan Murat Han ibnü's-sultanu'l-gazi Abdülmecid Han ebbedallahu mülkehû ve saltanatûhû ilâ ahiri'd-devrân Fî 8 Ca Sene (12)93 Der-zaman-ı umûr-ı hariciye hazret-i Safvet Paşa Fî 25 Ca Sene (1)293
36/63	Der asr-ı hazret-i Sultan Abdülhamid Han ibnü's-sultanu'l-gazi Abdülmecid Han ebbedallahu mülkehû ve saltanatûhû ilâ ahiri'd-devrân Fî 11 Şa'ban Sene (1)293 Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Serhad Paşa ve nezaret-i umûr-ı hariciye hazret-i Safvet Paşa Fî 3 Z Sene (12)93 Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Edhem Paşa ve nâzır-ı umûr-ı hariciye müşârün-ileyh Fî 21 Ş Sene (1)294
36/64	Der-zaman-ı nezaret-i umûr-ı hariciye hazret-i Arif Paşa Fî 7 Receb Sene (12)94 Der-zaman-ı nezaret-i umûr-ı hariciye hazret-i Serdar Paşa Fî 20 Receb Sene (12)94 Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Ahmed Hamdi Paşa Fî 7 Muharrem Sene (12)95 Der-zaman-ı baş vekil hazret-i Ahmed Vefik Paşa Fî 1 Safer Sene (12)95
36/72	Der-zaman-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Hayrullah Paşa Fî 9 Zi'l-hicce Sene (12)95 Der-zaman-ı nezaret-i umûr-ı hariciye hazret-i Aleksandır Paşa Fî 9 Zi'l-hicce Sene (1)295 Der-zaman-ı baş vekil hazret-i Arif Paşa ve nezaret-i umûr-ı hariciye hazret-i Safvet Paşa Fî 9 Şa'ban Sene (1)296

Tabloda da görüldüğü gibi, 22 numaralı defterden itibaren görevli kişilerde sürekli değişiklik yapılmaya başlanmıştır. Ayrıca ilk defterlerde sadece sadrazamın ve reisülküttabın adı belirtilirken, sonradan hariciye nazırlarının, kaymakamların ve başvekillerin de isimleri yazılmaya başlanmıştır. Dikkat çeken bir diğer husus da padişah değişikliği olması halinde bunun bilgisine de hükümler arasında yer verilmesidir.

Defterde yazı çeşidi olarak dîvânî kullanılmıştır. Kalın dîvânî²² şeklinde yazılan hükümlerde *kırma divanı*²³ formatının kullanılmasından dolayı hükümlerin okunması çok da

²² Mübahat S. Kütükoğlu, Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik), TTK, Ankara 2013, 3. Baskı, s. 62.

²³ Ramazan Günay, "Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri: Gelişim Seyri, Muhtevası ve Önemi", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 2013/1, Sayı:17, s. 19.

kolay değildir. Yazının okunmasını zorlaştıran sebeplerden biri de kâtiplerin el yazılarıdır. Bazı kâtipler hükümleri oldukça karışık ve okunamaz şekilde tutmuşlardır. Sürekli kâtip değişmesi ve bir sayfadaki peş peşe tutulmuş hükümlerin farklı kâtiplerin elinden çıkması sık karşılaşılan bir durumdur. Ayrıca metin içerisinde kâtiplerin yazmayı unuttuğu kelimeler de vardır. Bunu cümlelerin gelişinden ve hükümlerin genel özelliklerinden anlamak mümkündür. Unutulan bu kelimeler genellikle sık tekrarlanan kalıp kullanımlarda görülmektedir.

Defterlerde sayfa numaraları olmasına rağmen²⁴ her hüküm ayrıyeten numaralandırılmamıştır. Sayfa numaraları kimi defterlerde sayfanın üst orta kısmına yazılmıştır. Kimi defterlerde ise sayfanın sağ üst ya da sol üst tarafına yaklaştırılmıştır. Bazı defterlerde bazı sayfa numaraları tekrar edilmiştir. Böylesi sayfalarda ikinci defa tekrar edilen sayfa numarasının yanına “mükerrer” ifadesi yazılmıştır. Bazı defterlerde de numaralandırılarak ya da numaralandırılmadan boş bırakılan ve hüküm yazılmayan sayfalara rastlanmaktadır. Bunlar genellikle defterlerin baş ya da son kısımlarındadır.

Tablo 4: Defterlerdeki Mükerrer Sayfalar ile Numaralı ve Numarasız Boş Sayfalar

Defter No	Mükerrer Sayfalar	Numaralı Boş Sayfalar (Sayfa Numaraları)	Numarasız Boş Sayfalar (Adet)	Defter No	Mükerrer Sayfalar	Numaralı Boş Sayfalar (Sayfa Numaraları)	Numarasız Boş Sayfalar (Adet)
1	1, 21, 22, 221, 222	---	---	19	---	189	3 (başta)
2	182, 183	2, 3	2 (başta) 2 (sonda)	20	127, 128	295	3 (başta)
3	---	---	---	21	135, 136	191	3 (başta)
4	---	---	1 (başta)	22	---	327, 328	2 (başta)
5	---	326	---	23	---	240, 241, 242	2 (başta)
6	---	---	---	24	---	116, 117	3 (başta)
7	---	1, 357	---	25	1	195, 196	2 (başta)
8	284, 285	---	3 (başta)	26	---	---	1 (başta)
9	1, 2, 3	---	---	27	---	286, 287	3 (başta)
10	---	393	3 (başta)	28	---	---	---
11	217, 218	375	---	29	---	---	2 (başta)
12	1, 2, 3	336, 337, 338, 339	2 (başta)	30	1	298, 299	---
13	---	397	3 (başta) 2 (sonda)	31	---	198, 199	1 (başta)
14	1	---	---	32	---	1, 2, 294, 295, 296	---
15	---	194	---	33	---	1, 4, 5, 185, 186, 187, 188	---
16	---	249	1 (başta)	34	---	189, 190, 191	5 (başta)
17	---	395	1 (başta)	35	---	1, 2, 3	---
18	---	2, 3	---	36	---	1-6, 77-196, 198, 199	---

Kayıtlarda uygulanmış olan bir başka özellikte ek hükümlerdir. 6 Numaralı defterde 181/1 sayfa numarası verilmiş bir adet ek hüküm bulunmaktadır. İlk defterlerde bundan başka

²⁴ Sadece 35 ve 36 numaralı defterlere kâtipler tarafından sayfa numarası verilmemiştir. Sonradan her sayfa günümüz rakamlarıyla numaralandırılmıştır.

ek hüküm yoktur. Ancak son defterlerde ek hükümlerin sayısında artış görülmektedir. Defterlerdeki ek hükümlerin yerleri ve numaraları şu şekildedir: 22 Numaralı defterde 289/1, 23 numaralı defterde 127/1, 25 numaralı defterde 43/1; 26 numaralı defterde 126/1, 198/1; 27 numaralı defterde 38/1, 102/1, 150/1, 212/1, 232/1, 284/1; 28 numaralı defterde 35/1, 37/1, 37/2, 49/1, 49/2, 53/1, 53/2, 113/1, 127/1, 149/1, 161/1, 245/1, 281/1, 281/1-b; 29 numaralı defterde 31/1, 79/1, 85/1, 85/2, 119/1; 30 numaralı defterde 118/1, 118/2, 128/1, 212/1, 272/1; 31 numaralı defterde 14/1, 32/1, 38/1, 60/1, 60/2, 66/1, 68/1, 68/1-b, 70/1, 80/1, 104/1, 106/1, 110/1, 110/2, 110/3, 162/1, 166/1, 166/2, 182/1; 32 numaralı defterde 55/1, 279/1, 281/1; 33 numaralı defterde 17/1, 55/1, 109/1, 111/1, 173/1; 34 numaralı defterde 13/1, 58/1, 64/1, 66/1, 130/1; 36 numaralı defterde 26/1 ek sayfaları mevcuttur. Ek hükümlerin bazılarında kağıda ağaç ya da balık gibi şekiller verilerek yazılmıştır. Bu ek hükümler önceki sayfadaki hükmün devamı niteliğinde olabildiği gibi, önceki hükümden bağımsız yeni bir konu da olabilmektedir.

Defterler de tahrip olmuş ya da yıpranmış sayfa sayısı yok denecek durumdadır. Dolayısıyla defterler herhangi bir bozulmaya uğramadan muhafaza edilmiş ve günümüze ulaşması sağlanmıştır.

2.2. Hükümlerin Kaydedilme Yöntemi

Sayfa kenarlarında bir miktar boşluk bırakılarak kaydedilmiş olan hükümler, bir önceki ve bir sonraki hükmeye de karışmayacak şekilde arada mesafe bırakılarak yazılmışlardır. Kimi hükümler sayfanın en altına yan olarak yazılmıştır. Bu sisteme bazı defterlerde sıkça başvurulmuştur. Yan yazılan bu hükümler sayfanın altındaki boşluğa sığmadıkları zaman defterin diğer yanındaki sayfanın altına yine yan olarak yazılmaya devam edilmiştir. Bu şekilde yazılan hükümler daha küçük ve karışık yazıldıkları için bunların okunması da daha zordur. Çok sık olmamakla birlikte iki hüküm arasına, yan olarak kısa hükümlerin yazıldığına da rastlanmaktadır.

Ayrıca eğer bir hüküm bir sayfada bitmemiş ve bir sonraki sayfadan hükmeye devam edilmiş ise, hükmün sonuna bir işaret konularak devamının olduğu belirtilmiştir. Bir sonraki sayfada da hükmün başına yine aynı işaret konulmuştur. Hükmün yarım kaldığını anlatmak için kullanılan işaretler çeşitlilik göstermekle birlikte genellikle rakamlardan oluşmaktadır. (Bkz: Ek-1)

Hükümlere olayın geçtiği yer ve bu yerdeki ilgili görevli zikredilerek başlanmaktadır. Her hitabın sonunda “*hüküm ki*” ifadesi bulunmaktadır. Bu hitap kısmında, görev yapan kişinin adına açıkça yer verildiği durumlar çok nadirdir:

“*Dergah-ı muallam kapucubaşlılarından olup Bozuk voyvodası Cabbarzade Ahmed dame mecduhuya Bozok ve (-) kadılarına hüküm ki*”,

“*Amasya’da vâkı‘ merhum ve mağfirül leh Sultan Bayezid Veli Han tabe serahu bina eyledüğü medresenin müderrisi olan mevlânâ Akif Mustafa zîde ilmuhûya hüküm ki*”,

“*Hala Sivas valisi Zaralızade vezirim Mehmed Paşa’ya ve Sivas kadısına hüküm ki*”,

“*Merzifon kadısı Abdurrahim zîde fazluhuya hüküm ki*”.

Bu birkaç örneğin haricinde hitap kısmında genellikle ilgilinin görevi ve görev yaptığı yerin ismi yazılmakla yetinilmiştir. Sadece bir görevliyi ve yeri ilgilen hükümlerde hitap, “*Amasya kadısına hüküm ki*”, “*Tokad kazâsı nâibine hüküm ki*” şeklinde yapılmıştır. Olay birden fazla yeri ya da görevliyi ilgilendiriyorsa bunların görev yeri ve görevi ayrı ayrı zikredilmiştir: “*Bafra kadısına ve Canik muhassılına hüküm ki*”, “*Sivas valisine ve Arabgir sancağında vâkı’ kadılara hüküm ki*”, “*Tokad kazâsı nâibi ve Tokad hassı voyvodasına hüküm ki*”. Ancak bazı olaylar çok fazla yeri ve görevliyi ilgilendirdiği için onlara yapılan hitapta farklı bir yol izlenmiştir:

“*Çorum kazâsından Asitane-i saadetime gelince yol üzerinde vâkı’ kazâların kadılarına zikr olunan kazâlarda vâkı’ Kethüda yeri ve yeniçeri serdarları ve ayân-ı vilayet ve iş erleri zide kadruhuya hüküm ki*”,

“*İskilib’den Üsküdar’a gelince vâkı’ olan kuzat ve müvvab zide fazluhum ve ayan-ı vilayet vesâir zâbitan zide kadruhuya hüküm ki*”.

Hitap kısmında dikkat çeken özelliklerden biri de bazı yer isimlerinin yazılmayarak boş bırakılmasıdır: “*Sivas valisi vezire Artukabad ve (-) kadılarına hüküm ki*”, “*Sivas beğlerbeyine Divriği ve (-) kadılarına hüküm ki*”, “*Emlak ve (-) ve (-) ve (-) kadılarına hüküm ki*”, “*(-) kâdısına ve Zile kazâsı na’ibine ve Zile voyvodasına hüküm ki*”.

Bazı defter çeşitlerinde görülen uzun elkâb kısımlarına ahkâm defterlerinde rastlanmamaktadır. Bu nedenle hitap kısmından sonra hemen arz-ı hal sunan kişinin adı ve nerede ikamet ettiği bilgisine geçilmektedir. Kişinin adı yazılırken varsa mesleği ya da lakabı ile birlikte yazılmıştır. Hatta bazı hükümlerde kişilerin bağlı oldukları bir cemaat ya da aşiret varsa onlar da belirtilmiştir. İkamet ettikleri yer konusunda ise hangi vilayette veya kazada olduğu belirtilmiş, eğer yaşadığı yer köy ya da mezra ise hangi köy ya da mezrada olduğu hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir: “*Yeniil kazâsı muzâfâtından Tonus nâhiyesine tâbi’ Ulaş nâm karyeden Karabed nâm zimmî gelüb...*”.

Kişi tanıtıldıktan sonra kişinin arzını ne şekilde sunduğu belirtilmektedir. Arzın sunulduğu yer *Südde-i sa’adet*²⁵ olarak gösterilmiştir. Ancak Südde-i Sa’adet isminin zikredilmediği hükümler de vardır. Arz tek kişi tarafından sunulabildiği gibi arzın birden fazla kişi tarafından sunulduğu durumlar da mevcuttur. Başvuran kişi ya da kişilerin kim olduğu yazıldıktan hemen sonra “*...nâm kimesne/hatun/zimmî/ sipâhî/tâcir... Südde-i sa’adetime gelüb*”, “*...Südde-i sa’adetime arz-ı hâl idüb*”, “*...ahalisi arz-ı hâl ve mahzâr gönderüb*”, “*...Südde-i sa’adetime mektûb gönderüb*”, ifadeleri kullanılmıştır. Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere bir şikâyeti olan kişi ya da kişiler, ya bizzat İstanbul’a gidip mahkemeye başvurmuş ya dilekçe sunmuş (toplu veya tekil) ya da mektup göndermiştir.

Bazı hükümlerde şikâyeti sunan ya da şikâyetçi olunan kişilerin adı boş bırakılmıştır. Bazen de kişilerin adı açıkça yazılmamış bunun yerine; “*malume’l-esami kimesneler*”, “*ba’zı kimesneler*”, “*ashâb-ı agrâzdan ba’zı kimesneler*”, “*karye-i mezbûre ahalisinden ba’zı kimesneler*”, “*hevalarına tâbi’ kimesneler*”, “*hevalarına tâbi’ malume’l-esami eşkiya*”, “*âhardan (-) ve (-) nâm kimesneler*” denilmekle yetinilmiştir. Bu tabirler özellikle karışıklık çıkaran ve gıyabında şikâyetçi olunan kişiler için kullanılmıştır.

²⁵ Kelime anlamı “saadet kapısı” olan bu kullanım ile İstanbul kastedilmektedir.

Şikâyet sahibi kişi hakkında iyi şeyler söylemek için ise genellikle şu tanımlamalar tercih edilmiştir: “*kendü halinde olup kimesneye vaz’ ve te’addisi yoğiken*”;

“*kendü halinde ırzıyla mukayyed ve hilâf-ı şer bir dürlü vaz’ ve hareketi yoğiken*”;

“*kendü hallerinde olup üzerlerine şeran bir nesne sabit ve zahir olmayub ve davacıları yoğiken*”;

“*kendü halinde ırzıyla mukayyed ve hilâf-ı şer-i şerif kimesneye vaz’ ve te’addi ve deyni ve kefaleti olmayub ve üzerine dahi şeran bir nesne sabit olmuş değil iken*”.

Bunun aksi durumunda, yani, birtakım huzursuzluklara sebep olan ve hakkında şikâyet bulunan kişiler için de “*kendü halinde olmayub*” tabiri kullanılmıştır. Ayrıca, kişilerin karışıklık çıkarma nedenleri arasında “*adem-i itaatinden nâşi*” ve “*tama’-ı hâmlarından nâşi*” sebepleri öne çıkmaktadır. Hakkında şikâyet olan bazı kişilerin, “*hevasına tâbi*” olarak nitelendirilen kişilerle işbirliği yaparak bozgunculuk çıkardıkları ve ahaliyi zor durumda bıraktıkları görülmektedir. Hükümlerde, sorun çıkaran ve kanunlara uymayan kişileri anlatmak için; “*hevasına tâbi’ şakiler/eşkıyalar/kimesneler/ademler/mütegallibe/cebabire/ otuz kırk nefer süvari...*” gibi nitelendirmeler yapılmıştır. Bu hususta dikkat çeken durumlardan birisi de devlet görevlilerinin çeşitli yolsuzluklarda bulunmuş olmasıdır. Üstelik bunların sayısı oldukça fazladır. Hükümlerde “*hevalarına tâbi’ ehl-i örf taifesine istinaden*” ya da “*hevasına tâbi’ kadiya istinaden*” sözleriyle ifade edilen bu durumlar incelendiğinde, devlet görevlilerinin “*zor hüccet*” yani sahte belge vermek ya da “*irtişâ*” yani rüşvet almak yoluyla bu yolsuzluklara başvurdukları görülmektedir. Görevini kötüye kullanan devlet memurlarına örnek teşkil eden durumların birisinde, Osmancık kazasında ikamet eden Ali’ye gazezleri olduğu iddia edilen Seyyid Ali ve Seyyid Mahmud isimli kişiler, Çorum nâibine 150 kuruş rüşvet vererek sahte belge hazırlatmışlar ve Ali’den haksız yere 600 kuruş almaya çalışmışlardır²⁶.

Hükümlerde davacı ile davalının adı ve ikamet ettikleri yerler belirtildikten sonra hemen şikâyet sebebine geçilmiştir. Şikâyetlerin sebepleri oldukça çeşitlidir. Defterlerde şikâyetler, konularına göre herhangi bir tasnife tabi tutulmaksızın, şikâyetin geliş tarihine göre art arda yazılmışlardır. Konunun uzunluğuna göre, bir sayfada bazen tek bir hüküm var iken, bazen beş hüküm bir sayfaya sığmıştır. Çok fazla ayrıntı ve olay içeren hükümlerin iki ya da üç sayfa boyunca anlatıldığı olmuştur. Uzun hükümler genellikle timar konularını içermektedir.

Aradaki ihtilafı çözmek ve iddiaları kanıtlamak için müracaat edilen yerlerin başında eski kayıtlar gelmektedir. İhtilafın içeriğine göre değişiklik gösteren ve karar vermede temel kaynak kabul edilen eski kayıtlar incelenerek en doğru kararın verilmesi için çaba sarf edilmiştir. Müracaat edilen eski kayıtlar konuların içeriğine göre değişmekte ve başlıca şunlardan oluşmaktadır;

“*Defterhane-i amiremde mahfuz olan ruznâmçe-yi hümayun ve defter-i icmâl ve mufassal*”

“*Defterhane-i Amiremde mahfûz olan defter-i evkâf*”

²⁶ Sivas 5 Numaralı Ahkâm Defteri s. 104/3.

“Divân-ı Hümâyûnda mahfûz kuyûd-ı ahkâm”

“Divân-ı Hümâyûnumda mahfûz hazeriye tertibi defterleri”

“Hazine-i Amiremde mahfûz olan Anadolu muhasebesi defterleri”

“Hazine-i Amiremde mahfûz olan baş muhasebe defterleri”

Bahsedilen kaynaklara bakılarak söz konusu iddianın “muharrir kalemiyle tahrir” edildiği tespit edilirse, bu kayıtlar sayesinde karar vermede zorluk çekilmemiş ve kayıtlar doğrultusunda hüküm verilerek kimsenin haksızlığa uğramaması sağlanmaya çalışılmıştır.

Olayın tetkiki için “bi-garaz kimesnelerden bade’s-sual” olduğu da görülmektedir. Bu kişiler “ulema ve suleha ve musin ve ihtiyar ehl-i yukuf kimesnelere” olarak tanımlanmaktadır. Bunların ihbar ve şehadetleri karar vermede etkili olmuş, sözlerine ve şahitliklerine itibar edilmiştir.

Kişilere “cânib-i şer’den” verildiği belirtilen ve ellerinde bulunan “hüccet-i şeriye”lerinin ve iddialarını destekleyen, şeyhülislamdan verilmiş “fetvâ-yı şerife”lerinin olması da kendilerinin haklı gösterilmesi konusunda önemli kanıtlardır. Bu kanıtlarına dayanılarak “şerle” muamelede bulunulması emredilmektedir. Şahısların ellerinde bulunan belgeleri dikkate alan devletin, titiz davrandığı konulardan birisi de maliye beratı ve askerî beratı ayırımıdır. Özellikle timar tevcihi ile alakalı konularda hükümlerde askerîden alınan berat geçerli sayılmamış ve maliye beratı olması gerektiği vurgulanmıştır²⁷.

Şikâyet sebebi konu anlatıldıktan ve kendilerini haklı çıkaracak delillerini ve belgelerini ortaya çıkardıktan sonra, kişiler, sorunlarının halledilmesi için “emr-i şerif” rica etmişlerdir. Eğer kanıtlar yeterli bulunmuşsa aradaki sorunun halledilmesi ve “şerle” görülmesi emredilmektedir.

Hükümlerin en sonunda karar kısmı bulunmaktadır. Bu kısımdaki cümleler çoğunlukla “...yazılmışdır” şeklinde bitmektedir. Bu özellik Mühimme defterleri ile Şikâyet defterlerinin arasındaki önemli farklardan birisidir. Mühimmeler “...yapasın, ...edesin” şeklinde kesin hitap şekli kullanılarak bitirilmektedir. Bunun sebebi mühimmedeki hüküm yazılmadan önce bir ilk müsvedde olmasından ileri gelmektedir. Şikâyet defterlerinde ise yazılmış olan hükümlerin kopyası yapılmaktadır²⁸.

Şikâyetlerin halledilmesi için durumun olay mahallinde incelenmesinin istendiği durumlar çoğunluktadır. Bu tür hükümlerde karar cümlesi “mahallinde şerle görülmek emrim olmuştur” şeklinde bitmektedir. Ahkâm defterlerinin genel özelliklerinden birisi olan bu durum, olayın nasıl sonuçlandığını öğrenmemize engel olmaktadır. Yani henüz olay karara bağlanmamıştır, tetkiki devam edecektir. Bu şekilde olan olaylarda dikkat çeken durum ise, henüz karara bağlanmamış bu şikâyetlerin bizzat İstanbul’a giderek şikâyette bulunan kişiler tarafından yapılmış olmasıdır. Yani olayın incelemesi için vakit gerekmektedir. Mahallinde defterler incelenecek ya da bölge halkından veya ilgili kişilerden sual olunacaktır.

Hükümlerin sonunda yer alan karar cümlelerinden diğerleri de şu şekildedir; “reisü’l-küttabım ilâm etmeğin ilâmı mucubeince amel olunmak için yazılmışdır”, “kanun üzre amel

²⁷ Maliye beratı ve Askerî beratı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mübahat Kütükoğlu, a.g.e., s. 132-134.

²⁸ Halil İnalçık, “Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzarlar”, Osmanlı Araştırmaları VII-VIII, İstanbul 1988, s. 41.

olunmak için yazılmıştır”, “*emin-i muma ileyhın arzı mucebince amel olunmak babında hükm-i hümâyûnum yazılmıştır*”, “*vech-i meşrûh üzre amel olunmak babında hükm-i hümâyûnum yazılmıştır*”, “*mukaddema sadır olan emr-i ali mucebince amel olunmak için yazılmıştır*”. Bu cümlelerden de anlaşılacağı üzere karar vermede kanuna ve görevlilerin kararlarına uygun hareket edilmesi temel alınmıştır.

Bu şekilde son bulan hükmün alt kısmına tarih düşülerek hüküm bitirilmektedir. Tarih yazmadan önce “*Fi*” ibaresi konulmuştur. Tarihlerde günler onlu sisteme göre (evâil, evâsıt, evâhir) düşüldükten sonra, Arapça ayların kısaltılmış harf karşılıkları olan harflerle aylar yazılmıştır. Hükümlerin sonuna sene yazılırken bazen senenin ilk rakamı yazılmamış, seneyi üç haneli olarak yazmak yeterli görülmüştür. Örneğin, 1172 senesi için sadece 172 yazılmıştır. Hükümlerin sonuna düşülen bu tarih dışında herhangi bir devlet görevlisinin imzası ya da mührü bulunmamaktadır²⁹. Defterlerde hükümler kronolojik bir sıra takip edilerek yazılmışlardır. Sadece defterlerin başındaki ve sonundaki hükümlerde kronolojiye uymayan kayıtlara rastlamak mümkündür. Tarihler konusunda dikkat çeken hususlardan birisi de eğer hüküm içerisinde olayın geçtiği tarihten bahsedilecekse, tarih rakamla değil harfle yazılmış ve tarihin son basamağı boş bırakılmıştır.

2.3. Defterlerdeki Başlıca Konular

Sivas Ahkâm defterleri, mekân itibariyle Sivas Eyaleti olarak isimlendirilen ve Sivas, Tokat, Amasya, Canik, Çorum, Bozok vilayetleri ve buralara bağlı pek çok kaza, köy ve diğer yerleşim yerlerinden gelen şikâyetleri kapsayan defterlerdir. Dolayısıyla konular bu bölgelerin ahâlilerinin karşılaştıkları sorunları içermektedir. Belgelerde şikâyeti yapan ve şikâyetçi olunan kişilerin ikamet ettikleri yerler ayrıntılı olarak yazıldığı için, Sivas Eyaleti'ne bağlı yerlerdeki yerleşim birimlerinin adlarına ve hangi yerleşim yerinin nereye bağlı olduğu bilgisine bolca rastlanmaktadır³⁰.

Ahkâm defterleri üzerinden çeşitli çalışmalar son dönemlerde yoğunluk kazanmaya başlamıştır³¹. Sivas ahkâm defterlerinden yararlanılarak yapılan çalışmalar da mevcuttur. Atik şikâyet defterlerinden 1675 tarihli defterdeki, Sivas eyaletine ait şikâyetleri incelemeye almış olan Prof. Dr. Hasan Yüksel'in çalışması³² bizim çalışmamızın bir önceki dönemi hakkında bize katkıda bulunan önemli incelemelerden birisidir. 1742 yılından itibaren başlayan Sivas Ahkâm defterlerinden yararlanılarak yapılan çalışmalar arasında ise Yrd. Doç. Dr. Zafer Karademir'in çalışmaları önemli yere sahiptir³³.

²⁹ Yalnızca bazı defterlerde her hükmün altına hükmü yazan kâtibin adı yazılmıştır.

³⁰ Yer adları konusu başlı başına bir çalışma gerektirdiği için burada ayrıntılı bir şekilde ele alınamamıştır. Ancak ilerleyen dönemlerde bunun da ayrıntılı bir çalışmasının yapılması planlanmaktadır.

³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz.; Ramazan Günay, “e.g.m.”, s. 13.

³² Hasan Yüksel, “Sivas Eyaleti'nden İstanbul'a Ulaşan Şikâyetler”, Revak/92, Sivas Vakıflar Bölge Müdürlüğü Yayınları, Sivas 1992, s. 49-55.

³³ Zafer Karademir'in Sivas Ahkâm defterlerinden yararlanarak yaptığı çalışmaları şunlardır; “18. Asırda Orta Anadolu Halkının İktisadi Eğilimleri Üzerinden Şehirleşme Tecrübeleri”, Studies of the Ottoman Domain, Ağustos 2015, c. 5, S. 9, s. 76-112. ; “Osmanlı Sosyo-Ekonomik Yaşamında Su: 18. Yüzyıl Eyalet-i Rum Örneği”, Tarih İncelemeleri Dergisi, XXIX/1, 2014, 189-211. ; “The Janissaries in the Social and Economic Life of Rum (Sivas) Province in the Middles of the 18th Century”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 29, Yıl: 2014, s. 491-504. ; “18. Yüzyılda Çorum'da Konargöçerlerin Problemleri ve Devletin Mücadele Yöntemleri”, Uluslararası Bütün Yönleriyle Çorum Sempozyumu, Bildiriler Kitabı, 1. Cilt, Ed. Zekeriya Işık, Çorum 2016, s. 383-402. ; “18. Yüzyılda Bazı Yozgatlı Ekâbirin Şehir İktisadındaki Rollerini ve Yaşadıkları Mali

Sivas Ahkâm defterlerinden yararlanılarak yapılan yüksek lisans tezleri de mevcuttur³⁴. Bu çalışmalar haricinde, diğer arşiv malzemelerinin yanı sıra ahkâmlardan da yararlanılarak yapılmış olan pek çok çalışma olduğu muhakkaktır.

Defterler incelendiğinde sorunların oldukça çeşitlilik gösterdiği görülmektedir. İnsanlar arasındaki etkileşimin kaçınılmaz bir sonucu olan sorunlar kendini her alanda göstermiştir. Sivas eyaletindeki sorunların temelini de toprak meseleleri ve eşkıyalık hareketleri oluşturmaktadır. Bunların haricinde aile ile ilgili çok sayıda bilgiye de ulaşmak mümkündür. Miras davaları, nikâh sorunları, mihr, çok eşlilik, nafaka gibi mevzular defterlerdeki temel konular arasındadır.

Önemli yere sahip konulardan birisi de borç alacak verecek ilişkileridir. Çeşitli sebeplerle birbirinden borç almış olan kişilerin geri tahsil etme noktasındaki sıkıntıları belgelere yansımıştır. Borcun verilme sebepleri, verilen borç miktarları ve kimler arasında borç alışverişi olduğu konuları belgelerin bize sunduğu önemli bilgiler arasındadır.

Ahkâm defterlerindeki başlıca konulardan birisi de vakıf sorunlarıdır. Vakıf görevlilerinin karşılaştıkları sorunlar ve vakıf gelirlerine yapılan müdahale vakıflarla ilgili şikâyetlerin temel noktasını oluşturmaktadır.

Vergi tahsili devletin önem verdiği konulardan birisi olduğu için, bu konuda karşılaşılan sorunların çözümüne de büyük önem verilmiştir. Yapılan şikâyetler bizlere o dönemde alınan vergilerin çeşitleri ve miktarları hakkında bilgiler sunmaktadır.

Toplumdaki eşkıyalık hareketlerinin de çok fazla olduğu görülmektedir. Adam öldürme, adam yaralama, hane basma, malına ve parasına el koyma, hayvanlarını gasp etme gibi taşkınlıklar, bölgenin her kesiminden gelen şikâyetler arasındadır. Bazı devlet görevlilerinin de bu olaylara karıştığı görülmektedir. Görevlilerle ilgili şikâyetler fazladan vergi topluma ya da halka zulmetme gibi durumlardan oluşmaktadır.

Şikâyetler halk ya da aile arasında cereyan edebildiği gibi, bölge görevlileri tarafından yapılan şikâyetlerde vardır. Bir bölgenin yetkili kişisi, kendisinin halledemediği bir sorun karşısında devlete başvurma ihtiyacı hissetmiştir.

Bu temel konular üzerinde yoğunlaşmış olan Sivas Eyaleti şikâyet defterleri, yöre halkının yaşam şekli ve sosyal hayatı hakkında bizlere önemli bilgiler sunmaktadır. Defterlerdeki olaylar insanlar arasındaki etkileşimi de gözler önüne sermektedir. Devlet bu dönemde sorunlar karşısında otoritesini sağlamak için büyük çaba sarf etmekte ve kanunlara sıkı sıkıya bağlı kalınması için çalışmaktadır.

SONUÇ

Çatışmalara Dair Kanunun Ürettiği Çözüm Yolları”, Uluslararası Bozok Sempozyumu, Bildiri Kitabı, 1. Cilt, Yozgat 2016, s. 448-464. ; “Tokat’ta Yapılan İş Ortaklıklarına Dair XVIII. Yüzyılım Ortalarından Bazı Örnekler”, Tokat Sempozyumu 01-03 Kasım 2012, Bildiriler, II. Cilt, Tokat 2012, s. 409-421.

³⁴ Sibel Pekdoğan, “19 numaralı Sivas Ahkâm Defteri’nin transkripsiyonu ve değerlendirilmesi (s. 1-60)”, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2014. ; Kübra Dursun, “1 Numaralı Sivas Ahkam Defterinde yer alan vakıf davalarının transkripsiyonu ve değerlendirilmesi”, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2015.

Sivas Ahkâm defterlerinin bizlere sunduğu bilgiler doğrultusunda, Osmanlı Anadolu'sunda sosyo-ekonomik hayat hakkında önemli bilgilere ulaşabilmekteyiz. Toplumdaki sorunlar halkın kendi aralarındaki etkileşimlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle defterlerde hayatın her alanından sorunları bulmak mümkündür.

Hükümler incelendiğinde şikâyetle bulunma hakkı konusunda hiçbir ayırım yapılmadığı ve haksız görülen bir durum karşısında kadın erkek ya da müslüman gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın herkesin bizzat şikâyet etme hakkının olduğu, yapılan şikâyetlerin de dikkate alındığı görülmektedir.

Bölgesel olarak tutulan Sivas Ahkâm defterlerindeki sorunların çözümünde “mahallinde şerle görülmek” emri öne çıkmaktadır. Olayın çözümü için olay yerinde yapılacak incelemeye önem verilmiş ve bölge görevlilerinden bu hususta dikkatli davranmaları istenmiştir.

Hükümlerde dikkat çeken hususlardan birisi de daha önceden görüşülüp karara bağlandığı halde bazı kişilerin hükümetin kararlarına uymamakta ısrar ettiği ve merkezi otoriteyi tanımadığıdır. Bu kişilerin kendileri hakkında önceden verilen kararlara uymadıkları ve taşkınlıklarına devam ettikleri hüküm içerisinde zikredilmektedir.

Devletin sorunların çözümünde verdiği kesin emirlerin yanı sıra bu emirlere uymaması durumunda ilgililere görevinden azil ya da oluşacak herhangi bir zararın kendisinden karşılanmak zorunda kalınacağı şeklinde tehditlerde bulunduğu da görülmektedir.

İncelemiş olduğumuz defterler olayın geçmekte olduğu söz konusu bölgeler için önemli bir arşiv malzemesi değerini taşımaktadırlar. Buna rağmen bu defterler henüz çok fazla incelemeye tabi tutulmamış defterler olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Sivas Ahkâm Defterleri 1-36 Nolu Defterler

Araştırma İnceleme Eserleri

Ahıskalı, Recep, “Ruûs”, DİA, İstanbul 2008, c. 35, s. 272-273.

Aktaş, Necati, “Atik Şikâyet Defteri”, DİA, İstanbul 1994, c. 4, s. 68.

Aydın, Bilgin - Günalan, Rıfat, XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Maliyesi ve Defter Sistemi, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Başbakanlık Basımevi, İstanbul 2010, 3. Baskı.

Binark, İsmet, Arşiv ve Arşivcilik Bilgileri, T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1980.

Emecen, Feridun M., “Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet”, Türkiyat Araştırmaları Literatür Dergisi, c. 3, S. 5, Bahar 2005, s. 107-139.

Genç, Mehmet, “Osmanlı Arşivlerinden Yararlanma Yöntemi”, Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu, Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Vakfı Yayınları, İstanbul 1985, s. 155-162.

Göyünç, Nejat “Defter”, DİA, İstanbul 1994, c. 9, s. 88-90.

Göyünç, Nejat, “XVI. Yüzyılda Ruûs ve Önemi”, Tarih Dergisi, c. 17, S. 22, İstanbul 1967, s. 17-34.

Günalan, Rıfat, Osmanlı İmparatorluğunda Defterdarlık Teşkilatı ve Bürokrasi (XVI. Yüzyıl Maliye Ahkâm Defterleri), Kayıhan Yayınları, İstanbul 2010.

Günay, Ramazan, “Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri: Gelişim Seyri, Muhtevası ve Önemi”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 2013/1, Sayı:17, s. 9-29.

Halaçoğlu, Yusuf, XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, TTK Yayınları, Ankara 1995, 2. Baskı.

İnalçık, Halil, “Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzarlar”, Osmanlı Araştırmaları VII-VIII, İstanbul 1988, s. 33-54.

Karademir, Zafer, “18. Asırda Orta Anadolu Halkının İktisadi Eğilimleri Üzerinden Şehirlileşme Tecrübeleri”, Studies of the Ottoman Domain, Ağustos 2015, c. 5, S. 9, s. 76-112. ;

----- “Osmanlı Sosyo-Ekonomik Yaşamında Su: 18. Yüzyıl Eyalet-i Rum Örneği”, Tarih İncelemeleri Dergisi, XXIX/1, 2014, 189-211.

----- “The Janissaries in the Social and Economic Life of Rum (Sivas) Province in the Middles of the 18th Century”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 29, Yıl: 2014, s. 491-504.

----- “18. Yüzyılda Çorum’da Konargöçerlerin Problemleri ve Devletin Mücadele Yöntemleri”, Uluslararası Bütün Yönleriyle Çorum Sempozyumu, Bildiriler Kitabı, 1. Cilt, Ed. Zekeriya Işık, Çorum 2016, s. 383-402.

----- “18. Yüzyılda Bazı Yozgatlı Ekâbirin Şehir İktisadındaki Roller ve Yaşadıkları Mali Çatışmalara Dair Kanunun Ürettiği Çözüm Yolları”, Uluslararası Bozok Sempozyumu, Bildiri Kitabı, 1. Cilt, Yozgat 2016, s. 448-464.

----- “Tokat’ta Yapılan İş Ortaklıklarına Dair XVIII. Yüzyılın Ortalarından Bazı Örnekler”, Tokat Sempozyumu 01-03 Kasım 2012, Bildiriler, II. Cilt, Tokat 2012, s. 409-421.

Kütükoğlu, Mübahat S., “Mühimme Defteri”, DİA, İstanbul 2006, c. 31, s. 520-523.

Kütükoğlu, Mübahat S., Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik), TTK, Ankara 2013, 3. Baskı.

Mumcu, Ahmet, “Divân-ı Hümayun”, DİA, İstanbul 1994, c. 9, s. 430-432.

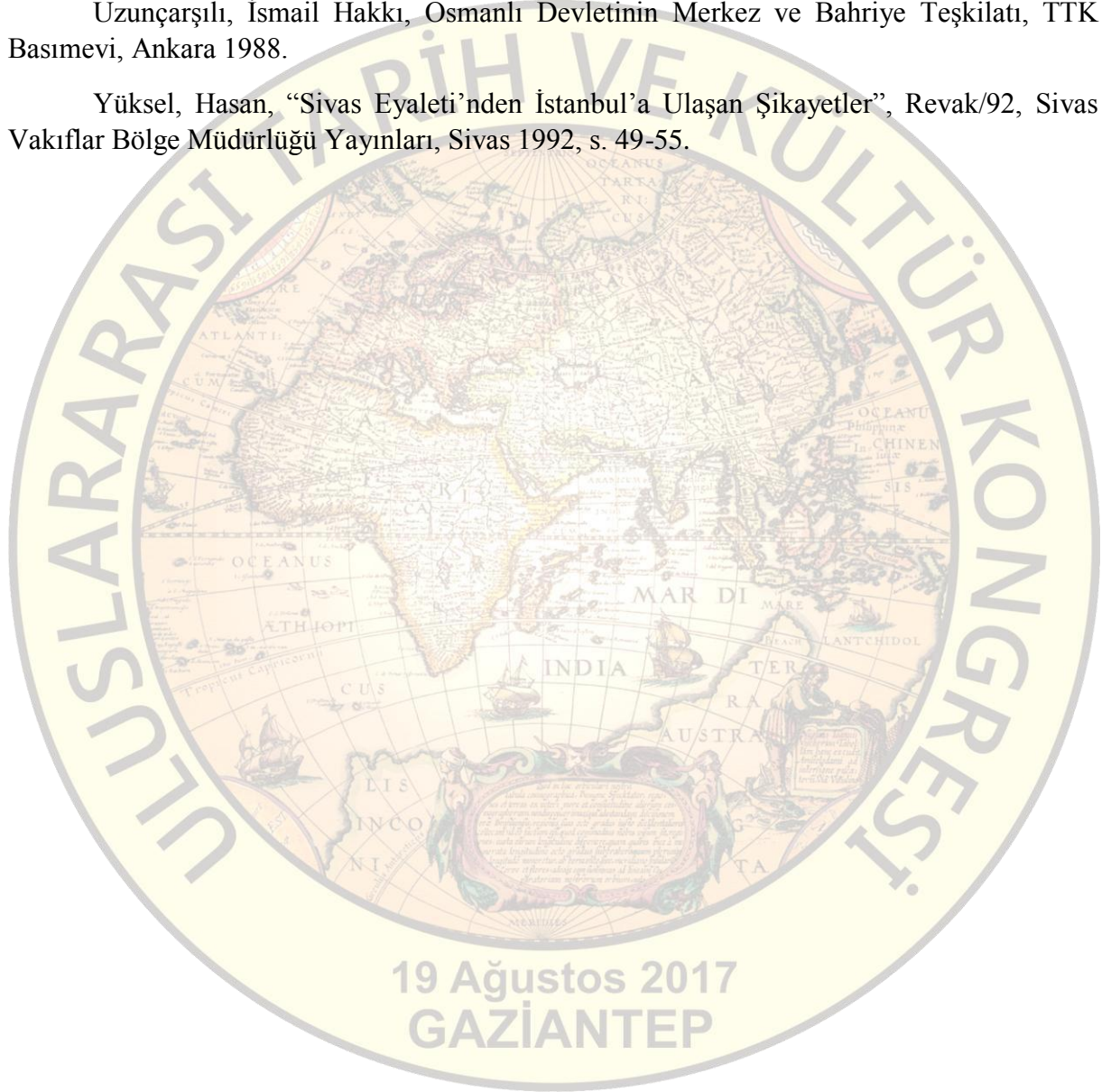
Pakalın, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, MEB. Yayınları, İstanbul 1993.

Sahillioğlu, Halil, “Ahkâm Defteri”, DİA, İstanbul 1988, c. 1, s. 551.

Temelkuran, Tevfik, “Divân-ı Hümâyûn Mühimme Kalemi”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, S. 6, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1975, s. 129-175.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, TTK Basımevi, Ankara 1988.

Yüksel, Hasan, “Sivas Eyaleti’nden İstanbul’a Ulaşan Şikayetler”, Revak/92, Sivas Vakıflar Bölge Müdürlüğü Yayınları, Sivas 1992, s. 49-55.

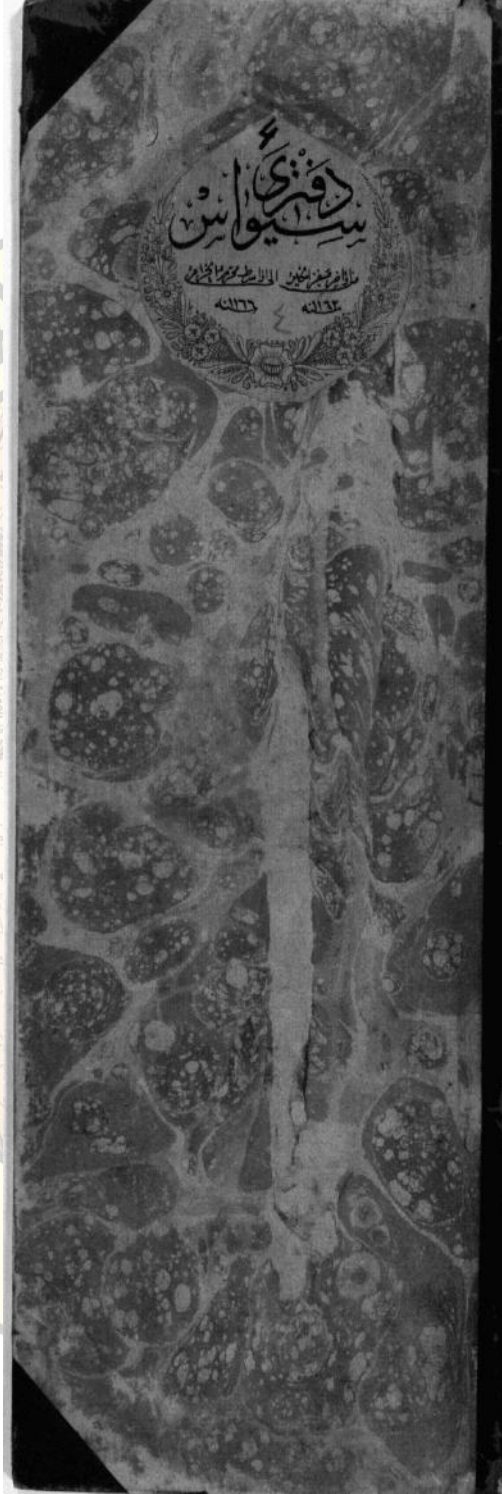

EKLER

Ek-1 Sayfaya sığmayan hükmün devamının olduğunu belirten işaretlere örnek:

**Ek-2: Ahkâm Defterleri Kapak Sayfasına Bir Örnek
(4 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri Kapağı)**

Ek-3: Ahkâm Defteri Kayıtlarına Bir Örnek (10 Numaralı Ahkâm Defteri)

T.C. BAŞBAKANLIK ORMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (560) 4

A.[DVNS.AHK.SS.d.00010

TARHANLIK MAKAMI VE HACI GERAY'IN TARHANLIK YARLIĞI

Doç. Dr. Nuri KAVAK
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, nkavak@ogu.edu.tr

ÖZET

Varlığı çok eskilere dayanan “Tarhanlık” makamının devlet kademesindeki konumu, sahip olduğu ayrıcalıkları ve Moğol İmparatorluğu’ndaki “Suyurgallık” kurumu ile olan benzerlikleri ilgi çekmektedir. Nitekim yarı göçebe toplumlarda, hiçbir irsi geçmişi olmayan insanların aristokrat bir zümre haline gelerek gelişim göstermesi incelenmeye değer bir durum arz etmektedir.

Kırım Hanlığı’nda zaman zaman düzenlenen “Tarhanlık Yarlığı” sayısı altı tane olmasına karşılık Kırım Hanı Hacı Giray’ın, Ankaralı Mahmud Oğlu Hekim Yahya’ya vermiş olduğu Tarhanlık Yarlığı diğerlerine göre farklı bir öneme sahiptir. Bugün Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi’nde ilk Kırım Hanı olan Hacı Giray’ın Tarhanlık Yarlığı bulunmaktadır. Bu noktadan hareketle diğer devletlerdeki benzer kurumlarla karşılaştırma yaparak müessesenin sahip olduğu imtiyaz ve şartlarını ortaya çıkarma imkanımız görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tarhanlık Yarlığı, Kırım Hanlığı, Hacı Giray, Cengiz Han.

THE SEAT OF TARHAN AND THE CHARTER OF TARHAN GRANTED TO HADJI GIRAY

Abstract

There is a striking similarity between the privileged status of the time-honored seat of “Tarhan” and the Mongol tradition of “Soyurgal”. Thus, it is worth investigating the transformation and development of people of nonhereditary origin into an aristocrat group.

Although the number of the charters of “Tarhan” occasionally issued in the Crimean Khanate is six, the charter of Tarhan that Crimean Khan Hadji Giray granted to Mahmud Oğlu Hekim Yahya of Ankara is of peculiar importance. The Archive of the Topkapı Palace Museum today houses the charter of Tarhan granted the first Crimean Khan, Hadji Giray.

Thus, the study attempts to reveal the privileges and conditions of the seat of “Tarhan” through a comparison with similar traditions in other states.

Keywords: Charter/Firman of Tarhan, Crimean Khanate, Khan Hadji Giray, Genghis Khan

Giriş

Orta Asya bozkırında yaşam sürmüş devletlerde kabile adı olarak kullanıldığı gibi bir makam olarak da yer almıştır¹. Tarhan kelimesi Tarkan, Ta-kan, Terken, Tarhun olarak da farklı farklı kayıtlarda geçtiği görülmektedir. Kısacası kökleri çok eskilere dayanan uygulamada küçük çapta da olsa devletten devlete değişiklikler gösteren bir müessese olarak karşımıza çıkmaktadır.

Öte yandan Tarhanlık kurumu, devlet hizmetinde bulunan büyük işler gören kimselere, büyük başarılar karşılığı mükâfat olarak verilen bir unvan veya makamdır.² Bu ünvana sahip olan kimseye büyük miktarlarda emlak ve arazi temlik ile bazı mükellefiyetlerden de muafiyet sağlanmıştır. Kimlere verildiği hususu ise tamamen hükümdarın kime vermek istediğine bağlıdır. Nitekim kumandanlara, bazı memurlara, ulema mensuplarına verildiğine dair örnekler bulunmaktadır³.

Tarhanlık Kurumu'nun özelliklerine bakıldığında; Tarhanlık makamı ile toprağa dayalı yarı göçebe aristokrat bir zümrenin doğduğu görülmektedir. Bu durum kendine göre büyük zenginlik veya üretim imkanları tanıdığı gibi taşrada da seçkin bir zümrenin oluşmasına neden olmuştur Benzer olması hesabıyla Uygurlar'a kadar uzanan Suyurgallık kurumu, hükümdarın bir kimseye irsen olmak koşuluyla bağışta ya da hibede bulunması bir başka ifade ile armağan vermesidir. Bu cümleden olarak Tarhanlık kurumu geçmiş dönemlerde uygulanan Uygurca suyurgamak sözünden türeyen Suyurgal Müessesesi diye bahsedilen makam ile birçok açıdan benzemektedir⁴. Suyurgal uygulaması, Moğollar'ın İran'ı ele geçirmelerinden sonra oldukça yaygınlaşmıştır. O dönemde suyurgallı arâzi kendilerine mülk olarak verilirdi⁵. Timur zamanında Suyurgal verildiği gibi ilave olarak Tarhanlık belgesi de verilmekte idi.

Diğer taraftan Cengiz İmparatorluğu döneminde Tarhanlık adıyla karşımıza çıkan müessesenin ortaya çıkışı ve gelişimi hususunda elimizde bir takım bilgiler bulunmaktadır.

¹ Ali Ahmetbeyoğlu, “Tarhan”, **İslam Andiklopedisi**, T. Diyanet Vakfı Yay., Cilt: 40, İstanbul 2011, s. 19.

² Ziya Gökalp, **Türk Medeniyeti Tarihi**, Hazırlayanlar: İsmail Aka-Kâzım Yaşar Koprıman, İstanbul 1976, s. 276.

³ Ahmetbeyoğlu, **a.g.m.**, s. 20.

⁴ A. Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1981, s. 287.

⁵ İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, Ankara 1988, s. 236.

İlk ulaştığımız malumata göre, Kereit ve Sakiz kabilelerinin reisi Ong Han, Cengiz Han'ı doğduğundan beri iyi tanımaktadır ve kendisini cesur ve yiğit bir savaşçı olarak görmektedir. Nitekim Ong Han, Cengiz'in yeteneklerini geliştirmesine paralel, konumunu da yükselterek, halkın bütün işlerini ona emanet etmiştir. Bu durum, Ong Han'ın etrafında bulunanları endişelendirmiştir. Bu endişe ve kıskançlık içinde olanlar Ong Hanı kışkırtarak Cengiz'i ortadan kaldırmaya ikna etmişlerdir. Ancak Ong Han'ın oğulları Kilik ve Bare ise, tüm bu olup bitenleri Cengiz Han'a iletmışlerdir. Cengiz Han, edindiği bu istihbarat üzerine aldığı tedbirlerle, Ong Han'ın ordusunu kaçırmayı başarmış ve sonrasında da bu zaferde payı olanları ödüllendirmiştir. Mamafih kendisine en büyük yardımda bulunanların başında Kilik ve Bare gelmekte idi. Cengiz Han bu iki kardeşi Tarhan yaparak müvafaklandırmıştır. Bundan sonra Kilik ve Bare Tarhan ünvanına sahip olduklarından ötürü, izin almaksızın Cengiz Han'ın huzuruna çıkabilirler idi. Her türlü vergiden muaf oldukları gibi, kendilerine bağlı askerlerin de ele geçirdikleri ganimetler tamamen kesinti yapılmaksızın kendilerine ait sayılmıştır. Yine Cengiz Han, bunlara ilave olarak kendilerine çok çeşitli hayvan, mal ve eşya vermiştir. Üstelik Tarhan olan bu iki kardeşin işleyebilecekleri her türlü suçtan dolayı soruşturulması da yasaklanmıştır⁶. Ayrıca Cengiz İmparatorluğu'nda Tarhanlık ataması örneği ve sahip olduğu haklar ile ilgili olması hasebiyle Tarih-i Cihan Güşa'nın üçüncü cildinin 71. sayfasında, Keşik ismiyle anılan bir kimsenin Tarhan olarak atandığı görülmektedir. Buna göre Keşik'in tarhanlık sayesinde, hayatında göremeyeceği kadar çok mal ve mevkiye ulaştığı ifade edilmiştir⁷.

Öte yandan Altın Orda Devletleri'nde han ailesinden sonra Büyük Bey'ler veya Moğol ünvanı olarak Noyan'lar gelmektedir. Büyük Bey veya Noyan'lar yarı göçebe aristokrasisinin en önemli unsurlarını oluşturmaktadır. Yine bunların bazılarına kırsal kesimde büyük topraklara sahip olduklarından dolayı Tarhanlık yarlıkları verilmiştir. Hiyerarşiyi tekrar gözden geçirdiğimizde han, çocukları, beyler, ulus beyleri, noyanlar ve tarhanlar diye sıralandığı görülmektedir. Tarhanların, Altın Orda'daki durumuna baktığımızda ise, vergi vermeyen, bir çok mükellefiyetlerden muaf olan, hatta ilk dokuz suçtan bile sorumlu tutulmayan bir konumda oldukları kaydedilmiştir⁸.

Bu cümleden olarak Altın Orda Devleti'nde; Orta Asya'dan beri devam eden "Suyrgal Sistemi" feodal bir toprak mülkiyeti anlayışını getirmiştir. Suyrgal olan kimse devlete ait olan bütün vergi, resim v.s. yükümlülükleri toplama hakkını elde etmektedir.

⁶ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1988, s. 94.

⁷ Alaattin Ata Melik Cüveyni, **a.g.e.**, s. 478.

⁸ A. Yu. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, Çev. Hasan Eren, Ankara 1992, 60-61.

Yine Suyural Yarığına Tarhanlık Yarığı eklenerek muafiyetlerin genişletildiğı görölmektedir⁹. Bu durum hem Suyurgallığın hem de Tarhanlık makamının beraber veyahut ta ayrı olarak var olduklarını ispat etmektedir. Ayrıca Emir Timur'un da, Tarhan'dan Kefe'ye gelip giderken yaptığı alış- verişten damga ve katar vergisi ile yol parası alınmamasını emrettiğı bilinmektedir. Unutulmaması gereken en önemli husus, Altın Orda, Timur Devleti ve Kırım Hanlığı'nda üreticiden ve diğere ticaret ve zenaat erbabından çok ağır bir vergi yükümlülüğü beklenmektedir¹⁰. Bu denli çok vergi kalemi ve toplayıcısından uzak olunması, ekonomik olarak ayrıcalıklı bir zümre haline gelmelerini sağlamıştır.

Kırım Hanlığı'nda ise Tarhanlık takdimi ile ilgili değışik zaman ve hanlara ait yarlıklar bulunmaktadır. Aşağıda ayrıntısını vereceğimiz Hacı Giray'ın Ankaralı Hekim Yahya'ya verdiğı Tarhanlık Yarığı'nın haricinde, Mengli Giray¹¹ ve Saadet Giray'ın birkaç isme dair verdiğı Tarhanlık Yarlıkları'nın varlığı bilinmektedir¹². Diğere taraftan yukarıda da bahsettiğimiz üzere, Toktamış Han'ın, Timur-Kutluk ile Kazan Hanı Sahib Giray'ında Tarhanlık yarlıkları yer almaktadır¹³. Nitekim sözünü ettiğimiz altı tarhanlık yarlığı günümüze kadar ulaşabilmiştir.

Ayrıca 1578 yılında, Polonya Kralı Stefan Batory'in iki kez gönderdiği elçisi Martin Bronevskiy'in hatıraları bizim için büyük bir önem arz etmektedir. Bronevskiy tarhanlık kelimesini hiç kullanmamıştır. Ancak Hanın kahramanlık ve yararlılık gösteren askerleri ödüllendirdiğinden söz etmiştir. Ödül olarak para ve kıymetli hediyeler verildiğı gibi, hanın dikkat ve alâkasına da mazhar oldukları aktarılmıştır. Bu şahısların önemli kişiler arasında sayıldıkları ve çocuklarının bile aynı ilgi ve saygıyı görmeye devam ettiklerinden bahsedilmiştir. Ezcümle han, onları şeref sofrasına davet edip, birlikte yemek yeme onuruna sahip kılar ve bu sayede de kendilerine nesilden nesile intikal eden en büyük şerefi vermiş olur idi¹⁴.

⁹ Yakubovskiy, a.g.e., 81.

¹⁰ Timur Devleti'nde "iç köy darugaları, kadınlar, müftiler, gümrükçüler, doğancılar, sufiler, saray katipleri, tahsildarlar, yaya ve atlı elçiler, arabacılar, yemciler, parscılar, kayıkçılar, köprücüler ve pazarcılar" gibi birçok vergi tahsil eden kişi ve kurum bulunmaktadır.

¹¹ Abdullah Oğlu Hasan, "Birinci Mengli Giray Han Yarığı" **Türkiyat Mecmuası**, Sayı: 4, Matbaa-i Amire, İstanbul 1934, s. 99-109.

¹² Akdes Nimet Kurat, **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler**, İstanbul 1940, s. 63.

¹³ Abdullah Battal, "Kazan Yurdunda Bulunmuş Tarihi Bir Vesika Sahib Giray Han Yarığı", **Türkiyat Mecmuası**, sayı: 2, Matbaa-i Amire, İstanbul 1926, s. 75-101.

¹⁴ Martin Bronevskiy, **Kırım**, Çev. Kemal Ortaylı, Ankara 1970, s. 58.

Hacı Giray'ın Tarhanlık Yarlığı :

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde ilk Kırım Hanı olan Hacı Giray'ın Tarhanlık Yarlığı bulunmaktadır. Yarlığın fiziki durumu; Uzunluğu 475 cm. genişliği ise 26.3 cm.dir. Kağıdı sarımtırak ve yumuşaktır. Yarlığın başlangıç kısmında yaldızlı bir nişan bulunmaktadır. Toplam 53 satırdan oluşup ilk dört satır yaldızlı bir şekilde kaleme alınmıştır. Yarlıkta kullanılan yazı ise, divanîdir¹⁵.

Yarlığın 53. satırında Tavuk Yılı 26 Sefer Hicri 857/Miladi 5 Mart 1453 (Pazartesi) tarihli olduğu kaydedilmiştir. Tarhanlık 36. satırda: Ankaralı Mahmud Oğlu Hekim Yahya adlı bir şahsa ayrıcalık olarak verilmiştir.

Yarlığı kaleme alan şahıs ise 54. satırda; “Kadı-ül-kudat Mevlâna Sadr-ı Cihan rica etti, Katib Ali Bahşi yazdı” diyerek aktarılmıştır. Burada yarlığın yazılmasını rica eden “Kadı-ül-kudat Mevlâna Sadr-ı Cihan” olarak geçen kimsenin han sarayında en yüksek dini ve idari makamda bulunan bir zat olduğu kuvvetle muhtemeldir. Gerek bu makamın sahibi gerekse de yarlığı kaleme alan “Katip Ali Bahşi” hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Yine yarlığın yazıldığı yer konusu 54. satırda “Orduy-u muazzam Kırk-yerde sarayda yazıldı” denilerek kaydedilmiştir.

Yarlığın 5. Satırdan başlayarak 16. Satıra değin kimlerin Tarhan'a verilen ayrıcalıkların uygulanmasından sorumlu oldukları ayrıntılı bir şekilde kaydedildiği görülmektedir. Buna göre; “askeri birlik efradının, başındaki kumandaların, Emineke bağlı vilayet beylerinin, Kırk-yerin Şah-merdanı'na tabi vilayet beyleri, Halil'e tabi yüz beyleri, yüksek seyyidler, mufti ve müderrisler, kadı ve muhtesibler, meşayih ve sofular, divan katipleri, büyük gümrük beyi, Hacıkeye tabi gümrükçü ve kantar memurları, anbar sorumluları, yaftacı ve vergi memurları, toprak vergisi toplayan vergi memurları, kaçak takip eden askerler, hudud muhafızları ve kapı noktası karakolları ve akın kıtası” olarak kaydedilmiştir. Görüldüğü üzere yarlığda memur, asker ve ulema zümresi mensubu birçok görevlinin Tarhan'ın muafiyetlerine karşı özen göstermeleri hususu yer almıştır.

Metnin içinde, üzerinde durmamızı gerektirecek kısımlar, 16. satırdan başlayarak 51. satıra değin sürmektedir. Burada tarhana tanınan imtiyazlar tek tek kaleme alınmıştır. Aşağıda görüldüğü üzere yukarıda bahsettiğimiz bir çok imtiyaz ve muafiyetler tek tek anlaşılır bir üslûbla izah edilerek yarlığa kaydedilmiştir. Buna göre;16 ve 17. Satırda: tırpan hakkı, hayvan vergisi, hayvan konulacak yer için hüccet bahası istenmesin. 18. Satırda evlerine zorla misafir

¹⁵ Kurat, a.g.e., s. 62-80.

getirilmemesi belirtilmiştir. 19 ve 26. Satırlarda da: hayvanından ulufe ve hayvan yemi istenmemesi ve her ne alıp-satarsa (davar, hayvan, at, köle, cariye) kazanç vergisi ve kantar parası alınmamasına işaret edildikten sonar kapı bekçiliği, yiyecek masrafı, bulgur hakkı diyerek birşey istenmemesine yer verilmiş. Ardından da 27. Satırdan 35. Satıra değin Tarhan olan kimsenin incitilmemesi, zorluk çıkarılmaması ve ülke dahilindeki ve haricindeki illerde yaşayanlara durumun bildirilmesi hususu özenle büyük bir vurguyla izah edilmiştir. 35-36 Satırlarda da “Bu yarlığı elinde tutan Ankaralı Mahmud oğlu Hekim Yahyaya vergi muafiyeti bahşedilerek Tarhan olsun dedik, nereye isterse varsın” denilerek kimin Tarhan olarak atandığı belirtilmiştir. 37 ve 38. satırlar: dilediği gibi güven içinde seyahat edebilir, baş vergisi, han vergisi alınmasın hatta musamma salım konmasın. Hediye gibi bir şey talep edilmesin. 39. ve 41. satırlar: gelen asker evinde konaklayarak zahmet vermesin. Ayrıca ektiği ekinden herhangi bir pay alınmasın. 42-43 ve 44. satırlar: Kırk-yer, Kırım, Kefe, Kerş, Taman, Kabada ve Kıpçak’da hiçbir kimse gümrük, kantar parası, harc-ı haracat istemesin. 45-46-47 ve 48. satırlarda: Tarhan’a herkes ben dahi dua ederim. Kendisinin sözü ve dileği ne ise herkes ona uygun hareket etmelidir. 49 ve 50. satırlar: Tarhan kıldığımız kimseye zorluk, tazyik, zahmet, incitme ve zulüm eden kişiler için durum iyi olmaz.

Öte yandan 51. satır ile Ankaralı Mahmud oğlu Hekim Yahya’ya “Tarhan olduğuna dair altın nişanlı, al damgalı yarlığ verilmiştir” denilerek, makamın kendisine iş bu yarlık ile takdim edildiği ifade edilmiştir¹⁶.

Sonuç

Cengiz İmparatorluğu, Altın Orda, Emir Timur, Mengli Giray ve Kazan Hanı Sahib Giray’a ait olan yarlıklarda belirtilen, Tarhanlık makamının imkan ve şartlarını, Hacı Giray’ın yarlığında da görülmektedir. Hepsinde ortak olduğu üzere, vergi imtiyazı çok yönlü olarak tanınmıştır. Dokunulmazlık ve diğer insanlardan farklı olduğuna dair izler yarlığın birçok kısmında yer almıştır. Aktarılan ayrıcalıklar sayesinde dönemin ekonomik ve hukuki şartlarına dair malumatlar da edinilmektedir. Ayrıca Kırım Hanlığı bu sayede, yarlıkta da belirtildiği üzere, sağlanan bu konum ve ayrıcalıklar vasıtasıyla yarı göçebe bir aristokrat sınıfın, taşrada doğmasına imkan sağlayacak alt yapının kurulması noktasında önemli adımlar atmıştır. Çünkü Kırım Hanlığı’nda söz sahibi olan kabile aristokrasisine karşı bir denge unsuru olması hasebiyle Tarhanlık makamı önemsenmiştir. Nitekim bu durum vasıtasıyla az da olsa merkezi otoritenin güçlendirilmesine fayda sağlayacağı

¹⁶ Kurat, a.g.e., s. 76-77.

hedeflenmiştir. Sıradan insanların ayrıcalıklı bir konuma getirilmeleri var olan aristokrasiye karşı yeni ama sadık bir zümrenin inşasından başka bir şey değildir.

Kırım Hanlığı'nın kurucusu Hacı Geray'a ait bu yarlıg ile hem hanlığın idari yapısı hem de Tarhanlık kurumunun yapısı hakkında çok önemli verilere ulaşılmıştır. Bu cümleden olarak Orta Asya'dan Kırım yarımadasına değin süregelen kurumsal kültürün önemli bir yansıması olarak konuyu değerlendirebiliriz.

Kaynakça

Abdullah Battal, "Kazan Yurdunda Bulunmuş Tarihi Bir Vesika Sahib Giray Han Yarlıgı", **Türkiyat Mecmuası**, sayı: 2, Matbaa-i Amire, İstanbul 1926.

Abdullah Oğlu Hasan, "Birinci Mengli Giray Han Yarlıgı" **Türkiyat Mecmuası**, Sayı: 4, Matbaa-i Amire, İstanbul 1934.

Akdes Nimet Kurat, **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler**, İstanbul 1940.

Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşá**, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1988.

Ali Ahmetbeyoğlu, "Tarhan", **İslam Andiklopedisi**, T. Diyanet Vakfı Yay., Cilt: 40, İstanbul 2011.

A. Yu. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, Çev. Hasan Eren, Ankara 1992.

A.Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1981.

İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, Ankara 1988.

Martin Bronevskiy, **Kırım**, Çev. Kemal Ortaylı, Ankara 1970.

Ziya Gökalp, **Türk Medeniyeti Tarihi**, Hazırlayanlar: İsmail Aka-Kâzım Yaşar Koprıman, İstanbul 1976.

TARİKAT, TEKKE, ZAVİYE VE TÜRBELERİN KALDIRILMASINA DAİR DEVİRİM KANUNU VE UYGULAMALARI

Yrd. Doç. Dr. Ayşe YANARDAĞ

Özet

İslam tarihinde önemli bir kurum olarak İslam peygamberinin ölümünden sonraları ortaya çıkan tarikatlara İslam coğrafyasının her tarafında rastlanabilir. Tasavvuf düşüncesi ve yaşam tarzıyla birlikte gelişen tarikat mensuplarının yaşadığı yerler olan tekke ve zaviyeler buldukları coğrafyada yerli halkla iç içe yaşamışlardır. Yerli halkın inanç ve kültürlerini İslamlaştırarak kültür alış-verişinde bulunmuşlardır. Aydın kesime hitap eden medreselerin aksine, tekke ve zaviye şeyhlerinin halka yaptığı vaaz ve sohbetler halkın eğitim seviyesine uygun düşmüştür. Osmanlı Beyliği çağının en büyük devletlerinden birine dönüşürken fethedilen topraklardaki tekke ve zaviyeler kültürel alışverişle eski yerli ve dini inanışları İslamlaştırdıkları için bünyelerinde hurafeler ortaya çıkmıştır. Halka yakın oldukları için zaman zaman Osmanlı Devleti'nde isyanlara sebep olmuşlardır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda büyük hizmetler gören tekke ve zaviyeler devlet gücünden düşmeye başladığı dönemlerde adli, mali, siyasi, kültürel vs. tüm diğer kurumları gibi bozulmaya başlamıştır. İslahatlarla bu kurumları Osmanlı düzeltmeye çalışmıştır. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle Osmanlı Devleti fiilen sona ermiştir. Arkasından başlayan Milli Mücadele başarıyla sonuçlanmış, bilinen süreçlerden geçerek yeni Türkiye Cumhuriyeti devleti kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nden miras kalan birçok kurum ve kuruluş gibi Tekke ve Zaviyeler ve bunların kendi vakıfları yeni Türk devletine geçmiştir. Osmanlı'dan beri eleştirilen birçok kurum Cumhuriyet döneminde yeni bir şekle dönüştürülmeye ya da devrim yoluyla eskisi kaldırıp yenisi kurulmaya başlamıştır. Tekke ve tarikatlarla ilgili düzenlemeler yapılması düşünülürken ortaya çıkan Şeyh Sait isyanı neticesinde isyanın çıkışında tekke ve zaviyelerin önemli bir rolü olduğu Şark İstiklal Mahkemesi isyan bölgesindeki tekke ve tarikatları kapatmıştır. Ardından önce bir bakanlar kurulu kararnamesi olarak sonra 30 Kasım 1925'te bir Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Birtakım Unvanların Men ve İlğasına Dair Kanun teklifi olarak meclise gelmiştir. Tekke ve zaviyelerin kapatılmasını içeren teklif devrim kanunu olarak kabul edilmiştir. Ancak bu kanunun uygulamasının nasıl olduğu, Devletin meseleyi nasıl ele aldığı bu çalışmanın temel sorusudur. Bu bağlamda elde edilen bilgi ve belgeler değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarikat, Tekke ve Zaviye, Şeyh, Tasavvuf, Devrim

Giriş

İslam tarihinde 9.yüzyıldan itibaren tasavvuf düşüncesi ve yaşam tarzıyla¹ birlikte ortaya çıkan zaviyeler dinî ve tasavvufî terbiye yerleri² olup genellikle bir türbenin etrafında gelişmiştir. Şehir, kasaba ve köylerde veya yollar üzerinde kurulmuş olup içinde belli bir tarikata mensup şeyh ve dervişlerin yaşadığı ve gelip geçen yolcuların bedava misafir edildikleri bir müesseseyi ifade etmiş olup zaman ve mekâna göre değişik terimler kullanılmıştır. Zaviyenin yanında, ribat, hângâh veya hânîkah, buk'a, savmaa, düveyre,

¹ Louis Massign, "Tasavvuf", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 12/1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979, s. 26–31.

² Louis Massign, "Tarikat", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 12/1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979, s. 1–17.

medrese terimlerine de rastlanır. XIV-XV. yüzyıldan itibaren zâviye kelimesiyle birlikte hânigâh ve imâret, tekke-tekye, dergâh âsitâne düveyre ve savmaa terimleri kullanılmıştır. Düveyre, savmaa Arap ülkelerinde kullanılmış olup aynı zamanda Hıristiyan manastırlarını da ifade etmiştir. Ribat sınır boylarında cihat ve gazâ için gönüllü savaşan gazilerin yaşadıkları müstahkem mevkilere denmekte iken zamanla bunlar tasavvufî bir niteliğe bürünüp zaviye haline gelmiş, sonraları ise sadece kervansaray haline gelmiştir. Selçuklularda ribat, zaviye, hanikâh terimleri kullanılırken Osmanlı Devletinde ribat kelimesi kaybolmuş, XIV-XV. yüzyıllardan itibaren tekke, dergâh, asıtane kelimeleri kullanılmaya başlamıştır. Osmanlı'nın yükselme döneminde XVI. yüzyıldan başlayarak hanigâh, tekke, dergâh, asıtane kelimeleri teşkilat, büyüklük, küçüklük ile ilgili farklılıkları ifade etmiştir. Hanigah tarikatların merkez zaviyesi olarak, tekke ve tekaya ise daha çok şehir ve kasabalarda hanigahtan biraz küçük zaviyelere denmiştir³.

Çeşitli dinî, siyasi, toplumsal, ekonomik nedenlerle tekke ve zaviyeler içlerine kapanık kurumlar olarak kalmamış, buldukları coğrafyalarda yerli halkın inanç ve kültürlerini İslamlaştırarak kültür alış verişinde bulunmuşlardır. Aydın kesime seslenen medreselerin aksine, tekke ve zaviye şeyhlerinin halka yaptığı vaaz ve sohbetler halkın eğitim seviyesine uygun düşmüştür. Fethedilen topraklarda kurulan bazı tekke ve zaviyelerde, kültürel alışverişle eski yerli ve dinî inanışlar, İslamlaştırıldığından hurafeler ortaya çıkmıştır. Anadolu'da kırsal alanlarda yazılı kültürün neredeyse tek temsilcisi olan bazı zaviyeler etrafında kendine has eğitim, edebiyat ve müzik anlayışı gelişmiştir⁴.

On üçüncü yüzyıldaki Moğol istilası çeşitli tasavvufî düşünce mensubu şeyh ve dervişlerin, Anadolu'ya sığınmasına neden olmuştur. Büyük kentlere yerleşen tarikat şeyhleri devletten yardım alarak tekke ve zaviyeler açmışlardır. Selçuklu sultan ve devlet adamlarının yaptırdığı zengin Vakıflı zaviyelerde devletin belirlediği maaşla yaşayan şeyhlerin görevi yolcu ve dervişlere özen göstermek ve devletin bekası için dua etmektir⁵. Bu nedenle tekke, zaviye ve tarikatları vakıflardan ayrı ele almak mümkün değildir. Tarikatlara bağışlanmış taşınır ve taşınmazların gelirleri ile sadece dinsel değil, bu gün çağdaş devletlerin verdiği güvenlik, sağlık, eğitim ve belediye hizmetleri yerine getirilmiştir⁶. Türk tarihinin devlet, toplum, askerlik, eğitim, sağlık, belediye, hukuk, ekonomi ve dinsel hayatının aydınlatılmasında vakıflar özel bir yere sahiptir. Bunların hepsi ayrı çalışma konuları olmakla birlikte dönemin dünyasının hayata bakışı dinsel/mezhеспel olduğundan bütün vakıfların kuruluşunun temel amacı Allah'ın rızasını kazanmaktır yani dinseldir. Dolayısıyla farklı dinsel/mezhеспel anlayışları ifade eden zengin Vakıflı çeşitli tarikatlar aracılığıyla, Türk toplumunda din-devlet, din-ekonomi ilişki ve anlayışı kendine özel bir tarzda konumlandırılmıştır.

³ Ahmet Yaşar Ocak, Zaviye (Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme) <http://acikerisim.fsm.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11352/1246/Ocak.pdf?sequence=1>

⁴ A.Y. Ocak, S. Farukî, "Zaviye", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 13, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979, s. 476.

⁵ a.g.m., s. 470.

⁶ Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türkiye Diyanet Yayınları, Ankara, 1995, s. 24-31.

19.Yüzyılda Tekke Zaviye ve Tarikatlara Genel Bakış

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda önemli hizmetler gören tarikatlar, halkla devlet arasında bir ara kuruluş olmuş fakat bu arada devlet tarikatları kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Çünkü bazı tekke ve zaviyeler siyasi ve sosyal ayaklanmalarda, isyanı bizzat düzenlemiş veya propagandasını yapmışlardır. Bu nedenle gerektiğinde Osmanlı, tekke ve zaviyeleri kontrol altında tutmaya çalışmış, halkın fazla ilgi gösterdiği tarikat şeyhlerini sürgüne göndermiş veya idam etmiştir. Osmanlı Şii eğilimleri sebebiyle de tarikatları kontrol etmeye çalışmıştır⁷. Dağılma dönemine geldiğinde ise diğer kurumlarda olduğu gibi tarikatlardaki sıkıntılar da artmıştır ve ıslah edilmek istenmiştir⁸. 1826 yılında yeniçeri ocağının kaldırılmasıyla birlikte Bektaşî tarikatları da kapatılmış, Bektaşî tekke ve zaviyelerine Nakşibendî şeyhleri atanmıştır. 1864/1866⁹ yılında tekke ve zaviyelerdeki şeyh ve dervişlerin hal ve hareketlerini düzenlemek için Şeyhülislamlığa bağlı "Meclis-i Meşayih" kurulmuştur. Vakıflar aracılığıyla masrafları karşılanan tekke ve zaviyelere meşihat, zaviyedârlık, tevliyet, türbedarlık gibi görevlendirme ve hizmetlerin verilisinde Meclis-i Meşayih'in görüşü dikkate alınmıştır. Müfettiş görevlendirmek suretiyle tekke ve zaviyeler hakkında raporlar hazırlanarak devletin kontrolü altında tutulmaya çalışılmıştır. Tekkelerdeki şeyhin kendisinden sonraki şeyhi belirleme geleneğini kaldıran Meclis-i Meşayih'in tekke şeyhlerini ataması sıkıntıları arttırmıştır. Taşra atamalarında yanlış bilgilendirilme sebebiyle hak sahibi olmayanların atanması şikâyet konusu olmuştur. Meclis-i Meşayih, zikir ve ayinlerin İslam inancına aykırı olmaması, tekke dışında ve camilerde yapılmaması yönünde denetlemiştir. Şeyh ve dervişler hakkında ya da dinin temel kurallarından bile habersiz kişilere görevler verilmesi, şeyhlerin kötü muamelesi, ehliyetsizliği nedeniyle artan şikâyetleri çözmek konusunda Meclis-i Meşayih'ta zorluklar yaşanmış ve Edirne, Bursa gibi şehirlerde Meclis-i Meşayih kurmaya karar verilmiştir. Sosyal yapı içerisinde önemli yeri olan tekkelerle ilgili şikâyetlerin yanı sıra tekke şeyhlerinden kendilerine müdahale olduğu yönünde şikâyetler de söz konusu olmuştur. Bursa Hindiler Kalenderhanesi gibi tasavvufun doktrin yönü hakkında; Hacı Bektaşî Veli Dergâhı gibi tekkeye İstanbul'dan atanan Nakşîler ile Bektaşîler arasındaki iktidar mücadeleleri hakkında; Hacı Bayramı Veli Evkafında çok müşterekli tekke mensuplarının çekişmeleri hakkında; Meclis-i Meşayih'in Saçlı İbrahim Efendi Tekkesi hakkında verdiği kararlarda başkan ve üyeler arasında ihtilaflar yaşanmıştır¹⁰.

Meclis-i Meşayih aracılığıyla Şeyhülislamlığa bağlanarak ıslah edilmeye çalışılan tekke ve tarikatlara dönük tüm bu uygulamaların önemli bir boyutunu gözden kaçırmamak gerekir. Bilindiği üzere ilmiye sınıfının başı olan Şeyhülislam medreselerde eğitim görmüştür. İلميye sınıfı medreselerden yetişmiş ve Şeyhülislama bağlanmıştır. Tekke ve tarikatları vakıf şartlarından başlayıp atama, görevden alma, hakkındaki şikâyetler ve hatta inanç doktrin tartışmaları bakımından Şeyhülislamlığın yani ilmiye sınıfının sonuç olarak medresenin denetimine tabi kılmanın sebeplerine bakarken sorgulamak faydalı olabilir.

⁷ Massignon, a.g.m, s. 1-17

⁸ Ahmet Cahit Haksever, "Osmanlı'nın son Döneminde Islahat ve Tarikatlar", *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl 13, Sayı 38, Kış 2009, s. 39-60

⁹ Muharrem Varol, "Osmanlı Devleti'nde Tarikatları Denetleme Siyaseti ve Meclis-i Meşayih'in Bilinen;Ancak Bulunamayan İki Nizamnamesi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 23, 2010, s.39-68

¹⁰ Osman Sacid Arı, *Meclis-i Meşayih Arşivine Göre Hicri 1296–1307 (1879–1890) Yılları Arasında Osmanlı Tekkelerinde Ortaya Çıkan Problemler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 93–165.

Sebeplerden birincisi tarihsel olarak bazı konularda kısmen özerk denebilecek bir özelliğe sahip olan tekke ve tarikatlar devletin diğer kurumları gibi bozulmaya başlamışlardır. Bu nedenle devlet bu kurumları merkezi otoriteye daha yakın olan Şeyhülislamlığa bağlayarak ıslah etmeye ve denetlemeye çalışmıştır. Nitekim bu konuda yapılan çalışmalar bunu ortaya koymuştur ki her devlet sistemindeki aksaklıkları ıslah etmeye çalışır. Bu devlet ve toplum hayatının devamlılığı için zorunlu ve meşru bir ihtiyaçtır. İkinci sebep ise daha başka bir boyutu olup dünyada milli ve merkezi devletlerin ortaya çıkışıyla ilgilidir. 19.yüzyıl milli ve merkezi devletlerin ortaya çıktığı çok uluslu imparatorlukların yıkılmaya başladığı bir dönem olup Osmanlı'nın dağılma dönemidir. Osmanlı'da devleti kurtarmak isteyen askeri ve sivil kişiler ıslahatlar yaparken dünyadaki modernleşmeden/merkezileşmeden etkilenmişlerdir¹¹. Osmanlı'nın tekke ve tarikatları Şeyhülislamlığa bağlamasını dünyadaki merkezileşme uygulamalarının Osmanlı'ya yansımaları olarak görmek gerekir. Yukarıda bahsedildiği üzere tarikatların tarihsel olarak bazı konularda vakıf şartları nedeniyle kısmen özerk denebilecek bir özelliğe sahip olmaları 19.yyda gelişen merkezileşme anlayışına da terstir. Devlet kurumlarındaki genel bozulma ya da çağın ihtiyacını karşılamayan yetersizlikleri sebebiyle tekke ve tarikatların da merkezi otoriteye bağlanması zorunlu hale gelmiştir. Üçüncü sebep ise merkezi otorite/devlet/iktidar kurumlarını denetlerken denetleme işinin ilkelerinin neler olduğunun/olacağına belirlenmesi zorunluluğundan kaynaklanmaktadır. Tekke ve tarikatları ilmiye sınıfının denetimine tabi tutarken sadece vakıfname şartları bakımından değil inanç doktrin bir nevi İslam'ın inanç ilkeleri/tartışmaları noktasından da denetlemiştir. Bu denetleme işinin İslam'ın hangi inanç ve ilkelerine göre yapıldığı sorusunun cevabı Türk tarihinde medreselerin ortaya çıkışındaki sebep ve ilkelerde saklıdır. Şöyle ki Türkler çoğunlukla İslam'ın Sünni anlayışını tercih etmişlerdir. Şii İslam anlayışı karşısında kendi dinsel anlayış ve kültürlerini korumak için medreseler kurmuşlar ve devlet tarafından desteklemişlerdir. Tarihsel olarak medresenin kuruluşunda dinsel bir ideoloji/ilke ve devlet desteği ola geldiği için ilmiye sınıfı tarikatlara nispetle devlete daha yakın olmuşlardır. Devlete uzak kalan ve baştan beri devletin temkinli davrandığı ve içinde eski dinsel inanışları içeren hurafeler ve hatta inançla ilgili doktrinsel farklılıklar bulunduğu için tarihsel ve kültürel bir gereksinim olarak tekke ve tarikatların ilmiye sınıfının denetimine tabi kılınması devlet açısından bir zorunluluk halini almıştır. Özellikle II. Mahmut döneminde Sünni inanç ve geleneksel tarikat anlayışına muhalif görülen tarikat çevreleri sıkı bir denetime tabi tutulmuştur¹².

19.yüzyıldaki ıslahat uygulamalarında devletin tarikatlara dönük her davranışında bu tarihsel ve kültürel zorunluluk dışında başka durumları da görmek gerekir. Nitekim II. Abdülhamit, İslamcılık siyasetinin parçası olarak medreselere ve tekkelere iç ve dış politikasında yaslanmıştır. Abdülhamit'in tarikatlar ile ilişkisi manevi olmayıp siyasi olduğundan Osmanlı ve İslam coğrafyasındaki siyasi amaçlarına hizmet ettiği sürece padişaha yakın olmuşlar, aksi takdirde Mevlevi ve Bektaşî gibi bazı tarikatlar baskı altında tutulmuştur. İktidarla arası bozulan, baskıya maruz kalan Şeyh Esat gibileri bu kez yüz seksen derece dönüş yapıp İttihat ve Terakki politikalarını övebilmişlerdir. Abdülhamit'i devirmek için her türlü muhalefetle işbirliği kuran ittihatçılar da tarikatlarla ilişkiler kurmuşlardır. II. Meşrutiyet devrinde tarikatlar da basın, yayın faaliyetlerinde bulunmuş, tekkeler dışında dinî ve siyasi

¹¹ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Timaş Yayınları, 2012, İstanbul, s.103

¹² Varol, a.g.m.

örgütlenme özgürlüğünden faydalanmışlardır¹³. Bu durumu Bernard Lewis, “genç Türkler de yaşlı Türkler de tarikatları ve tekkeleri kendi propagandalarına araç yapmaya çalıştılar. Bu şekilde halk dinini ve parti politikasını birbirine karıştırmak suretiyle, Devletin sonuna kadar süren, Cumhuriyet’te de kökü kazanmamış olan bir geleneği yerleştirdiler”¹⁴ ifadeleriyle değerlendirmiştir.

Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti Döneminde Tekke, Türbe ve Zaviyeler (1920–1924)

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı’na girmiş ve 1918 yılında Mondros Mütarekesi ile işgal altına düşmüş ve fiilen yıkılmıştır. İşgal yerel düzeyde direnişlere yol açarken başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Milli Mücadele’nin lider kadrosu bu direnişleri birleştirip bütünleştirmeye ve eşgüdümlü bir hale getirmeye çalışmışlardır. Bilinen süreçlerden sonra olağanüstü yetkilere sahip olarak 23 Nisan 1920’de açılan TBMM, bir yandan işgal güçlerine karşı askeri mücadeleyi yürütmüş, diğer yandan hükümet kurarak yürütmeyi ele almıştır. Olağanüstü dönemin olağanüstü meclisinin hükümetinin bakanlığı olan Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti ilmiye sınıfı, vakıflar ve tarikatlar ile ilgili işleri görmüştür. Ancak TBMM, savaş koşulları sebebiyle yeni bir devlet kurulma aşaması ve bir geçiş dönemi olduğu için ayrıca devlet ve toplum hayatında otorite boşluğuna sebep olmamak için Osmanlı Devleti döneminden beri gelen mevcut kanunlarla günlük işleri görürken günün ihtiyacına göre yeni kanun ve yönetmelikler yapmıştır. Nitekim günün koşulları TBMM gibi meşru ve haklı bir kurumu meydana çıkarırken yeni bir devletin temellerini de atmıştır. Kurucu meclis gibi iş gören¹⁵ ilk meclisten sonra seçimlerle kurulan ikinci meclis yeni bir devletin diğer kurumlarını kurmaya devam etmiş ve bu sürede gerektikçe yeni kanunlar yaparak eskilerini yürürlükten kaldırmıştır. İşgal döneminde Vakıf ve tarikatların denetimini tam olarak yapması mümkün olmamıştır. Bununla birlikte işgal altına düşmemiş yerlerdeki tekke, zaviye ve tarikatları denetlemeye çalışmıştır. Bu konuda mecliste dikkat çekici tartışmalar yapılmıştır. Bu dönemde meclisin en hassas olduğu konulardan birisi de Vakıfları ve tarikatları denetlemeye yönelik girişimler olup bunlar çok çeşitli olmakla birlikte şu başlıklar altında toplanabilir¹⁶;

1. Müfettişler Görevlendirmek Yoluyla Denetleme Girişimleri
2. Vakıflar Şurası Kurmak Yoluyla Denetleme Girişimleri
3. Vakıfları Hükümet Yönetimine Geçirmek Yoluyla Denetleme Girişimleri
4. Vakıf Bütçesi Görüşmelerinde Vakıfları Denetlemeye Yönelik Tartışmalar
5. Soru Önergeleri Verme Yoluyla Denetleme Girişimleri
6. Meclis İstida Encümeni’ne Gelen Şikâyet Dilekçelerinin İncelenmesi Yoluyla Denetleme Girişimleri

¹³ Ekrem Özer, **Osmanlı’da Tekke ve Tarikat Islahatları- II. Mahmut Dönemi ve Sonrası**, Basılmamış Doktora Tezi, s. 20–170.

¹⁴ Bernard Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 404.

¹⁵ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006, Ankara, s. 562

¹⁶ Ayşe Yanardağ, **Atatürk Devrimleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı (1924-1938)**, Basılmamış Doktora tezi, Ankara, s. 138-151

7. Diğer Denetleme Girişimleri (vakıf işlerinin fazlalığı ve önemi nedeniyle müstakil bir Bakanlık haline getirilmesini isteyen kanun teklifi, işgalden kurtarılmış yerlerde gerçekleştirilmiş bütün işlemlerin hüküm ve kararların geçerli olup olmamasına dair tartışmalarda vakıf mahkemesinden gelen bütün hüküm ve şer’i kararlar hakkında istisnai bir usul teklifi gibi)

Kurtuluş Savaşı başarıya ulaşıp saltanat kaldırıldıktan 20 gün sonra TBMM hükümeti Osmanlı’da vakıfların bağlı olduğu Evkaf-ı Hümayun Nezareti’nin de kaldırıldığını vakıfların Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti’ne bağlandığını İstanbul vilayetine bildirmiştir.¹⁷

Diyanet İşleri Başkanlığı Döneminde Tekke ve Zaviyeler (3 Mart 1924–30 Kasım 1925)

Kurtuluş Savaşı başarıya ulaştıktan sonra Saltanat kaldırılırken Halifelîğe dokunulmamıştır. 29 Ekim 1923’te Cumhuriyet ilan edilerek yeni bir devlet kurulduğu ilan edilmiştir. Ancak yeni devletin henüz bütün kurum ve kuruluşları tamamlanmamıştır ki 3 Mart 1924 tarihi hem bu bağlamda ve hem de tekke ve tarikatlar açısından önemlidir. Tekke ve tarikatların bağlı olduğu Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti kaldırılmış ve Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur. Kanuna göre;

Madde 1 Türkiye Cumhuriyeti’nden muamelât-ı nâssa dair olan ahkâmın teşri-i infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği hükümete aid olup din-i mübîn-i islâmın bundan maada itikadat ve ibadeta dair bütün ahkâm ve mesalihin tedviri ve müessesat-ı diniyenin idaresi için Cumhuriyetin makarrında bir Umur-ı Diyaniye Riyaseti makamı tesis edilmiştir.

Madde 2 Şer’iyye ve Evkâf Vekâleti mülğadır.

Madde 3 Diyanet İşleri Reisi Başvekilin inhası üzerine Reisicumhur tarafından nasb olunur.

Madde 4 Diyanet İşleri Riyaseti Başvekâlete merbuttur. Diyanet İşleri Riyasetinin bütçesi Başvekâlet bütçesine mülhaktır. Diyanet İşleri Riyaseti teşkilâtı hakkın-da bir Nizamname tanzim edilecektir.

Madde 5 Türkiye Cumhuriyeti memaliki dâhilinde bilcümle cevâm-i ve mesacid-i şerifenin ve tekâya ve zevayanın idaresine imam, hatip, vaiz, şeyh, müezzin ve kayyımların ve sair müstahdeminin tayin ve azillerine Diyanet İşleri Reisi memurdur.

Madde 6 Müftülerin mercii Diyanet İşleri Riyasetidir.

Madde 7 Evkâf umuru milletin hakiki menafine muvafık bir şekilde halledilmek üzere bir müdüriyet-i umumiye halinde şimdilik Başvekâlete tevdi edilmiştir¹⁸.

Görüldüğü üzere 3 Mart 1924 tarihinde Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti’ni kaldırarak Diyanet İşleri Başkanlığı’nı kuran kanunun beşinci maddesi Türkiye Cumhuriyeti’nde diğer dini kurumlarla birlikte “*tekke ve zaviyelerin yönetimini ve hizmetlilerinin atama ve görevden alınmalarını*” Diyanet İşleri Başkanlığı’na vermiştir. Yedinci maddeyle diğer birçok kurumun

¹⁷ Öztürk, a.g.e., s. 87.

¹⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 7, İctima Senesi 1, s. 24; Düstur, Cilt 5, 3 Mart 1340, İstanbul, 1931, s. 665.

olduğu gibi tekke ve tarikatların maddi boyutunu ilgilendiren vakıf işleri ise milletin menfaatlerine uygun şekilde halledilmek üzere bir müdürlük halinde şimdilik Başbakanlığa bağlanmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı bu tarihten itibaren tekke ve zaviye şeyhlerini mevcut Tevcih-i Cihat Nizamnamesine¹⁹ göre atayıp denetlemiştir.²⁰

Mesela Muğla kasabasının camii kebir mahallesinde kurulmuş Rufai tarikatının postnişini Şeyh Ethem Efendi ölünce postnişin görevine Ömer Efendi niyabet edilmiştir. Ancak görevin ölen Ethem Efendinin sağır mahdumu Ahmet Necati efendiye verilmesi gerektiği hakkındaki gelen evrak incelenmiş ve Ömer Efendiye verilen görevin usulsüz olduğuna, görevin Ahmet Necati Efendiye verilmesi kararlaştırılmıştır²¹. Bir camide imamlık görevinde bulunan şeyhin eskiden beri sabah, akşam ve yatsı namazlarını cemaati azaltmaya ve nefret etmeye sebep olacak şekilde uzattığı, hatta teravih namazlarında bazen iki cüz ve birkaç defa beş gecede bir hatim ve son zamanlarda üç gecede bir hatim ile teravih kıldırılmayı alışkanlık haline getirdiği cemaatin azalmasına sebep olduğundan imam efendiyi itidale davet için ahaliden müracaatta bulunulmuştur. Evrak incelenmiş ve cemaatle namaz kılınan cami ve mescit imamlarının Kuran okuma ve diğer zikirlerde “*haddi sünneti*” koruması cemaatte nefrete sebep olacak fiillerden sakınması ve şeri görevini hüsnü suretle yerine getirmesine dair uyarı yapılması kararı verilmiştir²². Görüldüğü üzere Osmanlı döneminden beri gelen dini kurumların ve kişilerin atanma ve denetlenme faaliyetleri Cumhuriyet döneminde devam etmiştir.

Halifeliğin kaldırılmasıyla ve buna tarikatlardan birinin tepkisiyle ilgili bir örnek İstanbul’da ortaya çıkmıştır. İçişleri Bakanlığının yazısı üzerine Diyanet İşlerine tarikatlarla ilgili şöyle bir olay yansımıştır²³. İstanbul’da tekkelerde o tarihe kadar icra edilen “*inabeyi tarikat ve meşihat*”/tarikate girme(tövbe etme) ve şeyhlik törenine “*hilafet cemiyeti*” ismi verilmiş ve bu tören için hazırlanan davetiyelerde “*hilafet cemiyetine*” teşrifi şeklinde ifadeler kullanılmıştır. Gazetelere bu şekilde ilan gönderilmiş ve bazen gazetelerde çıktığı görülmüştür. Aslında bazı tekkelerde bu toplantıya “*ilbası taç ve hırka ve icaze*” adı verilerek davetiye hazırlanması amacı temin ettiği görülmüştür. Ancak bazı “*kişilerin inkılab-ı mesudumuzu takdirsizliğinden naşi ayin ve davet-i mezkureye “hilafet cemiyeti” adı verip etrafa davetiye göndermeleri “başka ma’navı ifham edeceğinden/başka manaya geleceğinden münasip bir surette ma’na ve maksada şamil kelime isti’mal edilmesi/uygun bir tarzda manayı ve amacı ifade eden kelime kullanılması hususunda*” Diyanet İşleri Başkanlığının bir karar alması gerekmiştir. Diyanet bu tür davetiyelerde “*ilbası taç ve hırka, telkini zikre icazet*” ifadesinin amacı temin edeceğini ayrıca bu konuda bu tarzda kelimeler kullanılması ve ilgililere genel bir tamim olarak bildirilmesi kararını almıştır. Bu belgede anlatılan durumun halifeliği geri getirmek için İstanbul’da tekkeler ve tarikatlar tarafından bir hazırlık olup olmadığı şimdilik kesin olarak anlaşılmamıştır. İleride yapılacak arşiv çalışmalarında bu konu açığa çıkabilir. Ancak Nakşi şeyhlerinden ve nüfuzu geniş olan Şeyh Sait’in propaganda malzemesi olan halifeliğin kaldırıldığı dolayısıyla dinin kaldırıldığı iddiasıyla isyan hazırlıklarının tekke ve tarikatlarda yaptığı da gözden uzak tutulmamalıdır.

¹⁹ Din hizmetlilerinin görevlendirilmesi hakkındaki düzenleme

²⁰ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 113, 28 Mayıs 1924; Karar Numarası 110, 27 Mayıs 1924, Karar Numarası 129, 29 Mayıs 1924

²¹ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 926, 14 Eylül 1924.

²² **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 987, 2 Mayıs 1925.

²³ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 913, 10 Eylül 1924.

Şeyh Sait İsyanı ve Tekke ve Tarikatların Kapatılışı

1924 yılı iç muhalefetin arttığı ve Lozan'dan kalan Musul Meselesi, mübadele gibi dış sorunların yoğunlaştığı bir dönemdir. Halifeliğin kaldırıldığı, tevhid-i tedrisat sebebiyle medreselerin kaldırılıp İmam-hatip okulları ve İlahiyat Fakültesinin kurulduğu bu dönemde inkılapları dinin kaldırılması olarak gören ve gösteren iç muhalefetin doğuda isyan hazırlıkları yaptığı yıldır²⁴. 1925 yılının ilk aylarında başlayan Şeyh Sait İsyanı sebebiyle Dâhiliye Vekâleti bütçesi görüşülürken gazetelere yansıyan olay hakkında hükümete sorular sorulmuştur²⁵. Şeyh Sait İsyanının oluşturduğu havanın etkisiyle olsa gerek Diyanet İşleri Bütçesi görüşülürken dikkat çekici eleştiriler yapılmıştır. Bu eleştiriler Diyanetin dini gerçekleri öğretmek için milletin anlayacağı şekilde yayınlar yapması, cehaleti ortadan kaldırmaya yardımcı olması, Türkçe Kuran, Türkçe Hutbe meseleleri, cami ve mescitlerin yıkık, harabe ve pis halde olduğu, din hizmetlilerinin ilmi bakımdan yetersizlikleri ve kıyafetleri, tekkelerin sefahat mahalleri olduğu buralara harcanan paraların boşa gittiği gibi konuları tartışılmıştır²⁶. Karesi milletvekili Vehbi Bey şu dikkat çekici ifadeleri kullanmıştır “*...başına iki arşın sarık saran kimse hocayım diye milletin arasında dolaşmasın. (Bravo sesleri) Binaenaleyh Diyanet İşleri Riyaseti mesleğini temsile kudretyab olan kimlerdir, onları tespit etmelidir ve buna bir kıyafeti mahsusa vermelidir. Yarın bendeniz başıma iki arşın sarık sararak çıksam milletin arasına, dilimin tatlılığına, fesahatime, belâgatime güvensen de, bu Cumhuriyet bu İslamiyet'e mugayirdir diye hezeyan savursam, mani yoktur. Bu, addedilecektir ki şer'i şerifin ahkâmı böyledir. Neden? Çünkü başında sarıklı bir hoca söyledi. (Doğru sesleri) Bunun için bendeniz şimdiye kadar ihmal edilen bu işin her şeyden evvel hallini talep ediyorum. Başına sarık, sırtına cübbe giyecekler bir şehadetname ve tasdikname alsın. Rastgelen başında üç arşın beyaz sarıkla halkı dolandıрмаğa çıkmasın ve bu itibarla da İslamiyet dinine de leke olmasın”*

Ayrıca ülkenin yüzde sekseninin köy olduğu, köy imamlarının yetersizliği, köy imamlarının coğrafya, Türkçe, ilmiyal ve güzel yazmadan imtihan yapılması konusuna değinilmiş, imtihan yapılırsa köylerde imam kalmayacağı gibi konuşmalar aslında Diyanet İşleri Başkanlığından beklenen din hizmetlerine ne kadar önem verildiğini yansıtmaktadır. Diyanet İşleri Başkanı adına açıklama yapan Ahmet Hamdi Aksekili Beyefendi bu konulardaki eleştirileri genel olarak kabul etmiş ve çalışmalar yaptıklarını belirtmiştir. Ayrıca Kur'an ve Hadis kitaplarının tercümesi için Diyanet bütçesine bir madde eklenmiştir. Tüm bu eleştiri ve talepleri din ve şeriat iddialarıyla ortaya çıkan henüz yeni başlamış Şeyh Sait İsyanını göz önünde bulundurmadan ele almak meselenin bağlamından kopuk kalmasına sebep olur. TBMM'de genellikle bütçe kanunu görüşmelerinde ilgili bakanlığın ya da kurumun mevcut işleyişine dair aksaklıklar ve beklentiler dile getirilmiştir. Din ve şeriat iddiasıyla cumhuriyetin ilanı, halifeliğin kaldırılması gibi inkılapların dine aykırı olduğuna dair propagandalarla isyan çıkınca Diyanet İşleri Başkanlığının din hizmeti ve hizmetlilerinin kalitesi ve beklentiler ister istemez gündeme gelmiştir.

25 Şubat 1925'te Doğu vilâyetlerinden bazılarında bir ay müddetle sıkıyönetim ilân olduğuna dair Başbakanlık tezkeresi sebebiyle Ali Fethi Bey yaptığı konuşmada Şeyh Sait

²⁴ Yaşar Kalafat, **Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar**, Boğaziçi Yayınları, Ankara, 1992, s.115-150

²⁵ TBMM Zabıt Cerideleri, Cilt 14, İçtima Senesi II, Devre II, 18.2.1341, s 123-131

²⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 14, İçtima Senesi 2, s. 210-227.

İsyanı hakkında detaylı bilgi verirken isyanın sebepleri olarak “*hadise Padişahlık, Hilâfet, Şeriat, Abdülhamid'in oğullarından birinin saltanatını temin gibi irticakâr bir propaganda pûşidesi altında Kürtçülüktür*” cümlelerini kullanmıştır²⁷. Teklif oy birliğiyle kabul edilmiş ardından Hıyanet-i Vataniye Kanununa ek yapılmıştır²⁸. Kanunun gerekçesinde dinin siyasi amaçlarla kullanımına uzak ve yakın tarihten vurgu yapıldıktan sonra “*Türk Milletinin içtimaî ve siyasî rüşünü müsbit cumhuriyetimize karşı son günlerde irticakâr suikasitlerle hareket edenlerin, gene ahkâmı mukaddeset-i diniye ile yer yer bir kısım halkı iğfal ve izlâl*” ettiklerine dair Şeyh Sait İsyanına atıf yapılmıştır. Kanunun amacı şöyle açıklanmıştır;

“*Vicdan ile Allah arasında bir vasıta-i telâkki olan dinler, vasıta-i siyaset ve binnetice vasıta-i ihtiras oldukça harimi nezahetlerinin müteessir olacağında şüphe yoktur. Hükümetimiz vicdan ile Allah arasında siyasetin ve teşekkülât-ı siyasiyenin mutavassıtlık salâhiyeti olamayacağına kanidir. İslâmiyet ise bunu müeyyettir. Aksi telâkkilerin behemahal tegallüb ve istibdada müncer olduğu ve olacağı hakayık-ı tarihiye ile müspet ve müeyyettir. Tarihin mütemadi tecrübelerine istinat ile vecize haline koyduğu bu hakikatlerden mülhem olan hükümetiniz, badema dinin ve mukaddesatı diniyenin bir vasıta-i siyaset ve binnetice menfaat ve ihtiras edilmemesini ve ona vaz'ı hakiki ve mukaddesini teminen ihzar ettiği kanunu müstaceliyetle Meclisi Âlinin nazarı tasvibine arz eder.*”

Hıyanet-i Vataniye Kanuna yapılan ek şöyledir;

“*Dini veya mukaddesat-ı diniyeyi siyasî gayelere esas veya alet ittihaz maksadıyla cemiyetler teşkili memnu'dur. Bu kabil cemiyetleri teşkil edenler veya bu cemiyetlere dâhil olanlar haini vatan addolunur. Dini veya mukaddesat-ı diniyeyi alet ittihaz ederek şekl-i devleti tebdil ve tağyir veya emniyet-i Devleti ihlâl veya dini mukaddesatı diniyeyi alet ittihaz ederek her ne suretle olursa olsun ahali arasına fesat ve nifak ilkası için gerek münferiden ve gerek müçtemian kavli veya tahriri veyahut fiilî bir şekilde veya nutuk iradı veyahut neşriyat icrası suretiyle harekette bulunanlar kezalik haini vatan addolunur*”

26 Şubat 1925 günü Şeyh Sait İsyanı ile ilgili telgraflar mecliste okunmuştur²⁹. Birkaç gün içinde eleştirilere dayanamayan Ali Fethi Bey hükümeti istifa etmiş ve İsmet Paşa hükümeti kurulmuştur. 4 Mart 1925 günü Takrir-i Sükûn Kanununa dair teklif meclise gelmiş, hararetle tartışmalardan sonra kabul edilmiştir³⁰.

Bir yandan askeri tedbirler alınırken diğer yandan isyanın arkasında siyasi amaçlar olsa da dini, şeriatı, halifeliği geri getirme iddialarıyla propaganda yapıldığı için dinsel tedbirler de alınmıştır. Diyanet kadrolarının halkı bu konularda uarması için şöyle bir emir verilmiştir;

“*Vilayat-ı şarkıyye havalisinde medarisin seddiyle ulemanın ve Kur'an'ın tercümesiyle dinin ortadan kaldırılması arzu edilmekte olduğuna dair birtakım ağraz-ı faside imhasının sebükmağzane iğfal için propaganda yaptıkları alınan tahrirat-ı resmîyelerden müsteban olmakla*

²⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 14, İçtima Senesi 2, s. 306-308.

²⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 14, İçtima Senesi 2, s. 309-311

²⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 14, İçtima Senesi 2, s. 350-352

³⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, İçtimaa Senesi, 2, Cilt 15, s. 131-154

cumhuriyetin gayesini halka layığıyla tefhim ve tebliğ ve sui tefhime meydan vermemeye himmet ve gayrette bulunmaları."³¹

Neticede isyan söndürülmüş, Şeyh Sait yakalanmış ve yargılamalar devam ederken İçişleri Bakanlığı'ndan 30 Mayıs 1925 tarihli bir yazıyla hangi tarikata mensup olursa olsun tekke şeyhlerinin memuriyet, meclis üyeliği gibi görevlerde bulunup bulunmadığının araştırılması ve cevabın bildirilmesi istenmiştir. Valilik, müftü efendiye başlığıyla yazının suretini ekleyerek gereğinin süratle yapılmasını istemiştir. Şeyh Sait İsyanı yargılamalarının devam ettiği ve tekke ve tarikatların isyandaki rollerinin belirmeye başladığı sırada Devlet, tarikat şeyhlerinin devlet kurumlarında görevi olup olmadığını araştırmış³² tekke ve tarikatlar hakkında geleceğe yönelik bir düzenleme ve değişikliğin hazırlığını yapmıştır.

Yargılamalar sırasında özellikle Şeyh Sait, siyasi hiçbir iddiası ve isyanın lideri olmadığını savunmuşsa da soruşturmalar neticesinde bir Kürdistan iddiasını savundukları açığa çıkmıştır³³. Neticede isyanda siyasi amaçlar için dinsel iddialar kullanıldığı ve halkın sosyo-kültürel durumunun bu propagandadan etkilenmeye müsait olduğu ve tekke ve zaviyelerin bu işler için kullanıldığı görülmüştür. 28 Haziran'da Şeyh Sait hakkındaki İstiklal Mahkemesi kararını açıklamıştır. Kararın tekke ve tarikatların kapatılmasıyla ilgili kısmı şöyledir; *"yapılan muhakemelerden ve incelemelerden tekke ve zaviyelerin birer kötülük ve fesat ocağı oldukları ve bu tekkelerle zaviyelerde şeyhlerin kendilerine Allah süsü vererek halkı kendilerine taptırmak gibi, dinin kabul edemeyeceği fiiller işledikleri, mahkeme huzurundaki ifadelerinden anlaşılması dolayısıyla Şark İstiklal Mahkemesi, yargı bölgesi içindeki bütün tekkelerle zaviyelerin kapatılmasına karar verilmiştir"*³⁴.

Kararın ertesi günü Mahkeme Başkanlığı Savcılığa gönderdiği bir yazıyla ayaklanmada görüldüğü üzere bu gibi tekke ve zaviyelerin birer *"menba-ı şer ve fesad"* yuvası olduğu, mensuplarının kendilerine kutsal payeler vererek halkı secde ettirdiklerinin anlaşıldığı bu nedenle kendi il ve kazaları içindeki bu yerlerin kapatılması için bütün yöneticilere bildirilmesi istenmiştir. Siverek, Mardin, Van, Hakkâri, Genç, Siirt, Hınıs, Dersim, Diyarbakır, Ergani, Maden, Malatya ve Elazığ'da vali ve diğer yöneticiler bu kararı uygulamaya başlamışlardır. Uygulamada bazı yerlerde işler yavaş gitmesi ya da hiç kapatılmaması üzerine İstiklal Mahkemesi, bu konuda ihmali veya kötü niyeti bulunanlar hakkında kanuni işlem yapılacağını bildirmiştir. Uyarı üzerine vali ve diğer yöneticiler kapatılan yerlerin listelerini göndermişlerdir. Ancak tekke ve zaviyeler kapatılmasına rağmen bazı yerlerde evlerde gizli olarak aynı adla ayin ve törenler yapıldığı, halktan para topladıkları haberleri de gelmiştir. Bununla birlikte kapatılma sırasında ciddi bir olay çıkmamıştır³⁵.

Mahkeme kararıyla tekke ve tarikatlar kısmen kapatılırken devlet buralara yönelik tedbirlerine devam etmiştir. 29 Haziran 1925 tarihli bir belgede Diyanet İşleri Başkanlığı, vakıf kurumlarından olan tekke, zaviye, cami ve mescitlerdeki eşyaların zarar görmemesi ve zarar verenlerin mahkemeye verilmesini isteyen tamim yayınlamıştır.³⁶ Tekke, zaviye ve

³¹ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 12 104 15.

³² BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 3 15 11.

³³ Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri, Milliyet Yayınları*, İstanbul, 1988, s. 260-275, Kalafat, a.g.e., Ahmet Süreyya Örgüven, *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi*, Temel Yayınları, İstanbul, 2002

³⁴ Aybars, a.g.e. s.271

³⁵ A.g.e. s. 275-276

³⁶ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı V45, Yer Numarası 13 110 16.

tarikatlari kapatmadan önce buraların yağmalanmaması ve şeyhlerin diğer kurumlarla ilişkisinin sorgulanması, devletin, eski kurumları tamamen kaldırmadan önce aldığı tedbirlerdir.

Öte taraftan Atatürk 30 Ağustos 1925'te Kastamonu'da yaptığı konuşmasıyla tekke ve tarikatların tamamen kaldırılacağına mesajını vermiştir³⁷. 3 Eylül 1925 tarihinde Bakanlar Kurulu, tekke ve zaviyelerin kaldırılmasına ve ilmiye sınıfı ile kisvesine ve bilumum devlet memurlarının kıyafetlerine dair kararname çıkarmıştır. Kararnamede önce ilganın gerekçesi şu sözlerle açıklanmıştır³⁸;

“vatana mal ve canca birçok fedakârlıklar tahmil etmiş olan büyük irtica' hadisesi üzerine Şark İstiklal Mahkemesinin daire-i kazası dâhilindeki tekaya ve zevayanın seddine karar verdiği malumdur. Ankara İstiklal Mahkemesi dahi tekaya ve zevayanın seddi lüzumuna dair hükümetin nazar-ı dikkatini celp etmiştir. Gerek bu kararnameler ve gerek hükümetçe vuku' bulan istidlaat ve meşhudât-ı atideki kanaatlara müncer olmuştur.”

Şark İstiklal Mahkemesi'nin, Şeyh Sait İsyanı nedeniyle isyan bölgesinde tekke ve zaviyeleri kapattığı gibi Ankara İstiklal Mahkemesi tekke ve zaviyelerin kaldırılması gereğine ilişkin, hükümetin dikkatini çekmiştir. Sebep açıklandıktan sonra maddeler şöyle devam etmiştir;

“evvela mevcut tekkeler ve tarikatlar ve zevayalara mensup ve salıklarında pek çok masum vatandaşlar olduğuna şüphe olmamakla beraber erbab-ı kastın bu müesseseler vasıtasıyla masumları izlâla fırsat buldukları ve zahiren samimi içtihad ve itikadât namına makasid-ı muzırreyi hem cami hem tekaya olarak isti'mal edilenler yalnız cami ve mescid olarak küşad edilecektir”

İçinde masum vatandaşlar bulunduğuna şüphe olmamakla birlikte kast edilen kişilerin bu müesseseler aracılığıyla masumları kışkırttıkları ve görünüşte samimi içtihad/dinsel yorum/görüş/kanaat adına zararlı amaçlar güttükleri için tekke ve zaviyelerin kaldırılmasına karar verilmiştir. Bu müesseselerin binaları hem cami hem tekke olarak kullanılıyorsa bundan sonra artık sadece cami ve mescit olarak kullanılacaklardır.

2-Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde hiçbir tarikat ve bunlara mensup hiçbir şeyh, derviş, mürid yoktur. Bu sınıflara ait hususi kisveler ve unvanlar mülga ve menu'dur.

Yüzlerce yıl içinde kurumsallaşmış olan tarikatların kendine has özel kıyafetini ve unvanlarını kullanmak yasaklanmış ve kaldırılmıştır.

3-Sedd edilen tekaya ve zaviyelerin vakfiyelerinde şeyhin ikametına mahsus ayrıca meşrut hane varsa bunlarda evvelce şeyh olanlar kayd-ı hayat ikamet edebilecektir. Şeyh evlad-ı vakıftan ise elyevm zata mahsus vazifesi kezalik kayd-ı hayat şartıyla kendisine verilecektir. Bu gibi vakfiyelerinde münderiç şeraite tevfikân mürtezikası varsa onlarında tahsisatı tesviye olunacaktır.

Bu madde ile yasaklanan tekke ve zaviyelerin vakıfnamelerinde şeyhin ikameti için ayrıca vakfedilmiş bir ev varsa ve bunlarda eskiden şeyh olanlar hayat boyu ikamet

³⁷ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s. 225

³⁸ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı V32, Yer Numarası 4 28 32.

edeceklerdir. Dikkat edilirse burada tarikatların vakıfnamesindeki şart aynen muhafaza edilmiştir. Devamında şeyh, vakfı kuranların evlatlarından ise ve vakıfnamesinde dini-ilmî ya da yöneticilik gibi zata mahsus görevi var ise yine hayat boyu kendisine verilmiştir. Ayrıca vakıfnamesinde bu göreve istinaden maaş tahsis edilmiş ise tahsisatları bir şekilde verilecektir.

4-Bu kabil mesdud mebaniden mektep ittihazına elverişli olanlar mektep olarak isti'mal edilecek ve elverişli olmayanları müstağni-i anha hakkındaki 19 Mayıs 1327 tarihli madde-i kanuniyeye tevfiakan evkaf müdüriyet-i umumiyesi nakd ile bi-l'istibdal hasıl olacak para ile köylerden başlayarak icab eden mahallerde mektepler inşa ve bunları idare-i hususiyelere terk eyleyecektir.

Bu madde ile tekke ve zaviyelere hasır edilmiş binalardan okul olmaya elverişli olanlar okul olarak kullanılacak elverişli olmayanları kendisine ihtiyaç kalmamış olanları da 19 Mayıs 1327 tarihli kanuna göre Vakıflar Müdürlüğü tarafından nakite dönüştürülmek üzere satılacak ve elde edilen para ile köylerden başlayarak ihtiyaç duyulan yerlerde okul inşa edilecek ve bu okullar idare-i hususiyelere bırakılacaktır.

5-Selatin-i maziye türbeler sedd olunmuştur.

Genellikle bir türbenin etrafında gelişen tarikatlarla birlikte türbeler de kapatılmıştır. Bu türbelerde türbedarlıkla görevlendirilmiş birileri bulunur türbenin bakımıyla ve türbeye gelen dua eden ziyaretçilerle ilgilenirlerdi. Bu tür uygulamalar kaldırılmıştır.

Osmanlı'da devlet kontrolüne alınan sıkı bir şekilde takip edilmeye çalışılan tarikatların Cumhuriyet döneminde bu kanunla ilgasının anlamı; kendilerine ait binaların okul, cami, mescit olarak kullanılması ve unvan, kıyafet ve ayinlerinin yasaklanması demektir. Görüldüğü üzere tarikatlardaki şeyhlerin vakıflarda kendilerine vakfedilmiş ev ya da maaşları ve zata mahsus görevleri yine kendilerine bırakılmıştır. Kararnamenin devamında dini hizmet vermek için kurulmuş olan Diyanet İşleri Başkanlığının personelinin kıyafetleri hakkında düzenleme yapılmıştır.

a-Diyanet İşleri Riyaseti tarafından mevcut mansûb hatipler ve Diyanet İşleri Riyaseti tarafından muvazzaf vaizler

b-Diyanet İşleri Riyaseti tarafından buyrulduğu köy hocaları

2-İlmiye sınıfının kisvesinde alâmet-i farika, beyaz sarık ve siyah latadan ibarettir. Orduda ifa-yı vazife eden imamın sarığının ve latasının rengi hususunda askeri icâdine tabidirler.

3-İlmiye sınıfını teşkil eden zevat vazifeleri haricinde kisve-i ilmiyelerini lâbis bulunmağa mecbur değildirler.

4-Kisve-i ilmiyelerini labis olanlar devâir-i resmiye dâhilinde usulen başı açık bulunurlar mamafih başları kapalı olarak dahi bulunmakta da muhtardırlar.

5-Kisve-i ilmiyeyi labis olanlar binalar haricinde teati-i selam için serpuşlarını çıkarmayarak el ile hareketinde muhtardırlar. Ancak kanunen Cumhuriyet Bayramı olan günün resmi merasimi esnasında selam teatisi serpuşunu çıkararak başıyla ifa olunur.

6-Birinci maddeye göre ilmiye sınıfı haricinde bulunanlar kisve-i ilmiyeyi iktisab edemezler.

Dikkat edilirse tekke ve zaviyeleri ve tarikatları kaldıran kararnamenin ikinci maddesi tekke ve tarikatların tarihsel olarak ortaya çıkmış resmileşmiş kendilerine ait hususi/özel kisve/elbise ve unvanlarının kaldırıldığını da ilan etmiştir. Öte yandan halkın din anlayışına yakın olarak bir tür dinsel hizmet veren tekke ve tarikatlar kaldırılınca Osmanlı'dan beri ilmiye sınıfı içinde olan ve müftü, imam, vaiz gibi din hizmeti veren memurlarının kıyafeti bu kararnamede birlikte ele alınmış ve düzenlenmiştir. Aslında din adamlarının kıyafeti meselesi 1922'de dinsel anlam kazanmış kıyafetleri herkesin giymemesine dair bir teklif gündeme gelmiş fakat kabul edilmemiştir³⁹. 1925 tarihli kararnameyle bu konuya el atılmış dinsel kıyafetleri herkesin giymesi ve Diyanet'ten izni ve yeterliliği olmayanların dinsel konuşmalar yapması engellenmiştir. Devlet, Diyanet İşleri Başkanlığında görevli ehliyetli din hizmetlilerinden başkasının cami ve mescitlerde vaaz, hutbe, namaz kıldırma gibi dinsel hizmet vermesine engel olmuştur. Dinsel kıyafet giyip din ve şeriat iddialarıyla halkı aldatarak -ki Şeyh Sait İsyanı bunun en somut canlı örneğidir- toplum ve devlet düzenini bozanlara karşı çıkarılmış bir kararnamedir. Devlet gerekli ilmi yeterliliğe sahip kişileri Diyanet kadrolarında görevlendirirken mesleklerine uygun resmi bir kıyafeti başkalarının giymesine izin vermemiştir. Bu yasaklamayı hemen dünyanın her yerinde görülen devlet memurlarının kendine has resmi kıyafetleri uygulaması bağlamında görmek gerekir. Hıristiyanlıktaki gibi ruhban ve ayrıcalıklı bir din adamı sınıfı olmadığı için İslam dininde dolayısıyla Türklerde din hizmeti veren görevliler ilmi yeterliliğe sahip bir devlet memurundan başka bir şey değildir.

İsmet Paşa, 9 Kasım 1925'te mecliste hükümetin genel siyasetinden bahsetmiş, tekke ve zaviyeler meselesine Şeyh Sait İsyanı nedeniyle değinirken hükümetin aldığı tedbiri şu ifadelerle açıklamıştır; *"Büyük Milet Meclisi'nin verdiği salâhiyeti ancak mahalline istimal etmek ve ancak lâzım olduğu kadar istimal etmek için fart-ı itina sarf ettik, birçok tedâbir-i mânia almak mecburiyetinde bulunduk. Bunlardan birincisi tekkeler ve zaviyeler üzerinde ittihaz ettiğimiz tedbirdir. Sedd etmek mecburiyetinde bulunduğumuz tarihe kadar tekke ve zaviyelere mensup bulunmuş olanların samimiyetleri ve ferden itibarları üzerinde rencide edecek vaziyet almaktan kemal-i itina ile ihtiraz ettik. Bu kararı vermeye mecbur kalışımız, memleketin maddî ve manevî huzuru nokta-i nazarından bu müesseselerin devam-ı faaliyetlerini artık gayr-ı mümkün, daha faydasız ve zararlı bir hale gelmiş olmasına vicdanen kanaat ettiğimizdendir."*⁴⁰

16 Kasım 1925'de Konya milletvekili Refik Bey ve arkadaşlarının tekke, zaviye ve türbeler hakkındaki teklifi meclise gelmiş ve komisyonlarda incelenmek üzere Layiha encümenine gönderilmiştir⁴¹. 30 Kasım 1925'de kanun teklifi mecliste görüşülmüştür. Refik Bey, tekke ve zaviyelerde masum insanlar olduğunu ancak artık fesat yuvası haline geldiğini ifade ederken teklifi savunmuştur. Benzer şekilde Rize milletvekili Ekrem Bey, Muş milletvekili İlyas Sami Bey teklif lehinde konuşmalar yapmışlardır.

³⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 21, İçtima Senesi 3, s. 144-147.

⁴⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 19, İçtima Senesi 3, s. 61.

⁴¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 19, İçtima Senesi 3, s. 125

Kanunun geneli hakkında konuşmalardan sonra maddeleri üzerinde tartışılmıştır. Tekke ve zaviyelerin vakıflarla ilişkisi dolayısıyla teklif metninin her kelimesi üzerinde hassas davranılmıştır. Birinci maddedeki ifadeler bu nedenle dikkatle incelenmiştir. “*Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde gerek vakıf suretiyle gerek mülk olarak şeyhinin tahtı tasarrufunda gerek süver-i aharla tesis edilmiş bulunan bilumum tekkeler ve zaviyeler sahiplerinin diğer şekilde hakkı temellük ve tasarrufları baki kalmak üzere kâmil sed edilmiştir. Bunlardan usul-ü mevzuası dairesinde fil-hal cami veya mescit olarak istimal edilenler ibka edilir*”.

Urfa milletvekili Saffet Bey, birinci maddedeki “*vakıf suretiyle gerek mülk olarak şeyhinin taht-ı tasarrufunda gerek süver-i aharla tesis edilmiş bulunan bilumum tekkeler ve zaviyeler sahiplerinin diğer şekilde hakk-ı temellük⁴² ve tasarrufları baki kalmak üzere kâmil sed edilmiştir*” ifadesinin yeteri kadar açık olmadığını değiştirilmesini istemiştir. Tekkelerin mülk ve vakıf iki kısım olduğunu, vakıfların zaten kaldırıldıktan sonra kamu mallarına geçtiğini, mülkte ise sahibinin tasarruf hakkının kalması gerektiğini, vakıflarda bir de tekkelerin şeyhlerine ömür boyu kalmak şartlı binalar olduğunu anlatmıştır. Bu tür binaların kanun maddesinde ifade edilmesi gerektiğini savunmuştur. Maddenin “*mebani-i meşrutalarında hakk-ı temellük ve tasarrufları baki kalmak üzere*”, yani “*bina şartnamesinde mülkiyet ve kullanım hakkı saklı kalmak üzere*” şeklinde değiştirilmesini istemiştir. Tekke ve tarikatlarla ilgili bu tür bina şartnamelerinin baki kalmasına karşı çıkanların Hayır, sesleri arasında Gümüşhane milletvekili Hasan Fehmi Bey, “*meşrutanın yaşaması tekayanın yaşamasıdır*” demiştir. Saffet Bey, meşrutalı binalarda ailesi ile yaşayan şeyhlerin dışarı çıkmaları icap eder diyerek değiştirilmesi yönünde teklif vermiştir. Malatya milletvekili Reşit Bey ise bir adım daha ileri giderek, tekkelerin büyük kısmının vakıf, diğer kısmının halktan toplanan paralarla yapıldığını, şeyhlerin nadiren kendi ceplerinden tekke yaptıklarını, bu nedenle tasarruf ve mülkiyet meselesinin kaldırılmasını istemiştir. Antalya milletvekili Rasih Bey de tasarruf hakkı ve temellük hakkı meselesinin daha açık hale getirilmesini istemiştir. Yozgat milletvekili Süleyman Sırrı Bey, tekkelere yerleşmiş baba ve dervişlerin tekkelerin parasıyla kendilerine tapulu emlak ve arazi aldıklarını, kanunun ilga ettiği durumdan yararlanarak bu mallara el koyacaklarını bu nedenle ilga edilen tekkelerde baba ve dervişler namına kayıtlı emlak ve arazinin hazineye geçirilmesini teklif etmiştir. Encümen, Süleyman Sırrı Bey’in teklifini ayrı bir teklif olduğu, Tapu Encümeni’nde incelenmesi gerekçesiyle reddetmiştir. Süleyman Sırrı Bey, teklif reddedilirse yarın tasarruf iddiasına kalkışacaklardır, “*Bektaşî misin sen*” diyerek ısrarcı olmuşsa da teklif reddedilmiştir. Falcılık, büyücülük, üfürükçülük gibi unvan ve sıfatların da yasaklanması kanun metnine şöyle ilave edilmiştir:⁴³

“*Alelum tarikatlarla şeyhlik, dervişlik, müritlik, dedelik, seyitlik, çebebilik, babalık, emirlik, nakiplik, halifelik, falcılık, büyücülük, üfürükçülük ve gayıptan haber vermek ve murada kavuşturmak maksadıyla nüshacılık gibi unvan ve sıfatların istimaliyle bu unvan ve sıfatlara ait hizmet ifa ve kisve iktisası memnudur. Türkiye Cumhuriyeti dahilinde salatına ait veya bir tarika veyahut cerri menfaate müstenit olanlarla bilumum sair türbeler mesdut ve türbedarlıklar mülgadır. Seddedilmiş olan tekke ve zaviyeleri veya türbeleri açanlar veyahut bunları yeniden ihsas edenler veya ayın-ı tarikat icrasına mahsus olarak velev muvakkaten olsa bile yer verenler ve yukarıdaki unvanları taşıyanlar veya bunlara mahsus hidematı ifa*”

⁴² Sahiplik, mülkiyet hakkı.

⁴³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 19, İçtima Senesi 3, s. 282–289.

veya kıyafet iktisa eyleyen kimseler üç aydan eksik olmamak üzere hapis ve elli liradan aşağı olmamak üzere ceza-yı nakdile cezalandırılır.”

Tekke ve tarikatların kaldırılmasını içeren kanun teklifinden ve tartışmalardan anlaşıldığı üzere meselenin birkaç boyutu var. Bunlardan en önemlisi vakıflarla kurulmuş olması dolayısıyla vakıf türleri ve vakıf şartnameleri dolayısıyla, ibadet amacı dışında değişik şekilde vakfedilen binaların kişilerin tasarruf ve mülkiyet haklarını içerdiği için bu hakların korunması meselesidir. Çünkü bu binalarda değişik amaçlarla verilen hizmetler ve bu hizmetlerin vakıfname şartlarına uygun olarak devletin ilgili biriminin kontrolüne geçirilmesi ve tasfiye edilmesi söz konusudur. Bu vakıfların din, eğitim, hukuk, mülkiyet, gibi birçok alanı ilgilendiren boyutu vardır. Bunların en önemlilerinden biri dinsel diğeri eğitimle ilgilidir. Nitekim söz konusu kararnamede ve kanunda bu ikisi vurgulanmıştır. Kararnamede olmayan ancak kanuna eklenen falcılık, büyücülük, üfürükçülük, gayıptan haber vermek, murada kavuşturmak maksadıyla nüshacılık/muskacılık gibi unvan ve sıfatlar da yasaklanmıştır. Öteden beri Osmanlı Devleti'nde görülen zaman zaman suistimale dönen ve genellikle mucizevi yetenekleri olduğuna inanılan şeyhlerin uygulamalarında bulunabilen falcılık, büyücülük, üfürükçülük, muskacılık kanun içinde ele alınarak yasaklanmıştır.

Tekke ve Tarikatların Kaldırılmasına Dair Dikkat Çeken Uygulamalar

Tekke ve zaviyelerin kaldırılma kararına daha ilk günlerden ilgi gösterip destekleyen müftü hatta eski tarikat şeyhlerine 8 Eylül 1925'te bizzat Atatürk tarafından teşekkür telgrafı yazılmış, onurlandırılmışlardır⁴⁴. Tekke ve Tarikatların kaldırılması ve bunlara ait bina, gelir ve kişilerle ilgili işlemler yani tasfiye uygulamaları tarikatlar ve şeyhler Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı olduğu için öncelikle Diyanet'i ilgilendirmiştir. Hükümet kararnamesi 7 Eylül 1925'te Diyanet İşleri Başkanlığı aracılığıyla müftülüklere bildirilmiştir. Başkanlık tekke ve zaviyelerdeki bütün eşyanın İstanbul'da Dinî Müesseseler Müdüriyeti, İstanbul harici yerlerde ise müftülükler tarafından devir ve teslim işlerinin yapılıp, belgelerin bir kopyasının Diyanet İşleri Başkanlığı'na gönderilmesi bildirilmiştir.⁴⁵ Hükümet kararnamesinin uygulanması için hemen talimatname göndermiştir. Talimatnameye göre tekke ve zaviyelerdeki eşyaların toplanması ve tespiti için vilayet vakıf, muhasebe ve hukuk müdürleriyle müftü, orta mektep coğrafya ve tarih öğretmenlerinden oluşacak komisyona,⁴⁶ tapu ve polis müdürleri de katılacak, süratle kararname uygulanacaktır.⁴⁷ Mesela bu doğrultuda Muğla Milli Eğitim Müdürü, 4 Ekim 1925'te hükümetin emri gereğince tekke ve zaviyelerdeki eşyaların toplanması ve tespiti için vilayet vakıf, muhasebe ve hukuk müdürleriyle müftü, orta mektep coğrafya ve tarih öğretmenlerinden oluşacak komisyonun kendi odasında toplanacağını ve teşrif etmelerini rica etmiştir.⁴⁸

Tekke ve zaviyelerden okul kurmaya elverişli olanlar okul, elverişli olmayanlarına vakıf idareleri tarafından satılıp elde edilen parayla ihtiyaç duyulan yerlerde okul inşa edilmesi ve bunların idare-i hususiyelere devr olunması gerekirken, bazı yerlerde tekke binalarının idare-i hususiyeleri tarafından mülkiyetlerinin satışa çıkarıldığı anlaşılmıştır.

⁴⁴ Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s.576.

⁴⁵ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı V11, Yer Numarası 2 13 9.

⁴⁶ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı V48, Yer Numarası 13 114 55.

⁴⁷ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı V35, Yer Numarası 5 43 21.

⁴⁸ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı V48, Yer Numarası 13 114 55.

Başbakanlık söz konusu kanunun uygulanması ve yanlışlık yapılmaması için ilgili yerleri uyarmıştır.⁴⁹ Kanunda belirtilen işleri yapmak üzere kurulan komisyonlarda bazen yolsuzluk yapıldığına dair ihbarlar olmuştur. Bunlardan birisi Kastamonu’da oluşturulan komisyon kanuna uygun olarak görevini yapmamış, Kastamonu’da hala tekkelerde gizlice ayin icra edildiği ihbar edilmiştir. Hatta “komisyonun cami olarak kabul ve haliyle terk ettiği birçok yerlerde tekkelere ait eşya ve komisyon azalarının hemen cümlesinin tarikata mensup bulunduğu ihbarı” alınmış ve gerekli araştırmaların yapıldığı İçişlerinden Başbakanlığa bildirilmiştir⁵⁰.

Tekke ve zaviyelerin kaldırılması uygulamasına Diyanet İşleri Başkanlığı hükümete yardımcı olmuştur. Başkanlığın esasen dinî hizmetleri vermek üzere kendi personelini yetiştirecek medrese geleneğinden gelen kurumlarının kurulması⁵¹ nedeniyle dinî hizmet ve aydınlatma faaliyetlerinde bulunacak tarikat şeyhlerine ihtiyacı yoktu. Ayrıca dinî hizmet ve aydınlatma faaliyetleri devlet kontrolüne alınırken tarikat şeyhlerinin tekke ve zaviyelerinin devletle işbirliği yapmayacakları Şeyh Sait İsyanı ile açığa çıkmıştır. Diyanet İşleri tarikatların yasaklanmasında bu görevin -dinî hizmet ve aydınlatma- kendilerinde olması nedeniyle Heyet-i Müşavere Karar Defterlerinden anlaşıldığı kadarıyla hükümetle ters düşmemişlerdir.

Başkanlık, kendi personeli arasında tarikat mensubu olanlar hakkında, hükümetin yanında yer almıştır. Geyve’de Taraklı nahiyesi Kurşunlu Camii hatibi Hacı Atıf Efendi’nin, Şeyh Esat Efendi’ye mensubiyeti dolayısıyla bir sene mahkûm olduğundan hatiplik hizmetinden alınmıştır.⁵² Kayseri’de merkez camii imamı ve Tavuslun köyü imamlarının Nakşibendî tarikatına mensubiyetleri nedeniyle mahkeme olmuşlarsa da beraat etmişler, ancak hüküm temyize gittiğinden, bu arada görevlerine başlattırılıp başlatılmayacağına dair yazıya Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Heyeti tarafından temyiz sonucunun beklenmesi kararlaştırılmıştır.⁵³ Cami-i Kebir imamı Ahmet Efendi, mahkemede beraat ettiğinden göreve iadesini isteyen dilekçesi Devlet Şurası’ndan Diyanet’e gelmişse de temyiz sonucunun beklenerek Devlet Şurası’na bildirilmesi kararı⁵⁴ hukuki sürecin tamamlanmasında titiz davranıldığını gösteren bir örnektir. Her iki imamın beraatları temyizde onaylandıktan sonra görevlerine başlamalarına dair müftülük yazısı Başkanlık tarafından kabul edilmiştir.⁵⁵

Benzer şekilde Alaşehir müftülüğünden gelen bir yazıda hukuki hassasiyet açıkça görülmektedir. Yağhane Camii imamı Hacı Emin Efendi, Nakşibendî halifelerinden olduğu için beş ay mahkûm olmuş, otuz altıncı maddeye göre imamlık görevi vekâlet suretiyle idare edilmişti. Yarı maaşları almak üzere maliyeye yapılan müracaata, encümenin, vekil kararı Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından, tasdik edilmediği için maaşların verilemeyeceği bildirilince, gerekli işlemin yapılmasına müsaade edilmesi istenmiştir. Başkanlık, kanuna

⁴⁹ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı V43, Yer Numarası 12 104 21.

⁵⁰ BCA, Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü Evrakı Kataloğu, Yer Numarası 102 667 17

⁵¹ 13 Mart 1924 tarihli genelge ile medreselerin bir kısmı kapatılmış, bir kısmı, İmam ve Hatip Okullarına Süleymaniye Medresesi ise İlahiyat Fakültesine dönüştürülmüştür. Daha geniş bilgi için BCA, Millî Eğitim Bakanlığı (Genel 1920–28), Yer Numarası 76 376.

⁵² Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Karar Numarası 28, 31 Ocak 1932.

⁵³ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Karar Numarası 230, 14 Nisan 1931.

⁵⁴ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Karar Numarası 515, 30 Temmuz 1931.

⁵⁵ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Karar Numarası 558, 8 Ağustos 1931.

uygun olarak vekilin işe başlamasından itibaren asil ile eşit yarı maaş almalarını uygun bulduğunu müftülüğe bildirmiştir.⁵⁶

Başkanlık, Birecik'te Bahaî tarikatını yaymaya yeltenenler hakkında kanuni takibat yapılması hakkında hükümete yardımcı olmuştur.⁵⁷ Bahailik yayıcıları tarafından Başbakanlığa takdim olunup, Diyanet İşlerine havale edilen 23 Ocak 1929 tarih ve Şeyh Müslim imzalı dilekçe okunmuş, tarikatı yaymak isteyenler hakkındaki karar Başbakanlığa arz edilmiştir. Kaza müftülüğünün yazısıyla diğer evrakların birleştirilmesi kararlaştırılmıştır.⁵⁸

1932'de Adana'da Biberiye tarikatı ve ayini hakkında Adalet Bakanlığı'ndan gelen yazıya böyle bir tarikat ve ayinden Başkanlığın bilgisi olmadığı cevabı verilmiştir.⁵⁹ Başkanlık, devrimin yerleştirilmesinde devletin diğer kurumları ile işbirliği yapmaktan çekinmemiştir. Ancak Biberiye tarikatı hakkında 1964 yılında yayın faaliyetinde bulunan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1934 yılında böyle bir tarikatın varlığından nasıl haberi olmadığını açıklamak zordur. Osmanlı'nın son döneminde ve Cumhuriyetin ilk on yılında yaşamış olan bu tarikatın kurucusu Halil Develioğlu Nakşibendîlerin Halidi koluna katılmış, 1933 yılında ölmüştür.⁶⁰

Tarikatlar yasaklandığı ve vakıfların dinî hayır işlerine vakfedilmesinden dolayı vakıfnamelerdeki ifadeler dikkatle incelenmiştir. Tarikatların kendilerine has ayin ve zikirleri de yasaklanmış olduğundan vakıfnamelerdeki zikir ve tespih kelimelerinin anlamıyla tarikat zikirlerinin aynı olup olmadığı sorgulanmıştır. İskilip'te Katırcıoğlu Hacı Ömer bin Osman Vakfı'nın Vakfiyesinde "*bir tespih-i şerif etmeğe vakfettim*" ibaresinin tekke, türbe ve zaviyelerin kaldırılması ile ilgili kanunun yasakladığı tarikat zikir ile alakası ve tevliyet tevcihine⁶¹ engel olup olmadığı Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden sorulmuştur. Başkanlık bir tespih-i şerif etmeğe vakıf ettim ifadesinin İskilip'te ne anlamda kullanıldığını İskilip müftülüğünden sormuştur.⁶² Müdürlükten gelen vakfiye incelenmiş, tespihin asıl manası, Allah'ın zatını, sıfatını, işlerini her türlü eksiklik ve kusurdan uzaklığına inanmak, bunun sözlü, fiili, kalbi her ibadette bulunduğunu ve Kur'an-ı Kerim'i okumanın bütün zikirleri topladığı ifade edilmiştir. Dolayısıyla vakıfnamedeki tespih tabirinin kanunen yasaklanmış tarikat zikirleri ile bir alakası olmayacağı kararı verilmiştir.⁶³

Tekke ve zaviyelerin kaldırılmasında bir yandan Diyanet gerekli desteği verirken diğer yandan İçişleri Bakanlığı bunların takibiyle ilgili dikkat çekici araştırmalar yapmıştır. Trabzon'da mevcut aşiret ve şeyhler hakkında bilgi istemiştir⁶⁴. Çeşitli sorular hazırlanmış,

⁵⁶ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Karar Numarası 448, 23 Haziran 1931.

⁵⁷ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Karar Numarası 45, 16 Ocak 1929.

⁵⁸ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Karar Numarası 80, 31 Ocak 1929.

⁵⁹ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Karar Numarası 164, 7 Haziran 1932.

⁶⁰ Daha fazla bilgi için bkz; **Biberiye Tarikatı Hakkında**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1964, yazarı belli değildir.

⁶¹ Vakıf işlerine bakma vazifesi.

⁶² Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Karar Numarası 6, 2 Şubat 1938.

⁶³ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Karar Numarası 12, 12 Mart 1938.

⁶⁴ Aybars, a.g.e., Kalafat, ag.e., Örgüvren, a.g.e., çalışmada doğrudan kullanılan bu eserler dışında şeyhlerin aşiretler üzerindeki nüfuz ve etkisine dair daha birçok çalışma bulunmaktadır. Daha geniş bilgi için bakınız. Martin van Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, Wadie Jwaideh, **Kürt**

umumi ma'lumat, aşiretin münkasem olduğu kabile ve fırkaların yekdiğerleriyle münasebatı, nehb ü garet, hırsızlık ve şekâvet itiyadı, aşiret ve kabile reisleri efradının ahval ve secayâsı, tecavüz veya müdafaa vasıta ve kabiliyeti, itikadi vaziyet, ahval-i sıhhiye, tahtacılar, tarikat şeyhleri ve mülâhazat başlıkları altında toplam 57 soru sorulmuştur⁶⁵. Tarikat şeyhleri başlığı altında 43-57. sorular doğrudan tarikat ve şeyhlerle ilgili olup şöyledir;

Şeyhin ismi, sinni, pederinin ismi ve efrad-ı ailesinin isim ve sinleri, şeyhin mahall-i tevellüdü: Vilayet, kaza, karye, şeyhin mezhebi ve tarikati nedir ve şeyhlik kendisine kimden intikal etmiştir? Derece-i tahsili nedir ve nerede okumuştur?⁶⁶ Şeyhin kaç halife ve kaç müridi vardır? Halifeleri kimlerdir ve nerelerde mukimdirler? Hangisi kendisine halef olmağa namzeddir? Halife ve müridlerin şeyhe derece- merbutiyetleri nedir ve kendisine hangi elkabı/lakab verir ve hangi ünvanla hitab ederler? Şeyhde bir takım manevi kudretler, kerametler bulunduğu kani midirler ve ne gibi kerametleri istinad ederler? Bu kanaatleri ne gibi vekayi' ve rivayetten neşet eder ve ne gibi tedabirle tenmiye ve takviye ediliyor?⁶⁷ Tarikat ayini hangi zamanlarda ve ne suretle icra olunur, ayinin adâb ve erkânı nedir? Şeyhin şehir ve kasaba eşrafından aşair rüesasından müridleri ve mu'tekidleri var mıdır, kimlerdir? Şeyhin derece-i serveti ve tarz-ı hayatı ve maişeti nasıldır, emlâk-ı hususiyesi varsa nev'i miktarı nedir emlak ve arazisinden ne suretle istifade eder ve servetinin teşkil eden varidât ne gibi şeylerdir?⁶⁸ Şeyhin manevi nüfuzu hangi aşiret veya karye ahalisine şamildir ve derecesi nedir, aşiret rüesasından gemiler bu nüfuzdan memnun ve kimler gayri memnundur, memnuniyet ve âdem-i memnuniyetin esbabı nedir? Şeyh aynı zamanda maddi nüfuzu, yani aynı zamanda aşiret ve kabile riyasetini de haiz midir? Şeyhin Cumhuriyet idare ve hükümetine karşı hakiki vaziyeti nedir, maarife, teceddüd ve terakkiye düşman mıdır, teveccühkâr mıdır? Şeyhin mahalli hükümetle münasebeti var mıdır varsa ne şekildedir mültezimlik müteahhidlik yapar mı tekâlif-i resmiye ve kanuniyesini tamamıyla ifa eder mi?⁶⁹ Sonuç itibariyle Trabzon'un Maçka kazasında şeyh ve aşiret bulunmadığı sonucu rapora yansımıştır⁷⁰. Trabzon'un başka kazalarında bu sorularla araştırmalar yapıldığı belgelere yansımıştır⁷¹.

Bu sorulardan anlaşılıyor ki tekke ve tarikatlar ilga edilmesine rağmen uygulamada Devlet bu kişilerin halk üzerinde gelenekselleşmiş nüfuzlarını araştırıp, tespit ederek tedbirler arayışına devam etmektedir. Çünkü bu tür uygulamalar devlet yasaklasa bile yeraltına kayabilir ve devlet için tehdit yaratabilir.

Yine ilgi çekici bir başka örnek aşarın ilgasından önce tekkeye vakfedilmiş köylerin aşar vergisi gelirlerinden mahrum kaldığı için karşılığında maaş veya ikramiye verilmesini isteyen Konya Mevlevi şeyhi Abdülhalim'in dilekçesiyle ilgili olan karardır. Aşarın ilgasından önce 1924 yılına ait aşarı toplayamadığını, dergâhın yapması gereken daimi

Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, Abdülhaluk Çay, **Her Yönüyle Kürt Dosyası**, Turan Kültür Vakfı, İstanbul, 1994.

⁶⁵ BCA, İhsaiyat, Yer Numarası 6 4 1 23-2

⁶⁶ BCA, İhsaiyat, Yer Numarası 6 4 1 5

⁶⁷ BCA, İhsaiyat, Yer Numarası 6 4 1 4

⁶⁸ BCA, İhsaiyat, Yer Numarası 6 4 1 3

⁶⁹ BCA, İhsaiyat, Yer Numarası 6 4 1 2

⁷⁰ BCA, İhsaiyat, Yer Numarası 6 4 1 1

⁷¹ BCA, İhsaiyat, Yer Numarası 6 4 3; 6 4 6

masrafı borçlanma yoluyla karşılandığını bu nedenle 1924 yılına ait aşarın kendisine terk edilmesini istemiştir. Karar şöyledir;

“hakiki veya hükmi şahıslar tarafından veya onlar namına rüsum, aşar vesair tekalif cibayeti, teşkilat-ı esasiye kanununun 84. Maddesiyle men edildiğinden tekkelere mevkûf aşarının da şeyhler tarafından tahsili ref” olunduğu ve ancak aşarın eşhas tarafından cibayeti men edildiğinden aşar-ı mezkurenin muhtassın lehine verileceğine dair bir kaydı kanun olmadığı ve şeran gayr-i sahih olmakla beraber mevzu-u bahs aşarın vakf edildiği senelerde ki usul ve taamül-ü devlet mucibince bir cihete tahsis edilmiş olmasına binaen 340 tarihli teşkilat-ı esasiye kanununun tarih-i tebliğine kadar şeyhler tarafından cibayet olunan bir kısım aşarının bedelatının adem-i istirdadı lazım geldiği beyan edilmiş ve aşar-ı mezkure-i şeyhlerin şahsına değil, tekkelerin idame-i mevcudiyeti zımında vakf edilmiş olduğuna göre, hazinece cibayet edilmiş bulunan aşarın bedelatının tekkeleri mülga şeyhlere tesviyesine hiçbir veçhile mahal ve imkan görülemediği ve yalnız, kendi masarif-i zatiyelerine ait olmamak ve sarfi tekkelere sarf olunmak üzere, geçen sene zarfında, cibayet edilecek aşara mukabil hariçten para istikraz eyledikleri, evkaf müdüriyet-i umumiyesince rü'yet-i muhasebeleri neticesinde tebeyyün edenlere, tekkelerine mevkuf ve hazine tarafından cibayet edilmiş olan aşar bedelini tecavüz etmemek şartıyla, istikraz eyledikleri mebalighin hazinece tesviyesi zaruri görüldüğü ifade ve sene-i haliyede aşarın tamamıyla ilga edilmiş ve muhtassın lehleride kalmamış olmasına mebni gerek sene-i haliye ve gerek sene-i müteakibede bir şey itasına imkan-ı kanuni olmadığı beyan olunmuştur.”⁷²

Özetle ifade edilen şudur. Bazı yerlerde tekkelere vakfedilmiş aşarın kaldırıldığı yıl, vakfedilen vergiyi toplamadan borçlanma yoluyla tekke masrafları karşılanmış bu nedenle o yılın vergisinin kendisine verilmesini talep etmiştir. Söz konusu vergi şeyhin şahsına olmayıp tekkenin masrafları için vakfedildiğinden ve kanunun tebliğine kadar şeyhler tarafından toplanan vergilerin kendilerinden geri alınması mümkün olmadığı gibi ve ayrıca artık tekke ve tarikatlar ilga edildiğinden o günkü ve sonraki kanunlara göre şeyhin şahsına bir ödeme yapılması mümkün değildir. Ancak tekkelere sarf edilmek amacıyla dışarıdan borçlananlar, Vakıf hesaplarının incelenmesi neticesinde borçları ortaya çıkanlara borçlandıkları miktarı aşmamak şartıyla söz konusu borcun hazine tarafından kapatılması gerekmiştir.

Tarikatların tasfiyesi işinde dikkat çeken örneklerden birisi de kararnamenin çıkışından kısa bir süre önce boşalan bir meşihat görevine mevcut kanuna göre atama işlemi henüz devam ederken atama işlemi başkanlık tarafından onaylanmadan tekke ve tarikatlar ilga edilmiştir. Bu sırada göreve vekâleten atanmış olması sebebiyle bu kişinin şeyh sayılıp sayılmayacağı sorulmuştur. Mevcut kanunlara göre yapılan işlem doğru görülmüş ve kararnamenin üçüncü maddesine göre işlem yapılmasının uygun olacağı bu iş için kurulan komisyona bildirilmiştir⁷³.

Yukarıda ifade edildiği üzere kararnamenin dördüncü maddesinde tekke ve tarikatlar kaldırılmakla birlikte tarikatların vakıflarla ilişkisi dolayısıyla, şeyh olan kişi vakfedenin evladı ise zata mahsus görevi hayat boyu kendisine verilmiştir. Bu görev vakıf yöneticiliği olabildiği gibi ilmî-dinî bir hizmet olabilmıştır. Mevcut kanunlara⁷⁴ göre imam, hatip,

⁷² BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928), Yer Numarası 15 61 9 1, şimdilik bunlara rastlanmıştır.

⁷³ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Karar Numarası 2196, 19 Teşrinievvel 1926

⁷⁴ 23 Temmuz 1913 Tevcih-i Cihat Nizamnamesi

müezzin gibi kadrolar ilmi-dini kadrolar olup Heyet-i Müşavere defterlerinden görüldüğü üzere eski imam, hatiplerin çocuklarından ilmi niteliklere sahip olanlarına cami ve mescitlere imam hatip olarak atanmalarına öncelik verilmiştir⁷⁵. Ölenin çocuğu yok ise görevlere atanmaya istekli adaylar sınav yapılmıştır⁷⁶. Ölenin çocuğu küçük ve o hizmeti yapacak niteliklere sahip değilse çocuk büyüyene kadar söz konusu hizmet vekâletle idare edilmiştir⁷⁷. Tekke ve zaviyelerin ilgası dolayısıyla tahsisatları kesilen “*müstahakkın-ı rical-i ilmiye*” yani ilmi-dini yeterliliği sebebiyle ilmiye sınıfından olmayı hak eden kişilerin kesilen tahsisatları nispetinde maaş verilmesine dair 1926 yılı Diyanet bütçesinin 417.faslıının 2.maddesine bu maksatla 42.497 lira tahsisat ayrılmıştır. Bütçenin bu faslından müstahakkın-ı ilmiye kadrolarının tespiti için ve gelecek yılın bütçesine kadar kadrolara tabi olmayan tahsisatları kesilen müstahakkın-ı ilmiye şartlarını taşıyan şeyhlere 1926 yılı içinde tahsisat verilecektir. Ancak müstahakkın-ı ilmiye şartlarını kimlerin taşıdığını yani ilmi-dini yeterliliklerini Diyanet İşleri Başkanlığı belirleyecek ve bu kadroları tespit edecektir⁷⁸. 1927 yılında tekke ve zaviye mensuplarından ilmi niteliklere sahip olanlarına Diyanet İşleri Başkanlığı Bütçesi içerisinde Müstahakkın-ı İlmiye tertibi denmiş, ilmi dinî hizmet vermek şartıyla maaş vermeye devam etmiştir⁷⁹. Dolayısıyla eski tarikat mensupları yeterli niteliğe sahip ve ehliyetli iseler dini hizmet kadrolarında bulunabilmişlerdir. Görüldüğü üzere devlet eskiden şeyh olan kimseleri tamamen dışlamamış ve devlet hizmetlerinden tasfiye etmemiştir.

Bu arada TBMM’ne çeşitli zamanlarda vakıflar ve tarikat vakıfları hakkında vakıflar şurası kurulması, vakıf işlerinin birleştirilerek idaresi, gibi çeşitli teklifler mevcut kanunlar ve bu konuda daha esaslı kanunlar hazırlanma sürecinde olduğu gerekçesiyle gündemden kaldırılmıştır⁸⁰. Tekke ve tarikatların kaldırılması sebebiyle faaliyetlerine serbestçe devam edemeyeceklerini gören bazı şeyhler de yurtdışına gitmeyi tercih etmişlerdir⁸¹.

Sonuç

Başlangıçta kıymetli hizmetler veren tekke ve tarikatlar içlerinde bir takım hurafeleri barındırmışlar devlet eliyle Sünniliği savunmak üzere kurulan medreseye göre devlete daha mesafeli olurken halka daha yakın ve halk üzerinde nüfuzlu olmuşlardır. Osmanlı tarihinde zaman zaman devlete sıkıntı yaratmışlarsa da Osmanlı bunlara zengin vakıflar sağlamak veya gerektiğinde cezalar vermek yoluyla kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Ancak 19.yüzyıla gelindiğinde devletin genel gidişi içerisinde tekke ve tarikatlar da bozulmuş, Osmanlı bunları ıslah etmek için Meclisi Meşihat kurmuş ve bunu Şeyhülislamlığa dolayısıyla merkezi otoriteye bağlamıştır. Bununla birlikte bilinen süreçlere rağmen Osmanlı Devleti yıkılmaktan kurtulamamıştır. İşte böyle bir mirası devralan yeni Türkiye Cumhuriyeti baştan beri vakıfları nedeniyle tekke ve tarikatları denetlemeye çalışmıştır. Öteden beri medrese ulemasına göre devlete daha mesafeli olan tekke ve tarikatların din ve şeriat iddialarıyla yeni devlet için yıkıcı

⁷⁵ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Karar Numarası 536, 549, 3 Mart 1926, 7 Mart 1926.

⁷⁶ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Karar Numarası 537, 541, 3 Mart 1926

⁷⁷ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Karar Numarası 548, 7 Mart 1926

⁷⁸ BCA, Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü, Yer Numarası 450 5; 150 5

⁷⁹ Resmi Ceride, 26 Mayıs 1927, sene 5, cilt 8, sayı 595, TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 31, İçtima Senesi 4, 10 Nisan 1927, s. 40-41

⁸⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 23, İçtima Senesi 3, s. 133-135, 10 Mart 1926

⁸¹ Cemil Hakyemez, Tekke ve Zaviyeler Kanunu Çerçevesinde Alevilik-Bektaşılık, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2014/1, Cilt 13, Say 21, s 161-174 file:///C:/Users/win8/Downloads/5000093110-5000132473-1-PB.pdf

olacağı Şeyh Sait İsyanıyla görülmüştür. İstiklal Mahkemesi bu nedenle isyan bölgesindeki tekke ve zaviyeleri kapatmıştır. Ardından bir hükümet kararnamesi ile tekke, zaviye, tarikat ve türbeler kapatılmış daha sonra ufak değişikliklerle kanunlaştırılmıştır. Devlet bu kanunla tarihsel olarak tarikatların kendine has isim, unvan, kıyafet, ayin ve binalarıyla dinsel bir hizmet verildiği anlayışını/iddiasını ret etmiş, unvan ve kıyafetlerini kullanmayı yasaklamıştır. Yine vakıflar aracılığıyla vakıflarının ve vakıfnamelerinin farklı olması sebebiyle binalarının nasıl kullanılacağı veya ne olacağı meselesi tarikatların tasfiyesinin bir başka boyutudur. Kanun bunların okul olmaya elverişli olanlarını okul, cami ve mescit olarak kullanılanlarını yine cami ve mescit olarak ilgili bakanlıklara ya da diğer kurumlara bağlamıştır. Bu süreçte kişiye ait mülkler eskiden şeyh olan kişilere bırakılmış ayrıca diğer zata mahsus görevi dini- ilmi ise ve ehliyetli iseler bu gibiler Diyanet kadrolarında görev almışlardır. Kişilerin maddi haklarının korunmasına önem verilmesi ve tüm bu uygulamalar, aslında bu tür unvanları kullanarak halk üzerinde dinsel nüfuz elde edenlere karşı yapılmış bir yasaklama olduğunu göstermektedir. Öte yandan yasaklama devam ederken tarikatların yeraltı faaliyetlerine girebileceğini gören devlet bunların yerlerini ve maddi manevi nüfuzlarını tespit ve takip etmeye çalışmıştır.

Kaynakça

1.Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Diyanet İşleri Başkanlığı Heyeti Müşavere Karar Defterleri

TBMM Zabıt Cerideleri

Resmi Ceride

2.Telif Eserler

Arı, Osman Sacid; **Meclis-i Meşayih Arşivine Göre Hicri 1296–1307 (1879–1890) Yılları Arasında Osmanlı Tekkelerinde Ortaya Çıkan Problemler**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.

Atatürk, Mustafa Kemal; **Nutuk**, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006, Ankara, s. 562

Aybars, Ergün; **İstiklal Mahkemeleri**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1988.

Biberiye Tarikatı Hakkında, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1964, yazarı belli değildir.

Bruinessen, Martin van; **Ağa, Şeyh, Devlet**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Çay, Abdülhaluk; **Her Yönüyle Kürt Dosyası**, Turan Kültür Vakfı, İstanbul, 1994.

Haksever, Ahmet Cahit; “*Osmanlı'nın son Döneminde Islahat ve Tarikatlar*”, **Ekev Akademi Dergisi**, Yıl 13, Sayı 38, Kış 2009, s. 39-60.

Hakyemez, Cemil; Tekke ve Zaviyeler Kanunu Çerçevesinde Alevilik-Bektaşılık, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2014/1, Cilt 13, Say 21, s 161-174
file:///C:/Users/win8/Downloads/5000093110-5000132473-1-PB.pdf son erişim
15.09.2017,saat 15:30

Jwaideh, Wadie; **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

Kalafat, Yaşar; **Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar**, Boğaziçi Yayınları, Ankara, 1992.

Lewis, Bernard; **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

Massign, Louis; “*Tasavvuf*”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 12/1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir, 1979, s. 26–31.

Massign, Louis ; “*Tarikat*”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 12/1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir, 1979, s. 1–17.

Ocak, Ahmet Yaşar; Zaviye (Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme)
<http://acikerisim.fsm.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11352/1246/Ocak.pdf?sequence=1>
son erişim 15.09.2017, saat 15.00

Ocak, A.Y., Farukî, S. ; “*Zaviye*”,**İslam Ansiklopedisi**, Cilt 13, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979, s. 476.

Ortaylı, İlber; **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Timaş Yayınları, 2012, İstanbul

Örgeevren, Ahmet Süreyya; **Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi**, Temel Yayınları, İstanbul, 2002

Özer, Ekrem; **Osmanlı'da Tekke ve Tarikat Islahatları- II. Mahmut Dönemi ve Sonrası**, Basılmamış Doktora Tezi, s. 20–170.

Öztürk, Nazif; **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi**, Türkiye Diyanet Yayınları, Ankara, 1995, s. 24–31.

Varol, Muharrem; “*Osmanlı Devleti'nde Tarikatları Denetleme Siyaseti ve Meclis-i Meşayih'in Bilinen;Ancak Bulunamayan İki Nizamnamesi*”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi** 23, 2010, s.39-68

Yanardağ, Ayşe; **Atatürk Devrimleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı (1924-1938)**, Basılmamış Doktora tezi, Ankara, s. 138-151

TÜRKİYE’DE SİYASAL İLETİŞİMİN TARİHSEL GELİŞİMİNE DAİR KISA BİR DEĞERLENDİRME

Dr. Zübeyde SÜLLÜ
Kastamonu Üniversitesi

ÖZET

Demokratik toplumlarda, Siyasal partiler ve siyasal aktörler, seçim dönemlerinde oy alabilmek için, siyasal iletişim uygulamalarında, birçok araç ve yöntem kullanırlar. Bu dönemlerde siyasal iletişimin uygulamalarının en önemli amacı, seçmenleri etkileyerek; onların kendi partilerine oy vermesini sağlayabilmektir. Türkiye Cumhuriyetinin ilk siyasi partisi kurucu lider Mustafa Kemal Atatürk tarafından kurulmuştur. Türkiye Cumhuriyeti, 1946 yılına kadar tek partili siyasal yaşama sahipti. 2. Dünya savaşı ile birlikte Türkiye’de de pek çok değişim yaşandı ve bunun sonucunda Cumhuriyet, savaş sonunda çok partili siyasal yaşama geçti. Cumhuriyet Halk Partisi, 27 yıldır tek başına iktidarda olduğu için güçlenmişti, karşısına onunla birçok konudaki siyaseti zıt olan Demokrat Parti çıktı. İki Parti arasındaki siyasal yarış oldukça zorluydu. Bu şartların sonucunda, birkaç yıl sonra, sisteme yapılan müdahaleler askeri darbeyi başlattı. Takip eden yıllarda ise, sahneye başka siyasal aktörler çıkmışlardı. 1960’larda en önemli siyasi aktör Süleyman Demirel’di. Türk siyasetinin bir başka fenomeni olan Ecevit ise 1961 yılında 1. İnönü Koalisyon hükümetinde Çalışma Bakanı olmuştu. İlerleyen yıllarda Türk siyaseti Türkeş, Erbakan, Özal, gibi diğer önemli siyasetçilerle de tanışacaktı. Tansu Çiller ilk kez 1995’de Doğru Yol Parti’nin Genel Başkanı olarak seçimlere girmişti. Özal, 12 Eylül askeri darbesinden sonraki ilk başbakanı ve star tekniğini kullanarak, Türk siyasal yaşamının en önemli figürlerinden biri haline geldi. 2000 li yıllardan itibaren ise Türk siyasal yaşamında, siyasal iletişim süreçlerini çok iyi kullanan Ak Parti ve lideri Erdoğan güç kazandı.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Siyasal İletişim, Siyasal Reklamcılık, Siyasal Partiler

ABSTRACT

In democratic societies, political parties and political actors use the many different tools and techniques to the voter for political communication practices in election periods. In this term, the most important aim of the political communication practices is to influence voters and provide to voters giving vote to their parties. Turkish Republic ‘s first established

party , which was created by the founder of the Turkish Republic , Mustafa Kemal Atatürk, in 1923. Young Republic had a single party political life until 1946. World War II was a term that many changes happened in the Turkish Republic and he passed the multi-party life at the end of the war. The Democrat Party which emerged out of opposition onto many policies of Republican People's Party which had been in power for 27 years. The race between two parties was quite hard. As a result of these conditions, a few years later, The interventions made to the system started with the 1960 military coup .In the following years, there were others political actors on the stage . In the 1960's Suleyman Demirel was the most important actor in political arena. the other Turkish political phenom Ecevit became labor minister in 1961, in the first İnönü coalition government.In later years, Turkish political life would meet with important Turkish political actors like Türkeş, Erbakan. TurgutÖzal's being the first civilian prime minister after a military coup on 12th of September 1980 and he used star technique . Özal become important figure in the history of Turkish politics. in 1995 was the first general election in which Tansu Çiller, Leader of True Path Party , participated as general president of her party. 2000'S from today, Turkish political life, The Justice and Development Party (AK Party) and General President Erdoğan won power uses political communication process very well.

Key Words:Turkey, Political Communication, Political Advertising, Political Parties

GİRİŞ

Geride bıraktığımız 20. yüzyılın ilk yıllarında, geniş kitlelere oy hakkının verilmesi, başta radyo, takip eden yıllarda ise sinema ve televizyonun yaygınlık kazanması, gazete ve dergi baskı tekniklerinin ilerlemesi ve satışlarının artması, ülke nüfuslarının hızla artması ve kentleşme sonucu ulaşılabilecek hedef kitlelerin sayısal olarak artışı ve homojenliğini yitirmesi, ulus devletleri oluşturan farklı kimliklerin ve kültürlerin kendilerini giderek daha çok ifade etmeleri ve beklentilerini örgütlü biçimde dile getirmeleri, vb nedenler, siyasal iletişimin uygulamalarının bugünkü biçimde ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu nedenle geçtiğimiz yüzyılda siyasal İletişim, kendi başına bir iletişim türü olarak itibar görmeye başlamıştır. Siyasal iletişim önce ABD de hızla gelişmiş onu Batı Avrupa yakından takip etmiştir. Ülkemizde ise siyasal iletişim ve siyasal reklamcılık ABD ve Avrupa'dan farklı gelişmiş kendine özgü bir takım dinamikleri içinde barındırmıştır. Cumhuriyet kurulduktan sonra kamusal iletişim kurumları hızla yapılsa da 1950 yılına kadar süren CHP'nin tek parti iktidarı döneminde seçmenlerin tercih edebileceği başka bir partinin olmaması nedeniyle

seçim dönemlerinde herhangi bir siyasal iletişim kampanyası ya da etkinliğine ihtiyaç duyulmamıştır. Ülkemizde çok partili siyasal yaşama geçişle birlikte; gerçek anlamda bir siyasal rekabetin ortaya çıkması, hiç kuşkusuz seçim kampanyalarının ve buna bağlı iletişim çabalarının yapısını değiştirmiştir. İlk siyasal kampanya çalışmalarının çok partili siyasal hayata geçiş süreciyle birlikte 1946'da başladığı görülmektedir. 1950 seçimlerinde muhalefet partisi konumundaki Demokrat Parti, klasikleşmiş sloganı “Yeter Söz Milletindir” eksenli bir tema ile kampanyasını yürütmüş ve seçmenlerin dikkatini çekmeyi başarmıştır. Demokrat Parti’ni bu atağına CHP de etkili siyasal seçim kampanyaları ile cevap vermeye çalışmıştır. Türkiye’de bugünkü anlamda siyasal seçim kampanya uygulamaları ise 1977’de Adalet Partisi’nin uygulamalarıyla gündeme gelmiştir. Elbette bu tarihe kadar Türkiye’de diğer siyasal partiler, tanıtım ve reklam çalışmalarını yürütmüşlerdir. Ancak 1977 yılında Türkiye’de kitle iletişim araçlarının yaygınlığı düşünüldüğünde Türkiye’deki siyasal iletişim çalışmalarında ciddi bir dönüşüme işaret etmektedir. Amerikanvari siyasal iletişim kampanyaları ise Özal’lı yıllar olarak bilinen 1980’lerde ağırlık kazanmış ve bu kampanyalarda iletişim becerileri oldukça yüksek bir lider olan Turgut Özal ekseninde star tekniği uygulanmıştır. Günümüz Türkiye’sine geldiğimizde ise siyasal iletişim süreçlerinin ve özellikler siyasal reklamcılığın profesyonel biçimde uygulandığını; Cumhurbaşkanlığı seçimleri ve referandumlar gibi süreçlerde de siyasal iletişim çalışmalarının farklı boyutlara ulaştığını söylemek mümkün.

Bu çalışmada ülkemizde Cumhuriyetin ilanından bugüne siyasal iletişimin ve siyasal seçim kampanyalarının tarihsel gelişimine kısaca yer verilecektir. Literatür taraması yöntemi ile gerçekleştirilen çalışmanın sınırlılıkları nedeniyle, sadece genel seçimlerden kısaca bahsedilecek bunun dışında yerel seçimler, referandumlar ve son Cumhurbaşkanlığı seçimi ele alınamayacaktır.

1-Siyasal İletişimin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Siyasal iletişimin ortaya çıkışı, genel iletişim tarihini kendine özgü kuralları olan bir alt dalı olarak yöneten-yönetilen ilişkisinin ortaya çıktığı zamanlara kadar dayandırılabilir. İnsanoğlunun konuşabilmesi, iletişimin tarihsel kökeninde en önemli dönemeçlerden biri olmuştur. Bu bakımdan sözlü iletişimin geçerli olduğu dönemlerde insanlık ilk siyasal iletişim uygulamaları ile tanışmıştır denilebilir. Sümerlerin M. Ö. 400 yıllarında çivi yazısını bulmadan önceki dönemi isimlendirmek amacıyla kullanılan Sözlü iletişim devri, elbette yazının ve matbaanın ve hatta elektrik- elektronik devrimi döneminin, kitle iletişim

araçlarının bulunmasından sonra da varlığını korumuş bununla birlikte bu yeni teknikler insanlığın iletişim serüvenini olduğu gibi siyasal iletişim alanındaki deneyimlerini de ileriye taşımıştır. Bununla birlikte bu araçlar iletişimdeki sözlülük geleneğini giderek azaltmışlardır. Sözlü iletişim çağında bu iletişim türünü en iyi biçimde kullanan başarılı biçimde yönetebilenler yöneticiler, politikacılar, felsefeciler içinde yaşadıkları toplumlara ve çağlara şekil veren kişiler olarak tarihe geçmişlerdir.

Yazının bulunması ile birlikte yazılı iletişim özellikle yönetici sınıflar nezdinde önem kazanmıştır ve toplumu yöneten kurallar yazıyla ifade edilmiştir. Siyasal liderler, yazıyı ilk ortaya çıkışından beri propaganda amaçlı kullanmışlardır. Babil kralı Hammurabi ünlü kanunnamesini siyah bazalt üzerine kazıtmış ve burada kendini birçok diğer sıfatın yanı sıra “Kudretli kral, Dünyanın Dört Bucağının Kralı” gibi sıfatlarla nitelemiştir (Crowley ve Heyer, 2007: 67).

Siyasal iletişimin tarihsel gelişim süreci ile ilgili olarak en önemli dönemlerinden biri antik Yunan devletlerinin hüküm sürdüğü çağlardır. Bu dönemde Aristo'nun “retorik” isimli eseri ve Seneca'nın kaleme aldığı metinler siyasal iletişim tarihinin önemli yazılı eserleri olarak günümüze kadar ulaşmıştır (Aziz,2003:12). Genel olarak siyasal iletişim uygulamalarına başvurulmuş ve kendine özgü karakteristik özellikleri olan diğer dönemlerden biri de devletin baskıcı bir role sahip olduğu köle imparatorlukları dönemidir. Kilisenin ve Feodalitenin önemli siyasal aktörler olarak karşımıza çıktığı Ortaçağa baktığımızda, siyasal iletişimin, kiliseler ve feodal beyler tarafından halkın üzerinde şiddet ve korku ile kurulduğu bilinmektedir.

17.yüzyılda siyasal açıdan önemli bir unsur olarak süreli yayınlar birbiri ardına yayınlanmaya başlamış ve bunlar okur sayısını hızla arttırmışlardı. Bu yüzyılda siyasal iletişim açısından önemli bir gereklilik olan modern kamusal alanlar da ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu mekânlar haberlerin toplandığı, fikir alışverişinin, siyasal ve edebi tartışmaların yapıldığı merkezler haline gelmişlerdir. Pek çok yazar dönemin bütün siyasal ve felsefi tartışmalarının kulüplerde, çay masalarında ve kahvehanelerde yapıldığını açıkça ifade etmektedirler. Böylece, bu mekanlar her türlü siyasal iletişimin oluşmasına yarayacak fikir alışverişinin gerçekleşmesini sağlamıştır (Akay,2012:23).

Ülkemizde de siyasal iletişimin tarihsel kökenlerine baktığımız zaman önemli uygulamaların ve metinlerin çok eskilere gittiğini görebiliriz. Bunlardan bazıları ise siyasal

iletişim alanında günümüzde bile geçerli olan kimi bilgi ve öğütleri içermektedir. Hind-İran geleneğinden etkilenecek topraklarımıza giren siyasetname türünün örneklerinden olan Siyasetname, hala hem ülkemizde hem dünyada çok sayıda okuyucuyu kendisine çekmektedir. Siyasetnameler, uygarlığımızın yazılı siyasal iletişim tarihçesinin önemli bir yapıtaşdır ve Türk kültür ve edebiyatında önemli bir geleneğin yansıması olarak kabul edilebilirler. Bu eserler, devlet yönetiminin dayandığı esaslar ve hükümdarlık sanatının inceliklerini konu edinmişlerdir ve günümüz siyasal yaşamına da ışık tutmaya devam etmektedirler(Süllü, 2017:60).

Alanla ilgili literatüre baktığımızda bir çok kaynak; bugünkü anlamda siyasal iletişim kavramının ve siyasal iletişim uygulamalarının, ikinci dünya savaşı sonrasında Amerika Birleşik Devletleri'nde doğup geliştiği konusunda hemfikirdir. Batılı ülkelerde ise siyasal iletişim, 1960'lı yıllardan itibaren yaygın biçimde kullanılmaya başlanmıştır.(Özkan,2004:38).

2-Türkiye'de Çok Partili Siyasal Yaşama Geçildikten Sonra Siyasal İletişim Uygulamaları

Türkiye'de siyasal iletişim özellikle de seçim dönemi uygulanan kampanyalar ABD ve Batı Avrupa'da olduğu gibi erken bir dönemde başlamamıştır. Daha çok 1990'lı yıllardan sonra profesyonel anlamda bütün siyasal partilerin siyasal iletişim uygulamalarından yararlandığı bilinmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş tarihi olan 1923 den, çok partili döneme geçiş olan 1950'ye kadar CHP'nin sistemdeki tek siyasal parti olması ve seçmenlerin tercih edebileceği başka bir partinin olmayışı bunun en temel nedenlerinden biridir. Bu duruma ek olarak ülkemizde radyo televizyon ve yazılı basın gibi kitle iletişim araçlarının uzun bir dönem boyunca siyasal iletişim kampanyalarında etkin olarak kullanılmadığı ve çoğunlukla bu araçlar üzerinden siyasal reklam yapmanın yasaklı olduğu bilinmektedir. Çok partili siyasal yaşama geçildikten sonra ülke siyaseti rekabet ile tanışmış ve dolayısıyla hem seçim kampanyaları yarış içinde geçmeye başlamış hem de başta siyasal propaganda ve siyasal reklam olmak üzere siyasal iletişim uygulamalarına duyulan ihtiyaç artmıştır. Bununla birlikte Türkiye'de siyasal iletişim çalışmaları yine de Batı'da uygulanan yöntem ve kullanılan araçlarla kıyaslandığında oldukça yetersiz kalmış ve yavaş ilerlemiştir(Balcı, 2008:214).

Ülkemizde 1946 seçimleri ile çok partili sisteme geçiş yapıldıktan sonra, siyasal iletişim çalışmalarının arttığını söylemek mümkündür. ABD ve Avrupa ülkelerinde olduğu

gibi, Türkiye’de de seçim kampanyaları demokratik kültürün ve siyasal katılımın yeniden biçimlenmesinde daha fazla rol oynamaya başlamıştır. Çok partili siyasal hayata geçildikten sonra, Demokrat Parti seçim kampanyaları, seçim gezileri, mitingler, toplantılar düzenlemeye başlamıştır. Seçim kampanyaları, siyasal sistem ve demokrasi açısından önceki dönemlerden farklı işlevler üstlenmiştir. Ancak bu uygulamalar, askeri darbeler döneminde kesintiye uğramış ve siyasal iletişimin siyasal propaganda gibi türleri ağırlık kazanmıştır (Akyüz,2015:67).

Türkiye’de , çok partili siyasal yaşamın ikinci ve asıl önemli seçimi olan 1950 genel seçimlerinde Demokrat Parti “ Yeter söz milletindir “ sloganlı kampanya afişi ile yakın tarihin en bilinen siyasal seçim kampanyalarından birine imzasını atmıştır. Bu afişten önce, ülkemizde grafik sanatının ve modern illüstrasyonun kurucusu kabul edilen İhap Hulusi Görey tarafından 1946 yılında CHP için hazırlanan afiş ilk siyasal afişimiz olarak kabul edilmektedir (Er’den akt. Akyüz,2015:68). Ancak bu afiş Demokrat Parti afişinin oluşturduğu etkiyi oluşturamamış ve siyasal hayatımızda daha az hatırlanan bir tasarım olmuştur. Yine aynı yıl geniş seçmen kitleleri etkileyebilmek için radyo yayıncılığından yararlanılması nedeniyle Türkiye’de siyasal iletişim konusunda önemli bir dönemeçten geçmiştir.

Türkiye’de radyo 1950 yılında gerçekleştirilen seçimlerde aktif olarak kullanılmakla birlikte 1954 Genel Seçimlerin de yasaklanmış ve siyasal partiler bu etkili iletişim aracından faydalanamamışlardır. Radyoya gelen bu yayın yasağı tek olmamış, ilerleyen dönemlerde de seçim zamanlarında kitle iletişim araçlarına çeşitli kısıtlamalar ve yasaklar uygulanmıştır. Bu nedenle Tokgöz’e göre ülkemizde siyasal iletişimi gerçekleştiren radyo, televizyon ve yazılı basın gibi araçlardan, belirli dönemlere kadar yeterli biçimde yararlanılamamıştır (akt. Balcı,2008:214). Bu anlayışın bir sonucu olarak aynı yıl gazetelerde de siyasal iletişim süreçleri ile ilgili kısıtlamaya gidilmiştir.

1960 İhtilalı’ndan sonra kabul edilen 1961 Anayasası’na uygun olarak hazırlanan ve yürürlüğe konan Seçim Yasaları ile siyasi partilere yeniden genel seçim öncesi propaganda yapma hakkı tanınmıştır (Taş ve Şahım’dan akt. Balcı, 2008:216). Bu kanunun verdiği hakla 1961, 1965 ve 1969 genel seçimlerinde tüm siyasi partiler radyoda propaganda yapabilmişlerdir. Başta İngiltere olmak üzere Avrupa ve ABD’de yüzlerce yıldır siyasal iletişimin en önemli arenasından biri olan gazeteler, ülkemizde siyasal iletişim sürecinde ancak 1965 yılından itibaren aktif olarak kullanılmaya başlanmışlardır. 1970’lere doğru

gazete önemli bir siyasal iletişim aracı olarak görülmeye başlanmıştır). 1970’li yıllarda yapılan seçimlerde radyonun yanı sıra gazeteler de etkin bir siyasal iletişim aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Özellikle seçim dönemlerinde mitinglerde siyasal partileri takip eden gazeteciler, lider ve adayları seçmenlere tanıtmakta, konulara yönelik tavır ve duruşlarını halka iletmekteydi. Bu durum gazeteleri etkili birer iletişim aracı haline getirmişti (Uztuğ,1999:28; Alnıaçık,2009:6-7)

1960’lı yıllar da gazeteler sadece seçim döneminde kullanılan bir siyasal reklam aracı olarak değil aynı zamanda siyasal propaganda ve siyasal halkla ilişkiler amaçlı olarak da yoğun biçimde kullanılmışlardır. O dönemin Türkiye’inde siyasi partiler gazetelerin gücünü iyiden iyiye fark etmişler ve kimi gazeteler, kimi siyasal partilerle özdeşlemeye başlamış, onların isimleri ile birlikte anılır olmuştur. Söz konusu gazetelerde taraftarı oldukları siyasal partileri ve siyasetçileri destekleyen haber ve yorumlara ağırlıklı olarak yer verilmiştir. CHP(Cumhuriyet Halk Partisi) ve Ulus gazetesi, DP (Demokrat Parti) ve Vatan Gazetesi bu duruma örnek olarak gösterilebilir.1960’lı ve 1970’li yıllarda seçmenler siyasi partileri ve seçimleri daha çok gazeteler aracılığıyla takip etmişlerdir (Uztuğ, 1999: 28).Bu yıllarda Ecevit de bir siyasal figür olarak CHP’de, Genel Başkan İnönü’nün yanında yerini almıştır.

Ülkemizde kamu yayıncılığı alanında en güçlü kuruluş olan TRT 1964 yılında kurulmuş ilk televizyon yayınlarına ise 1968 yılında başlamıştır. Önce bölgesel olarak yayınlarına başlayan TRT, kısa sürede tüm ülkeye yönelik yayınlar gerçekleştirmeye başlamıştır. Hem görsel hem de işitsel bir kitle iletişim aracı olan televizyonun yayınlarına başlar başlamaz gazete, dergi ve radyoya göre üstünlük sağlaması sürpriz olmamıştır. TRT televizyonu kısa sürede, izleyenler üzerindeki etkisi bakımından söz konusu araçları geride bırakmıştır. Televizyon yayın yaptığı tüm ülkelerde olduğu gibi ülkemizde de seçim kampanyalarını ve siyasal iletişimi kökten denebilecek şekilde etkilemiştir (Tokgöz’den akt. Balcı, 2008: 216).

1977 yılına gelinceye kadar özellikle kitle iletişim araçlarının sınırlı ölçüdeki yayınları göz önüne alındığında, bu tarihe kadar siyasal iletişim alanında önemli sayılabilecek bir gelişimin olduğunu söylemek zordur. İlk profesyonel seçim kampanyamız 1977 Genel Seçimlerinde Adalet Partisi tarafından yürütülmüştür. Bu seçimlerde Cenajans ile çalışan AP ilk defa gazetelere reklam vermiş, ilk defa sesli medya kullanmış ve Parti lideri Demirel’in seslendirdiği kasetler seçmenlere gönderilmiştir. “Demirel evinizde “ ismi konulan bu bantlardan 20 bin adet hazırlanmıştır. Bu seçimde gazeteler de önemli bir siyasal reklam

mecrası haline gelmiştir. Adalet Partisi seçimlerden 21 gün önce başlayarak dönemin en yüksek tirajlı gazetesi olan Hürriyet'te 21 tane siyasal reklam yayınlamıştır (Çağlar ve Özkır; 2015,14).Adalet Partisi'nin siyasal seçim kampanyasının yürütmesi için Cenajans ile anlaşması ile Türk siyasal iletişim tarihinde profesyonel sayılabilecek bir dönemi başlatmıştır (İnal ve Karabacak, 1995: 158).

Türkiye'de siyah beyaz televizyon yayıncılığını 1970'ler de yaygınlaşmaya başlaması ile siyasal iletişim süreçleri güçlü bir kitle iletişim aracı kazanmış ancak o yıllarda askeri müdahaleler sonucu otoriter düzenlemeler yapılması ile televizyondan siyasal iletişim sürecinde yeterince etkin biçimde yararlanılamamıştır. Seçim dönemlerinde siyasal partilerin kitle iletişim araçlarını kullanarak seçmenleri ile iletişim kurmaları kısıtlanmıştır (Demir, 2007).

Televizyon bütün dünyada siyasal iletişim süreçlerini özellikle seçim kampanyalarını en fazla etkileyen araçlardan biri olagelmiştir. Bununla birlikte ülkemizde televizyonun yaygın biçimde seyredilmeye başladığı 70'li yıllarda siyasal partilerin ve adayların televizyonu etkin biçimde kullandığını söyleyemeyiz. O yıllarda televizyon yayıncılığının devlet kurumu olan TRT tarafından gerçekleştirilmesi, siyasal reklamcılık, siyasal pazarlama gibi siyasal iletişim türlerinin gelişmesi önünde bir engel teşkil etmiştir (Özkan, 222). Genel olarak 1970'li yıllar Türk siyasal hayatının en önemli liderleri olan Demirel, Ecevit, Türkeş ve Erbakan dördlüsünün siyasette aktif olduğu yıllar olmakla birlikte, ülkedeki ideolojik terör ve çatışma ortamından dolayı siyasal iletişim çalışmaları konusunda daha çok siyasal propaganda etkinlikleri ve söylemleri ile anımsanmaktadır.

3-Türkiye'de 1980 Sonrası Değişen koşullar ve Siyasal İletişim Uygulamaları

1980 sonrası Türkiye'de siyasal iklim oldukça büyük dönüşümlere uğramıştır. Bu dönemde; ideolojilere inanan kitlelerde gevşemeler görülmeye başlanmış, partiler birbirine benzemiş, eskiden siyasal partilerle güçlü bağlar kuran seçmen profili değişmiş ve kararsız seçmen sayısı artmıştır (Damlapınar ve Balcı,2005:62). 1983 Genel Seçimleri siyasal iletişim teknikleri ve uygulamaları açısından önceki yıllara oranla daha profesyonel bir anlayışla gerçekleştirilmiştir. 12 Eylül Askeri İhtilalı sonrasında gerçekleştirilen ilk genel seçim olan 83 Genel Seçimine, yasaklı olduğu için eski siyasal partiler ve liderleri katılamamış ve seçimler de siyasal iletişim çalışmaları yeni kurulan dört parti ve onların liderleri etrafında şekillendirilmiştir. Seçim öncesi, 7 Temmuz 1983 'de Resmi Gazete'de yayınlatılarak

yürürlüğe giren Konsey Kararı ile siyasal partilere gazetelerde paralı ilan yayınlama hakkı tanınmıştır. Bu seçimlerde iki siyasal parti ajanslarla çalışmışlardır (Necati Özkan, 61).

Bununla birlikte aynı dönemde, siyasal seçim kampanyalarının daha canlı geçtiği, siyasal danışmanların ve reklamcılarının, kamuoyu araştırma şirketlerinin önem kazandığı ve siyasal iletişim ve reklam tekniklerinin genel ve yerel seçimlerde kullanıldığı görülmektedir (İnal ve Karabacak, 1995:158). 1983 seçimlerinde Anavatan Partisi için çalışan Manajans'ın yürüttüğü iletişim kampanyası diğer siyasal partilerin kampanyalarına oranla daha çok ses getirmiştir. Anavatan Partisi Genel Başkanı Turgut Özal'ın bütün konuşmaları Manajans tarafından kaleme alınmıştır(Akay, 26).

1983 Genel seçimlerinde siyasal parti liderleri TRT ekranlarında karşılıklı tartışmış ve bu açık oturumların etkileri de seçim sonuçlarına yansımıştır(Çankaya, 2008:171). 1983 yılında gerçekleştirilen genel seçimlerden itibaren ABD uzun dönemdir uygulanan Yıldız Stratejisi, orijinal ismiyle “ Star Strategy” Türkiye’de de uygulanmaya başlanmıştır. Demirel, Ecevit, Erbakan, Türkeş gibi kitleler tarafından benimsenen duayen politikacıların yasaklı olduğu bu dönemde yeni kurulan bir siyasal parti olan ANAP'ın çok az tanınan Genel Başkanı Turgut Özal kitle iletişim araçlarının gücünü de yanına alarak Türk siyasal yaşamının unutulmayan siyasi liderleri arasına girmiştir 1980’li yılların siyasal iletişim çalışmalarından en çok akıllarda kalan Anavatan Partisi tarafından televizyonda yayımlatılan “İcraatın İçinden” isimli televizyon spotlarıdır. Bu spotlar hükümetin icraatını arttırırken bir yandan da seçim harici dönemlerde de siyasal iletişimin gerçekleştirildiği iletişim süreçleri olarak dikkat çekmektedir (Alnıaçık, 2009:9).

1987 seçimlerinin temel özelliği ise televizyonun resmen siyasal iletişim aracı olarak kullanılmaya başlanmasıdır. O dönemde ülke siyasetinin önde gelen iki partisi olan ANAP ve SHP televizyonu kullanan partiler olmuşlar ve siyasal iletişim tarihimizin ilk televizyon reklamları bu dönemde yayınlanmıştır. Yoğun geçen seçim kampanyası döneminin sonunda siyasal iletişim açısından çok renkli kampanyalara gerçekleştirilmiş, unutulmaz sloganlar zihinlere yerleşmiştir (Özkan,2004:97). SHP'nin “Limon Kampanyası”1987 yılı seçimlerindeki en dikkat çekici siyasal iletişim uygulamalarından biri olmuştur. SHP'nin seçim kampanyasını yürüten Yorum Ajans, kampanyaya başlamadan önce kamuoyu araştırmaları yaparak seçmenlerin tutumunu araştırmıştır(Çağlar ve Bozkır,2015:15). SHP Genel Başkanı Erdal İnönü'nün giysileri, konuşma tonu ve biçimi hakkında da öneriler de

bulunmuştur. 1987 Seçimleri Türkiye’de seçim kampanyalarının Amerikanlaşması sürecinin de hızlandığı açıkça görülmektedir(Sağnak’dan akt.Balcı, 2008:219).

1991 genel seçimleri Türk siyasal yaşamı için dönüm noktalarından birini oluşturmaktadır. Siyasal iletişimin profesyonel anlamda ivme kazanması daha önce Fransa’da Devlet Başkanlığı seçimlerinde Mitterand’ın kampanyasını hazırlayan ünlü reklamcı Jaques Seguela’nın, ANAP Seçim kampanyasına siyasal iletişim danışmanlığı yapması ile mümkün olmuştur. Böylece ilk defa bir yabancı reklamcı bir siyasal partinin seçim kampanyasında danışmanlık yapmıştır. Seguela tarafından yürütülen Anavatan Parti’sinin siyasal seçim kampanyası ile Mesut Yılmaz güçlü bir lider olarak ön plana çıkartılmaya çalışılmıştır. Star 1 televizyonunda reklam filmleri yayınlanmış gazetelere ilanlar verilmiştir (Kalender, 2001:57). Bütün bu çabalara rağmen ANAP, oy kaybederek seçimlerden 2. Parti olarak çıkmış bu durum siyasal iletişimin ve ne kadar profesyonel gerçekleştirilirse gerçekleştirilsin seçim kampanyalarının, tek başına bir siyasal partiyi ve lideri iktidara taşıyamamağını da göstermiştir. Bu seçimlerde ayrıca tüm siyasi partiler, seçim kampanyaları için ajanslarla çalışmışlardır. Bu seçimde billboardlar, afişler, el ilanları, radyo, televizyon gibi kitle iletişim araçları etkin biçimde kullanılmış ve partiler liderleri adına ücretli reklamlar yayınlatarak, büyük bütçeli seçim kampanyaları gerçekleştirmişlerdir(Özkan,2004:115)Türkiye’de siyasal iletişim süreçlerinde televizyonun daha etkili kullanıldığı yılların özel televizyon kanallarının yayına başladığı 1990’lar olduğunu söyleyebiliriz. 1990’lı yılların başında bir siyasi liderin oğlu tarafından kurulan Magic Box’ın yayınları ile seçim kampanyalarında haksız rekabet yaşanmaya başlanmıştır(Özkan,2004:).

Negatif siyasal reklamcılığın ivme kazandığı 1995 yılı genel seçimlerine, Türkiye’nin ilk kadın Başbakanı ve dönemin DYP lideri Tansu Çiller ilk kez Genel Başkan olarak katılmıştır. Ancak, 1991 genel seçimlerinden birinci parti olarak çıkan DYP bu seçimlerde oldukça oy kaybederek 3. parti olabilmıştır. Bu seçimlerde gerçekleştirilen siyasal iletişim süreçlerinde, Çiller’in çok eleştirilen söylemleri, kişisel seçim bildirisi ve vaatleri gündemi oluşturmuştur.

1995 genel seçimlerinde siyasal iletişim süreçleri içinde en çok siyasal reklamcılık uygulamaları ağırlık kazanmıştır. YSK ve RTÜK bu seçim döneminde siyasal reklam filmlerine, kamuoyu araştırmalarının sonuçlarının kitle iletişim araçlarında yayınlanmasına, afiş, pankart, bayrak gibi görsel reklam araçlarının kullanımına yasaklar getirmiştir (Çağlar ve Özkır; 2015,16).1995 Genel Seçimlerinde en fazla oyu, dönemin en kapsamlı siyasal iletişim

kampanyasını yürüten Refah Partisi aldı. Genel Başkanlığı'nı Türk siyasal hayatının duayen isimlerinden Erbakan'ın yaptığı Refah Partisi özellikle yüz yüze yürüttüğü siyasal iletişim çalışmaları ile o yıllarda adından en fazla söz ettiren siyasal partiydi.

1999 seçimlerinde ise siyasal reklam yasakları çeşitli yollarla aşılmaya çalışılmıştır. Televizyon için hazırlanan siyasi reklam klipleri, kamu kuruluşları adına verilen reklamlarla açık hava medyasından yararlanmak bunlara örnek olarak verilebilir(Uztuğ,1999:34).Bu seçimlerin sürprizi ise DSP'nin Genel Başkanı Ecevit'in ilerleyen yaşına rağmen oylarını yükseltirken ülkenin kurucu partisi CHP'nin yeterli oyu alamayarak Meclis dışı kalması olmuştur.

4-2000'li Yıllardan Sonra Türk Siyasal Hayatında Siyasal İletişim

2000'li yıllarda Türk siyasal yaşamına 2002 de kurulan Adalet ve Kalkınma Partisi damgasını vurmuştur. 2002 Genel Seçimleri AK Parti ve Genç Parti'nin Türk siyasal yaşamına katılmasıyla farklı siyasal iletişim çalışmalarına tanıklık etmiştir. Genç Parti "pazarlama" ağırlıklı bir kampanya almış ve beklenilenin çok üstünde bir oy almıştır. Parti'nin Genel Başkanı olan Cem Uzan'ın ailesine ait Uzan grubuna bağlı bulunan televizyon, radyo, gazete ve dergilerde haber içerikleri de dahil olmak üzere bu partiyi destekler biçimde oluşturulmuştur. Bununla birlikte, 2002 Seçimleri Ak Parti'nin yüksek oranda oy aması ve tek başına iktidar olması ile sonuçlanmıştır(Çağlar ve Bozkır,2015:17).

2000'lerin sonlarına doğru ise Türkiye'de de internet siyasal iletişim çalışmalarına dâhil olmuş, yerel teşkilatların ve siyasal partilerin gönüllülerinin yaptığı çalışmalar ağırlık kazanmıştır. AK Parti, 22 Temmuz 2007 Milletvekili Genel Seçimleri'nde, siyasal iletişim yöntemleri açısından kapsamlı bir iletişim kampanyası gerçekleştirmiştir. Bu seçim kampanyasında siyasal iletişim aracı olarak; mitingleri, medyayı, interneti, el ilanlarını, broşürleri, müziği, parti tanıtım filmlerini, açık hava reklam ve etkinliklerini, gazete vb. yazılı basında siyasal reklamları, seçim bildirgesini kullanmıştır. Parti'nin 2007 seçim kampanyasında siyasal iletişim stratejisinde ilk göze çarpan nokta mitinglerdir. AK Parti Genel Başkanı Erdoğan, mitinglerde Abdullah Gül, Bülent Arınç gibi partinin önde gelen isimleri ile katılmış ve birlik beraberlik mesajları vermiştir. Söz konusu mitinglerde Erdoğan, isimleri, şahısları ve diğer adayları direkt hedef olan negatif söylemlere yer vermiştir. CHP ve MHP başta olmak üzere rakip partilerden eleştirel bir dille söz etmiştir. Parti açık hava reklamlarını ise; hedef odaklı, anlaşılır bir şekilde ve yoğun olarak kullanmıştır. Her ilde, o il

için yapılan icraatlar dev duvar giydirmelerde anlatılmış ve bunun için toplamda 4.000'e yakın duvar kullanılmıştır. Daha fazla seçmene ulaşabilmek için gazetelere, çok sayıda siyasal reklam verilmiş ve siyasal reklamlar da ana slogan olarak “Güven ve İstikrar İçerisinde” “Durmak Yok Yola Devam” başlıkları kullanılmıştır (Tokat,2009: 111-115).

2011 genel seçimlerinde Türkiye'deki siyasal iletişim çalışmalarında Amerikanvari uygulamaların etkisi iyiden iyiye artmıştır. Profesyonel ajanslarla çalışan siyasal partiler seçim öncesi dönemde mitinglerle, siyasal reklamlarla, radyo- televizyon programları ile seçim müzikleriyle ve diğer yöntemlerle kampanyalarını gerçekleştirmişlerdir. Bu dönem ile ilgili yapılan araştırmalar, seçmenlerin tamamına yakınının siyasal partilerin yürüttükleri siyasal iletişim çalışmalarından haberdar olduğunu göstermektedir. Bu dönemde siyasal partiler tarafından seçim müzikleri de oldukça etkili seçilmiş ve müzik unsuru siyasal iletişim çalışmalarında en beğenilen dördüncü etken olmuştur(Tanyıldızı, 2012:107-108).

2011 Milletvekili Genel Seçimlerinde dört siyasal partinin siyasal iletişim çalışmaları ön plandadır. Bunlar, AK Parti, CHP, MHP ve HDP'dir. Bu seçimde MHP'nin kampanya söyleminde önceki seçimlerdekinin aksine terör ve bölünme korkusundan daha çok ekonomi, sağlık ve sosyal güvenlik gibi alanlarda somut vaatlere yer vermiş ve daha önce siyasal reklam vermediği bazı gazetelere de reklam vermiştir. HDP ise, siyasal iletişim stratejilerine bakıldığında belirgin bir şekilde kimlik siyaseti yapmaya devam etmiş, ancak bir yandan da toplumsal tabanını genişletecek söylemlere yer vermiştir. Ana Muhalefet Partisi CHP'nin siyasal iletişim stratejilerindeki en önemli değişim ise “Geliyor Kılıçdaroğlu” isimli seçim şarkısında da olduğu gibi Kılıçdaroğlu'nun lider olarak ön plana çıkarılmaya çalışılmasıdır. CHP de tıpkı MHP gibi 2011 seçimlerinde ekonomik vaatleri ve icraat odaklı siyaseti bir siyasal iletişim unsuru olarak gündemine almaya başlamıştır (Çağlar ve Özkır; 2015,16).Bu seçimler siyasal iletişim açısından en önemli gelişme sosyal medyanın tüm siyasal partilerce önemli bir siyasal iletişim aracı olarak görülüp aktif biçimde kullanılması olmuştur.

7 Haziran 2015 Genel seçimlerinde CHP, siyasal iletişim kampanyasını iktidar eleştirisi ve negatif siyasal reklamlık üzerine kurmuştur. Bununla birlikte kampanya boyunca seçmene ekonomik vaatlerde bulunulmuştur. CHP'nin seçim kampanyası oldukça ses getirip kamuoyunda konuşulmasına rağmen yeterince ikna edici olamamış ve seçmenden aldığı oylara yansımamıştır. Bu seçimlerde HDP'nin siyasal iletişimi “ Türkiye Partisi” olmak stratejisi üzerine kuruldu. 2010 yılından itibaren farklı dillerde propaganda yapma

yasağının kalması ile HDP Türkçe dışında Kürtçe propaganda da yapmış böylece hem kimlik siyasetini devam ettirmiş hem de Türkçe bilmeyen seçmenlere daha kolay ulaşmıştır. HDP'nin Kimlik siyasetine paralel olarak 2011 ve özellikle 2015 yılındaki seçimlerde “Türkiyeli” söylemini destekleyen siyasal kampanyalar yürütmüştür. MHP ise kampanyasını “ Bizimle Yürü Türkiye” sloganı ile üzerine kurmuştur(Özkan,2016:28). Gerek 2011 gerekse 2015 seçimlerinde Muhalefet, iktidar partisini kendilerine devlet televizyonlarında yeterince yer verilmediği için eleştirmişlerdir.

7 Haziran 2015 Genel Seçimleri sonrasında CHP, MHP ve HDP'nin koalisyon kuramaması üzerine Ak Parti, 1 Kasım seçimlerinde siyasal istikrara, güven ve huzura vurgu yaparak “Tek Başına İş Başına“ sloganı ile siyasal iletişim kampanyasına devam etmiştir ve seçimlerde en yüksek oy oranına sahip olarak yeniden tek başına iktidara gelmişti (Özkan, 2016:28). Twitter, facebook, instagram, youtube ve diğer sosyal medya mecraları ve siyasal parti web sitelerinin en etkin kullanıldığı seçimler 2015 Genel seçimleri olmuştur. Kimi araştırmalarda, partilerin web sitelerini etkin kullanım sıralamasında en aktif AK Parti'nin olduğu daha sonra sırasıyla CHP, HDP ve MHP'nin geldiği tespit edilmiştir. Bu sıralama aynı zamanda, 1 Kasım 2015 genel seçimlerinde partilerin ulaştığı başarı sıralaması ile eşdeğerdir (Çağlar ve Köklü, 2017:169).

SONUÇ

Türkiye’de seçim zamanlarında uygulanan siyasal iletişim etkinliklerinin, 1946 yılında çok partili sistemle önem kazanmaya başladığı ancak askeri darbeler döneminde sekteye uğradığı söylenebilir. Türk siyasal yaşamını incelediğimizde ilk seçim kampanyalarının 1950’de çok partili siyasal yaşama geçiş sürecinden sonra başlamıştır. Demokrat Parti, 1950 yılında “muhalefet partisi” konumundadır ve klasikleşmiş slogana “ Yeter Söz Milletindir” ile geniş kitlelerin ilgisini çekmeyi başarmıştır. Bu sloganın yer aldığı afiş, Türk siyasal iletişim tarihinin ilk ve en etkili görsellerinden biridir. Aynı dönemde CHP için hazırlanan “ Mutlu yarınlar için Oyunu CHP’ye Ver” şeklindeki afiş de siyasal iletişim tarihimizin ilk profesyonel uygulamalarından biri olarak dikkat çekmektedir. 1950 yılında 16 Şubatta yayınlanan Seçim kanunu ile radyonun siyasal partiler tarafından kullanımı kabul edilmiştir. Daha sonra muhalefete radyo kullanma hakkı tanıyan bu kanun Demokrat Parti tarafından yürürlükten kaldırılmıştır.

Türkiye’de çok partili sisteme geçilen 1950’lerin başından 1970’lerin sonlarına kadar özellikle radyo programları, açık hava toplantıları, seçim gezileri ile siyasal iletişim çalışmaları yapılmış afişler, bayraklar, pankartlar bu çalışmalarda en çok kullanılan araçlar olmuştur. 1961 Anayasası’na uygun olarak hazırlanan ve yürürlüğe konan Seçim Yasaları ile siyasal partilere genel seçim öncesi propaganda yapma hakkı tanınmıştır (Taş ve Şahim,1996:104-105). Bu kanun sonrasında 1961, 1965 ve 1969 genel seçimlerinde tüm siyasal partiler radyoda propaganda yapabilmişlerdir. Kitle iletişim araçları içinde en etkili olan televizyon ülkemizde 1968 yılında yayın hayatına başlamıştır ve 70’li yıllarda bir çok eve girmiştir. 1980’lerden sonra ise propaganda ağırlıklı yürüyen siyasal iletişim çalışmalarının yapısı biraz değişerek, siyasal reklamcılık teknikleri ağırlık kazanmıştır. Bu dönemde kamuoyu araştırmaları da artış göstermiş ve bunlar siyasal iletişim çalışmalarını desteklemek için kullanılmıştır. Türkiye’de 1990’lı yıllara ise özel radyo ve televizyonlar damga vurmuş ve bu dönemde de siyasal iletişim kendine has bir takım özellikler kazanmaya başlamıştır. 1990’ların ilk yıllarına Özal ve Demirel ile partileri arasındaki rekabet damgasını vurmuş ve negatif iletişim teknikleri kullanılmaya başlanmıştır.

1990’lı yıllar Türkiye’de siyasa iletişim kampanyalarında Amerikanlaşmanın etkisinin görülmeye başlandığı yıllardır. 1995 Genel Seçimleri’nde Refah Partisi, ev ziyaretlerine ağırlık vermiş, basın ve diğer partilerce ilk başta mesafe ile karşılanan bu teknik sayesinde oylarını ülke genelinde beklenmedik biçimde arttırmıştır. 1999, 2002 ve 2007 Genel Seçimleri ise Türkiye’de siyasal iletişim çalışmalarının profesyonel anlamda gerçekleştirildiği seçimler olmuş ve tüm siyasal partiler seçim kampanyalarına ve siyasal iletişim uygulamalarına önem göstermişlerdir.

2002 de kurulan Adalet ve Kalkınma Partisi, Türk siyasal yaşamına o tarihten beri damgasını vurmuştur. 2002 Genel Seçimleri AK Parti ve Genç Parti’nin Türk siyasal yaşamına katılmasıyla farklı siyasal iletişim çalışmalarına tanıklık etmiştir. AK Parti, 22 Temmuz 2007 Milletvekili Genel Seçimleri’nde, siyasal iletişim yöntemleri açısından kapsamlı bir iletişim kampanyası gerçekleştirmiş özellikle kurucu kadronun birlikte gerçekleştirdiği mitinglerle “birlik- beraberlik” mesajı vermiştir. 2000’lerin sonlarına doğru ise Türkiye’de de internet, siyasal iletişim çalışmalarına dâhil olmuş, yerel teşkilatların ve siyasal partilerin gönüllülerinin yaptığı çalışmalar ağırlık kazanmıştır. 7 Haziran 2015 genel seçiminde rekabet yine aynı dört parti arasında geçmiştir. Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti), Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve Halkların Demokratik Partisi (HDP) siyasal seçim kampanyaları ile de seçime katılan diğer partilerden

öne çıkmışlardır. 2010 yılından itibaren farklı dillerde propaganda yapma yasağının kalması ile HDP Türkçe dışında Kürtçe propaganda da yapmış böylece hem kimlik siyasetini devam ettirmiş hem de Türkçe bilmeyen seçmenlere daha kolay ulaşmıştır. Bu seçimlerde muhalefet siyasal iletişim süreçlerinde, iktidar partisinin devlet imkânlarını bütün siyasal partilere eşit kullandığını sık sık ifade etmiştir. Ülkemizde özellikle son iki genel seçim, twitter, facebook, instagram, youtube ve diğer sosyal medya mecraları ve siyasal parti web sitelerinin en etkin kullanıldığı seçimler olmuştur. Kimi araştırmalarda, partilerin web sitelerini etkin kullanım sıralamasında en aktif AK Parti'nin olduğu daha sonra sırasıyla CHP, HDP ve MHP'nin geldiği tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Akay, R. A.** (2012). Siyasal İletişim Danışmanı. Ankara. Nobel Yayınları.
- Akyüz, İ.** (2015).Siyasal Pazarlama , İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- Alınacak, Ü.** (2009)n”The Growth of Democracy and Political Marketing Applications İn Turkey”, Akademik Bakış, sayı:18, ss1-14.
- Aziz, A.** (2011) Siyasal İletişim, Ankara:Nobel yayınları.
- Balcı,Ş.**(2008). “Medya ve Siyaset İlişkilerinde Siyasal Reklam”. Medya ve Siyaset. Zülfikar Damlapınar (drl.). Ankara: Turhan Kitabevi. 209-239.
- Crowley, D. ve Heyer,P.**(2007) İletişim Tarihi (Teknoloji, Kültür, Toplum). Ankara: Siyasal Kitabevi
- Çağlar, İ., Özkır, Y.** (2015) Türkiye’de Siyasal İletişim 2007-2015. Ankara: Seta Yayınları
- Çağlar,N., Köklü, P. H.** (2017). Yeni Medyanın Siyasal İletişim Aracı Olarak Kullanımı: Siyasal Partilerin Resmi Web Sitelerine Yönelik Bir Araştırma, Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi (E gifder) Cilt 5 sayı 1
- Çankaya, E.** (2008) “İktidar Bu Kapağın Altındadır. Gösteri Demokrasisinde Siyasal Reklamcılık”, 1. Baskı, İstanbul, Boyut Kitapları, 2008.
- Damlapınar , ve Balcı, Ş.**(2005) “Seçmenin Zihnindeki Aday İmajını Bekleyen Etkenler:28 Mart 2004 Yerel Seçimleri Alan Araştırması” , Selçuk İletişim Dergisi, 4/1, s. 58-79.
- Demir, V.** (2007) Türkiye’de Medya Siyaset İlişkisi , İstanbul: Beta Basım A.Ş.
- İnal, M. E., Karabacak, E. G.** (1995) “Siyasal Pazarlamanın Gelişmesi ve İlkeleri”, Erciyes Üniversitesi İ.İ.B.f. Dergisi, SAYI:12, S.153-160.
- Kalender, A.**(2001).1991 Milletvekili Genel Seçimlerinde Anavatan Partisi’nin Mesaj Stratejileri”, Selçuk İletişim 1/4, s.57.

Özkan , A.(2004) Siyasal İletişim , İstanbul: Nesil Yayınları.

Özkan, A. (2007). Siyasal İletişim Stratejileri . İstanbul: TASAM Yayınları.

Özkan, N. (2004). Seçim Kazandıran Kampanyalar.İstanbul:Media Cat Yayınları.

Özkan, A. (2016) 7 Haziran ve 1 Kasım Seçimlerinde Siyasal İletişim . SETA Analiz.
http://www.academia.edu/20842391/T%C3%BCrkiyede_7_Haziran_ve_1_Kas%C4%B1m_2015_se%C3%A7imlerinde_siyasal_ileti%C5%9Fim_y%C3%B6netimi Erişim tarihi: 30 Temmuz 2017

Tanyıldızı, N.İ.(2012) Siyasal İletişimde Müzik Kullanımı: 2011 Genel Seçim Şarkılarının Seçmene Etkisi. Selçuk İletişim Dergisi Cilt 7, Sayı:2

Taşcıoğlu, R. (2009) “Siyasetin Teknikleşmesi Bağlamında Türkiye’de Siyasal Reklamcılık”, Siyasetin İletişimi, Ed. Abdullah Özkan, İstanbul, Tasam Yayınları, s.271-292

Tokat, A.(2009) 2007 “Genel Seçimlerinde Adalet ve Kalkınma Parti’sinin Siyasal İletişim Faaliyetleri ve Mesaj Stratejileri “, Selçuk Ü. S.B.E. Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.

Uztuğ,F.(1999) Siyasal Marka, Seçim Kampanyaları ve Aday, İmajı. Ankara: Media Cat Yayınları

Süllü, Zübeyde (2017). -“Siyasal İletişim Açısından Tarihi Metinler Olarak Selçuklu Ve Osmanlı Dönemi Siyasetnameleri: Nizam’ül Mülk’ün Siyasetnamesi ve Koçi Bey Risalesi Bağlamında Siyasal İletişimin Tarihsel Kökenleri”. İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi Mayıs 2017 Cilt 2 Sayı 1

YABANCI SEYYAHLARIN GÖZÜYLE ERZURUM VE ERZURUM EVLERİ

Yrd. Doç. Dr. Murathan KEHA

Atatürk Üniversitesi, murathan.keha@atauni.edu.tr

ÖZET

19. yüzyılda Erzurum Karadeniz'in en doğu ucundan İran'a, Bağdat'tan Merkezî Küçük Asya'ya uzanan çeşitli yolların kesiştiği bir ticaret merkezi olmanın yanı sıra, başta İngiltere, Rusya ve Fransa gibi Doğu Anadolu ile ilgilenen Avrupalı güçlerin konsoloslarını barındıran bir kenttir. Erzurum hem ticari olarak önemli bir geçiş güzergâhında bulunması, hem de bölgede bulunan Ermeniler dolayısıyla misyonerlerin aktif olarak faaliyet gösterdiği bir bölge olması nedeniyle yabancıların yoğun ilgisine mazhar olmuştur.

Yabancı Seyyahların Gözüyle Erzurum ve Erzurum Evleri adlı çalışmamız ile 19. yüzyılda Erzurum'un kültür ve yaşam tarzının, daha çok yabancıların bakış açısıyla ortaya koyulması amaçlanmaktadır.

Yapılan bu çalışmanın birinci bölümünde, Erzurum'un genel durumu ile genel olarak Erzurum ev mimarisi, ev yapımında kullanılan malzemeler ve evlerin genel görünüşü ortaya koyulmuştur.

İkinci bölümde Erzurum'un doğal afetler sonucu geçirdiği değişim ve bu değişimde büyük rol oynayan başta 1859 Depremi ile diğer depremler ele alınmıştır.

Son bölümünde ise, bir yaşam alanı olarak ev konusuna değinilmiştir. Bu bölümde evlerin içyapısı, burada süregelen yaşam ve adetler ile ev çevresinde dönen sosyal hayat anlatılmıştır.

Yaptığımız çalışmada temel referans olarak Erzurum'da bulunan yabancıların veya yabancı seyyahların kaleme aldığı eserler kullanılmıştır. Yabancı seyyahların bize verdiği bu bilgilerin yanında çalışmamıza kaynaklık eden diğer bir unsur da Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan arşiv belgeleridir.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Seyyah/Seyahat, Erzurum Evleri

1. ERZURUM'UN COĞRAFİ KONUMU ÖNEMİ VE NÜFUSU

Anadolu'nun kuzey doğusunda, Karasu'nun yukarı havzasında bulunan Erzurum, aynı isimle anılan ovanın güney doğu kenarında ve Palandöken Dağları'nın Eğerli Dağ (Şigveler) eteğine yakın bir mevkide meyilli bir satıh üzerinde kurulmuştur. Deniz seviyesinden yüksekliği 1850–2000 metre arasında değişmektedir.¹

Erzurum'un konumu ile ilgili olarak Robert Curzon bize; “*Erzurum yüksek bir düzlüğe kurulmuş, yaklaşık 30 mil (48 km) uzunluğunda ve yine yaklaşık 10 mil (16 km) genişliğinde, deniz seviyesinden 7000-8000 feet (2100-2400 m) yükseklikte, etrafı yüksek dağlarla çevrili, geniş bir ovada yer almaktadır.*” bilgisini vermektedir.²

Erzurum ovasının kuzeyinde Dumlu dağları ve Gâvur Dağı bulunur. Fırat Nehri'nin önemli kollarından biri olan Karasu, kaynağını bu dağlardan alır. Dağların yüksekliği 3200 m.'ye ulaşır. Ovanın güneyinde ise Eğerli Dağı'nın dayandığı Palandöken Dağları yer alır. Palandöken Dağları'nın güney eteklerinden akan dereler de yine Karasu'ya ulaşarak Fırat'ın kaynağını oluştururlar.

Erzurum'un doğusunda Palandöken Dağları ile Kargapazarı arasında bir eşik teşkil eden Deveboynu Geçidi bulunur. Pasinler (Hasankale) Ovası savunma açısından müsait olmadığı için Erzurum şehri, Pasinler Ovası'nda değil Deveboynu Geçidi'nin batısında ve Erzurum Ovasının güneydoğusunda kurulmuştur.³

Tarih boyunca Erzurum'un doğu ile irtibatı bu geçitten sağlandığı gibi, müsait bir konumda olması dolayısıyla, sürekli olarak askeri olayların ve savunma tedbirlerinin ortaya konulduğu bir mevki olmuş, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya ile mücadele ettiği dönemlerde istihkâmlar ve tabyalarla donatılmıştır.

Erzurum, Asya'dan Anadolu'ya gelen birinci derecede ehemmiyetli yolların kavşağında bulunması ve savunma açısından elverişli bir mevkide olması sayesinde, Anadolu tarihinin çok eski dönemlerinden beri hem askerî hem de ticarî bakımdan önemli bir mevki olarak dikkati çekmiştir. Kafkasya ve İran'dan gelen yolların Anadolu'ya tek giriş kapısı olan Erzurum, doğudan Anadolu'ya girmek isteyenlerin geçmek zorunda oldukları ve bunlara karşı bir kale olması dolayısıyla Anadolu savunmasının kaderinin tayin edilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Tarihte büyük imparatorlukların rekabetlerine sahne olan Erzurum, Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu zamanlarda doğuya yapılacak seferlerde bir üs, güçten düşüp, zayıfladığı zamanlarda da doğudan gelen saldırılara karşı bir kale vazifesi görmüştür. Erzurum, Tiflis-Kars ve Tebriz-Bayezid yollarının kesişerek Erzincan ve Sivas'a ulaştığı kavşaktır. Bu yol aynı zamanda kuzey-doğu Anadolu'nun Kop ve Zigana üzerinden Karadeniz ile doğu Anadolu'nun da Sivas üzerinden Irak, Suriye ve Basra körfezi ile irtibatını sağlamaktadır.

¹ Besim Darkot, “Erzurum”, *İslam Ansiklopedisi (İA)*, İstanbul 1977, IV, s.340, İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960, s.9; Cevdet Küçük, “Erzurum”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1995, XI, s.321.

² Robert Curzon, *Armenia, A Year at Erzeroom and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia*, London 1854, s.36.

³ Darkot, “Erzurum”, s.341.

Robert Curzon Erzurum'un bulunduğu konumla ilgili olarak "Bu bölgeye Gürcistan, İran ve Trabzon'dan ulaşmak isteyenler için Erzurum'dan başka ne askerlerini, ne levazimatlarını yerleştirebilecekleri, ne de dinlenebilecekleri bir başka şehir yoktur. Erzurum bu yörelerin merkezidir ve tüm yönlere giden yolların anahtarıdır. Eğer iyice tahkim edilirse veya akıllı bir hükümetin yönetimi altında değerlendirilirse, burayı elinde tutan, Asya'nın bu bölgesinin kaderini elinde tutar. Onun izni olmadan ne bir kervan geçebilir, ne ticari bir mal taşınabilir ve ne de büyük çapta bir askeri birlik buralarda dolaşabilir." demektedir.⁴

"Erzurum Türkiye'nin doğusunda yer alan en önemli ve en etkili şehridir. Karadeniz'in en doğu ucundan İran'a, Bağdat'tan Merkezî Küçük Asya'ya uzanan çeşitli yolların kesiştiği bir ticaret merkezidir. Başta İngiltere, Rusya ve Fransa gibi Doğu Anadolu ile ilgilenen Avrupalı güçlerin konsoloslarını barındıran bir kenttir."⁵

Fanshawe Tozer Erzurum hakkında şu bilgileri vermektedir: "Erzurum Ermenistan'daki⁶ en önemli yerdir. Kurulduğu yer çok eski çağlardan beri pek çok şehri barındırmıştır. Kurulu olduğu yer itibariyle geniş ve verimli bir bölgedir. Ve Karadeniz ile İran arasındaki iletişimin ana güzergâhının girişinde yer almaktadır."⁷

Erzurum'da karasal iklim özellikleri egemendir. Kışlar uzun ve sert, yazlar kısa ve sıcak geçer. Şehrin kuzey kesimlerinde, yüksekliği yaklaşık bin ila bin beş yüz metrelere inen vadi içleriyle çukur sahalarda iklim, büyük ölçüde sertliğini yitirir.⁸

1855 yılında Kraliçe'nin ordusuyla Kırım'a giderken Erzurum'dan geçen General Gordon, Erzurum'un iklimini "Burada bahar yok. Yaz ancak yirmi veya otuz gün sürüyor. Yazdan sonra iki veya iki buçuk ay güz ve sonra sekiz veya dokuz ay çok sert kış..." sözleriyle tanımlarken,⁹ Tozer Erzurum'u "Erzurum'un denizden yüksekliği 6.000 feet (yaklaşık 1.830 m.) olup, kışları çok etkili ve uzundur. Haziran başında bile kar yağdığı bilinmektedir. Bunun yanında yazları da çok sıcaktır."¹⁰ sözleriyle anlatmaktadır. Millingen ise Erzurum hakkında "Kışlar son derece soğuk, yazlar çok sıcaktır. Kar Erzurum sokaklarında altı aydan fazla kalır."¹¹ demektedir.

Erzurum ovası, Palandöken ve Dumlu Dağlarındaki su kaynakları ile beslenir. Kısa süren yaz ve şiddetli geçen kış mevsimi sebebiyle tarım için fazla elverişli olmamasına rağmen, verimli bir ovası vardır. Eski çağlardan beri insanların yerleşme ve barınma sahasını teşkil eden bu ovanın sakinleri geçimlerini, tarım ürünlerinin yanı sıra genellikle hayvancılıktan elde ettikleri ürünlerle sağlarlar. Bol akarsularla beslenen ovada tahıl, sebze ve meyve tarımı yapılır.

⁴ Curzon, *Armenia, A Year at Erzerum and on the Frontiers of Russia*, s.192.

⁵ Edwin Bliss, *Turkey and the Armenian Artocities*, Basım Yeri Yok,1896, s.415.

⁶ Yazar kitabında bölgeyi Ermenistan olarak tanımlamıştır. Aynen alındığı için orijinaline müdahale etmemek adına bu şekilde kullanılmıştır.

⁷ Henry Fanshawe Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, London 1881, s.410.

⁸ http://www.erkurum.gov.tr/_Erzurum/Web/Gozlem.aspx?sayfaNo=10.

⁹ Demetrius C. Boulger (Editor), *General Gordon's Letters From The Crimea, The Danube And Armenia*, London 1884, s.144.

¹⁰ Tozer, *Turkish Armenia*, s.411.

¹¹ Julius R. Van Millingen, *Turkey*, London 1911, s.34.

Humphry Sandwith “Doğudaki her şehir Yaraticının bazı hediyeleri ile meşhurdur. Gezgin bir dervişe Musul’un neyi var diye sorsanız alacağınız cevap “İyi ekmek” olacaktır. Peki, Erzurum’un nesi iyidir diye sorarsanız, alacağınız cevap “Su”dur. Gerçekten de şehir bolluk ve bereket saçan temiz ve iyi su ile kutsanmıştır. Üstünkörü değil! Ana caddelerden ve her köşe başındaki çeşmelerden çağlarcaşına akan bir hediye ile...”¹² sözleriyle Erzurum’un sularının bolluk ve güzelliğinden bahsetmektedir.

John MacDonald Kinneir 1813 yılı Erzurum’u ile ilgili olarak, “Burada 15.000 aile Müslüman, 3.700 Ermeni, 300 Katolik Ermeni ve 350 Rum yaşıyor. Ermenilerin 2, Katoliklerin ve Rumların 1’er kilisesi var. Yaklaşık 50 cami, 20 han ve 17 hamam mevcut. Türkiye’nin ve İran’ın büyük şehirlerinin yanı sıra İstanbul, Erivan ve Bağdat ile güçlü ticaret ilişkileri sürmekte.”¹³ demektedir.

Humphry Sandwith de Erzurum ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: “1855 yılında Erzurum vali olarak bir vezir tarafından yönetilen, Türkiye Asyası’nın en önemli şehirlerinden biridir. Erzurum’a bağlı 14 kaza ve bunlara bağlı 1.500 köyde kabaca 800.000 kişi yaşamaktadır. Kesin olmamakla beraber kentte 30.000 Müslüman, 5.000 Ortodoks Ermeni, 2.000 Katolik Ermeni, 200 Rum, 1.000 Rus (Ermeni, Gürcü Yahudi unsurların karışımı), 900 İranlı, 6.000 Garnizon Gücü olmak üzere toplam 45.100 kişi bulunmaktadır.”¹⁴ Sandwith bunun yanında “Şehirde 28 han, 13 hamam, 70 cami, 1 Roma Katolik, 1 Rum, 1 de Ermeni Kilisesi mevcuttur.”¹⁵ sözleriyle şehrin genel görünümünü hakkında da bize bilgiler vermektedir.

Pictorial History of The Russian War isimli eserde de yukarıda ki bilgileri teyit eder mahiyette bilgiler verilmekte ve “Erzurum Asya Minör’deki en önemli yer” olarak tarif edilmektedir. “Erzurum içinde 40.000 kişi yaşar. Bunların 30.000’i Osmanlıdır. Ki genellikle Türkler şehirlerde yaşar. Geri kalanı köylerde yaşayan Ermeniler ve diğer Hıristiyan unsurlardır. Şehirde 27 han 13 hamam, 70 cami ve mescit ve Ermeniler, Rumlar ve Latinler için 1’er kilise mevcuttur.”¹⁶ denilmektedir.

2. ERZURUM’UN ADI VE TARİHÇESİ

Erzurum isminin menşei hakkında çeşitli rivayetler vardır. Ancak bunlardan en yaygın olanı, bu ismin Karaz’dan geldiği hakkındaki rivayettir. M.Ö. 1500 yıllarında kurulduğu sanılan Karaz Şehri’nin ilk adı Azzi’dir. Daha sonra Ermeniler bu Azzi şehrine Karin, Garin, Karna, Karnoi Kalak adını vermişlerdir.¹⁷ Daha sonra gelen Urartular ise şehre Arzen veya Erzen demişlerdir.

¹² Humphry Sandwith, *A Narrative of The Siege of Kars*, London 1856, s.68.

¹³ John MacDonald Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan, in the Years 1813 and 1814*, London 1818, s.366.

¹⁴ Humphry Sandwith, *A Narrative of The Siege of Kars*, s.60.

¹⁵ Humphry Sandwith, *A Narrative of The Siege of Kars*, s.60.

¹⁶ W&R. Chambers, *Pictorial History of The Russian War 1584-1856*, Edinburgh and London 1856, s.128.

¹⁷ Eli Smith, *Missionary Researches (of the. Rev. Smith and Rev. H.G.O. Dwight) in Armenia*, London 1834, s.63.

Erzurum şehri muhtemelen 415–422 yıllarında bu eski Azze yani Erzen'in yakınında bugünkü yerinde kurulmuştur.¹⁸ Şehrin bilinen ilk adı Teodosiopolis'tir.¹⁹ Şehir, imparator II. Theodosios zamanında ve onun emriyle şark kumandanı Anatolios tarafından inşa edilmiştir.²⁰ Burada yaşayan Ermeniler de buraya Karin adını vermişler, Bizanslılar da bunu Yunancaştırılarak Karintis, Karanitis şeklinde ifade etmişlerdir.²¹

İslam kaynaklarında şehrin adı sürekli olarak Kalikala şeklinde geçer.²² Rivayete göre şehir, bu bölgeye hâkim olan hükümdarın ölümünden sonra yerine geçen "Kali" ismindeki karısı tarafından inşa edilmiştir.²³ Bir başka ifade ise Kali'nin "halı" anlamına geldiğidir.²⁴

Türkler ise buraya Karaz'ın eski ismi olan Arze veya Erzen demişlerdir. Ancak Siirt ve Silvan arasındaki Erzen'den ayırmak için sonuna aidiyet bildirmek maksadıyla "Rûm" kelimesini eklemişlerdir. Erzurum isminin, "Erzen er-Rûm" şeklindeki ismin son şekli olduğu sanılmaktadır.²⁵

Erzurum; Yunan, Bizans, Roma ve Ermeni kaynaklarında, Karanitis / Karanitime / Garin / Karin-Kalak-Karun-Kalak; Bizans zamanında Theodosiopolis / Theodosidpolis; İslam-Arap çağında Kali-Kala(k), Kali / Hah-Şehri; Selçuklu zamanında Arzan / Arzen / Artze (Şimdiki, "Karaarz / Karas" yerinde); Selçuklu, İlhanlı, Akkoyunlu, Osmanlı çağlarında ise Erzen-Rum / Erzen-ir-rum ve bundan bozma "Erzurum" olarak beş farklı şekilde adlandırılmıştır.²⁶

Erzurum'un tarihi arkeolojik kazılara göre, M.Ö. 4000 yıllarına kadar gitmektedir. Geçen altı bin yıllık zaman içinde burada, Hurriler, Urartular, Sakalar, Medler, Persler, Partlar, Romalılar, Bizanslılar, Sasanîler, Araplar, Selçuklular, Moğollar, İlhanlılar, Karakoyunlular, Timurlular, Akkoyunlular, Safevîler, Osmanlılar ve nihayet Türkiye Cumhuriyeti Devleti hâkimiyet kurmuştur.²⁷

Karin veya Kalikala, 415–422 yılları arasında General Anatolius tarafından yeniden inşa ve tahkim edilmiş ve adı II. Theodosius'a izafeten Theodosiopolis olarak değiştirilmiştir. Gerek Arzen, gerek Theodosiopolis Türk istilasına kadar iki ayrı şehir olmak üzere biri bölgenin savunma noktası, diğeri de ticaret merkezi olarak yan yana yaşamıştır. Erzurum adı

¹⁸ Küçük, "Erzurum", s.321, Mükrimin Halil Yınanç, "Erzurum", İA, İstanbul 1977, IV, s.345, Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.10, Enver Konukçu, *Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Erzurum*, Ankara 1992, s.4.

¹⁹ "Bu isim Doğu Roma İmparatoru II. Theodosius'un ismine izafeten verilmiştir.", Küçük, "Erzurum", s.321; Mehmed Nusret Efendi, *Tarihçe-i Erzurum*, İstanbul 2005, s.20; Konukçu, *Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Erzurum*, s.3; Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.10.

²⁰ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.10; Yınanç, "Erzurum", s.345.

²¹ Küçük, "Erzurum", s.321, Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.10.

²² Konukçu, *Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Erzurum*, s.4; Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.10; Küçük, "Erzurum", s.321.

²³ Küçük, "Erzurum", s.321.

²⁴ Konukçu, *Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Erzurum*, s.4.

²⁵ Eli Smith, *Missionary Researches*, s.63, Fahrettin Kırcıoğlu, "Karun-Eli", *Tarih Yolunda Erzurum*, Sayı 1, Ocak 1959, s.16; Fahrettin Kırcıoğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul 1953, I, s.189–230.

²⁶ Kırcıoğlu, "Karun-Eli", s.16; Ayrıca bkz. Abdurrahim Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, İstanbul 1936, s.16–17, Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.7–19.

²⁷ İsmet Parmaksızoğlu, "Erzurum", *Türk Ansiklopedisi*, XV, s.373.

bu dönemde bazen Arzen'i, çok kere de her iki şehri birden ifade etmiştir. 1049'da Arzen'in yıkılmasından sonra ise, yalnız Theodosiopolis'in adı olmuş ve şehir burada gelişmiştir.²⁸

Erzurum önlerinde Müslüman Araplar ilk kez Halife Hz. Ömer zamanında görülmeye başlanmış ve şehir 638 yılında bunlar tarafından fethedilmiştir. Daha sonra zaman zaman şehir Bizans tarafından geri alındıysa da 651 yılında Halife Hazreti Osman zamanında şehir yeniden fethedildi.²⁹ Buraya yerleşen Arap fatihler, burasını, Bizans'a karşı bir gaza üssü haline getirdiler. Erzurum'a her yerden bilhassa Türkistan illerinden gönüllü İslam mücahitleri gelip yerleşti. Zenginler vakıflar kurarak, bunları destekledi. İslam kültürü burada hızla gelişti ve ticari hayat çok yükseldi.³⁰

Türkler Erzurum önünde, Bizans vakanüvislerine göre ilk kez 1048, Ermeni tarihlerine göre 1049'da görünmüşlerdir. Bu yılda Sultan Tuğrul Bey, amcaları İbrahim Yınal ve Kutalmış'ı buraları almaya memur edince onlar da Arzen üzerine taarruz etmiştir. Kalabalık nüfuslarına güvenen şehir halkı müstahkem Theodosiopolis'e kapanmaya gerek görmemiştir. İlk gün, savaştan sonra bozulan halk kaleye kapanmış, böylece şehir içinde ve şehir dışında altı gün süren mücadeleden sonra şehir ele geçirilmiştir.³¹ Şehir Türklerin eline geçince Theodosiopolis'e sığınanlar buraya eski şehirlerinin adını verdiler. Böylece bugünkü Erzurum'un merkezinde bulunan şehir dört isimle anılır oldu. Rumlar (Bizans) Theodosiopolis, Ermeniler Karin (Garin), Araplar Kalikala, mülteciler (Erzen'den sığınanlar) ise Erzen diyorlardı.³²

Şehri fetheden Müslüman Türkler, bu Erzen'i diğerlerinden ayırmak için buraya Erzen-er-Rûm (Erzen-i Rûm) adını verdiler.³³ Erzen ismi de, Silvan-Siirt arasındaki şehir için kullanıldı.³⁴

Selçuklu Devleti yıkılınca İlhanlı valileri tarafından idare edilen ve bir daha eski ihtişamına kavuşamayan şehir,³⁵ İlhanlı Devleti yıkıldıktan sonra yine ağır tahribatlara uğrayacağı Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri'nin mücadelelerine sahne olmuştur. Bir ara Safevi hükümdarı Şah İsmail tarafından fethedilen şehir, 1514 Çaldıran Savaşı'na kadar da Safevi Devleti'nin idaresinde kalmıştır.³⁶

Çaldıran seferine çıkan Yavuz Sultan Selim Erzurum yakınlarında konaklamış, sefer dönüşünde de bir gün kalmıştır. Erzurum'un bu sırada mı, yoksa bundan bir sene sonra, yani Kemah ve Bayburt'un alındığı 1515 yılında mı zapt veya Osmanlı ülkesine ilhak edildiğini

²⁸ İsmet Parmaksızoğlu, "Erzurum", *Türk Ansiklopedisi*, XV, s.373.

²⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, "Erzurum'un Kıymet-i Tarihiyesi", *Tarih Yolunda Erzurum*, Sayı 1, Ocak 1959, s.6; Beygu, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, s.34.

³⁰ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1973, s.29.

³¹ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Çev. Hrnt D. Andreasyan), Ankara 1987, s.86; Parmaksızoğlu, "Erzurum", s.375; Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.22; Yınanç, "Erzurum", s.348; Küçük, "Erzurum", s.322.

³² Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.23.

³³ Yınanç, "Erzurum", s.348; Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.23.

³⁴ Bir başka Erzen bölgesi de İran'da Şiraz yakınlarında mevcuttur. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1997, s.76.

³⁵ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.137.

³⁶ Yınanç, "Erzurum", s.352.

tespit etmek zordur.³⁷ Erzurum'un Osmanlı idaresine geçiş tarihi muhtemelen 1518'dir. Zira 1520 tarihli Karaman Rum Eyaletlerinin tahririni ihtiva eden tapu-tahrir defterinde Erzurum, nahiye statüsünde Bayburt Sancağına bağlı Şogayn Kazasına tabi olup, Osmanlı toprağı olarak zikredilmiştir.³⁸

Erzurum'da Osmanlı yönetimi kesin olarak, Kanuni Sultan Süleyman zamanında, 1534 yılında kurulmuştur. Bundan sonra Erzurum, Osmanlı İmparatorluğunun Doğu Anadolu'da en güvenli dayanaklarından biri olacak ve Osmanlı yönetimi kurulduktan sonra özellikle Gürcistan ve İran savaşlarında bir askerî üs olarak değerlendirilecektir.³⁹

3. OSMANLI RUS SAVAŞLARI VE ERZURUM'UN DURUMU

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda⁴⁰ Erzurum şehri ilk defa Ruslar tarafından işgal edildi. Ünlü yazar Aleksandr Sergeyeviç Puşkin de bu Rus işgal ordusunda bulunuyordu.⁴¹ Puşkin, Erzurum halkının Rusları kin ve nefret dolu asık suratla karşıladığını, buna karşılık, yerli Ermenilerin ise sevinç içinde olduklarını ve Ermeni çocuklarının "Hıristiyan, Hıristiyan..." diye kendilerine tezahürat yaptıklarını yazmaktadır.⁴²

Rus işgalinin Erzurum'a çok büyük zararları olmuştur. Ruslar şehri geniş ölçüde tahrip etmişler, tarihî anıtları ve kitabeleri de sökerek Rusya'ya göndermişlerdir.⁴³

Rus işgalinden önce 130.000 kişi civarında olan şehir nüfusu, işgalden sonra 15.000 kişiye düşmüştür. Burada yaşayan Müslüman halk ülkenin daha emin yerlerine göç etmişlerdir. Ruslar çekilirken, şehri yağmalamışlar ve iç kaleyi tahkim etmek üzere taş ihtiyacını karşılamak maksadıyla bir kısım cami, türbe ve binaları da yıkmışlardır.⁴⁴

Bununla da kalmayan Ruslar, Ermeni din adamlarının da yardım, tahrik ve tazyikiyle, çoğu sanat erbabı Ermeni'yi de beraberinde Erivan, Ahılkelek ve Ahıska bölgelerine götürdüler. Bu dönemde Ruslar, Doğu Anadolu Bölgesi'nden 100 bin insanı kendi topraklarına göçürmeyi başarmıştı.⁴⁵

Yapılan Edirne Antlaşması (1829) ile tarihinde ilk Rus işgalini yaşayan Erzurum da istiladan kurtulmuş oluyordu.⁴⁶

Bir başka ilk de bu zamana kadar Osmanlı tarihinde "Millet-i Sadıka" yani Sadık Millet diye adlandırılan Ermenilerin bu sadakatlerini yitirerek, Rusya ile işbirliği

³⁷ Yınanç, "Erzurum", s.352.

³⁸ Mehmet İnbaşı, *Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı (1549-1650)*, İstanbul 2008, s.62.

³⁹ Parmaksızoğlu, "Erzurum", s.376.

⁴⁰ Osmanlı-Rus Savaşları hakkında geniş bilgi için bkz: W.E.D. Allen, Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921*, Cambridge University Press, 1953.

⁴¹ Konukçu, *Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Erzurum*, s.258.

⁴² Aleksandr Sergeyeviç Puşkin, *Erzurum Yolculuğu*, (Çev. Ataal Behramoğlu), İş Bankası Yayınları, İstanbul 2001, s.68.

⁴³ Küçük, "Erzurum", s.324; Parmaksızoğlu, "Erzurum", s.377.

⁴⁴ John Ussher, *A Journey From London to Persepolis*, Part 2, Elibron Classics Series, London 1865, s.670-671; Küçük, "Erzurum", s.324; Parmaksızoğlu, "Erzurum", s.377.

⁴⁵ Besim Özcan, "1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nde Erzurum Eyaleti'nden Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 46, s.198-199.

⁴⁶ Ahmet Cevat Eren —Tanzimat , *İA*, XI, s.715.

yapmasıdır.⁴⁷ Bu savaşta Ermeniler, Kars ve Çıldır dolaylarında Ruslara yardım etmekle kalmayıp, Rus ordusunda asker olarak görev bile yaptılar. General Pankratyev'in teşviki ile bizzat Ermeni Karabaş'ı, Erzurum ve çevresindeki Ermenileri Rusya'ya göçe zorlamıştır. Kısacası asırlarca Osmanlı tebaası olarak rahat bir hayat yaşayan ve burada zengin olan Ermeniler önce sadakati terk ederek ihanet ettiler ve daha sonra Rusya'nın teşviki ve kendi istekleri ile göç etmeye başladılar. Bu göçü bizzat Ermeni ruhban ve keşişleri ile Karabaşları sevk ve idare ediyordu.⁴⁸

Osmanlı-Rus Savaşı'nda ilk kez işgale uğrayan ve bu yüzden harap olan Erzurum'un önemi Edirne Antlaşması'ndan sonra daha da arttı. Zira artık Osmanlı Devleti ile Rusya doğrudan sınır oluyordu ve Erzurum Doğu Anadolu'da Rusya'ya karşı tek ve en önemli savunma hattını oluşturuyordu. Güneye inmek isteyen Ruslar ancak Erzurum sayesinde durdurulabilirdi.⁴⁹

Rusya'nın savaştan sonra da devam eden mütecaviz ve tehditkâr tavırları karşısında İngiltere ve Fransa aralarında imzaladıkları bir protokol ile Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldılar.⁵⁰ Rusya'ya iyi bir ders vermek niyetinde olan İngiltere'nin öncülüğünde yapılan bu protokol neticesinde Rusya'ya karşı ileri harekâta başlanarak, Rusya Kırım'a kadar geri çekilmeye mecbur edildi. Dünyaca ünlü ve ilk gönüllü hastabakıcı olan Florence Nightingale de bu savaş sırasında İstanbul'a gelmiş ve Selimiye kışlasında göreve başlamıştı.⁵¹

Bu arada Rus kuvvetlerine işgal ettikleri Eflak ve Buğdan'ı boşaltmaları için verilen süre dolmuş ve savaş resmen başlamıştı. Erzurum halkı daha önceden de kızgın oldukları Rusya'ya karşı savaş ilan edilmesinden memnuniyet duyduğunu ve elinden gelen her türlü yardımı yaptığını ve yapmaya da hazır olduğunu İstanbul'a bildirdi.⁵² Bu savaşta bir üs konumunda olan Erzurum aynı zamanda ordunun harp malzemesinin ve zahiresinin sağlandığı bir ambar konumundaydı.⁵³ 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda olduğu gibi bu savaşta da Erzurum çok ciddi zararlar görmüştü. Yapılması düşünülen ıslahatlar öylece kalmış, savaşın çetin şartları altında hiçbir reform uygulama safhasına konulamamıştı. Tanzimat esaslarının uygulanmaya başlamasıyla Erzurum'da en büyük sorun vergi meselesinde yaşanmıştı. Tüm bunlar halledilmeye çalışılırken patlak veren savaş her şeyi yeniden altüst etmiş, elde edilecek gelirler çok aşağılara düşmüştü. En büyük gelir kaybı ise Gümrük gelirlerinde yaşandı. Zira devam eden savaş ticareti azalttığı ve sınır bölgeleri çok riskli alanlar olduğu için hiç kimse buraların taahhüdünü almak istemiyordu. Savaş sırasında

⁴⁷ Parmaksızoğlu, "Erzurum", s.377.

⁴⁸ Kemal Beydilli, *1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Göçürülen Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.

⁴⁹ Küçük, "Erzurum", s.324.

⁵⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, s.236.

⁵¹ Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çev. Yasemin Saner Güven), İstanbul 1999, s.84; Özcan, "Kırım Savaşı (1853–1856)", s.105.

⁵² BOA. *İrade Dâhiliye (İ.DH)*, 17907, 16 Ekim 1853 (1270.M.13).

⁵³ BOA. *İ.DH*. 17939, 27 Şubat 1854 (1270.Ca.29).

maaş alamayan kimselerin gösterdiği davranışlar da asayiş bozuyor ve ciddi asayiş problemleri yaşıyordu.⁵⁴

4. ERZURUM KALESİ

Erzurum şehrinin fiziki yapısını oluşturan en önemli unsurlardan biri, şehrin orta kısmında ve şehre hâkim bir tepe üzerinde yer alan ve tarihi bugünkü şehrin kuruluş tarihine kadar uzanan Erzurum Kalesi'dir.

Erzurum Kalesi hakkında en detaylı bilgi veren seyyahlardan belki de en önde geleni, Evliya Çelebi'dir. Evliya Çelebi, 1646'da Erzurum Valisi tayin edilen Defterdaroğlu Mehmed Paşa'nın maiyetinde, müezzin ve muhasib sıfatıyla Erzurum'a gelmiştir. Evliya Çelebi dünyaca meşhur "Seyahatname"sinde Erzurum'u şöyle anlatmaktadır: "İkbal yeri, çok sağlam kale olan (Erzeni Rum - Erzurum): Bazıları (Erzalum) da derler. Azerbaycan yakınında bir geniş eyalettir. Bazı tarihlerde Nuşirevan-ı Âdil yapısı denilirse de doğrusu Akçakoyunlu padişahlarından (Erzen Bay Bin Soktar Bin Gündüzbay) yapısıdır."⁵⁵

Eserde Erzurum kalesi şöyle tasvir edilmektedir:

"Bayır üzerinde dört köşe, köfeke taşından yapılmış yuvarlak, iki kat hisardır ki her iki hisarın arası yetmiş adımdır, (53 m.) «Hisariçe» derler. Etrafında hendeği vardır. Hendeğin eni seksen adım (60 m.) olup, derinliği yirmi zira'dır. (15 m.) Ama Gürcü ve Erzincan kapılarının hendeği o kadar derin değildir. Üzerlerinden köprü ile geçilir. İki kat demir kapılardır. Bu iki kapı arasında Revan'ı fetheden on parça balyemez vardır. Fakat Tebriz kapısı tarafında göğe başkaldırmış ve iç kaleye bitişik olmakla duvar bir kattır, ama çok sağlamdır. Kirpi gibi top ile donanmıştır. Toplar hep Darağacı mahallesine, Gümüşlü Kümbet tarafına bakar. Dış kaleye karşı, göklere uzanmış bir tuğla minare gibi yüksek kulesi vardır. «Kesik Kule» adıyla şöhet bulmuş, üstü tahta örtülü bir yüksek köşktür. On adet surâhi, uzun boylu topları vardır ki, kalenin dört tarafındaki sahralara kuş uçurmazlar. Kulenin boyu yüz zira'dır. (75 m.) İç kalenin duvarının boyu altmış zira'dır. (45 m.) Diğer duvarlar elliser zira' (37 m.) yüksektir. Fırdolayı kalenin iki katı 210 sağlam kule ile 2080 bedeni vardır. Hepsı kurşun mazgallı beden ve dişlerdir."⁵⁶

18. yüzyılda yeniden başlayan Osmanlı İnan Savaşlarında Erzurum Kalesi hudut gerisinde kaldığından dolayı bundan pek fazla etkilenmediyse de, 19. yüzyıl için aynı şeyleri söylemek mümkün değildir. Özellikle Erzurum'un ilk kez esaret altına düştüğü 1829-1830 Osmanlı-Rus Savaşı Erzurum için büyük bir yıkım olacaktı. Bu savaşta Bayburt'a yapacağı akınlar için Erzurum Kalesi'ni bir üs haline getirmeyen General Paskeviç, iç kalenin batısında üç bin kişiyle müdafaa edilebilen yeni bir kale yaptırdı. Eski surlar, taş binalar ve camiler sökülerek, taşları bu yeni kalenin yapımında kullanıldı.⁵⁷

⁵⁴ Özcan, "Kırım Savaşı (1853-1856)", s.106.

⁵⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Dersaadet 1314, II, s.205.

⁵⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s.209.

⁵⁷ Konukçu, *Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Erzurum*, s.89.

Bu savaş sonunda Ruslar şehri terk ederken birçok değerli eseri de beraberinde götürdüler. Kırım Savaşı öncesi Erzurum'a gelen Robert Curzon, iç kalede bulunan kulenin tepesindeki saatin de bu esnada Ruslar tarafından götürüldüğünü belirtmektedir.⁵⁸

Erzurum Kalesi, 1828-29 Savaşı'ndan sonra eski önemini yitirdi. Özellikle surların güney ve güneybatı kısımları harap durumdaydı. Bu savaştan yedi yıl sonra Erzurum'a gelen İngiliz seyyah Hamilton, şehir surlarının bazı yerlerinde çift katlı olduğunu, kaledeki toprakların Ruslar tarafından götürüldüğünü, yalnız kale içinde Ramazan topu olarak bir tane bıraktıklarını belirtmektedir. Hamilton, şehrin güney kısmına açılan Erzincan Kapı üzerinde Yunanca bir kitabe gördüğünü, ancak bunun bir kısmını okuyabildiğinden bahsetmektedir. İç kale hakkında da bilgi veren Hamilton, burada bir hapisane ve zindan bulunduğunu söylemektedir.⁵⁹ Daha sonraki yıllarda Erzurum'a gelen Robert Curzon da, saat kulesinin bulunduğu iç kalede, korkunç zindanların bulunduğu uzun uzun bahsetmektedir.⁶⁰

Erzurum Kalesi'nin surları, Rusların tahribatına rağmen, ayakta kalmayı başarabilmiştir. Lynch, Texier'in ziyareti sırasında yani 1839 yılında, Erzurum Kalesi'nin surlarının ayakta olduğunu ve etrafında hendekler bulunduğunu anlatır.⁶¹ Fakat ilk Rus işgalinden sonra eski önemini yitiren kalenin bir bakıma kendi haline bırakıldığı, surlarda gerekli onarımların yapılmadığı söylenebilir. Zira büyük oranda harap olmuş olan Erzurum Kalesi'nin tamiri hem büyük masraflara yol açacak, hem de istenilen sonucu vermeyecekti. Bu amaçla top güllerine karşı duvarlardan daha dayanıklı olan ve önünde geniş bir hendeği bulunan toprak yığınlarından meydana gelen bir tahkimat şekli olan tabyaların yapılması kararlaştırıldı. Harap olmuş olan kale ise bundan sonra taşocağı haline gelmiş, yeni istihkâmlar yapılırken kale bedenleri ve burçları yıkılmıştı.⁶²

Kırım Savaşı esnasında, 1855'te Kars'ın düşmesi üzerine Erzurum aynı tehlike ile karşı karşıya kaldı. Fakat Paris Antlaşması'nın imzalanması, şehri muhtemel bir Rus işgalinden kurtarmıştı. Kırım Savaşı'nın başlamasından önce ve savaş esnasında Erzurum Kalesi'nin yıkılmaya müsait duvar ve burçları yıkılarak tabya yapımında kullanılmıştı. Büyük Kiremitlik, Mecidiye ve Topdağı'ndaki diğer tabyalar, kaleden sökülen bu taşlarla yapılmıştır.⁶³

5. DEPREMLER VE ŞEHİR YERLEŞİMİNE ETKİLERİ

Tarihin her devresinde insan hayatını derinden etkileyen olayların biri de depremlerdir. Bu depremler bazen ufak tefek hasarlarla atlatılırken, bazen de muazzam kayıplar söz konusu olabilmektedir. Erzurum'un geçmişinde de bu tip depremler olmuştur.

⁵⁸ Curzon, *Armenia, A Year at Erzerum and on the Frontiers of Russia*, s.100.

⁵⁹ William J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, London 1842, I, s.180-181.

⁶⁰ Curzon, *Armenia, A Year at Erzerum and on the Frontiers of Russia*, s.101-104.

⁶¹ H.B.F. Lynch, *Armenia Travels and Studies*, II, London 1901, s.209.

⁶² Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.530.

⁶³ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.530.

Bunlardan bazıları hakkında bilgiler edinilmişse de bazıları hakkında hiç bilgi olmadığı muhakkaktır.

5.1. 1843 ve 1852 Yılı Depremleri

Erzurum'da olan depremlerden birini 1843 yılında toplanan Erzurum Konferansı'na İngiltere adına katılan heyetin üyelerinden biri olan Robert Curzon aktarmaktadır. 27 Ekim 1843 tarihinde depreme hasta yatağında yakalanan Curzon, depremin etkisiyle tavandan sıva parçacıklarının döküldüğünü ve ortaya çıkan toz bulutunun neredeyse onu boğacağından bahseder. Depremin evi bir sandal gibi salladığını ifade ettikten sonra, depremde oluşan sesin yükselerek, bir kükremeye ama şimşek gibi değil, bir uluma ve böğürmeye dönüştüğünü, sonra alçak bir gümbürtüyle sona erdiğini, doğanın ve havanın korkudan çarpıldığını söyler. Harap olan evlerle, minaresi yıkılan camileri, surlarının bir kısmı yıkılan kaleyi ve Çifte Minareli Medrese'nin minaresinin birinin tepesinin yok olduğunu anlatır. Curzon yaşadığı deprem tecrübesini: “Tanrı bana tüm kötü koşullar altında hayatımı yeniden düzene sokup, iyi yolda kullanmam için bağıştta bulunmuştu.”⁶⁴ sözleriyle ifade eder. Bu sözler elbette Curzon'un ne kadar korktuğunu ve depremin ne ölçüde şiddetli olduğunu anlatmak için kâfidir.

Erzurum'da meydana gelen depremlerden bir diğeri de 14-15 Temmuz 1852 tarihleri arasında olmuştur. Art arda meydana gelen dört depremde Erzurum'da 84 ev yıkılmış, bazı camilerle, kalenin bazı duvarları ve askeri kışanların bir kısım koşulları da zarar görmüştür.⁶⁵

5.2. 1857 Depremi

Erzurum'da yaşanan depremlerden bir diğeri 10 Nisan 1857 (15 Şaban 1273) tarihinde meydana gelmiştir. Daha çok Muş ve çevresinde etkili olan deprem, 35 kişinin ölümüne ve 26 kişinin de yaralanmasına yol açmıştır. Yaşanan bu depremde bir hayli ev ve ahır zarar görmüştü. Muş kaymakamı es-Seyyid Muhammed Emin 14 Nisan'da Erzurum'a gönderdiği yazıda Muş'ta bulunan 4. Ordu'ya bağlı bölüklerin depremden zarar görmediğini ve bu bölüklerin emniyeti sağlamak amacıyla bölgeye gönderildiğini, yine 4. Ordu'ya bağlı cerrahların bölgede halkı tedavi ettiklerini anlatmaktadır. Erzurum valisi Arif Paşa da 21 Nisan'da Babıâli'ye gönderdiği yazıyla konuyla ilgili bilgi vermiş ve yardım talebinde bulunmuştur. Konunun Meclis-i Vâlâ'da görüşülmesi hususunda ise ancak bir ay sonra irade çıkmıştır.⁶⁶

5.3. 1859 Depremi ve Erzurum'un Durumu

1857 yılında yaşanan depremden sonra, belki de Erzurum tarihinin en büyük depremi diye nitelendirilebilecek sarsıntı, 1859 senesinin Haziran ayında oldu.⁶⁷ İlk sarsıntı, 1 Haziran 1859 Çarşamba (20 Mayıs 1275/29 şevval 1275) günü sabah saat birde meydana gelmişti. Bu

⁶⁴ Curzon, *Armenia, A Year at Erzerum and on the Frontiers of Russia*, s.159-162.

⁶⁵ Selahattin Tozlu, “Erzurum Tarihinde Depremler”, *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri Bildirileri*, İstanbul 2001, s.99.

⁶⁶ BOA. İ.DH. 24957, 20 Mayıs 1857 (1273.N.26).

⁶⁷ Tozlu, “Erzurum Tarihinde Depremler”, s.100.

ilk sarsıntı çok şiddetli olmadığı için fazla bir zararı olmamıştı. Ancak, ertesi güne kadar aralıklarla on iki sarsıntı olmuş ve bunları ilk depremden yirmi yedi saat sonra yani 2 Haziran Perşembe günü saat üç buçuk ilâ dört arasında büyük bir deprem takip etmişti. Bundan on beş dakika sonra meydana gelen ikinci büyük sarsıntı ise, şehirdeki hemen her şeyi yerle bir etmeye yetmişti.⁶⁸

Erzurum Valisi Arif Paşa, depremden ancak bir gün sonra vaziyeti Babıâli'ye bildirmiştir. Vali Paşa, gönderdiği yazıda halkın durumu hakkında kâfi tahkikatın henüz yapılamadığını ve bunun için zamana ihtiyaç olduğunu belirterek, askerler hakkında da şiddetli depremin olduğu ikinci gün Anadolu Ordusu'na mensup askerlerden yedisinin vefat ettiği dokuzunun da yaralandığı bilgisini vermektedir. Halk ise yaşanan depremde perişan olmuştu. Bu yazıda Erzurum Valisi, ahalinin ve şehrin genel durumunu şöyle özetlemektedir; *“Zelzele, işbu arızanın yazıldığı Cuma günü bile aralıklarla devam etmektedir. Erzurum şehrinin merkezi yedi bin haneden fazla olup, bunun yarısı tamamen yıkılmıştır. Diğer evlerle dükkân, cami ve minarelerin bazısının yarısı bazısının da üçte biri yerle bir olmuştur. Şehirdeki binaların çoğu tamire yahut yeniden yapılmaya muhtaç hale gelmiştir. Henüz sarsıntuların arkası kesilmediğinden, bütün halk ve memurlar şehir dışına çıkmış olup, kimse şehre girmeye cesaret edememektedir. Askeriyede fazla olarak bulunan çadırlar ise, yedi bin evlik bir şehrin ahalisine yeterli gelmeyecektir. Halk, çoluk çocuk ve aileleriyle üstü başı açık surette şehir dışında geceleemektedir. Erzurum ahalisinin çoğu fakir ve yiyecek ekmeğe muhtaç bulduklarından, evlerini yeniden inşa etmeye asla kudretleri yoktur. Zaten Erzurum şehri ve halkı, son harp sebebiyle hayli perişan olmuşken, bir de bu zelzelenin meydana gelmesi buraları büsbütün sefalete düşürmüştür. Erzurum şehri ve buradaki halk, İran ve Rusya sınırında bulunduğundan, bu insanların memnun edilmeleri siyaseten de lüzumludur. Ahalinin iskânı maksadıyla Anadolu Ordusu Müşirliği'nden çadır istenmişse de, onlarda bulunan çadırların halka yetmeyeceği aşîkârdır. Oysa buradaki en mühim sıkıntı, çadır ihtiyacının giderilmesidir. Bu ihtiyaç karşılanamadığı takdirde, halk çırılçıplak şehir dışında bırakılmış olacaktır.”*

Aynı gün askerî kışlada yapılan incelemede kışlanın da yarısının yıkıldığı anlaşılmış ve askerler, şehir dışındaki Hamdi Paşa Köşkü'ne çıkarılarak burada çadırlara yerleştirilmişti. Diğer taraftan halkın ihtiyacı olan çadırları temin etmek maksadıyla, depodaki iki yüz çadır halka dağıtılmış, fakat yetmemişti. Halka çadır sağlayabilmek için, merkezi Erzincan'da bulunan Anadolu Ordusu'nun depolarındaki çadırlar getirildiği gibi, şehir merkezindeki Taşhan'da bulunan yedi yüz ilâ sekiz yüz kadar çadır da halka dağıtıldı.⁶⁹

Erzurum Valisi Arif Paşa, depremden sonraki en sağlam tahkikatını 6 Haziran 1859 (5 Zilkade 1275) tarihli bir yazısıyla Babıâli'ye bildirmişti.⁷⁰ Valinin, *“nişâne-i kıyamet”* olarak tarif ettiği bu deprem koca şehri adeta yok etmiş, yağın şiddetli dolu ve yağmurlar da

⁶⁸ BOA. İ.MMS. 629, 3 Haziran 1859 (1275.Za.2).

⁶⁹ BOA. İ.MMS. 629, 3 Haziran 1859 (1275.Za.2).

⁷⁰ BOA. İ.MMS. No: 629, 3 Haziran 1859 (1275.Za.2); İ.DH. 28841, 19 Temmuz 1859 (1275.Z.18).

olaya tuz biber olmuştu. Verilen çadırlar halka yetmediğinden halkın çoğu açıkta kalmış, ahali yağın yağmur ve dolu yüzünden perişan olduğu gibi, güneş altında da pek acınacak bir hale düşmüşlerdi. Bu sebeple halkın bir kısmı civarda bulunan ve depremden az etkilenen akrabalarının köylerine giderken, bir kısmı da peyderpey Kars, Muş, Çıldır ve Bayezid sancaklarına gitmişlerdi. Öte taraftan Erzurum'un kışı Eylül ayı başları olup, ahali o vakte kadar çadırda oturtulabilirdi. Ancak, yıkılan evlerin tamir edilmemesi halinde Erzurum halkı tamamen perişan olacaktı. Bu da ahalinin mecburen göç etmesine yol açabilirdi. Arif Paşa'nın yazdığına göre, depremin dördüncü günü itibarıyla şehirdeki hasar ve zayıat şöyleydi: Tamamen yıkılan ev 1.462, yarısı yıkılan ev 1.200'den fazla, üçte biri yıkılan ev 1.300, oturulamayacak derecede harap hale gelen ev 1.000'den fazla, tamamıyla yıkılan dükkân 867 olarak belirtilmişti. Bunun yanında 26 cami ve mescit, 60 mektep ve medrese ile 62 han ve hamam ya tamamen yahut kısmen yıkılmıştı.⁷¹ Ayrıca askeri kışlanın yanı sıra, kalenin duvarları ile birçok burcu da yıkılan yerler arasındaydı. Aynı günkü rakamlara bakılırsa 320 ilâ 330 kişi ölmüş olup, bunların 72'si erkek, 84'ü kadın ve 171'i de çocuklardı. 180 nüfusun yaralı ve sakat olarak kurtulduğu bu hadisede, 10 kişinin akıbeti ise tespit edilememiştir.⁷²

Konuyla ilgili olarak daha sonra yapılan tespitler de kesin bir rakam ortaya koymamaktaydı. Mesela, Erzurum valisiyle aynı tarihte Babiâli'ye bir yazı yollayan Vilâyet defterdarı Mehmed Şevket Efendi, zelzelede hayatını kaybedenlerin sayısını 500–600 kişi olarak gösterirken, yaklaşık bir ay sonra Osmanlı basınında verilen sayılar ise şöyledir: Zelzelede 360 kişi vefat etmiş, 616 kişi yaralanmış, 63 vatandaşa 16 asker de yıkıntıların altında kalmıştı. Diğer taraftan 2.000 bina, 6 cami, 17 han, 5 hamam ve 3 büyük ambar tamamıyla yıkılmıştı. Kalan 6.000 evden 4.500'ü de oldukça zedelenmiş durumdaydı.⁷³ Bir başka kaynakta ise, 1859 depremi dolayısıyla ölenlerin sayısını 600 olarak verilmiştir.⁷⁴

Depremin hemen arkasından çıkarılan kararla, Erzurum'a acilen 3.000 kese akçe yollanması kararlaştırıldı.⁷⁵ Trabzon Vilâyetince toplanan 60.000 kuruş,⁷⁶ Kastamonu Vilâyetinde kişi başına bir kuruştan toplam 100.000 kuruş,⁷⁷ Van ve Hakkâri'den nüfus başına 25'er para alınması kararlaştırılırken,⁷⁸ Harput'tan 50.000, Siverek ve Maden-i Hümayun'dan 25.000'er olmak üzere toplam 100.000 kuruş⁷⁹ toplanarak, merkezden yollanan para, padişah Abdülmecit'in emrettiği 3.000 kese akçeyi buldu ve Erzurum'a gönderildi. Söz konusu para ahalinin acil ihtiyaçlarına harcandığı gibi, şehrin onarımında da kullanıldı.⁸⁰

⁷¹ Tozlu, "Erzurum Tarihinde Depremler", s.102; Küçük, "Erzurum", s.324.

⁷² BOA. İ.MMS. No: 629, 3 Haziran 1859 (1275.Za.2); İ.DH. No: 28841, 18 Temmuz 1859 (1275.Z.18).

⁷³ Ceride-i Havadis, nr. 942, 27 Haziran 1859 (1275.Za.26).

⁷⁴ Küçük, "Erzurum", s.324.

⁷⁵ Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, IX, s.153.

⁷⁶ BOA. İ.DH. 28841, 18 Temmuz 1859 (1275.Z.18).

⁷⁷ BOA. İ.DH. 29250, 24 Eylül 1859 (1276.S.26).

⁷⁸ BOA. İ.DH. 29390, 19 Ekim 1859 (1276.Ra.22).

⁷⁹ BOA. İ.DH. 29256, 26 Eylül 1859 (1276.S.28).

⁸⁰ Tozlu, "Erzurum Tarihinde Depremler", s.106.

Bu deprem sonucunda Erzurum'da birçok resmî ve hususî binanın yıkıldığı ifade edilmişti. Vesikalara göre, şehrin tamamında yedi bin ilâ sekiz bin bina bulunmaktaydı.⁸¹ Söz konusu evlerin önemli bir kısmı kısa sürede ya yeniden yapılmış ya da tamir edilmişti. Arif Paşa'nın Babiâli'ye gönderdiği cetveldен şehirdeki evlerin ilk ve son durumu rahatlıkla anlaşılmaktadır. 2 Haziran 1859 tarihinde Erzurum'da meydana gelen deprem sonunda Erzurum'un merkezinde 4.264 ev oturulamayacak derecede yıkılmıştır. 1859 yılının kışı bastırmak üzereyken bunların 1.961'i tamir edilerek oturulacak hale getirilmiş ve sahipleri içlerine yerleştirilmiştir. Evlerden 1.175'inin tamirine ise devam edilmekteydi. Kalan 1.128 evin de tamirine başlanmak üzereydi. Yaklaşık olarak yedi-sekiz bin binanın bulunduğu Erzurum'un bu tarihteki nüfusu 35–40 bin kişi arasında kabul edilirse, bu insanların yaklaşık 22 bini bir günde evsiz kalmıştı.⁸²

Depremden sonra evlerin inşa ve tamiri büyük oranda gerçekleştirilirken; askerî kışla, cami, mektep, medrese ve yıkılan cami minareleri yavaş yavaş onarılarak hizmete açılmaya başlandı. İlk askeri kışlanın tamirine başlanması emredildi.⁸³ Cami, han, mektep, medrese, mescit gibi yerlerin tamirine de başlanmıştır.

Cami-i Kebir'in (Ulu Cami) tamirine 100 bin kuruş harcanarak, cami 24 Ocak 1861 (12 Recep 1277) tarihinde mevlit, dua ve coşkulu hislerle yapılan bir merasimle ibadete açıldı. Bu durum bütün Erzurum halkını memnun etti. Çünkü bu sırada yalnızca Ulu Cami değil; hemen bütün ev, dükkân, mektep, medrese, han, hamam, kışla, minare, cami, çeşme, duvar gibi bina vs. yerlerin ekseriyeti tamir edilmiş ve halkın kullanımına açılmıştı.⁸⁴

5.4. 1866 ve 1868 Depremleri

1859 yılında yaşanan büyük deprem felaketinden sonra bölgede ufak çapta pek çok deprem olmuş ancak 1866 yılına gelene kadar can kaybı yaşanmamıştı. 12 Haziran 1866 tarihinde Erzurum, Kiğı, Erzincan, Ordu, Muş ve Varto'da hissedilen ve maddi hasara yol açan bir deprem daha meydana geldi. Bu deprem Muş dışında kalan yerlerde can kaybına sebep olmazken, Muş ve Varto'da peş peşe meydana gelen sarsıntılar iki yüz kişinin ölümüyle sonuçlandı. Bu depremden sonra ahalinin açık alanlarda ikamet ettirilerek, kış gelmeden evvel şehirde yıkılan evlerin tamirinin sağlanarak, halkın yerleştirilmesi için gereken her türlü tedbirin alınması emredilmişti.⁸⁵

Bunun dışında 1868 senesinde pek çok şehirle birlikte Erzurum'u da vuran bir deprem daha olduğu ve bu depremin de can ve mal kaybına sebep olduğu bilinmesine rağmen, sonuçları hakkında teferruatlı bilgi yoktur.⁸⁶

⁸¹ BOA. i.MMS. No: 629, 3 Haziran 1859 (1275.Za.2).

⁸² BOA. i.DH. 29310, 29 Eylül 1859 (1276.Ra.2); Tozlu, "Erzurum Tarihinde Depremler", s.107 vd.

⁸³ BOA. i.DH. 28921, 19 Temmuz 1859 (1275.Z.18).

⁸⁴ BOA. i.DH. 31325, 14 Şubat 1861 (1277.Ş.3).

⁸⁵ BEO. Ayniyat Defteri, No:829, s.10, 1 Ağustos 1866 (1283.Ra.19).

⁸⁶ Tozlu, "Erzurum Tarihinde Depremler", s.114–115.

6. ERZURUM VE TİCARET YOLLARI

Erzurum mevki itibariyle İran-Trabzon transit yolu üzerinde olması dolayısıyla Asya'yı Avrupa'ya bağlayan önemli bir ticaret merkeziydi. Erzurum'un öteden beri limanı Trabzon'du. Erzurum'un dışarıyla hatta başta İstanbul olmak üzere imparatorluğun diğer birçok eyaletiyle irtibatı bu kanalla temin ediliyordu. Onun için öncelikle Erzurum-Trabzon yolunun tamir ve inşasına önem verildi. Gerek askerî, gerek ticarî bakımdan çok büyük ehemmiyete haiz olan bu yola devlet çok büyük önem veriyordu. Bu yolla sadece Osmanlı Devleti değil İngiltere ve Rusya da yakından ilgileniyordu.⁸⁷ Zira Rusya bu yola alternatif yollar ve limanlar açarak İran tüccarlarını ve bölgedeki ticaret yollarını kendi ülkesinden geçirmeye çalışıyordu. Bunun yanında bölge üzerinden Kafkaslara açılmayı, burada dönen ticareti ele geçirecek, buradan sıcak denizlere inmeyi ve Hindistan'a ulaşmayı istiyordu. İngiltere de bu durumun farkındaydı ve bunu durdurabilmek için onlar da bu yolla yakından ilgileniyorlardı. Hatta İngiltere bu amaçla Trabzon'da bir de konsolosluk kurmuştu.⁸⁸

Osmanlı Devleti ve bölgeyi son derece iyi tanımış ve tahlil etmiş olan Lewis Farley bu yol hakkında ciddi mütalaalar ortaya koymuştu. Yazar bu yolun önemini ortaya koymak için "*Son yirmi yılda Trabzon'dan Erzurum'a bir yol yapılması zorunlu bir hal almıştır. Avrupalı firmaların bu yolu yapmak istemesi yerel yönetim tarafından geri çevrilmiştir. Kanunların tekrar tekrar değişmesine rağmen yerel yönetimler bunlara uyum sağlayamamış, ancak şimdi Trabzon Yolu'nun önemi anlaşılmış ve yolun yapımına yeniden başlanmıştır. İran ticareti için Batum'dan başlayıp, Erivan ve Tebriz'den geçerek, Kars'a ulaşan yol, Trabzon'dan başlayıp, Van ve Bayezid'den geçerek, Erzurum'a ulaşan yol kadar kısa ve tercih edilebilir bir yol değildir. Ayrıca Trabzon-Erzurum Yolu Türk-İran direk transit ticaret yolu olacaktır.*"⁸⁹ demektedir. Yazar ayrıca iyi bir ticaret için gerekli şartları şu şekilde sıralamaktadır: "*Gemicilik açısından Trabzon ve Batum limanları arasında fark görünmemektedir. Batum limanı biraz daha iyi gibiyse de gemilerin buraya alışması zor görünmektedir. Deniz ticaretinde iyi limanların yokluğu, dış ticaret için büyük eksikliklerdir. Türkiye kullanışlı keresteleri olan ormanları, verimli toprakları, uygun iklimiyle dünyanın en güzel memleketlerinden biridir. Ancak, üzerinde taşımacılık yapılacak yolların, nehirleri aşmak için köprülerin, limanları koruyacak dalga kıranların, ticaret kervanlarını koruyacak ve onlara saldırıları engelleyecek güvenlik güçlerinin olmaması, gelişmeyi açık olarak imkânsızlaştırmaktadır. Eğer bu konulara dikkat edilmezse transit ticaret Türkiye'nin elinden, bu ticareti elde etmeyi şiddetle isteyen ve bu konuda hızla çalışan Rusya'nın eline geçecektir. Ve bu ticaret bir kere el değiştirdi mi, geri getirilmesi neredeyse imkânsızdır.*"⁹⁰

Bu dönemde önem kazanan şeylerden biri de ticaret yolları idi. Özellikle doğuda Rusya ve İran transit ticareti için en önemli yol Erzurum-Trabzon yolu idi. Osmanlı Devleti ile Rusya bu ticareti ve bölgedeki ticari hâkimiyeti elinde tutmak için çok çaba sarf edecekti.

⁸⁷ BOA. i.DH, 41651, 9 Eylül 1869 (1286.C.2); 42780, 1 Temmuz 1870 (1287.R.1).

⁸⁸ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, s.46.

⁸⁹ Lewis Farley, *Turkey*, London 1866, s.168.

⁹⁰ Lewis Farley, *Turkey*, s.169-170.

Yapımı yılan hikâyesine dönen yolun tamamlanmasıyla “İran transit ticareti ister istemez Türkiye’nin sahipliği altında kaldı.”⁹¹

Erzurum’da ticari faaliyetlerin gelişmesi elbette büyük çoğunlukla Trabzon-Erzurum Yolu ile yapılacak olan ticarete bağlıydı. Yabancı kaynaklarda da bu husus önemle belirtilmektedir. Anadolu’nun bu kısmında, İran ile Trabzon ve Batum limanları vasıtasıyla yapılan tekelci bir ticaret vardır. Zira bu iki liman kışın Karadeniz’deki Anadolu sahilleri içerisinde gemilerin demirleyebileceği en iyi ve en güvenli limanlardır. Bu bölgedeki önde gelen şehirler, Trabzon, Batum, Erzurum, Kars, Bayezid ve Tirebolu olarak sayılabilir. Böylesine özel bir bölgede merkezi bir konumda bulunması ve yolların buradan her yöne dağılması sebebiyle Erzurum’un ayrı bir önemi vardır. Burada yer alan ve İran’dan Avrupa’ya kadar uzanan tarihi yollar sayesinde bölge, transit ticarettten önemli bir gelir elde etmektedir. Bu bölgenin bir kısmının bile bayındır hale getirilerek, yapılacak yollar elde edilen bu geliri kat be kat arttıracaktır. Zira kış aylarında tonlarca malın Trabzon’dan Erzurum’a güvenle taşınabileceği bir yol yoktur. Burada Rusya’dan Kars’a giren Erzurum’dan geçerek, kuzeye doğru Trabzon’a, batıya doğru Tokat’a ayrılan dağlı-taşlı bir yol vardır. Bu yol da hem uzun, hem güvensiz olması sebebiyle, yüksek maliyetli ticaretin yapılmasına ve pahalı malların taşınmasına uygun değildir.⁹²

Yazara göre; İran tüccarları Avrupa’ya açılacaktır ve değişen zaman içinde İranlı tüccarlar bu enerjiyi göstermekle, ürünleri için en kısa, en hızlı ve ucuz yolları tercih etmektedir. Politik olarak İran Türkiye’den Rusya’ya oranla daha az korkmaktadır. Ancak modern ticaretin ulaşım gibi ihtiyaçlar, Rusya tarafından Türkiye’ye göre daha hızlı ve güvenli karşılanırsa, Trabzon ve Erzurum’un tüccarları buradan Rusya’ya kayacak ve zafer kaybedilmiş olacaktır.⁹³

1879 yılından başlayarak bölgeye seyahatler düzenleyen ve bize o günün Erzurum’u hakkında bilgiler veren bir başka seyyah ise Henry Fanshawe Tozer’dir. Tozer; “Erzurum’daki en ilgi çekici yerlerden biri “Çifte Minare” denilen yerdir. Binanın ön yüzünde yükselen, tuğladan yapılmış ve birbirine tutturulmuş iki tane minare vardır. Hamilton bunun orijinalinde bir Hıristiyan kilisesi olduğuna inansa da (Researches in Asia Minor, s.179) ben binada buna dair bir işaret göremedim. Üstelik yapı açıkça Mekke tarafına yönelmiş. Yapı daha çok camilere benziyor.”⁹⁴ demektedir. Yazar ticari olarak Erzurum’un önemini ve sahip olduğu yeri anlatan şu cümleleri kaydetmektedir: “Kurulduğu alan Karadeniz ve İran arasındaki ana bağlantı noktasının girişinde, geniş ve çok verimli bir ovanın sonunda yer alması dolayısıyla antik çağlardan beri şehirlere ev sahipliği yapmıştır.”⁹⁵ Daha sonra Tozer buradaki tüccarlar hakkında ilgi çekici şu ifadeleri kullanmıştır: “Binbaşı Trotter’in evine ulaşana kadar geçtiğimiz ve şehrin dörtte birlik

⁹¹ Lewis Farley, *Egypt, Cyprus and Asiatic Turkey*, London 1878, s.126.

⁹² Lewis Farley, *Turkey*, s.166-167.

⁹³ Lewis Farley, *Turkey*, s.170-171.

⁹⁴ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s.413.

⁹⁵ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s.410.

kısmını oluşturan yerlerde oturanların çoğu İranlı. İran'la yapılan taşımacılık ve nakliyeciliğin büyük bölümünü ellerinde tutan, yaklaşık iki bin kişiden oluşan bu kişiler, nüfusun da önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Bunun sonucu olarak da burada Türkiye'nin başka yerlerinde sahip olacaklarından daha fazla özgürlük ve saygıya sahipler.”⁹⁶

7. ERZURUM EVLERİ

Bir bölgenin coğrafi koşulları ve iklim şartları, o bölgede yaşayan insanların yaşam tarzlarını belirleyen en önemli unsurdur. Elbette yılın büyük bölümünü karlar altında ve çok soğuk iklim şartları altında geçiren Erzurum'da da şehir yaşantısını ve ev mimarisini belirleyen unsur iklimdir.

1646 yılında Erzurum'a gelen Evliya Çelebi Erzurum evleri ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir:

“Kalede toplam olarak 1700 ev vardır. Hep toprak örtülü eski usul evlerdir. Erzurum eyaletinde gördüğümüz köyler ve kasabalar hep toprak örtülüdür.”⁹⁷

“Cümlesi yetmiş mahalle İslam ve yedi mahalle Ermeni'dir. Kıbtî ve Yahudisi yoktur. Cümle evleri kârgir binadır. Fevkanisi nadirdir. Ekseriyeti tahtanidir. Zira şiddet-i şitası şedid, küşade havası baid olmağla, on, on bir ay kar yağdığı çok vaki olmuştur. Bunun için evleri tahtani olup, dam ü bâmlarının muşamma'lı bacaları, evlerinin keçe kaplı kapıları olur. Hammam-misal ibadethaneleri vardır. Hâsıl-ı kelam, tahsil-i ulum edilecek diyardır. Çokluk hoş havası yoktur.”⁹⁸ Buradan anlaşılmaktadır ki Erzurum'un soğuğu nedeniyle Çelebi'nin bahsettiği dönemde evler genellikle zemin yüzünden aşağıda (tahtani) olarak yapılmaktadır. Zeminle aynı yüzeyde olan (fevkani) ev sayısı ise azdır. Binaların ısını muhafaza etmek için olsa gerek evlerin ve kubbeli binaların üzerleri muşamba ile örtülmüş, kapıları da keçe ile kaplanmıştır.

15 Haziran 1809 tarihinde Erzurum'a gelmiş olan James Morier de buradaki evlerle ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: “Evler genellikle taştan, ağaç kırıklı ve teraslı olarak inşa edilmiştir. Evlerin üzeri toprakla örtülü olduğu için tepelerinde otlar büyümekte, kuzu ve danalar da bunlarla beslenmektedir. Üzerlerindeki otlardan dolayı, uzak bir yerden bakıldığı zaman bu evleri zemin yüzünden ayırt etmek oldukça zordur.”⁹⁹

1813 yılında buradan geçen Kinneir, Erzurum evleri ile ilgili olarak, “Evler küçük ve alçak. Bazı yerleri taş, bazı yerleri de çamur ve güneşte kurutulmuş kerpiçten yapılmış. Pencere cam yerine kâğıtla kapatılmış.” bilgisini paylaşmaktadır.¹⁰⁰

⁹⁶ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s.411.

⁹⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c.2, s.209

⁹⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c.2, s.210

⁹⁹ James Morier, *A Journey Through Persia, Armenia and Asia Minor, to Constantinople*, Philadelphia 1816, s.313

¹⁰⁰ John MacDonald Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan, in the Years 1813 and 1814*, s.366.

1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Erzurum'a gelen ünlü Rus yazarı Puşkin “Erzurum, Asya Türkiye’sinin en önemli kenti sayılıyor. ...Evler taştan yapılmış. Damlar çimle kaplı. Yüksekten bakılınca kente tuhaf bir görünüş veriyor bu.”¹⁰¹ demektedir. Erzurum evlerinin yer seviyesinden daha aşağıya yapıldığı da bu eserin satır aralarından anlaşılmaktadır. Zira Puşkin “...Kont Paskeviç’i bir yer altı evinin damında, ateşin karşısında bulduk.”¹⁰² diye başlayan ve Kont’un esirleri sorguya çektiğini anlattığı bölümde satır arasında da olsa bize bu bilgiyi vermektedir.

1843 yılı Erzurum’u hakkında bize çok değerli bilgiler veren Curzon, kaldığı ev hakkında da ayrıntılı bir tarif yapar. Anlaşıldığı kadarıyla tipik bir Erzurum evi olan bu yapı hakkında yazar şu bilgileri vermektedir:

“Diğer pek çok ev gibi bu evde de köşelerde kesme, diğer yerlerde ise yüzeyleri pürüzlü, iyi islenmemiş kaba taşlar kullanılmış. Evlerin tavanları düz ve yeşil çimlerle kaplı. Küçük ve karanlık sofası, kale duvarlarındaki deliklere benzeyen pencerelerden ışık alıyor. Evin ana girişinde oldukça geniş, kemerli ve etrafındaki taş süslemeleriyle dikkatleri üzerine çeken bir kapı bulunuyor. Bu kapıdan geçilerek girilen taşlığın sağ tarafında ahırlara açılan büyük bir kapı; sol tarafında ise mutfak ve hem çalışma, hem de dinlenme için kullanılan odalar var. Bunların önünde, kalın ve sağlam kirişler üzerine oturan üst katın kare şeklinde kesme taşlarla yapılmış merdivenleri bulunuyor. Sofa ve ahır dışında evin diğer yerleri iki katlı. Mutfak ve diğer odalardan bazıları bir tepe penceresiyle, yemek odasıyla girişin dışındaki mekânlar ise zeminden oldukça yüksek, iki gözlü pencerelerle aydınlatılmış. Duvarları beyaz badanalı odaların düz ve boyalı tavanlarında ilginç oymalar görülüyor. Evde minderlerle kaplı birkaç sandalye ve birkaç parça da kullanıma elverişli olmayan masa türü mobilya bulunuyor. Ekmek ve et dışındaki her şey buraya İstanbul’dan at sırtında getirildiği için pencerelerde kullanılan camlar garip ve pahalı bir lüks. Bu yüzden de bazı insanlar evlerinin pencerelerinde, dışarıyı görebilmek için küçük bir bölümü camdan oluşan yağlı kâğıtlar kullanıyorlar. Pencerelerin altında bir kısmına sebze ektiğimiz, bir kısmında da birkaç İngiliz köpeği, iki İran tazısı beslediğimiz küçük bir bahçe var. Bahçenin sebze ekilen kısmı ile köpekleri beslediğimiz bölümü arasında koruma görevi yapan Türk’ün yaptığı çit, görülmeye değer bir sanat eseri. Rüzgârın sert estiği zamanların dışında, evimizin düz ve yeşil çimlerle örtülü çatısına otlamaları için kuzular çıkarılıyor.”¹⁰³

“Aman Allah’ım! Burası nasıl bir yer? Daha önce gördüğüm ya da duyduğum hiçbir yere benzemiyor. Her ne yana baksam sonsuz bir kar örtüsü ile kaplı. Sanki her şey sınırsız bir beyazlıkla örtülmüş. Evlerin çoğu tamamen ya da kısmen toprak altında, kapılar tünel ağzı gibi görünüyor. Tamamen ya da kısmen kar altında kalan evler birer tavşan çukuruna benziyor.”¹⁰⁴

¹⁰¹ Aleksandr Puşkin, *Erzurum Yolculuğu*, İstanbul 2010, çev. Ataoğlan Behramoğlu, s.71

¹⁰² Aleksandr Puşkin, *Erzurum Yolculuğu*, İstanbul 2010, çev. Ataoğlan Behramoğlu, s.57

¹⁰³ Robert Curzon, *Armenia, A Year at Erzerum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia*, s.41 vd.

¹⁰⁴ Robert Curzon, *Armenia, A Year at Erzerum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia*, s.34

Curzon burada bir evin inşa edilmesinde izlenen yolu ve inşa basamaklarını da ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır:

“Buradaki evler diğer şehirlerden oldukça farklı inşa edilmiş. Bir kişi bir ev –inşa etmek diyemeyeceğim, bir ev dikmek diyemeyeceğim, bir ev kurmak diyemeyeceğim çünkü bu tabirlerin hiçbiri geçerli ve uygun değil- yapmak istediğinde, az sonra anlatacağım yolu takip ederek bu evi kurmaktadır. Yerden yaklaşık bir İngiliz dönümü (4072 m2) boyutunda bir yer ayrılır. Sonra tüm burası yaklaşık olarak beş feet (1,5 m.) derinliğinde kazılır. Kazılan yerin bir bölümü büyük bir ahır olarak ayrılır. Burası elli feet (15 m.) veya yüz feet (30 m.) uzunluğunda ve olabildiğince geniş tutulur. Bundan sonra ağaca ihtiyaç duyulur. Bu ağaçlar kesilerek gövdeleri sekiz-dokuz feet (2,4-2,7 m.) boyunda doğranır –bu odaların genel yüksekliğidir- ve iki veya dört sıra halinde aşağıdaki büyük ahıra kolon olacak şekilde yerleştirilir. İri dallar düzeltilip şekil verilmeden, sütunlar arasına boydan boya giriş gibi yayılır. Daha küçük dallar da bunların arasına yayılır. İnce dallar da en tepeye bazen demet halinde bağlanarak, bazen de bağlanmadan konulur. Bu şekilde ağaç tümüyle kullanılır. Bunun da üzerine aşağıdan kazılan toprağın birazı yayılır. İyice çığnenerek, ezilir. Sonra biraz daha toprak eklenir. Tüm bunların üzerine de toprağın yüzeyini şekillendiren çayır, çimen yayılır. Ahırın çevresine daha küçük odalar yapılır. Eğer bunlar geniş tutulursa çatıları ahırın çatısı gibi kolonlarla desteklenir. Geniş bir evde genellikle iki tane ahır bulunur. Eğer zengin bir adam tarafından yapılmışsa evin kapladığı alan devasadır. Çimenli çatı küçük bir tarla gibi görünür. Yer altında yer alan meskenlerdeki daha küçük odalar ahırdan ve birbirlerinden araları kil veya çamurla iyice doldurulmuş kaba duvarlarla ayrılırlar. Evlerin tavanları, birbiri içine geçen girişler şeklinde tasarlanmıştır. İki boyuna, iki enine şeklinde, alçak bir piramit formu verilmiştir. Bu haliyle tavan bir çeşit alçak kare kubbe gibidir. Daha küçük odalar ambar olarak veya hanımların kullanımı için ayrılmıştır. Her odada kapının tam karşısında kaba taştan bir ocak ve çatıda genellikle kapının üst tarafında yaklaşık 18 inçlik (45 cm.) kare şeklinde ve yağlı kâğıtla kapatılmış bir pencere bulunur. Dışarıdan bu pencereler köstebek deliği gibi görünür. İçerden bu pencereler odanın içine doğru genişleyen bir huni biçiminde yapılmıştır. Bu sayede ışık odanın merkezine ve ocağın karşısına düşer. Ki bu ocakta her zaman değişmez bir biçimde alev çıkarmadan yanan ve hayvan dışkısı ile kıyılmış samandan yapılmış tezek yanmaktadır. Bacanın yanında uzun kış gecelerini loş bir şekilde aydınlatan ocakta yanan ateşe yardımcı olan basit bir demir lamba asılmaktadır.

Genellikle ocağın iki tarafında üzeri en güzel Kürt halılarıyla örtülü bir divan bulunmaktadır. Duvarda ise silahları tabancaları ve benzeri şeyleri asmaya yarayan büyük tahta çiviler vardır.”¹⁰⁵

“Evin en ilginç ve dikkat çekici bölümü büyük ahırdır. İçerideki hayvanlar genel olarak kış boyunca buradan dışarı çıkmaz, nefesleri ve vücut ısıları ile evi sıcak tutar. Bunun yanında evin yakacağını üretirler.”¹⁰⁶

¹⁰⁵ Robert Curzon, Armenia, A Year at Erzerum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia, s.45-47.

¹⁰⁶ Robert Curzon, Armenia, A Year at Erzerum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia, s.49.

“Evin iç kapıları sıradan bir yapıdayken, dış kapı güçlü ve ağır keresteden yapılmıştır. Etrafı keçe veya hayvan postuyla çevrilmiştir. Kapıyı kapalı tutmak için de duvara sabitlenmiş sürgüler bulunmaktadır. Bu kapı içeride hayvanlar ve yanan ateşlerin meydana getirdiği ısıyı içeride, soğuk havayı da dışarıda tutmak zorundadır. Zira buranın kışı dışarıda kalan bir insanın kısa sürede donarak ölmesine sebep olabilir.”¹⁰⁷

Curzon’un çok ilgisini çekmiş olmalı ki kitabında tezeğin nasıl yapıldığı hakkında da ayrıntılı bilgiler verir:

“Sığırların ve koyunların dışkıları evlerin damına bir şölen havası içinde çıkarılır ve içerisine kıyılmış saman karıştırılır. Paşa, komutan ve şef gibi asilzadeler için hazırlananlar dışında, diğer tezeklere hazırlık aşamasında biraz su katılır. Yetişkin erkeklerin neredeyse tümü tezek yapımında çalışır. Pantolonlarını yukarı çekerek hederini bir kemerle bağlayan gençler, samanla karıştırılmış dışkının içine girer ve sıkıştırmak için onu çıplak ayaklarıyla gün boyunca çiğnerler. Muhammet biraz daha su getirerek bu karışıma döker, Hasan ahırdan getirdiği yeni dışkıyı merdiveni kullanarak dama çıkarır, Bekir kıyılmış bir sepet samanı getirip döker. Böylece, yaklaşık 15-18 cm. kalınlığında hazırlanan tezek, güneşte kurumaya bırakılır. Güneşle iyice kuruyan tezeler kare şeklinde kesilerek dikkatlice sepetlere yerleştirilir ve merdivenlerden indirilerek gelecek kış mevsiminin yakıtı olarak saklanır. Tezek eskidikçe bataklık çimine benzer ve kalitesi artar. Kaliteli tezek, alev çıkarmadan berrak bir şekilde yanar ve çok sıcaklık verir.”¹⁰⁸

1855 yılı Erzurum’u ile ilgili olarak da bu tarihte buradan geçen Sandwith Erzurum evleri hakkında şunları söylemektedir:

“Evlerin tümü cadde seviyesinin altında. Fakir sınıfın (ki şehirde yaşayanların onda dokuzu fakir) evleri çamurdan ve topraktan yapılmış. Çatı tahta kirişlerle desteklenmiş. Burada uzun kış ayları boyunca fakir bir aile, bir mangalın ya da içi yanan tezek veya kurutulmuş inek dışkısı dolu bir deliğin başında bir araya toplanmak zorundadır. Pencere olarak kullanılan delikler yağlı kâğıtlarla kaplanmış, her delik soğuğu dışarıda tutmak için özenle kapatılmıştır. Bu durumda içerideki kirli havayı tahmin edebilirsiniz.”¹⁰⁹

“Asya Minör’de ev mimarisi birazcık tuhaf. Bunu en iyi şu an Erzurum’da içinde bulunduğum geniş bir Ermeni evini tarif ederek anlatabilirim. Evin dışarıdan çok kasveti bir görünüşü var. Koyu renk taşlarla yapılmış ve pencereleri çok küçük. İçeriye alçak bir kapıdan giriyor ve kendinizi taş bir geçitte buluyorsunuz. Sağ tarafınızda ahıra açılan bir kapı, sol tarafınızda mutfak, kiler vb. gibi bir takım tuhaf görünümlü odalar var. Hepsi de çok soğuk ve nemli. Sol tarafınızdaki merdiven sizi üst odalara götürüyor. Bu bölümlerin her biri yan yana inşa ediliyor. Sanki her birinin kendi çatısı olan bir sürü küçük bağımsız ev gibi. Bu yüzden durup dışarıdan baktığımızda alçakta olanların taş merdivenlerle daha yüksekte bulunanlara öncülük ettiği, her oda için ayrı bir çatı görüyorsunuz. Bahar geldiğinde başta kadınlar ve

¹⁰⁷ Robert Curzon, *Armenia, A Year at Erzerum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia*, s.51.

¹⁰⁸ Robert Curzon, *Armenia, A Year at Erzerum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia*, s.111.

¹⁰⁹ Humphry Sandwith, *A Narrative of The Siege of Kars*, s.62.

çocuklar olmak üzere şehrin tüm yaşayanları minderlerini, döşeklerini ve kendilerini bu çatılarda güneşlendiriyorlar. Bunun en şenlikli ve güzel tarafı kadınların tercih ettiği parlak ve renkli giysiler.”¹¹⁰

“Teraslar üzerinden evden eve geçerek hemen hemen tüm şehri dolaşabilirsiniz. Eğer bir cadde sizi durdurursa uzun bir sıçrayışla bu boşluğu geçebilirsiniz.”¹¹¹

“Odaların içi boyanmış çatılarıyla güzel ve ilginç gösterilmek istendiği halde, kötü İran tablolarına benzer şekilde özensizce dekore edilmiştir. Kesin olarak söyleyebilirim ki bu evlerin değişmez ve sahip olduğu azıcık mobilyasından ikisi halı ve sofa (divan) dır. Ancak varlıklı Hıristiyanlar ve Türklerden bazıları son zamanlarda daha çok Avrupa lüksünü benimsemeye başlamışlar. Şimdilerde bu evlerde nadiren de olsa masa ve sandalye görmek mümkün. Buna ek olarak son zamanlarda kullanılmaya başlayan cam pencereler evlerin konfor ve sağlığını arttırmakta.”¹¹²

Julius R. Van Millingen de “Turkey” isimli eserinde Erzurum’la ilgili olarak hemen hemen aynı mahiyetteki şu bilgileri vermektedir: “Evler alçak ve küçüktür. Her bir odanın ayrı bir çatısı vardır. Tüm bu çatılar birbirine merdivenlerle bağlanır. Birisi bunların üzerinde istediği yere gidebilir. Yazın buralar çimlerle kaplanır ve kadınlar ve çocuklar için harika mesire yerleri olurlar. Koyunlar ve kuzular da burada oturlar. Her odanın ayrı bir ocağı vardır. Yakıt olarak hayvan gübresi kullanılır. Evlerdeki mobilyalar basittir. Odanın üç tarafını dönen divan gündüzleri ailenin oturması, geceleri ise uyuması için kullanılır. Sadece bazı evlerde sandalye ve masaya rastlanır. Yemekler etrafına tüm ailenin çömeldiği ve bir tabure üzerine konan yuvarlak bir tepsi içinde ve tek bir kaptan yenir. Evin en karakteristik özelliği hayvanlar için yapılmış olan ahırdır. Hayvanların hepsi evi sıcak tutmaya yardımcı olur. Bu platformun altında da köpekler için bir yer bulunur. Evlerde ayrıca kuyrukları kına ile kırmızıya boyanmış, ipek tüylü, sevimli kediler vardır. Bu kediler ev halkıyla beraber yaşarlar.”¹¹³

“Kışın kar altındaki evleri birbirinden ayırt etmek çok zordur. Şehir köstebek yuvası ağzına benzeyen kapıların geçitlerle birbirine bağlandığı koca bir tavşan barınağına benzetilebilir.”¹¹⁴

Erzurum ev mimarisi için dönüm noktası sayılabilecek olaylardan biri 1859 depremidir. Daha önce de bahsedildiği gibi bu depremde Erzurum Şehri’nin üçte ikisi yıkılmış ve az bir sürede bunların tamir veya yeniden inşası yapılmıştı. Yapılan bu imar faaliyetlerini devlet merkezine bildirmek için Vali Arif Paşa’nın başkanlığında toplanan Erzurum Vilayet Meclisi, 11 Eylül 1859 tarihinde bir mazbata göndermiştir. Bu mazbatada; “Erzurum’un eski binaları penceresiz ve yerden yapma şeyler iken, bu defa ekserisi hanelerini fevkani ve etrafa nezaretli ve pencereli olarak, tarz-ı nevin-i dilnişin üzere

¹¹⁰ Humphry Sandwith, A Narrative of The Siege of Kars, s.66-67.

¹¹¹ Humphry Sandwith, A Narrative of The Siege of Kars, s.66-67.

¹¹² Humphry Sandwith, A Narrative of The Siege of Kars, s.67.

¹¹³ Julius R. Van Millingen, Turkey, s.34.

¹¹⁴ Julius R. Van Millingen, Turkey, s.35.

yapmakta olmaları dahi...” denilerek Erzurum’da yeni yapılan evlerde eski ev modelinin değil, yeni bir mimari yapının uygulandığı belirtilmektedir.¹¹⁵

Bunu teyit eden seyyahlardan birisi 1893 ve 1898 yıllarında Erzurum’dan geçen Lynch’tir. Bu seyyah Erzurum şehrindeki 4.500 evin 1859 depreminde yıkıldığını, şehrin yeniden imar edildiğini ve bu yüzden çok eski tarihli evlere artık rastlanmadığını belirtir.¹¹⁶

1869 yılı Erzurum’unu bize anlatan seyyahlardan biri Theophille Deyrolle isimli Fransız araştırmacıdır. Buna kişi Erzurum evleriyle ilgili olarak, “*Erzurum seyahatimde gördüğüm şehirlerin en şarklısı idi. Pazar mahallesi müstesna bütün Müslüman mahallelerinin sokakları esmer duvarlarla çevrilmiştir. Bunlar pencere veya kapı vazifesini gören nadir küçük delikler ile delinmiştir. Evlerin çoğuna, bilhassa iki katlı olanlara ışık, tavandan açılmış bir delikten girer. Bunun üzerine de yağmurun girmesine mani olmak için yağlı kâğıttan ehram şeklinde şeffaf bir külah geçirilir. Evlerin dam taraçası toprak örtülüdür. Baharda hakiki bir çayır olur. Hatta evlerin damında koyun ve keçi otlatılır. Yazın kurutulmak için de tezek serilir.*”¹¹⁷ demektedir. Ayrıca Deyrolle de Curzon gibi tezek hakkında bilgiler vermektedir: “*Erzurum’da hayvanların sokaklara bıraktığı dışkıları çamur ile yoğurularak tezek yapılır. Tezekler büyük tuğlalar halinde damlarda kurutulur. Fakirler sürüler geçtikten sonra sokaklardan hayvanların dışkılarını toplarlar, onları top yapıp duvarlara yapıştırır, kuruturlar. Evlerden çoğunun cepheleri yazın bu pastillerle kaplıdır, yağ iken çok kötü bir koku yayar. Doğu Anadolu’nun bütün ormansız muntıklarında olduğu gibi Erzurum’da da tezek, yakılacak yegâne şeydir. Yanarken boğucu bir duman verir. Fakat çok ısıtır ve ağır yanar. Bir at yükü tezek ki yüz elli kilo kadar tutar, dört beş franktır.*”¹¹⁸

Seyyahların da verdiği bilgiler ışığında Erzurum evlerinin yapımında kullanılan ana yapı malzemesi taş, tuğla, toprak, ahşap ve maden olarak sıralanabilir.

Erzurum evlerinde taş ana yapı malzemesidir. Bu binalarda genel olarak üç çeşit taş kullanılmıştır ki bunlar;

Ağır, siyaha bakan bazalt türü bir taş olan ve Sivişli Köyü ile Hasankale dolaylarından temin edilen, genellikle neme ve rutubete dayanıklı olduğu için evlerin temellerinde ve su basmanlarında kullanılan Karataş;

Hemen bütün evlerin duvar örgüsünde kullanılan, hafif, kalker cinsi bir taş olan ve Ağzıaçık Tabya yakınlarında Ağveren Köyü ocaklarından elde edilen Boztaş;

Bazı zengin evlerinin cephelerinde kullanılmış, kırmızı ve pembeye bakan rengiyle ince bir kum taşı olan ve merkeze bağlı Kamber Köyü ocaklarından elde edilen Kamber Taşı (Kırmızı Taş), olarak sıralanabilir.¹¹⁹

¹¹⁵ BOA, İ.DH, No: 29310, Lef 5, Selahattin Tozlu, Murat Küçükkuşurlu, “Erzurum Evleri”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 20, Erzurum 2002, s.322.

¹¹⁶ H.B.F. Lynch, *Armenia Travels and Studies*, vol.2, London 1901, s.210

¹¹⁷ Theophille Deyrolle, *1869’da Trabzon’dan Erzurum’a*, çev. Reşat Ekrem Koçu, İstanbul tarihsiz, s.54

¹¹⁸ Theophille Deyrolle, *1869’da Trabzon’dan Erzurum’a*, çev. Reşat Ekrem Koçu, İstanbul tarihsiz, s.55

¹¹⁹ Haşim Karpuz, *Erzurum Evleri*, Ankara 1993, s.41

Bunların yanında toprağının elverişli olması sebebiyle Erzurum’da üretilen kaliteli tuğlalar, eski evlerde yaygın olarak, ara bölmelerde, birinci katın cephesinde ve bacalarda kullanılırken, ana örtü malzemesi ve duvarları bağlayıcı eleman olarak da toprak kullanılmıştır.¹²⁰

Taştan sonra en çok kullanılan yapı malzemesi olan ahşap da, duvarları bağlayıcı hatıl, döşeme, doğrama, tavan, seki, kapı, pencere, yüklük gibi bölümlerle yapı örtüsünü taşıyan malzeme olarak değerlendirilmiştir. En çok kullanılan ahşap türleri ise çam, kavak ve söğüt olarak sıralanabilir. Ayrıca Erzurum sazlıklarından elde edilen saz kamışları da damların örtülmesinde kullanılıyordu. Maden olarak da bu evlerde genellikle kapı, pencere, kapı menteşesi gibi yerlerde demir ve daha çok döküm olarak kapı tokmaklarında ve tutamaklarda ise bronz kullanılmıştır.¹²¹

İklimin soğuk ve taş malzemenin de bol olması Erzurum’da apayrı bir ev planı ortaya çıkarmıştır. Diğer bölgelerde açık bir yaşam alanı olan avlu, Erzurum’da kapalı ve zemin kattaki diğer bölümlere ortak geçiş alanı durumundadır. Sofanın yerini de avluya bağlı olan tandır evi karşılamaktadır. Burası yemek pişirmek, yemek yemek, dinlenmek, uyumak, depolamak gibi ihtiyaçların giderilmesinin yanında, ev halkının da toplandığı çok fonksiyonlu bir mekândır. Tandır evine zemin katta açılmış bir veya iki oda hanımlara mahsus “Haremlik”tir. Evin birinci katında sofaya açılan odalardan bir tanesi de başoda yani “Selamlık”tır. İklimin dayattığı bir zorunluluk olarak, tandır evinin önem kazanması, avlunun kapalı bir mekâna dönüşmesine sebep olmuş, böylece evin zemin katı esas yaşama alanı olarak öne çıkmıştır.¹²²

Türkiye’yi ve Türkleri oldukça iyi tanıyıp, buranın folkloru hakkında değerli bilgiler veren bir folklorist ve seyyah olan Lucy Mary Jane Garnett’in hem evlerin fiziksel yapısı hem de o dönemde evlerin içinde yaşananlar bakımından anlattıkları oldukça ilginçtir. Garnett’in özellikle Türk toplumuyla olan benzerliklerini ve Ermenilerin adetlerini anlattığı bölümler özellikle enteresandır. Gerçi yıllarca iki toplum bir arada yaşamış ve Ermeniler Türkler tarafından “Millet-i Sadıqa”¹²³ olarak adlandırılmışlardır. Garnett de Mareşal Moltke’ye¹²⁴ izafeten Ermenileri “*vaftiz olmuş Türkler*” şeklinde tarif etmektedir.

Garnett kitabında şu bilgileri vermektedir:

“Kentlerin bazılarında –mesela bir dağın alçak eteklerinde kurulmuş olan Erzurum gibi- binaların yapım şekli çok benzerdir. Her oda ayrı bir ev gibi yapılıp, düz bir çatısı vardır ve merdivenler vasıtasıyla aşağıdakiler veya yukarıdakilerle iletişim kurulur. Birisi bu teraslar boyunca bir evden diğer bir eve geçerek, şehrin büyük bir bölümünü gezebilir. Önüne bir cadde geldiği vakit, hafif bir sıçramayla bu boşluktan karşıya geçebilir, caddeler bu kadar

¹²⁰ Haşim Karpuz, *Erzurum Evleri*, s.41

¹²¹ Haşim Karpuz, *Erzurum Evleri*, s.42

¹²² Haşim Karpuz, *Erzurum Evleri*, s.5

¹²³ Harry Charles Lukach, *Fringe of the East*, London 1913, s.62

¹²⁴ Helmuth Karl Bernhard von Moltke, Prusyalı (Alman) bir generaldir. Osmanlı padişahı II. Mahmut tarafından Osmanlı ordusunu yenileştirmekle görevlendirilmiştir.

dardır. Zengin insanların evleri büyük bir yer işgal etmektedir. Üzerinde bol miktarda otun yetiştiği evlerin üstü taraçalı bir tarla gibi görünür. Genellikle mantar gibi görünen bacalara leylekler yıldıan yıla rahatça yuvalarını yaparlar, kışın gelmesiyle de daha sıcak iklimlere kanat açarlar, dönüşlerinde de çocukların neşeli hoş geldin şarkılarıyla karşılanırlar. Kısa yaz mevsimi boyunca aile genellikle evin üstünde yaşar. Ve bütün aile sık sık yatak ve minderlerini yukarı taşıyarak, evcil hayvanlarıyla birlikte “ay konağı”nda uyurlar.

Bu evlerin tümünün tabanı yol zemininden aşağıdadır. Alçak, geniş bir kapı karanlık ve merkezi bir koridora girişi sağlar. Bu koridorun bir yanında ahır, diğer yanında mutfak, ambar ve ailenin özel odaları vardır. Her odanın içinde genel olarak bütün Küçük Asya’da kullanılan ve hayvanların dışkılarında üretilmiş bir yakıt olan tezek kalıplarının yakıldığı, kaba taştan yapılmış ocaklar vardır. Bazı varlıklı evlerde birkaç sandalye ve masa bulunur. Ama genellikle mobilyalar, üstü yerli üretim güzel kumaşlarla kaplı ve odanın üç tarafını dolaşan alçak ve geniş bir sofa ile yeri kaplayan gri keçeden kalın bir halının üzerine serili bazı değerli İran ve Kürt kilimlerinden oluşur. Duvarlar beyaz badanalı ve tavanı kaplayan ahşaplar ilginç oymalarla süslü ve boyalıdır.

Yemekler “sofra” veya altında dayanak olan tepsi veya sini ile servis edilir. Bu hemen tüm Müslümanlar tarafından kullanılır ve masa yerine geçer. Gerçekten de bu Asyatik insanların çoğunun ev düzeni hâkim zümrenin adetleriyle aynıdır. Mareşal de Moltke’nin gözlemlerine değinmek gerekirse, “Ermeni vaftiz edilmiş bir Türk’tür.”

Ahır Ermeni evlerinin en ilgi çekici bölümüdür. Burada bazen çok sayıda hayvan vardır. Bunlar uzun kış ayları boyunca ısınmaya büyük katkıda bulunarak, insan komşularını sıcak tutarlar. Bu odanın (ahırın) sonunda, evin erkeği tarafından erkek misafirleri ağırlamak için tırabzanlarla ayrılmış bir misafir odası vardır. Adet olduğu üzere divan ve kilimlerle döşenmiştir. Duvarlarda ve tavanda asılan eyerler, yularlar, tüfekler, tabancalar ve diğer savaş veya avcılık malzemeleriyle, zeminin altında evin köpeklerine ait barınaklar vardır.

Her ne kadar ataerkil kurallar son yarım yüzyıl içinde yavaş yavaş yürürlükten kalktıysa da buralarda insanlar (Ermeniler) hala sıkı sıkıya bu kurallara bağlıdırlar. Evin babası evlenmiş oğullarını, üçüncü ve dördüncü kuşak torunlarını kendi çatısı altında toplar, bazen bir evde otuz-kırk kişi barınır ve herkes bu en yüksek otoriteye itaat etmek zorundadır. Erken evlilikler kuraldır, bununla birlikte, evdeki huzur, barış ve uyum peş peşe eve gelin gelen çok sayıdaki kadının kendi aralarındaki tartışma ve çekişmeleri yüzünden bozulamaz. Bir Ermeni atasözü “Bir ev birden fazla kadın tarafından yönetilirse rahat ve sakin bir yer olmaz.” demekle, gelinlerin boyun eğip, itaat etmeleri gereğini bilgece vurgular.

Bir eve gelin geldiğinin ertesi Cumartesi küçük bir tören yapılır. Misafir odasındaki divana kendinden büyük tüm aile bireyleri oturur, genç gelin kafasında yüzünün bir kısmını örten kırmızı bir duvakla içeri girer ve evin en büyüğünden başlamak üzere sırayla kendisinden büyük olan herkesin sırayla elini öper. Bu esnada kocasının anne ve babasıyla – aslında evlenmemiş küçük çocuklar hariç hiçbir akrabasıyla- haddini aşp konuşmamalıdır. Hatta bu engelleme resmen kaldırılıncaya kadar onların huzurunda kocasıyla bile

konusamaz. Kocasının akrabalarıyla konuşma ayrıcalığı yıllarca –hatta sıklıkla asla-kendisine verilmeyebilir.”¹²⁵

8. SONUÇ

Bilinen tarihi MÖ 4000'lere kadar uzanan Erzurum bulunduğu konum itibariyle pek çok medeniyete beşiklik etmiştir. On birinci yüzyılın başlarından itibaren Türk akınlarıyla beraber artık yavaş yavaş Türk yurdu olmaya başlayan Erzurum'un önemi de günden güne artmıştır.

Karadeniz'den İran içlerine, Anadolu'dan Kafkasya ve Rusya'ya giden yolların kesişim noktasında bulunan Erzurum hem ticarî hem de sosyal olarak özel bir öneme sahip olmuştur. Osmanlı egemenliğine girdikten sonra da devletin doğusunda gerek İran gerekse Rusya'dan gelen tehditlere karşı bir üs vazifesi görmüştür. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Erzurum Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Bu savaş sırasında daha önce “Millet-i Sadıka” olarak adlandırılan Ermeniler önce Ruslar tarafından ifsâd edilmiş ve daha sonra sadakatini yitiren bu Ermeniler batılı misyonerlerin hedefi haline gelmiştir.

1800'lü yıllardan başlayarak özellikle bölgedeki Hristiyan unsurları tespit etmeye çalışan misyonerler bu çalışmalar kapsamında elbette Erzurum'a da gelmiş ve burası hakkında raporlar hazırlamıştır. Tabii ki bölgeye sadece misyonerler değil, çeşitli vazifelerle de yabancılar gelmiş ve bu kişiler de burada yaşadıkları ve gördüklerini hatıralarında zikretmiştir. Her ne kadar seyyahlar tarafından kaleme alınan bilgilerin tarafsız olması beklenemezse de içerdiği pek çok değerli bilgi de inkâr edilemez.

Yaptığımız bu çalışmada Erzurum'a gelen seyyahların burayla ilgili verdiği bilgiler ışığında Erzurum'un ve Erzurum evlerinin durumu ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Yaşanan pek çok savaş neticesinde yerel kaynakların çoğunun kaybolduğu düşünülürse, bölgeyle ilgili yabancı seyyahlar tarafından kayıt altına alınan bilgilerin kıymeti daha iyi anlaşılacaktır.

9. KAYNAKÇA

9.1. Arşiv Kaynakları

BEO (Bâb-ı Âli Evrak Odası): Erzurum Ayniyat Defterleri, 829.

İ.DH. (İrade Dâhiliye): 17907, 17939, 24957, 28841, 28921, 29250, 29256, 29310, 29390, 31325, 41651, 42780.

İ.MMS. (İrade Meclis-i Mahsus): 629.

9.2. Süreli Yayınlar

Ceride-i Havadis, nr. 942.

9.3. Kitaplar ve Makaleler

http://www.erkurum.gov.tr/_Erzurum/Web/Gozlem.aspx?sayfaNo=10.

Ahmed Lütü Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi*, Yay. Haz. Münir Aktepe, Ankara 1988.

¹²⁵ Lucy M. J. Garnett, *Turkish Life in Town and Country*, London 1904, s.262-265

Allen, W.E.D., Muratoff, Paul, *Caucasian Battlefields A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921*, Cambridge University Press, 1953.

Beydilli, Kemal, *1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Göçürülen Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.

Beygu, Abdurrahim Şerif, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, İstanbul 1936.

Bilmen, Ömer Nasuhi, "Erzurum'un Kıymet-i Tarihiyesi", *Tarih Yolunda Erzurum*, Sayı 1, Ocak 1959.

Bliss, Edwin, *Turkey and the Armenian Artocities*, Basım Yeri Yok, 1896.

Boulger, Demetrius C. (Editor), *General Gordon's Letters From The Crimea, The Danube And Armenia*, London 1884.

Chambers, W&R., *Pictorial History of The Russian War 1584-1856*, Edinburgh and London 1856.

Curzon, Robert, *Armenia, A Year at Erzeroom and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia*, London 1854.

Darkot, Besim, "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, IV, İstanbul 1977.

Deyrolle, Theophile, *1869'da Trabzon'dan Erzurum'a*, çev. Reşat Ekrem Koçu, İstanbul tarihsiz.

Eren, Ahmet Cevat, "Tanzimat", *İA*, XI, İstanbul 1979.

Evlia Çelebi, *Seyahatname*, II, Dersaadet 1314.

Farley, Lewis, *Turkey*, London 1866.

Farley, Lewis, *Egypt, Cyprus and Asiatic Turkey*, London 1878.

Garnett, Lucy M. J., *Turkish Life in Town and Country*, London 1904.

Hamilton, William J., *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, I, London 1842.

İnbaşı, Mehmet, *Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı (1549-1650)*, İstanbul 2008.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, V, Ankara 1995.

Karpuz, Haşim, *Erzurum Evleri*, Ankara 1993.

Kırzioğlu, Fahrettin, *Kars Tarihi*, I, İstanbul 1953.

Kırzioğlu, Fahrettin, "Karun-Eli", *Tarih Yolunda Erzurum*, Sayı 1, Ocak 1959.

Kinneir, John MacDonald, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan, in the Years 1813 and 1814*, London 1818.

Konukçu, Enver, *Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Erzurum*, Ankara 1992.

Konyalı, İbrahim Hakki, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960.

Küçük, Cevdet, "Erzurum", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XI, İstanbul 1995.

Lukach, Harry Charles, *Fringe of the East*, London 1913.

Lynch, H.B.F., *Armenia Travels and Studies*, II, London 1901.

Mehmed Nusret Efendi, *Tarihçe-i Erzurum*, İstanbul 2005.

Millingen, Julius R. Van, *Turkey*, London 1911.

Morier, James, *A Journey Through Persia, Armenia and Asia Minor, to Constantinople*, Philadelphia 1816.

Özcan, Besim, “1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi’nde Erzurum Eyaleti’nden Rusya’ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 46, s.198-199.

Parmaksızoğlu, İsmet, “Erzurum”, *Türk Ansiklopedisi*, XV, Ankara 1968.

Puşkin, Aleksandr Sergeyeviç, *Erzurum Yolculuğu*, (Çev. Ataol Behramoğlu), İş Bankası Yayınları, İstanbul 2001.

Sandwith, Humphry, *A Narrative of The Siege of Kars*, London 1856.

Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856–1876)*, Ankara 1997.

Smith, Eli, *Missionary Researches (of the Rev. Smith and Rev. H.G.O. Dwight) in Armenia*, London 1834.

Tozer, Henry Fanshawe, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, London 1881.

Tozlu, Selahattin, “Erzurum Tarihinde Depremler”, *Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Semineri Bildirileri*, İstanbul 2001.

Tozlu, Selahattin, Küçükuşurlu, Murat, “Erzurum Evleri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 20, Erzurum 2002.

Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1973.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1997.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952–1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136–1162)*, (Çev. Hrant D. Andreasyan), Ankara 1987.

Ussher, John, *A Journey From London to Persepolis*, Part 2, Elibron Classics Series, London 1865.

Yınanç, Mükrimin Halil, “Erzurum”, *İA*, IV, İstanbul 1977.

Zürcher, Eric Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, (Çev. Yasemin Saner Güven), İstanbul 1999.

KALE SAVUNMA YAPILARINDAN TABYALI TAHKİMAT SİSTEMİNE GEÇİŞ

Yrd. Doç. Dr. Hamiyet ÖZEN

Karadeniz Teknik Üniversitesi, hamiyeto@hotmail.com

Arş. Gör. Büşra TOPDAĞI YAZICI

Karadeniz Teknik Üniversitesi, busratopdagi@hotmail.com

ÖZET

Tarihin ilk dönemlerinden günümüze kadar toplumlar, kendilerini savunmaya önem vermişlerdir. Bu amaçla farklı yollar denenmiştir. Dolayısıyla, içinde bulunulan döneme ve şartlara göre farklı malzeme ve tekniklerle savunma yapıları inşa edilmiştir. Savunma yapıları geçmişten günümüze kadar sürekli değişim ve gelişim göstermiştir; barutun ateşli silahlarda kullanılması, top mermilerinin üretilmesi ve bunun yanında yapı malzemeleri ve yapım tekniklerinin değişimi ile.

Tarih içinde savunma yapılarının inşasında, saldırı ve savunma taktiklerine göre çeşitli ilkeler belirlenmiş, savunma yapıları bilimsel verilerle inşa edilen yapılar haline gelmiştir. Roma İmparatorluğu döneminden Orta Çağ'ın sonlarına kadar kentler, yüksek mazgallı, hendeklerle çevrili kale ve sur duvarları ile istihkam edilmiştir. Toplar büyüdükçe kale ve sur duvarlarının yerine “yarım tabya (bastiyon)” olarak adlandırılan açılı formda savunma yapıları inşa edilmeye başlanmıştır. 15. yüzyıldan itibaren İtalya başta olmak üzere Avrupa’da geliştirilen savunma yapıları 17. yüzyılda “tabyalı tahkimat” yapıları ile gelişmiş bir seviyeye ulaşmıştır.

Avrupa’da 16. yüzyılda kullanılan çokgen planlı, toprak yığılarak yapılan ve askeri taktiklerdeki gelişmeleri dikkate alan yeni savunma sistemi mimarisi hemen aynı dönemlerde Osmanlı Devleti tarafından benimsenip uygulanmaya başlanmıştır. 20. Yüzyıl başlarına kadar süren tabyalı tahkimat yapıları yerini beton bonetlere bırakmıştır.

Bu çalışmada “tabyalı tahkimat” kavramı incelenmiş, kale savunma yapılarından tabyalı tahkimat sistemine geçiş hakkında bilgi verilerek, Osmanlı Devleti özelinde modern tahkimat sistemine geçiş ve mimari özellikleri anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Savunma Yapıları, Askeri Mimari, Tabya, Tabyalı Tahkimat

Tabyalı Tahkimat Kavramı

Tabya, Arapça “hazırlama, yerleştirme, donatma” anlamlarına gelen “Ta’biye” kelimesinden türeyerek; dilimizde “askeri yerli yerine koyma, tam tedbir ve nizam üzerine hazırlama” anlamlarında kullanılmaktadır (Konyalı, 1960; Konukçu, 1992; Çam, 1993; Küçükuşurlu, 2013).

Mimari ve askeri anlamda tabya, stratejik yönden öneme sahip bir alanı korumak için askerin geçici olarak barınması ve saldırı anında savunması için yapılmış yapılardır (Çam, 1993). Ayrıca dilimizde tahkim edilmiş yani kuvvetlendirilmiş yerlere “müstahkem mevki” anlamında “tabya” denilmiş ve bazen “tabya” ve “istihkam” kelimeleri aynı anlamda kullanılmıştır. Örneğin; Aziziye tabyası veya Aziziye istihkâmı gibi. (Konyalı, 1960)

Erzurum Tafta Tabyası
(Ç. Bayram)

Erzurum Dolangez Tabyası
(Ç. Bayram)

Erzurum Büyük Kiremitlik
Tabyası (B. Topdağı Yazıcı)

Tabyalı Tahkimat yapıları kale yapılarından farklı olarak tasarlanmıştır. Kale yapıları sivil halkın da yerleştiği, yaşadığı ya da saldırı durumunda sığındığı alanken; tabyalı tahkimat yapıları şehirden uzak ve stratejik öneme sahip geçit ve yollara hakim tepelere, sadece askerin barınacağı mekanları, saldırı anında savunma amaçlı pusu ve topçu odalarını içeren yapılar olarak inşa edilmiştir. Kale yapıları, surları, yüksek duvarları ve kalın burçları ile tamamen açıkta dururken; tabyalı tahkimat yapıları, uzaktan algılanmamaları için kısmen toprağa gömülü olması ile kale yapılarından ayrılan önemli mimari özelliğe sahiptirler. Ayrıca, tabyalı tahkimat yapıları düşman taarruzuna doğrudan karşı koyacak şekilde yapıldıklarından kışla

Erzurum Kalesi

Erzurum Ağzı Açık Tabya (B. Topdağı Yazıcı)

yapılarından da farklıdır. (Çam, 1993)

Kale Savunma Yapılarında Tabyalı Tahkimat Sistemine Geçiş

Savaş, insanlık kadar eskidir ve toplumların savunma yapısı inşası da savaş kadar eski bir eylemdir. Savunma amacıyla koruyucu duvarlar yapma eğilimi hemen hemen her toplulukta gözlenmiştir: Yunanlıların acropolesi, Etrüskler'in, Latinlerin ve Galyalıların oppidası, Almanların burgeni, Güney Afrika'nın kraalları gibi. İnşa edilen duvarlar, halkın toplandığı ve korunma amacıyla sığındığı alanlardır. Bu yapıların plan ve malzeme özellikleri buldukları alanın doğal koşullarına, arazi elverişliliğine ve elde bulunan yapı malzemesine göre şekillenmiştir. (Prienne, 2014). Dolayısıyla tarihin ilk dönemlerinden günümüze kadar, göçebe hayat süren toplumların yerleşik hayata geçerek kentleşme sürecine katılımında, tarım yapma ve birlikte yaşama arzusunun yanında, askeri gereklilikler ve kendilerini savunmaya verdikleri önem de etkilidir. Bu bağlamda yerleşik topluluklar ya da toplumlar, bir saldırı durumunda, içinde buldukları dönemin şartlarına göre, korunmalarını sağlayan yapılar inşa etmişlerdir.

İnsan toplulukları ya da toplumlar yerleşim yerlerini seçerken savunulması kolay alanlar seçmiş, yukarıda bahsedilen koruyucu duvarın yerini sur duvarları almış, yaşanan alanlar bu duvarlar ile çevrilerek kale haline getirilmiş, kentler kale- şehir biçiminde kurulmaya başlamıştır. (Ülkü, 2006; Ülkü, 2007)

Roma İmparatorluğu döneminden Orta Çağ'ın sonlarına kadar kentler, yüksek mazgallı, toprak veya su dolu hendeklerle çevrili kale duvarları ile çevrilerek istihkam edilmiştir. Zamanla istihkam bilimindeki gelişmeler ile Orta Çağ kalelerinin tasarım özellikleri değişmiş, 15. Yüzyılda top mermilerinin ve barutlu silahların gelişmesi, buna karşılık verebilecek mukavemetli yapı malzemelerinin kullanımı ile bu değişim ivme kazanmıştır. Mevcut kaleler ve savunma duvarları, çeşitli ekler ile kuvvetlendirilerek kullanılmaya devam edilirken, yeni istihkamlar da hızla inşa edilmiştir (Kauffman, Kauffman, 2014).

Deal Castle İngiltere

(Barras, 2011)

Conche Kalesi, Saint Malo

(Lepage, 2009)

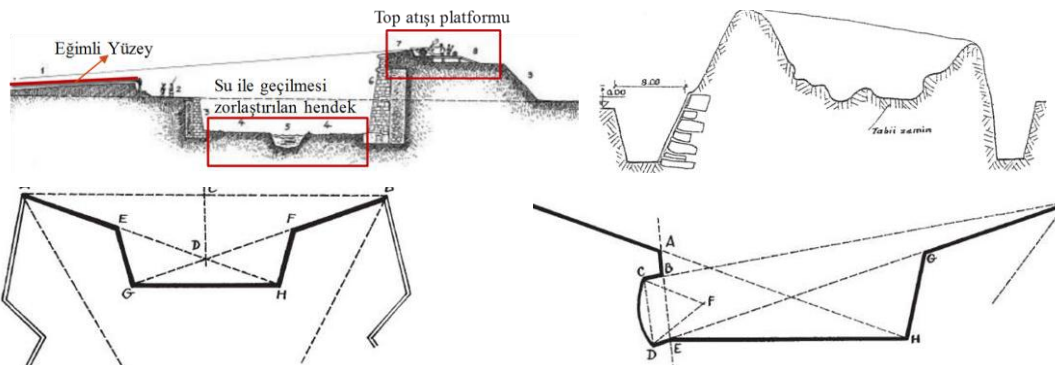
Topçu Kulesi

(Lepage, 2009)

Zamanla saldırı ve savunma biçimleri değişmiş, bunun sonucunda savunma yapılarının inşasında bilimsel verilerden faydalanılmaya başlanmıştır. Yeni geliştirilen silahları kullanan düşmanın top ateşi, yüksek savunma duvarlarına zarar verdiği için bu duvar yüzeylerinin nasıl azaltılacağı hesaplanmış, öte yandan bu yüzeylerden düşmanın istihkâmı aşarak kente rahatça girme tehlikesine karşı çözüm aranmıştır (Keagen, 1993). Tasarlanan yeni sistemde hem top atışlarına karşı kuvvetli olması hem de saldırıları kentten uzak tutması amacıyla, yapı duvarlarının yüksekliği değişmeden zemin seviyesinin altında hendekler kazılmış ve böylece duvarlara derinlik kazandırılarak düşmanın kente girme tehlikesi azaltılmıştır (Keagen, 1993; Kauffmann, Kauffmann, 2014).

Toplar büyüdükçe, mancınkların yerini alarak daha yakıcı hale gelmiş, istihkamlardaki yüksek perdahlı perde duvarların yerini, derin hendekler ile yükseklik algısı azaltılan duvarlar almış ve kulelerin yerini de “yarım tabya” (bastiyon) inşası gündeme gelmiştir. Bu istihkamlar kale planlarına göre net bir geometrik forma sahip planlanmış ve sonuçta dikkat çeken form değişiklikleri ortaya çıkmıştır. Avrupa kent ve kaleleri yıldız (Trace İtallienne olarak da adlandırılır) veya kar tanesi formlarında inşa edilmeye başlanmıştır (Keagen, 1993; Kauffmann, Kauffmann, 2014; Arnold, 2003). Yukarıda anlatılan modern tahkimat sistemi, XIV. Louis'in danışmanlarından Fransız Marşel Vauban tarafından bilimsel temellere dayandırılarak geliştirilmiştir. (Küçükugurlu, 2013)

İstihkam duvarlarının (Curtain Wall) önünde yer alarak hendekleri koruyacak ve karşı

Tabyalı Tahkimat Sistemleri (Lepage, 2009)

tarafa ateş edilmesini sağlayan açılı tabyalar, iki ön ve iki yan olmak üzere dört cepheli planlanmıştır. Öne çıkan dar açılı iki cephenin hem gözetleme hem de atış imkanı vermesi; iki yan cephenin ise tabyayı dik açı ile duvara bağlaması hedeflenmiştir. Bu tabyalar, taş yapı malzemesi ile inşa edilip, iç tarafları toprakla doldurularak sağlam hale getirilmeleri amaçlanmıştır (Keagen, 1993; Küçüküçürlü, 2013; Kauffmann, Kauffmann, 2014). Bu sistem ile, bir duvar boyunca yan atışlar yapmak için kullanılırken ölü alanlar bırakan klasik dairesel veya kare planlı kulelerden; “ok başı” formunda çokgen planlı, birçok açıdan atış yapma imkanı sunan “yarım tabya” kullanımına geçilmiştir (Küçüküçürlü, 2013). Tasarımcılar topçuların artan menziline karşı koymak için mevzi dışı basit istihkamlar eklenmiş, düşman top atışlarını sınırlarken öte yandan savunma silahlarının etkinliğini artırmak için mevzi etrafında geniş şevli yüzeyler oluşturulmuştur. Şevin başladığı parapet ile hendek veya hendeğin dış duvarındaki dar toprak şerit üzerinde “örtülü yol” denilen yol oluşturulmuştur. Tenaille (kale tabyaları arasında hendek dış siperi), revalin (iki tabya arasında V formunda dış tahkimat) ve diğer mimari özellikleri ile yeni istihkamlar kentleri korumada kullanılmaya başlanmıştır. İstihkam yapılarında 16. Yüzyılda başlayan kuvvetlendirme ve değişim çalışmaları 19. Yüzyıl başlarına kadar devam etmiştir (Kauffmann, Kauffmann, 2014).

1860’lı yıllarda çokgen istihkamlar toprak örtülü surlara- siperlere dönüştürülmüştür. 1870’lerin başında, tahkimatları ağır silahlarla birleştiren yeni tasarım arayışları başlamıştır. 1871’den sonra ‘Sere de Rivieres’ sistemi Fransa’da uygulanmıştır. 1880’lerin sonuna gelindiğinde, tahrip gücü yüksek top mermisinin üretimi ile, önde gelen Avrupa ülkelerinde yeni istihkamlar inşa edilmeye başlanmıştır. 1890’larda ise patlamadan önce, atılan duvara nüfus edebilen top mermisinin üretimi ile, Almanlar yeni bir istihkam tipi oluşturmuş ve mevcut istihkamlarda değişiklikler yapmıştır. (Kauffman, Kaufmann, 2014) Vauban tarafından geliştirilen tabyalı tahkimat sistemi, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra tahrip gücü yüksek topların kullanımı ile yerini daha çok toprak altına gizlenen bonetler ve aralarında tabya inşa edilerek top yerlerinin oluşturulduğu yeni istihkamlara bırakmıştır. (Acioğlu, 2016)

Osmanlı Devleti’nin Modern Tahkimat Sistemine Geçişi

16. yüzyılda ilk örnekleri İtalya’da inşa edilen ve Avrupa ülkelerinde de uygulanan modern tahkimat yöntemlerinin, aynı yüzyılda Osmanlı Devleti tarafından benimsenip uygulandığı 1573 yılında Mora Yarımadası’nda yer alan Anavarin (Navarin) örneği ile

Anavarin Kalesi’nin Konumu (URL2)

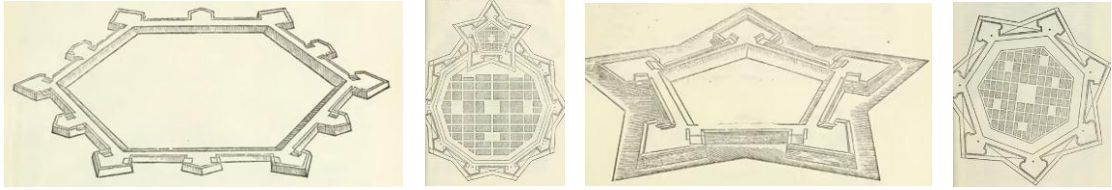
görülmüştür. (Tanyeli, 1996)

16. yüzyıl sonlarında Osmanlı-Avrupa deniz rekabetinin artması ve stratejik konumu nedeniyle Anavarin limanı önem kazanmıştır. Söz konusu limanın çağın gelişmiş teknikleri ile tahkim edilmesi gerektiğine karar verilmiş ve bu doğrultuda girişimlerin başladığı,

bölgenin istihkam edilmesi ve kentleştirilmesi yönünde çalışmaların yapıldığı Tanyeli (1996)'nın aktardığı hükümlerden anlaşılmaktadır. Bu hususta Kapudan-Derya Kılıç Ali Paşa'ya yazılan hükümde Anavarin Kalesi'ni Frenk üslubunca “resmeyleyen” (projelendiren) yabancı bir mimardan söz edilmiştir. İlgili hüküm Osmanlı mimarlığının projelendirme yönüyle Avrupa bağlantısını ortaya koymakta ve dönemin modern Avrupa tahkimat planlama anlayışıyla ilişkili kale inşası, Osmanlıların Avrupa tahkimat modelini benimseyip uyguladığını göstermektedir. (Tanyeli, 1996)

İlk aşamada bugün iç kale özelliği gösteren çokgen yapı ve kıyıya yakın olan dörtgen planlı bastiyon (tabya) inşa edilmiştir. Anavarin Kalesi'ni bir kale-kente dönüştüren “hisarpeçe” 1576'dan itibaren yapılmıştır. Bu yeni kale, Osmanlı için yerli ile yabancıyı uzlaştırma çabası olmaksızın geleneksel modellerden kesin bir kopuşu örnekleme ile önemli bir uygulamadır. Bu yapı burçlar ve burçların arasını kapatan beden duvarlarından oluşan geleneksel tahkimat uygulamalarının aksine, çokgen planlı (altıgen) tam bir ana kitleye köşelerinden eklemlenen yine çokgen planlı (beşgen) tabyaları içerir. Gelenekselin aksine kalınlaşan ve şevli olarak inşa edilmiş, geleneksel dendan yerine top atışı için az sayıda mazgal bırakılmıştır. Mazgallar dışında, kaleye yapılan top atışlarını sektirecek nitelikte, kale duvarının en üst kesimindeki bitişine belirgin bir şevli kesit verilmiştir. (Tanyeli,1996)

Tanyeli (1996)'nin aktardığına göre Pietro Cataneo'nun ilk baskısı 1554 yılına ait “Quattro Libri di Architettura” eserinde yukarıda bahsedilen tasarımın en yakın ve en erken tarihli örneği görülmektedir.

Cataneo (1554)'ün Eserinden Tabya Çizimleri

Osmanlı Devleti'nde inşa edilen kalelerin çoğunluğu 16. yüzyıl öncesi dönemlere ait olup ordunun sadeleştirme ve modernleştirme ıslahatı hareketleri kapsamında 17-19. yüzyıllarda büyük çaplı kale inşaatı nadiren görülürken, batıdan alınan toprak setler biçimindeki yeni savunma yapı teknikleri uygulanmaya başlanmıştır. (Ülkü, 2007) Tahkimat yapıları Avrupa'da geliştirilen ve hemen hemen aynı dönemlerde Osmanlı'nın da kullandığı çokgen bastiyonlu (tabyalı), çokgen planlı, toprak şevli kalelerden, 17-19. Yüzyıllar arasında, hendek, siperler, topçu mevzileri, karargah, avlu gibi mahalleri içeren, planlanırken yapının inşa edileceği alanın topografik özelliklerinden referansla, saldırı gelebilecek yönden toprak altına gizlenen tabyalı tahkimat yapıları şekline doğru gelişim göstermiştir.

Yukarıda belirtilen özelliklere sahip tabyalı tahkimat yapısını Osmanlı Devleti ilk olarak 18. yüzyılda kullanmıştır. III. Mustafa döneminde Fransız mühendis Baron de Tott tarafından Çanakkale boğazı ve çevresinde var olan kalelere ek olarak inşa edilen bugün niteliği tam olarak bilinmeyen ancak Avrupa'daki modellerine benzediği düşünülen ilk örnektir. 19. Yüzyıl başlarında ise kale ile tabya arasında geçiş modeli olarak düşünülebilecek küçük ölçekli palanka benzeri savunma yapıları inşa edilmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra bu yapıların da yetersiz kalması ile toprak altına gizlenmiş bonetlere sahip, ihtiyaca göre askerin barınabildiği ve karargahın bulunduğu kışlaları da içeren tabyalar inşa edilmeye başlanmıştır. (Acioğlu, 2016)

Osmanlı Devleti, özellikle Rusya'ya karşı doğuda Erzurum, Kars, Ardahan'da; batıda Tuna nehri kıyısında bir çok kalede, Şumnu, Silistre, Varna, Rusçuk, Vidin, Plevne'de; Trakya'da Edirne ve Ege Denizi üzerinden gelebilecek tehlikelere karşı Çanakkale Boğazı, Edirne, Kırklareli, Tekirdağ'da; Karadeniz'de Soçi, Anapa, Kırım, Sinop'ta pek çok tabyalı tahkimat yapısı inşa etmiştir. (Çam, 1993; Ülkü, 2007)

SONUÇ

Mimari ve askeri anlamda, askerin geçici olarak barındığı ve saldırı anında savunma amacı ile yapılan yapıları ifade eden tabya yapıları, stratejik yönden öneme sahip yol ve geçitler üzerine yapılması, uzaktan algılanmamaları için kısmen toprağa gömülü olması ve doğrudan düşman taarruzuna karşı koyacak şekilde pusu ve topçu odalarını içermesi ile kışla ve kale yapılarından ayrılan özelliklere sahiptirler.

Tarihin ilk dönemlerinden günümüze kadar toplumların kentleşme süreci içinde, askeri gereklilikler ile kendilerini savunma amacıyla inşa ettikleri yapılar önemli bir yere sahiptir. Bu amaçla toplumların savunma yapıları inşasında, içinde buldukları dönemin şartları, yapı malzemeleri ve yaşadıkları coğrafi konum etkili olmuştur. Başlangıçta savunma duvarı olarak adlandırılabilen yapılar inşa edilirken, zamanla kentler surlar ve kaleler ile tahkim edilmiş ve kale- kentler ortaya çıkmaya başlamıştır. İstihkam bilimindeki gelişmeler ile kale ve surların tasarım özellikleri değişmiş; top mermilerinin ve barutlu silahların gelişmesi ve buna karşılık verebilecek mukavemette yapı malzemelerinin kullanımı ile bu değişim ivme kazanmış, yeni istihkam yapıları inşa edilmiştir. Toplar büyüdükçe yüksek perdahlı kale ve sur duvarlarının yerine "yarım tabya" inşası gündeme gelmiştir. Bu yapılar aynı zamanda Avrupa kentlerinin formunu da etkilemiş; savunma yapıları ve kentler yıldız veya kar tanesi formlarında inşa edilmeye başlanmıştır. Bu savunma yapılarına zamanla eklenen yeni öğeler ile 15. Yüzyıldan itibaren Avrupa'da geliştirilen savunma yapıları 17. Yüzyılda "tabyalı tahkimat" yapıları ile gelişmiş bir seviyeye ulaşmıştır. Kuvvetlendirme çalışmaları 19. Yüzyıl başlarına kadar devam etmiş, 19. Yüzyılın ikinci yarısından sonra toprak altına gizlenen beton bonetler ve aralarında tabya inşa edilerek top atış yerlerinin oluşturulduğu istihkamlar inşa edilmiştir.

Yukarıda belirtilen Avrupa'daki gelişmeler hemen hemen aynı dönemlerde Osmanlı Devleti tarafından da kabul görmüştür. Avrupa'da kullanılan savunma yapılarının ilk örneği Osmanlı Devleti tarafından inşa ettirilen 1573'te Mora Yarımadası'ndaki Anavarin Kalesidir. Sonraki süreçte de Avrupa'da uygulanan savunma sistemlerinin Osmanlı Devleti tarafından benimsenip uygulandığı görülmektedir.

Kaynaklar

1. Acioğlu, Y., Çanakkale Tabyaları, Sanat Tarihi Dergisi, C. XXV., S.1, 2016.
2. Cataneo, P., I Quattro Primi Libri di Pietro Cataneo Senese, Birinci Baskı 1554, Venedik, 1567.
3. Çam, N., Erzurum Tabyaları, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993.

4. Konyalı, İ. H., Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi, İstanbul, 1960.
5. Konukçu, E., Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ankara, 1992.
6. Kaufmann, J. E., Kaufmann, H.W., The Forts and Fortifications of Europe 1815- 1945 : The Central States Germany, Austria- Hungary and Czechoslovakia, Pen & Sword Military, Britain, 2014.
7. Keagen, J., Savaş Sanatı Tarihi, Çeviren: Füsün Doruker), İstanbul, 1993.
8. Küçükuşurlu, M., Erzurum Tabyaları ve Kışlaları, Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Erzurum, 2013.
9. Lepage, J. D., Vauban and the French Military Under Louis XVI: An Illustrated History of Fortification and Strategies, Mc Farland and Company, London, 2010.
10. Prienne, H., Ortaçağ Kentleri: Kökenleri ve Ticaretin Canlanması, Çeviren: Şadan Karadeniz, 13. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
11. Ülkü, O., Kars ve Ardahan Tabyaları, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2006.
12. Ülkü, O., Osmanlı İmparatorluğu'nda Savunma Sistemi Olarak Tabya Mimarisi, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 27, Erzurum, 2007.

URL1 : <http://www.festungsbauten.de/> (E.T. 23.11.2016)

URL 2: <http://www.voidokilia.com/neokastro/00-Neokastro-Pylos-Story-EN.htm> (E.T. 17.08.2017)

